

63.3(4чкр)46

713

ГАДЯЦЬКА УНІЯ 1658 року

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
імені М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”
КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ

ГАДЯЦЬКА УНІЯ 1658 року

НБ ІІІУС

787793

Київ 2008

Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. — Київ, 2008. — 342 с.

Збірник містить наукові праці сучасних вчених, присвячені різним аспектам Гадяцької унії 1658 року. Укладена між Гетьманщиною та Річчю Посполитою, ця унія, попри те, що так і залишилася на папері, була знаковим явищем ранньомодерної української історії, та й східноєвропейської також. Гадяч 1658 року був прямою альтернативою Переяславу 1654 року й пропонував зовсім іншу модель існування Гетьманщини та цілком інший геополітичний порядок у Східній Європі, ніж це передбачало переяславсько-московська система. У збірнику з'ясовуються такі проблеми, як: тексти Гадяцького договору та його генеза, Гадяч 1658 у світоглядних імперативах українського козацтва та еліт Речі Посполитої, турецька альтернатива для України в часи Гадяча 1658, Гадяцька угода в українській інтелектуальній традиції, історіографічна спадщина в діяльності дослідження Гадяцької угоди.

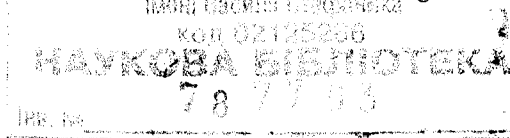
Для науковців, студентів, викладачів та всіх, хто цікавиться історією.

Редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ (головний редактор),
Віктор БРЕХУНЕНКО (відповідальний секретар),
Дмитро БУРИМ, Зенон КОГУТ, Олександр МАВРІН,
Юрій МИЦИК, Мирослав НАГЕЛЬСЬКИЙ

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Підготовлено та видано за фінансової підтримки
Канадського Інституту Українських Студій
та фундації Kasa Józefa Miłkowskiego

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України

ISBN 978-966-02-4776-5

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Гадяч 1658 року, безумовно, годиться зарахувати до центральних подій історії ранньомодерної української державності. Навіть незважаючи на той промовистий факт, що Гадяцькій унії так і не судилося увійти в життя. Ставши відразу після підписання об'єктом ревізії, до всього з обох боків, текст договору по-натужній ратифікації 22 травня 1659 року річпосполитським сеймом, як відомо, залишився мертвою буквою. Однак це саме той випадок, коли виникнення ідеї є не меншою цінністю, ніж наслідки її втілення. Гадяцький проект та спроби його реалізації були виразною альтернативою політичній системі, витвореній переяславсько-московськими домовленостями 1654 року, й пропонували цілком іншу модель функціонування Гетьманщини. Попри все Гадяч 1658 року став світоглядним антиподом Переяславської ради 1654 року. І в цьому його головна пізнавальна привабливість.

Водночас ідеї, закладені до тексту Гадяцької унії, радикально змінювали політичне тло Східної Європи, сформоване Переяславом 1654 року, нав'язуючи до рівноваги, яка тут існувала напередодні знакового 1648 року. З висоти сьогодення цього дня це був наддивовижно далекосяжний крок. Однак за тогочасних реалій аж такої перспективи в домовленостях, досягнутих у маленькому містечку неподалік московського кордону, ніяк не проглядалося. Тому в пізніших українській та польській інтелектуальних традиціях не бракувало захопливих оцінок самої концепції, закладеної в Гадяцьку угоду.

У післяпереяславських умовах кінця 1650-х рр. порозуміння в Гадячі між Гетьманщиною й Річчю Посполитою рішуче підважувало здобутки Московії 1654–1656 рр. Навіть у своєму немилосердно урізаному сеймом вигляді Гадяцька угода залишалася надійною перешкодою для московської експансії, що відкривало для східноєвропейського обширу інші обрії як на короткотермінову, так і на далеку перспективу. Натомість крах Гадяча 1658 року створив для Московської держави нові можливості для перетворення на континентальну потугу, якими вона, зрештою, й скористалася.

У Гадяцькому комплексі тісно переплелися різноманітні чинники: від стереотипів мислення і ціннісних установок творців і ратифікаторів тексту угоди

до міжнародних обставин і поточної військової спроможності її суб'єктів та їхніх сусідів. Багатошарові підтексти Гадяча 1658 р. є надзвичайно цінним джерелом для глибшого пізнання світогляду українського козацтва, а також української, польської, литовської шляхти середини XVII ст. Вони доволі високо піднімають завісу над механізмом співіснування у шляхетських і козацьких головах традиціоналізму й готовності до новацій у сфері станової ієрархії та міжстанових стосунків, до ідеї порозуміння на умовах, подібних до гадяцьких.

Як далеко була здатна піти шляхта у ділянці визнання претензій козаків на “місце під сонцем”, відштовхуючись від реалій існування Гетьманщини та переяславсько-московської системи? Наскільки сильно ті катаклізми, які труснули Річчю Посполитою, захитали систему ціннісних орієнтацій різних шляхетських середовищ, засадничо зорієнтовану на консервування традиційної станової ієрархії та устроєвої моделі держави? Що виявилось сильнішим – інстинкт збереження цілісності Речі Посполитої чи за давніми в XVI ст. стереотипні уявлення про організацію суспільства й влади? Які імпульси збудило серед української шляхти відновлення української державності у формі Гетьманщини? Чи з'явилися бодай порухи, які б промовляли про підживлення в цьому середовищі давніх автономістських ідей, надійно придушених інфантильністю української шляхти на вирішальному Люблінському сеймі 1569 р., а потім і вигасанням князівських родів, цих стовпів збереження “старовини” й повноти структури українського соціуму Волині, Київщини та Брацлавщини? Врешті, що значила концепція Гадяча для різних прошарків і територіальних угруповань українського козацтва? Якими були ступінь і наслідки проникнення гадяцьких ідей у різні козацькі середовища, а також місце гадяцького комплексу в подальших політичних концепціях українських гетьманів? Чи відбувалися в козацьких головах світоглядні бої між Переяславом і Гадячем?

Ці та суміжні з ними питання з царини ментального виміру Гадяцької унії в українському, польському та литовському соціумах становлять найважливіше поле для пізнання її феномену. Проблема ціннісної готовності/неготовності суб'єктів Гадяча станом на кінець 1650-х рр. чи навіть раніше переступити через бар'єри у сприйнятті одне одного лежить в основі концептуалізувань з приводу вчасності чи спізнення гадяцького дискурсу, якими так рясно вкрите поле історіографії Гадяча, передовсім польської.

На Гадяцьку унію слід дивитися ширше, ніж як на витвір винятково інтелектуалів середини XVII ст. Контакти Богдана Хмельницького з волинським каштеляном Станіславом Казимиром Беньовським, на які гетьман пішов, вражений віроломністю Московії у Вільно, дали старт лише заключному, хоча й тривалому, переговорному процесові. Фактично ж дорогу до Гадяча започаткувала поява в козацькому середовищі ідеї станових прерогатив козацтва “як людей

рицарських”. І вистелена ця дорога була суперечливим шлейфом козацько-шляхетських відносин першої половини XVII ст., які розвивалися на тлі того, що чим далі, тим помітнішою ставала неспроможність власне української шляхти адекватно потребам дня виконувати функції еліти. Особливо яскраво це виявилось у найчутливішій в умовах конфесіоналізованого простору сфері – релігійній, – на яку фокусувалася тоді увага соціуму, і стан справ у якій був мірилом ступеня повноти забезпечення його національних інтересів. Тому православно-верхівка й звернулася до послуг козаків, попутно – нікуди дітися – вкинувши в їхнє середовище не одну ідею. Відтак козацтво, яке й до цього прагнуло посісти в становій ієрархії місце поруч зі шляхтою, тепер з подвійною енергією розпочало претендувати на роль представницького стану українського світу, а також з “полегшенням” сприймає появу ідеї православної руської ідентичності, у якій, на відміну від традиційної моделі руського народу, знайшлося місце і їм.

Утворення Козацької держави, яку більшість української шляхти не сприйняла й перебувала по інший бік барикад, лише підбило підсумок вигасання потенціалу традиційної еліти. Під час переговорів, які згодом вилилися в Гадяцьку угоду, Варшаві довелося мати справу вже з козаками як реальним “політичним народом” Гетьманщини, що вимагало переступити через потужні ментальні стереотипи, до всього – за фізичної наявності та ще й лояльності української шляхти. При цьому козацтво від зими 1648–1649 рр. претендувало на роль представницького стану для всього ареалу етнічних українських земель. Напередодні ратифікації Гадяцької угоди воно вимагало приєднати до Великого князівства Руського Поділля, Волинь, Галичину. Порівняння Гадяча 1658 року з Люблінським 1569 року виникали в середовищі польської шляхти не тільки тому, що в обох випадках йшлося про зміну устроєвої моделі Речі Посполитої, а й через те, що довелося домовлятися не з українською шляхтою, законною елітою, а слідом за Московією піднімати на таку висоту козаків. То ж чого більше було з боку Варшави – певної зміни опції сприйняття козаків чи тактичного розрахунку з метою будь-що виплутатись із патової ситуації, щоб потім все відіграти, на чому під час сейму 1659 року педалював С. К. Беньовський, закликаючи противників унії змінити позицію? Чому, стоячи над прірвою, більша частина шляхти так недалекоглядно покалічила первісний текст угоди, вихолостивши з нього найпринциповіші для збереження ранньомодерної української державності положення? Адже було зрозуміло, наскільки неоднозначно сприймуть у козацькому середовищі ідею такого поновного поєднання з Польщею, і що за цю нитку не забариться ухопитися Москва.

Для козацької верхівки після того, як відносини протекторату з Московією дали перші серйозні тріщини, стати на стежку, що вела до Гадяча 1658 р., означало інтенсифікувати пошук інших моделей вмонтування своєї держави в східноєвро-

пейський політичний простір, пошук, який Б. Хмельницький ніколи й не припиняв. Показово, що жертвою таких пошуків у будь-якому випадку мала стати Москва, хоча й дала козацтву те, що воно безуспішно вичавлювало з Варшави понад півстоліття – улегітимила його як особливий суспільний стан, більше того, як еліту новоствореної держави. Факт підписання вже через чотири роки після Переяслава 1654 р. Гадяцької угоди, яка розвертала Гетьманщину в інший від Московії бік, руйнує концепцію українсько-московських домовленостей 1654 року як нібито усвідомленого й органічного поєднання українського та московського світів на “вічні часи”. Це стало основною причиною тих численних інвектив, якими російська історіографія традиційно нагороджувала й часто нагороджує нині саму унію та її творців. Принаймні частина козацтва була готова переступити у стосунках з Варшавою через взаємне ожорстчення й моральне приниження невизнанням, а також через спілку з Москвою, цей універсальний улегітимнювач Гетьманщини, й розглядати можливість існування Козацької держави в рамках реформованої Речі Посполитої. Скільки тут було традиціоналізму, а скільки свідомого концептуального вибору? Наскільки глибоко рефлексувала козацька старшина над проблемою засадничої різниці між організацією суспільства й влади в Речі Посполитій та Московській державі, між якими робився цей вибір? Яку роль відігравали особисті інтереси старшини?

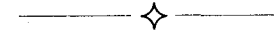
Гадяцький комплекс та його рецепції в подальших політичних програмах українських гетьманів виводять також на проблему існування у часи Б. Хмельницького й у пізнішій козацькій інтелектуальній традиції ідеї поліпідлеглості Гетьманщини як гарантії виживання Козацької держави в умовах, коли жоден із сусідів поодиночки не був зацікавлений у повнокровному існуванні такого державного тіла.

Крім того, судячи із закладеної до Гадяцької угоди концепції трансформації Гетьманщини у Велике князівство Руське, козацьку старшину також цікавила проблема додаткового улегітимнення Гетьманщини в рамках тогочасних уявлень про законність існування держави. Виникнення ідеї Великого князівства Руського увінчувало інтелектуальні пошуки часів Б. Хмельницького в ділянці пов’язання ранньомодерної української державності зі спадщиною Київської Русі. Безвідносно до того, хто саме запропонував дати таку назву планованому третьому члену Речі Посполитої, а по суті Козацькій державі, – Ю. Немирич, І. Виговський, П. Тетеря etc. – сам факт такого напрочуд виразного наголошення на спадкоємності між Гетьманщиною та Київською Руссю свідчить про те, що козаки виявилися добрими учнями під час свого руху до верхнього щабля соціальної драбини. Козацька верхівка зуміла належним чином адаптувати до своїх потреб концепцію Йова Борецького про зануреність коріння козацтва в середовище дружинників київських князів, яку той опрацював із власних міркувань, прагнучи

лишень обґрунтувати легітимність свого звернення за підтримкою українського православ’я до козаків. Очевидно, так чи інакше відомою козацькій еліті була й концепція тяглості української історії від киеворуських часів, а також інші інтелектуальні конструкти першої половини XVII ст., які нав’язували до державницьких традицій Київської Русі.

Врешті, важливою складовою Гадяцького комплексу є спадщина Гадяча в українській та польській інтелектуальних традиціях. Адже попри невдачу із впровадженням унії, ідеї, закладені в її проект, не були забуті й продовжували активно впливати на процес досягнення подальших польсько-українських угод. Не пішли ці ідеї за вітром і після остаточного краху Гетьманщини та першої Речі Посполитої, який – гірка іронія долі – відбувся практично одночасно. У різний час і в різних середовищах вони ставали то об’єктом міфологізації, то туги за втраченими можливостями, то об’єктом для історичних досліджень. Власне в останній площині задумано і цей збірник, покликаний подати образ Гадяча у світлі сучасних наукових уявлень.

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 РОКУ. ТЕКСТИ

Пропонований збірник містить статті сучасних авторів, присвячені осмисленню різноманітних аспектів Гадяцького комплексу. Польськомовні та англomовні статті подано в перекладі на українську мову. Уніфіковано систему посилань. З огляду на дискусійність тієї чи іншої термінології у кожному випадку збережено авторський підхід.

Крім того, видано тексти власне Гадяцької угоди. Свого часу вони вже були об'єктом археографічних публікацій. Тут подаються головню з дидактичних міркувань, для зручності читача, особливо того, кому з різних причин недоступні відповідні археографічні позиції. Текст документів передано згідно з устійненими правилами видання польськомовних документів (*Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. – Warszawa, 1953*).

У зв'язку з тим, що оригінал документа, підписаного у Гадячі, наскільки нині можна судити, не зберігся, друкується текст максимально наближений, як сьогодні уявляється, до первісного варіанту угоди. Археографічний повтор документа зроблено за його публікацією, підготовленою Ярославом Федорук у рамках такого видання: *Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994*. За цим же виданням подано й текст Гадяцької угоди, ратифікований на сеймі 22 травня 1659 року.

В останньому випадку редколегія виходила з того, що підготовлена В. Гарасимчуком публікація є репрезентативною щодо текстів, які “претендували” на статус остаточного варіанту угоди. По-перше, документ, поданий В. Гарасимчуком, практично збігається з текстом, уміщеним у *Volumina legum (Petersburg, 1859. – Т. IV. – С. 297–301)*. По-друге, В. Гарасимчук у своїх примітках навів розбіжності між цими двома документами, а також зі ще одним “текстом-претендентом”, який відклався у фондах Бібліотеки Чарторийських.

У републікаціях збережено примітки В. Гарасимчука в оригінальному стилістичному оформленні. Уміщені вони під арабськими цифрами. Натомість новітні зауваги подані під зірочками (*).

До обох документів додано переклад на українську мову. Усі латинські вкраплення, які трапляються в цих текстах, а також у цитатах, уміщених у статтях, переклав Орест Заяць, за що упорядники збірника складають йому щире подяку.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1658 р., вересня 8 (18). Табір під Гадячем. – Гадяцький договір у реляції сучасника

Puncta ugody imieniem k. i. msci y Rzeczypospolitey z panem Ianem Wyhowskim y z Woyskiem Zaporowskiem, concludowane przez ich m. m. p. p. comisarzow iego msci p. Stanisława Kazimierza Bieniewskiego, kasztellana wołyńskiego, posła z Korony Polskiej, y przez jego msci pana Ludwika Kazimierza Jewłaszewskiego, kasztellana smolenskigo, a posła z W. x. Litewskiego, dnia 18 Septemb[ris], roku 1658 zkoczzone w obozie Kozackim za Dnieprem, mil pultory od granic Moskiewskich Putywla.

1. Troie wojewodztwa zawoiowane Kiiowskie, Braclawskie y Czernihowskie eriguntur in Ducatum Russiae na kształt x. Litewskiego y urzędnicy wszyscy pozwoleni iako kanclerz marszałek.

2. Metropolita kiiowski miejsce ma mieć w senacie po jego mosci x. arcybiskupie lwowskim.

3. Lwowski, łucki, przemyski, chełmski władcy po biskupach swoich powiatow mają mieć miejsce.

4. Pieniądze kuc mają ad normam x. Litewskiego mynnice.

5. Dobra wszystkie ritus Graeci tak secularibus iako czerncom powrocie, ktore na koscioly katolickie były oddane.

6. Mieszkanie ritus Graeci w miastach gaudebunt iisdem libertatibus iako y Rzymscy y ad magistratum przypuszczeni byc mają.

7. Contrybucye z trzech wojewodztw, wzwyż pomienionych, nie do koronnego skarbu ale do x. Ruskiego oddawane byc mają, ktore mają pusc in solutionem stipendij militis innych narodow, a ma byc tego woiska 10 tysięcy, ktore woiska pod regimentem hetmana zaporowskiego Wychowskiego byc mają; post fata iego do ich msciow p. p. [hetmanow] koronnych ma się wracać rząd.

8. Owrockie, Pereiasławskie, Czehrynskie starostwa mają być sądowe.

9. Panu hetmanowi zaporowskiemu terazniejszemu Czehrynskie starostwo iure aduitalitio służyć ma, a post fata iego hetmanom zaporowskim, którzy zawsze będą wojewodami kiiowskiemi. Lubomskie zas starostwo, na którym krolowa jej m. miała oprawę, a teraz dla pokoju wstąpiła, lennem prawem domowi Wychowskich należeć ma.

10. Electia hetmana Zaporowskiego przy Woisku Zaporowskiem podadzą 4 candidatos, z których iednego confirmabit k. j. m.

11. Lidzba Woiska Zaporowskiego 60 tysięcy, iednak reducetur do 30 tysięcy.

12. Słachta, którzy się wiązali przy Woisku Zaporowskim mają mieć amnistią.

13. Praesenty na dobra duchowne ritus Graeci zostają przy metropolicie y władkach. Krol jego mosc ex 4 candidatis confirmabit unum.

14. Akademia dwie, iedna w Kiiowie, a druga w księstwie Litewskim, gdzie sobie upatrzą, mają być erigowane. Professores mają być catholicy y graeci, a hereticy omnium sectarum excluduntur od tej Akademiei.

15. Szkoły przeciwne Akademiei, w Kiiowie, to iest iezuickie, tolluntur.

16. Biblioteki, drukarnie ubicumque locorum pozwolone, w których, yż materia fidei, wystrzygac się mają scommata contra ritus Romani.

17. Z każdego pułku nobilitowac Kozakow po stu od p. hetmana Zaporowskiego na rejestrze podanych, a iest pułkow 14.

18. Navigatio na Czarne morze omnibus viribus perficienda.

19. Post iuramentum na seymie pierwszym jego k.m. y pana hetmana Zaporowskiego każdemu do majątnosci swych wolno się powrocic.

Tegoz dnia 18 Septemb[ris] pozegnawszy się posłowie z panem hetmanem Zaporowskiem, powrocili ku Polsce, a Woisko Zaporowskie, ktorego iest 180 tysięcy a Hordy 60 tysięcy, posli do Moskwy. Mają dział burzących 54, a przy każdym pułku po piętnascie działek polnych. Kiiow od Moskwy spalony, tylko zamek trzymaia, potrzebuia piechoty Niemieckiej od krola jego msci 5 tysięcy, których ma prowadzic pan Tetera, bardzo nam przychylny pułkownik, tego pokoju pierwszy po Bogu fabricator.

W Moskwie tatarowie cały miesiac palą, y zabiaia nemini parcendo.

Biblioteka Jagiellońska. — № 5. — S. 885–886.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. — Ф. X. — № 7487–7555. — Арк. 115–116.

Опубліковано: Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 121–123.

Переклад

Пункти угоди іменем короля його мосці і Речі Посполитої з паном Яном Виговським і з Військом Запорізьким, підтверджені їх милостивими панами комісарами його милістю паном Станіславом Казимиром Беньовським, волинським каштеляном, послом з Корони Польської, та його милістю паном Людвіком Казимиром Євлапцевським, каштеляном смоленським і послом від Великого князівства Литовського, дня 18 вересня року 1658 ухвалені в козацькому обозі за Дніпром, миль півтори від Путивля та московського кордону.

1. Три завойовані воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське перетворюються на Князівство Руське на зразок Князівства Литовського, і всі урядники дозволені як канцлер, маршалок.

2. Київський митрополит мусить мати місце в сенаті після його милості князя львівського архієпископа.

3. Львівський, луцький, перемиський, холмський владики мусять мати місце після біскупів своїх повітів.

4. Гроші мають куватися на зразок монетного двору Князівства Литовського.

5. Усі добра, забрані на католицькі костели, мають бути віддані грецького обряду як ченцям, так і світським.

6. Міщани грецького обряду користуватимуться в містах тими ж вольностями, що й католики, й мають бути допущені до магістрату.

7. Податки в трьох згаданих вище воєводствах, які мають піти на платню воякам з інших народів, мусять віддаватися не до Коронного Скарбу, а до Князівства Руського, а того війська має бути 10 тисяч. Це військо має бути під регіментом запорізького гетьмана Виговського; після його смерті керівництво має повернутися до їх милостей панів коронних гетьманів.

8. Овруцьке, Переяславське, Чигиринське староства мають бути судовими.

9. Теперішньому панові гетьману запорізькому Чигиринське староство має належати пожиттєво, а після смерті — гетьманам запорізьким, які завжди будуть київськими воєводами. Любомльське староство, яким королева її милість порадкувала, а зараз задля миру поступилася, має належати дому Виговських на ленному праві.

10. На елекції гетьмана запорізького Військо Запорізьке подасть 4 кандидатури, з яких одного затверджує король його милість.

11. Чисельність Війська Запорізького 60 тисяч, однак зменшується до 30 тисяч.

12. Шляхтичі, зв'язані з Військом Запорізьким, мають бути амністовані.

13. Надання на духовні добра грецької віри залишаються при митрополиті і владиках. Король його милість з чотирьох кандидатів затверджує одного.

14. Дві Академії, одна в Києві, друга в Князівстві Литовському, де собі підшукають, мають бути створені. Професорами мають бути католики і греки*, а єретики усіх сект відлучаються від цієї Академії.

15. Школи, противні Академії, тобто єзуїтські, унеможливаються.

16. Бібліотеки, друкарні дозволяються будь-де, в яких предмет віри уникати має образ супроти римського обряду.

17. З кожного полку нобілізувати по сотні козаків, поданих у реєстрі від пана гетьмана запорізького, а полків є 14.

18. У навігацію на Чорному морі щоб усі могли плавати.

19. Після присяги на першому сеймі короля його милості й пана гетьмана запорізького кожному вільно повернутися до своїх маєтностей.

Того ж дня, 18 вересня, попрощавшись, посла з паном гетьманом запорізьким повернулися до Польщі, а Військо Запорізьке, якого є 180 тисяч, а Орди – 60 тисяч, пішло до Москви. Мають мортир 54, а при кожному полку по 15 польових гармат. Київ Москвою спалений, тільки замок тримається, потребує німецької піхоти від короля його милості 5 тисяч, яку має вести пан Тетеря, дуже до нас прихильний полковник, цього миру перший після Бога творець.

У Москві татари цілий місяць палять і забивають, нікого не жаліючи.

№ 2

1659 р., травня 12 (22). *Варишава. – Текст Гадяцького договору 6 (16) вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої*

W imie panskie, amen! Ku wieczney pamięci teraz y na potym będącym zawzdy.

Komissia między stanami Korony Polskiej y W. x. L. z iedney, a wielmożnym hetmanem y Woyskiem Zaporoskim z drugiey strony, przez wielmożnych, Stanisława Kazimierza Bieniewskiego, wołyńskiego, Kazimierza Ludwika Jewłaszewskiego, smolenskigo kastellanow, z seymu od najasnieyszego Jana Kazimierza, z Bozey łaski krola Polskiego y Szwedzkiego, w^o xcia L., Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmuydzkiego, Inflantskiego, Smolenskigo, Czerniehowskiego¹, Gottskiego, Wandalskiego dziedzicznego krola, y wszystkich stanow koronnych y W^o x. L. naznaczonych comissarzow z wielmożnym Janem Wyhowskim, hetmanem y wszystkim Woyskiem Zaporoskim, w obozie pod Hadiaczem, dnia 6 /16 7mbra, roku Panskiego 1658, day Boże szczęśliwie y wiecznie trwale skonczone.

* Тобто православні.

¹ У статтях, наведених у Volumina legum (Т. I. – S. 297), “Czerniehowskiego” пропущено.

Na ktorym mieyscu wielmożny hetman Zaporowski z woyskiem swym nas, commissarzow, iako należy, przystoynie y wdzięcznie przyiąwszy, y moc zupełną commissarską nam od jego k. mci, pana naszego młściwego, y stanow koronnych, y W. x. L. powagą seymową daną, uważawszy, declarował się ze wszystkim Woyskiem: iż, iako nie po dobrej woli, ale z musu Woysko Zaporoskie, przycisnione roznemi oppessiami do obrony swoiey przystąpiło, tak gdy jego k. msc, pan nasz miłosciwy, oycowskim sercem przepominając wszystkiego, co sie w zamięszaniu stało, wzywa do iedności, nie pogardzając łaską jego k. mci panską, dobrotliwego pana clementią pokornie przyjmując, do tey commissiey przystępując; potym do spolney namowy, postanowienia, zgody, szczerosci y zobopolney miłości, biorąc na świadectwo strasznych zastępów Boga, ze to, co się stanowi szczerze, prawdziwie y wiernie ma być trzymano. Pokoy wieczny y nigdy nierozzerwany zostanowilismy tym sposobem.

1. Relligia Grecka starożytna, ta y taka, z iaką starożytna Rus do Korony Polskiej przystąpiła, aby przy swoich praerogatiwach y wolnym używaniu naboženstwa zostawała, poki język narodu Ruskiego zasięga, we wszystkich miastach, miasteczkach, wsiach tak w Koronie Polskiej iako y w W. x. Ltm, także na seymach, w woyskach, trybunalach, nie tylko w cerkwiach, ale publicznie w processach, visitowaniu chorych, cum sacra synaxi, chowaniu umarłych y we wszystkim zgola, tak iako naboženstwa swego libere et publice zazywa ritus Romanus. Teyże religiey Greckiey daie się moc wolnego erigowania cerkwi, zakonow, monasterow nowych, iako starych ponawiania y naprawiania.

Co się tknie cerkiew y dobr, zdawna na cerkwie religiey Greckiey starożytney fundowanych, przy tych zostawac mają Graecy starożytni, prawosławni, ktore cerkwie post praestitum publicum iuramentum fidelitatis przez pułkownikow y inną starszyney Woyska Zaporozkiego in spatio dimidii anni podane będą przez commissarzow ab utrimque naznaczonych. Tey zasię wiary, ktora iest przeciwną wierze Greckiey prawosławney, y ktora dissensią między Rzymskim y Starogreckim narodem mnoży, zaden z duchownego y świeckiego, senatorskiego y szlacheckiego stanow, cerkwi, monasterow, funduszow erigowac y pomnazac, tak w dobrach duchownych, iako j[e]go kr. mci y własnych dziedzicznych iakimkolwiek sposobem nie ma, y vigore tey commissiey nie będzie powinien wiecznemi czasy. Romanae za się fidei, w wojewodztwach Kiiowskim, Braclawskim, Czernihowskim liberum exercitium conceditur². Panowie zas swietcy, tak dziedziczni, iako y urzędnicy jego k.mci religiey Rzymskiej zadney iurisdictioni miec nie będą nad duchownymi świeckimi y zakonnikami religiey Graeckiey procz należnego pasterza.

² Від слів: Tey za się wiary... аж до слів – exercitium conceditur, в першій козацькій оригіналі так звучить текст: A unia, ktora dotąd Rzptą mieszała tak się znosi w Koronie z W. x. Lit., aby kto chce do Rzymskiego, a kto chce do Graeckiego nie uniatskiego naboženstwa wracał.

A ze w spolney Oyczyźnie spolne praerogatiwy y ozdoby wzaiemnie налеzec utrique ritui maia, tedy ociec metropolita kiiowski, teraz y na potym będący, ze czterma władykami, łuckim, lwowskim, przemyskim, chełmskim y piątym z W. x. L^o mscisławskim³, według ich porządku własnego w senacie zasiadac ma: z taką praerogatiwą y libere vocis usu, iako w senacie zasiadaia jasnie wielebni ich msc duchowni ritus Romani. Mieysce iednak j[e]go mci oycu metropolicie po j[e]go mci xdu arcybiskupie lwowskim, a władkom po biskupach powiatow swych naznacza sie.

W wojewodztwie Kiiowskim dignitarstwa senatorskie nie maia byc dawane tylko szlachcie ritus Graeci, capacibus tych urzędow. W wojewodztwach zas, Bracławskim, Czernihowskim, tez praeeminentie senatorskie alternatą conferowane byc maia; tak, iz post decessum senatora ritus Graeci ma succedere senator ritus Romani, we wszystkich iednak trzech tych wdztwach natis et bene possessionatis urzędy conferowane byc maia saluo iure terazniejszych possessorow⁴.

Więc tez, aby miłość zobopólna krzewiwa się w miastach Koronnych y W. x. L. gdziekolwiek cerkwie ritus Graeci zasiągły, zarowno mieszczanie tak Rzymscy, iako religiey Greckiey spolnych wolności, swobod zazywac maia, y zadnemu religia Grecka do magistratu przeszkodą byc nie ma.

Akademią w Kiiowie pozwala j[e]go k. msc y stany Koronne erigowac, która takimi praerogatiwami y wolnościami ma gaudere, iako Akademia Krakowska, tą iednak conditią, aby w tej Akademiei zadnych sekt aryanskiej, calwinskiej, luterskiej, professorow, mistrzow y studentow nie było. Więc, aby między studentami y zakami zadney okazyey do zwady nie było, wszystkie insze szkoły, które przed tym w Kiiowie były, gdzie indziej jego k.msc przeniesc rozkaze.

Drugą także Akademią pozwala j. k. msc, pan nasz młsciwy y stany Koronne y W. x. Litgo tam, gdzie ieysce sposobne upatrzą, która takich iako Kiiowska zazywac będzie praw y wolności; lecz taką iako y w Kiiowie ma byc erigowana conditią, aby w niej sekty arianskiej, kalwinskiej y luterskiej, professorow, mistrzow y studentow nie było. A gdziekolwiek ta Akademia stanie, iuz tam zadne insze szkoły wiecznymi czasy erigowane nie będą.

³ В першій тексті "у п'ятому з В. х. Л. мсиславським" пропущено.

⁴ В першій тексті ця точка розуміється інакше: В wojewodztwie Kiiowskim, Bracławskim y Czernihowskim dignitarstwa senatorskie szlachcie ritus Graeci tylko, capacibus maia byc oddawane, natis et bene possessionatis w tych wojewodztwach, saluo iure terazniejszych possessorow; tym iednak czasem respectu hetmanstwa pierwszym senatorem.

W tych trzech wojewodztwach ma byc hetman woysk Ruskich y wszystka iurisdictia kiiowska ma do iego налеzec dispositiey, iako nastawienie podwojewodzego y innych urzędnikow. Co ma sluzyc et praecautetur pro hac vice tantum y dokąd ad possessionem wojewodztwa Kiiowskiego nie przydzie.

Gymnasia, collegia, szkoły y drukarnie, ile ych potrzebowac będą, bez trudności stawic będzie wolno, y libere nauki odprawowac, y xięgi drukowac wszelakie in contraversys religionum sine laesione tamen maiestatis regiae et absque scomatibus na krola jego mci.

A poniewasz w[ielmożny] hetman z Woyskiem Zaporoskim, od Rzpety oderwanym, z miłości przeciwko jego k. mci, panu swemu mł^{mu}, y własney Oyczyźnie, wszelakich odstępując postronnych proteccyi, powraca, tedy j. k. msc, p. nasz miłościwy, y wszystkie stany Koronne y W. x. L^o to, cokolwiek Pan Bog na oboie strony dopuścił, maiestatowi j[e]go świętemu za grzechy spolne ofiarowawszy, wieczną amnistią, to iest zapomnieniem wiecznym pokrywa, assecuruiąc, wszelkiey conditiei ludzie od na[y]mniejszego do największego nikogo nie wyimuiąc, tak z posrzedku Woyska Zaporoskiego, iako tez stanu szlacheckiego, urzędnikow, iako y prywatnych ludzi będących, tych zgola wszystkich, którzykolwiek iakimkolwiek sposobem przy w[ielmożnych] hetmanach, tak zesłym, iako y terazniejszym zostawali y zostaią, zadney zemsty, ani maiestat panski, ani senat, ani wszystka Rzeczpta, na ostatek ani zaden z prywatnych przeciwko nim y każdemu z osobna, od największych do najmniejszych nie będzie praetendował, y owszem wszystkie niesmaki y to wszystko, cokolwiek podczas woien działo się, cale sercem chrzescianskim pod świadectwem straszego Boga, zobopólnie, bona fide, sobie podarowawszy, zadney ieden na drugiego, ani iawney, ani potajemney nie ma knowac pomsty y praktyki, nie daiąc się zwodzic, ani zadney absolutiey, ieżeliby chcieli czynic dowcipy skretne, uwalniając z przysięgi.

Nad to kaduki wszystkie, tak pod tymi, którzy są e corpore Woyska Zaporoskiego, iako pod szlachtą, która przy w[ielmożnym] hetmanie y Woysku Zaporoskim y przy Szwedach wiazala się, od kogokolwiek uproszone y od zaczęcia wojny dane, nie penitus nie excipuiąc, ogulem wszystkie y każdy z osobna, cassantur y lege publica cassabuntur tak, aby one nieczyiemu ani honorowi, ani własności dobr nie szkodziły, które gdziebykolwiek znaydowaly się pro cassatis y z xiąg eliminatis habentur, y tych dobr własnym possessorom wolna conceditur apprehensio, ani ieys kadukami bronie maia sub paena infamiae.

A iako rzecz sama tak y imię samey amnistiey powinno bydz sanctum; y iako in pristinum statum res et personae wszelakiey conditiei ludzi restituuntur, y do teyze iedności, zgody, miłości, prawa, pana, iako było przed wojną, powracaia. Tak praecautetur, yż ktobykolwiek rwac to swiętobliwie ziednoczenie ważył się, publice, lubo priuatim w posiedzeniu komu perduellionem exprobrare smiał, takowy iako violator pactorum paenis ma subiacere. W czym, iesliby się taka trafila okkazyja dla uchronienia potwarzy, pilna czyniona ma bydz inquisitią z obu rak. Wszystka Rzpta narodu Polskiego y W. x. Litgo, y Ruskiego y prouinciey do nich należących restituuntur in integrum tak, iako była przed wojną, to iest, aby te narody, w granicach swoich, w

swobodach zostawały nienaruszone, iako były przed wojną, y wedle praw, opisanych w radach, sądach y wolney electiey panow swoich, krolow Polskich y W. x. Litgo y Ruskich. A iesli necessitate belli z postronnymi pany na uymę granic, albo wolnosci tych narodow stanęło co, to pro irritō et inani byc ma, a przy swobodach swoych narody wyzey pomienione stawac mają bona fide, iako iedno ciało iedney y nierozdzielney Rzptej, nie czyniąc między sobą roznice wiary, ale iako kto profidebatur et profitetur religionem christianam, Romanam et Graecam, wszystkich przy pokoiu, wolnosci zostawia, luboby takie prawa albo decreta, tak z oczywistej controuersyey, iako in contumatiis przewody prawne były ferowane przed wojną y tempore belli.

Woyska Zaporoskiego lidzba trzydziest⁵ tysięcy bydz ma, albo iako wielm[ozny] hetman zaporowski na reiestrze poda (według starodawnych wolnosci ych pod władzą hetmana Ruskiego, a cokolwiek pieniężnego woyska będzie na Rusi, to pod władzą tegoż hetmana zostawac ma⁶).

Zaciagowego za się woyska dziecięc tysięcy, ktore także iako Zaporoskie pod władzą tegosz hetmana zostawac ma, y z podatkow na seymie uchwalonych w wojewodztwach Kiiowskim, Braclawskim y Czernihowskim y innych od Rzpty mają się na tego żołnierza obracac⁷.

Consistentia Woysku Zaporoskiemu w tych wojewodztwach y dobrach naznacza się, w ktorych przed wojną zostawali, ktoremu to woysku wszelakie wolnosci przywilejami niasnieyszych krolow Polskich nadane confirmuie; zachowaiąc ych przy starodawnych wolnosciach y zwyczaiach ych, y onym nie tylko nie ubliżaiąc, ale owszem wszelaką one potwierdzaiąc powagą. Nadto żaden dzierzawca dobr jego k. m. y starosta, ani pan dziedziczny y dożywotni, ani ych podstarosciowie, urzednicy y insi wszelacy słudzy, żadnych podatkow z futorow kozackich, wsi, miasteczek y domow wyciągac żadnym praetextem nie będą, ale iako ludzie rycerzscy, wolni od wszytkich naywiększych y naymniejszych ciężarow, także od ceł, myt po wszytkiey Koronie y W. x. Li. byc mają. Także y od sądow wszelakich starostow, dzierzawcow, panow y ych namiestnikow mają zostawac wolni, ale tylko pod samego hetmana woysk Ruskich zostawać iurisdictioni. Przy tym wszelakie napoje, łowy, polowe y rzeczne y insze Kozakow pozytki według starych zwyczaiow przy Kozakach wolne zostawac mają.

Zosobna zas dla dalszego do posług jego k. mci przychęcenia, ktorychkolwiek hetman woysk Ruskich praesentowac jego k. mci będzie godnych kleynotu szlacheckiego, tych wszystkich bez trudnosci potka nobilitatia z nadaniem wszelakich wolnosci szlacheckich, tak iednak miarkuiąc, zęby z każdego pułku sto byc mogło nobilitowanych.

⁵ У Volum. legum (T. IV. – S. 299): 30 tysięcy; в першій тексті – 60.000.

⁶ Цей додаток знаходиться в першій оригіналі.

⁷ В першій тексті про зтягнене військо немає згадки.

Woysk zadnych Polskich y Litewskich albo cudzoziemskich nikt wprowadzic nie ma w wojewodztwo Kiiowskie, Braclawskie, Czernihowskie. Woyska iednak pieniężne, pod władzą hetmana woysk Ruskich będące, z dobr krolewskich y duchownych w pomienionych wojewodztwach za ordynansem tegosz hetmana Ruskiego chleb wybierac będą. A gdyby wojna iaka byc miała od granic Ruskich y potrzeba posiłkow koronnych przystąpiła, wtenczas te posiłki mają byc pod regimentem hetmana woysk Ruskich.

Dla tym lepszego tych pact potwierdzenia y pewnosci hetman woysk Ruskich ad extrema vitae suae tempora hetmanem Ruskim⁸ y pierwszym w wojewodztwach Kiiowskim, Braclawskim, Czernihowskim senatorem pro hac vice, a post fata iego ma byc wolne obieranie hetmana: to iest, czterech electow obiorą status wojewodztw Kiiowskiego, Braclawskiego⁹, Czernihowskiego, z ktorych iednemu krol j^e msc conferowac będzie (nie oddalając od tego urzędu rodzoną wielmożnego hetmana Ruskiego bracią)¹⁰.

Mennica dla bicia wszelakich pieniędzy w Kiiowie, albo gdziekolwiek commodius będzie się zdało, otworzona bydz ma wedle iedney ligi y z osobą krolewską.

Podatki, ktore Rzecz Pospolita uchwalac będzie na seymie w wojewodztwach Kiiowskim, Braclawskim, Czernihowskim, mają się obracac na żołnierza pieniężnego pod władzą hetmana woysk Ruskich zostaiącego¹¹.

Spolna rada y spolne siły byc mają tych narodow przeciw kożdemu nieprzyiacielowi.

Starac się mają te trzy narody spolnie wszelkimi sposobami, aby wolna była navigatia na Czarne morze Rzptej.

Z carem j^e mscią Moskiewskim, iesliby przyszło jego k. msci y stanom Koronnym, y W. x. Litkiemu bellum offensinum podnosic, Woyska Zaporoskie do takiej wojny necessitowane nie będą¹². Jesliby iednak car jego msc prouincyi Rzptej przywrocic nie chciał y na Rzptą następował, tedy wszystkie siły, tak Koronne, iako y W^o x. Littgo, iako y Woyska Ruskie Zaporoskie pod regimentem hetmana swego łączyc się y woiozac będą.

Z carem jego mscią Moskiewskim, iesliby do zawarcia pactu jego kr. msc i y stanom Koronnym y W^o x. Lit^o przyszło ma indemnitatis reputatiey y terazniejszego postanowienia wielmożnemu hetmanowi y Woysku Zaporozkiemu praecaveri¹³.

⁸ Hetmanem woysk Ruskich – і текст.

⁹ У Volum. leg.: брацлавського нема.

¹⁰ В першій тексті цього додатку нема (неоддалаючи від tego...).

¹¹ У Volum. leg. цього застереження щодо податків нема, так само – і в другій тексті немає.

¹² Це застереження є тільки в першій тексті.

¹³ Цей пункт тільки у Volum. legum є, в козацьких текстах його немає тут, він є далі.

Dobra leżące ruchome, krolewsczyzny, także y summy pieniężne obywatelow Ruskiej ziemie, którzy się lubo przy Szwedzkim woysku, lubo przy Zaporowskim wiażali¹⁴ y teraz do Oyczyzny powracaia, confiskowane, przywroczone byc maia, y zasługi ych w woysku Koronnym y W. x. Lit. rowno z zasługami woysk Koronnych y W. x. Littg^o compensowane y zapłacone [byc maia].

A iuż od tego czasu hetman z Woyskiem Zaporoskim, teraz y na potym będący, odstąpiwszy wszelakich postronnych protecty, więcy się do nich wiażac nie ma, y owszem u wiernosci, poddanstwie, posluszenstwie naianiejszego maiestatu Krolewstwa Polskiego y następcow jego, także wszystkiej Rzptej ma y maia, będzie y będą wiecznymi czasy, niederoguiąc iednak nie braterstwu z chanem iego mcią Krymskim zawartemu¹⁵.

Legaty zadnych od postronnych przyimowac nie ma, y iesliby się iakie trafiły, one do iego k.mosci odsyłać będzie. Także ani woysk postronnych wprowadzac, ani żadnego z postronnemi porozumienia miec nie będzie na szkodę Rzptej, chyba z dokładem j^o k. mci.

Privatis wszystkim z oboiej strony, tak duchownym ritus Romani w wojewodztwach Kiiowskim, Braclawskim, Czernihowskim, Podolskim, także w Wielkim x. Littm, y na Bialej Rusi, y w Siewierszczyźnie do biskupstw, probostw, canony plebanii, y dobr do nich należących, także zakonnikom wszystkim do kosciolow, klasztorow, dobr, fundatii, tudziesz swieckim z oboiej strony do dobr dziedzicznych, starostw, dzierżaw y własności swoich dożywotnich, zastawnym y inszemi contractami należących, w tychże wojewodztwach pomienionych, y w W. x. Littm, na Bialej Rusi y Siewierzu zostaiących, bezpiecny powrot y reinductia otwiera się. Czas iednak powrocenia y reinductey jego k. mśc znioszsy się z w[ielmożnym] hetmanem Zaporoskim, naznaczyć ma. Sposob zas reinductey ten ma byc zachowany, aby zaden do swoiey własności nie powracał, ieno za uniwersalem jago k. msci y wielmożnego hetmana Woysk Zaporowskich, w czym ma byc wzajemna z obu stron conferentia.

A dla rossądzania rożnych spraw, tak cryminalnych, iako y potocznych, maia miec w tych trzech wojewodztwach swoy osobliwy trybunał według takiego porządku, iaki sami sobie uformuią. Procz tego owruckie y zytomierskie zosobna starostwa sądowe byc maia.

A dla lepszey pewności, poniewasz hetman z Woyskiem Zaporoskim y wojewodztwa oderwane, wszystkie insze postronnych narodow protectią odrzucaia, a dobrowolnie, iako wolni do wolnych, rowni do rownych, y zacni do zacnych

¹⁴ У Vol. leg. (S. 299): "ktorzy się lubo przy Woysku Zaporoskim wiażali". Так само другий український текст.

¹⁵ Додаток: "niederoguiąc iednak nie" маємо в другім козацькім тексті, в першім тексті місто цього є: "y iesli moze byc salua intergritate Rei publicae cara Moskwieskiego".

powracaia, przeto dla pewniejszego dotrzymania terazniejszego postanowienia pozwała temuż narodowi Ruskemu j. k. mśc y Rzpta osobnych¹⁶ pieczętarzow, marszałkow, podskarbieh cum dignitate senatoria y inne urzędy narodu Ruskiego, ktorzy według rot y urzędnikow koronnych przysięgę wykonać maia, przydawszy ten punkt, yz nie przeciwnego teraznieyszemu postanowieniu pieczętowac nie będą y owszem tego przestrzegac będą, iakoby temu postanowieniu przez constitutie, albo decreta seymowe, y zadworne rescripta, uniwersały, przywileia, nie się przeciwko nie działo¹⁷. Do ktorych pieczętarzow urzędu y cancellaryey należec będą wszystkie tylko duchowne gratiae, metropolie, episcopie, ihumenie y beneficia, do ktorych podawania należy jego k. msc, pan nasz młciwy. W wojewodztwach Ruskim, Kiiowskim, Wołyńskim, Podolskim, Braclawskim, Czerniehowskim, także wszystkie gratie nie tylko duchowne, ale y swieckie; w wojewodztwach Kiiowskim, Braclawskim, Czerniehowskim także y sądy z miast krolewskich y pomienionych tylko trzech wojewodztw y decreta wszelakie tak zadworne y seymowe. A cokolwiek by in contrarium tego postanowienia wyszło z cancellaryey koronnej albo W. x. Lit., to pro irritum byc ma, y imperator takowego przywileiu nie tylko przywilej tracic, ale y paenae dziesięciu tysięcy kop Litewskich podlegac ma: o co forum przed krolew jego mscią ex speciali registro.

Aby occasione litium względem poddanych o swawolę inculpowanych do nowey nie przychodziło confusiey, wszystkie processy o stawienie poddanych ratione naiazdow, zaborow, szkod pod czas wewnętrznych zapalow poczynionych, ziemskie, grodzkie, trybunalskie, by tez y decreta trybunalskie ex personali w tych sprawach zasły, osobliwie w wojewodztwach Kiiowskim, Wołyńskim, Braclawskim, Czerniehowskim, cassantur.

Z carem, jego mscią Moskiewskim, iesliby do zawarcia pact j^o k.mci y stanom koronnym y W. x. Lit. przyszło, ma indemnitas reputatye y terazniejszego postanowienia w[ielmożnemu] hetmanowi y Woysku Zaporoskiemu praecaueri.

Ktora to commissiā tak ich mśc panowie commissarze, iako y w[ielmożny] hetman xięstwa Ruskiego de facto przysięgą potwierdzili, tak iako rot y iuramentu ręką ich msciow extant podpisane. Nadto też commissia przysięgą cielesną z senatu przez jasnie przewielebnego jego mscia xiędza arcybiskupa gnieznienskigo, primasa koronnego, iego msci xiędza biskupa wilenskigo, także ich msciow panow hetmanow czterech koronnych y W. x. Littgo y pieczętarzow obojga narodu, iako y przez marszałka koła poselskiego, strony koła rycerskiego na seymie, który ma byc iako nayprędzey

¹⁶ Volum. leg (T. IV. – S. 300) zamiast osobnych – wolnych.

¹⁷ У Vol. leg. так звучить текст: із przeciwnego teraznieyszemu postanowieniu przez konstytucye abo decreta seymowe y zadworne reskrypta, uniwersały, przywileie nie się przeto nie działo.

złożony in praesentia posłow od w[ielmoznego] hetmana Woyska Zaporoskiego wyprawionych, confirmowana będzie.

A co się tknie przysięgi jego msci, pana naszego młłciwego, tę z clementey swey panskiej, na pokorną prozbę Woyska Zaporoskiego uczynic raczy jego k. msc, y za nią ich msc. panowie commissarze assecuruia.

Przysięgi zas pułkownikow, setnikow y wszytkiey starszyny Woyska Zaporowskiego po seymie, na którym się dosc stanie teraznieyszemu postanowieniu przed commissarzami na to deputowanemi, będą wykonane.

Ażeby ta commissia wieczną wagę i powagę miała, tak iako w sobie brzmi z początku do ostatka, w prawo popolite, to iest w constitutia inserowana, seymem approbowana, y zawieczne y nieodzowne prawo rozumiana y trzymana będzie¹⁸.

Do buławy wielkiey Ruskiey налеzec ma Czehyrynskie starostwo tak iako continetur w przywileiu urodzonego niegdy Bohdana Chmielnickiego od je k. mci conferowanym. A hetman woysk Ruskich od residentiey przy j^o k. msci ma byc wolen.

Convocatia wojewodztwom Kiiowskiemu, Braclawskiemu, Cernihowskiemu po seymie przyslym, który, da Bog, iako nayprędzey od jego k. msci, pana naszego młłciwego, uniwersalem złożony będzie.

Działo się, ut supra, w taborze pod Hadiaczem, dnia, roku wyzey mianowanych.

Jan Wyhowski, hetman x-tw Ruskich, ręką własną L. s.

Biblioteka Chartoryjskich. – № 402. – S. 281–290.¹⁹

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. X. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 101–111.

Опубликовано: *Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae ab anno 1347 ad annum 1780.* – Petersburg, 1859. – Т. IV: 1641–1668. – S. 297–301; *Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку.* – Львів, 1994. – С. 112–119; *Świadectwa minionych wieków. Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S. 48–63.

Переклад

В ім'я Боже, амінь. На вічну пам'ять теперішнім і наступним.

Комісія між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського, з одної сторони, і вельможним гетьманом і Військом Запорізьким – з другої, через вельможних панів каштелянів Станіслава Казимира Беншов-

¹⁸ В першому тексті слідую: Działo się w taborze pod Hadiaczem, daia, roku wyzey mianowanych.

¹⁹ Під другим текстом Гад[яцького] трактату є підпис: "Jan Wyhowski, hetman Woysk Zaporoskich, ręką włną, imieniem wszyskiego Woyska" [Ibidem. – S. 293–305].

ського волинського й Казимира Людвіка Євлашевського смоленського, визначених комісарами з сейму від найяснішого Яна Казимира з волі Божої короля Польського і Шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Мазовецького, Жмудського, Ліфляндського, Смоленського, Вандальського спадкового короля і всіх станів коронних і Великого князівства Литовського, з вельможним паном гетьманом Іваном Виговським і всім Військом Запорізьким, в обозі під Гадячем 16 вересня року господнього 1658. Дай Боже, щоб щасливо і вічно тривало.

Вельможний гетьман запорізький з усім своїм військом на вищезгаданому місці нас, комісарів, достойно і вдячно прийняв і, зваживши на нашу повну владу комісарську, надану нам його королівською милістю нашим милостивим паном і повагою сейму коронних станів і Великого князівства Литовського, декларував зі всім військом: як не з доброї волі, але з примусу, прибите різними утисками Військо Запорізьке приступило до свого захисту, так тепер, коли його королівська милість наш милостивий пан, пробачивши своїм батьківським серцем все, що сталося в тім сум'ятті, закликає нас до єдності, вони, не зневажаючи ласку його королівської милості, покійно приймаючи цю ласку добротливого пана, приступають до цієї комісії, а також до спільної наради щодо згоди, щирості й обопільної любові, беруть за свідка Бога сил небесних у тім, що все, що ухвалюється, буде щиро і правдиво дотримане на вічні часи. Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином:

І. Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського. Також на сеймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але й у публічних процесіях у відвідуваннях хворих зі святими мощами, в хованню померлих і при кожній нагоді, так, як це вільно і прилюдно своє богослуження уживає римський обряд. Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих.

Що стосується церков та мастків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками*. Після того, як складено буде публічну присягу вірності, протягом півроку всі ці церкви мають бути подані в реєстрах від полковників та іншої старшини Війська Запорізького тим комісарам, що будуть назначені з

* Тобто за православними громадянами.

обох сторін. Тій же вірі, яка є проти грецької православної і яка множить чвари між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану не повинен ніяким чином церков, монастирів фундувати й надавати добра ані в маєтках духовних, ані в його королівської милості, ані у власних, так, як каже нинішня комісія на вічні часи. Римську віру дозволяється вільно уживати в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві. Світські панове римської релігії – дідичі й урядники його королівської милості – не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими й монахами грецької релігії, тільки їхній законний пастир.

А що у спільній вітчизні обом обрядам мають належати і спільні прерогативи й оздоби, тому отець київський митрополит теперішній і майбутній з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим мстиславським з Великого князівства Литовського – будуть засідати в Сенаті, згідно зі власним порядком, з такими ж правами і правом голосу, як ясновельможні їхні милості духовні римського обряду. Однак, місце їхній милості отцю митрополиту назначається після їхньої милості князя архієпискупа львівського, а владикам – після єпископів своїх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські сани будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду і тільки здатним до тих урядів. Натомість у воєводствах Брацлавському й Чернігівському ті ж сенаторські посади мають надаватися почергово: після смерті сенатора грецького обряду має заступати сенатор римського обряду. У всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, які походять з тих воєводств і мають там маєтність, однак зі збереженням права теперішніх власників.

Для того, щоб зростала обопільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, доки доходять церкви грецького обряду, міщани-католики і грецької релігії повинні рівно вживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не повинна бути нікому перешкодою до магістрату.

Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як Краківська Академія, однак з умовою, щоб у тій Академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти – аріанської, кальвіністської, лютеранської. Отож, щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, а всі інші школи, які були в Києві, його королівська милість накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце. Вона буде мати такі ж права і вільності, як і київська, але заснована має бути з тією ж умовою, що й київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської,

кальвіністської, лютеранської. І де та Академія буде заснована, там вже жодні інші школи засновуватися не будуть на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості.

Оскільки вельможний гетьман з Військом Запорізьким, відірвані від Речі Посполитої, з любові до його королівської милості, свого милостивого пана і до власної вітчизни повертаються, зрікаючись сторонніх протекцій, то його королівська милість наш милостивий пан і всі стани коронні й Великого князівства Литовського вічною амністією, тобто вічним забуттям, покривають все те, що з обох сторін допустив Пан Бог, полишаючи його святому маєстатові, як пожертву за спільні гріхи, гарантуючи особам усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку, як з Війська Запорізького, так і шляхетського стану, урядникам, як і приватним особам, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були і залишаються при вельможних гетьманах, попереднім і теперішнім, без ніякої помсти, ні королівський маєстат, ні сенат, ні вся Річ Посполита, зрештою, ані жодна приватна особа не будуть підносити ніяких претензій проти них взагалі й кожного зокрема, від найвищих до найменших, й усі неприємності, все, що під час війни коїлося, усім християнським серцем, закликаючи у свідки страшного Бога, щиро собі вибачивши, ні явно, ні потаємно один на одного не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів, не даючи себе звести звільненням з присяги для будь-яких таємних замислів.

Крім того, усі кадуки, випрошені ким-небудь під тими, що перебували у Війську Запорізькому і під шляхтою, яка була при вельможному гетьманові і Війську Запорізькому, і при шведах, і роздані від початку війни, тепер всі без винятку касуються й будуть скасовані публічним правом, так, щоб вони не шкодили нічий чисті та власності. І де ті постанови про конфіскацію не знаходилися б, вони вважаються скасованими і з книг судових усуненими, і їхнім власникам надається право володіти, проти чого не можна покликатися на жодні кадуки під карою інфамії.

А якщо і сама річ, і саме ім'я амністії повинні бути святі, і речі й люди всяких станів відновлюються в попередньому стані, повертаються до тієї єдності, злагоди, любові, права і пана, як було перед війною, то застерігається, що, якщо хто-небудь осмілиться зірвати це святе об'єднання, відважиться публічно або на приватній нараді звинувачувати когось у зраді, такий має бути покараний за порушення угоди. Якби таке трапилося, то для виявлення наклепу, з обох сторін негайно повинно чинитися слідство. Уся Річ Посполита

народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто, ці народи у своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами – в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських. А якщо під тягарем війни зі сторонніми панами щось було постановлено на обмеження кордонів і вольностей тих народів, то це має вважатися недійсним і пустим, і згадані вище народи повинні залишитися при своїх свободах, щиро як єдине тіло однієї і неподільної Речі Посполитої, не вчиняючи між собою різниці у вірі: той, хто визнавав християнську релігію, римську чи грецьку, всі залишаються в мирі, при своїх вольностях. Хіба що якісь вирoki й декрети були винесені перед війною і в часі війни цілком законно в присутності сторін чи за їхньої відсутності.

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися).

Найманого війська буде десять тисяч, яке так, як і Запорізьке, має бути під владою того ж гетьмана, і платити тому війську слід з ухвалених на сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої.

Стояти Військо Запорізьке має в тих воєводствах і мастках, де воно було перед війною. Підтверджуються усілякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою. Крім того, жоден державець мастків його королівської милості, ні староста, ні пан дідичний, довічний, ані їхні підстарости, урядники й усілякі інші слуги не будуть стягати жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, ні під яким претекстом, і як люди рицарські вони будуть вільні від усіх найбільших і найменших обтяжень, також цла і мита у всій Короні і Великому князівстві Литовському. Також будуть вільні від усіляких судів старост, державців, панів та їхніх намісників, але залишаються під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських. Також всілякі напої, лови на полях і на ріках й інші користі козаків мають лишатися при козаках вільно, згідно зі старими звичаями.

Окремо, кого гетьман Війська Руського подасть його королівській милості як гідних шляхетських гербів для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде nobilitовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто nobilitованих.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах, за наказом того ж гетьмана руського. А якщо війна якась розпочнеться на руських кордонах і треба буде послати туди коронне військо на підмогу, тоді ця підмога буде перебувати під регіментом гетьмана Військ Руських.

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств оберуть чотирьох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського.

Монетний двір для биття всіляких грошей має бути закладений у Києві, або де придасться. Гроші будуть однієї якості й металу і з королівською особою.

Податки з Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств, які Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, мають бути потрачені на найманця, який перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських.

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів будуть проти кожного неприятеля.

Ці три народи мають спільно всілякими способами старатися, щоб Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

З царем його милості московським якби дійшло його королівській милості і станам коронним до наступальної війни, Війська Запорізькі до такої війни залучатися не будуть. Якби ж цар його милість не захотів повернути провінцій Речі Посполитої і на Річ Посполиту наступав, тоді всі сили, як коронні, так і Великого князівства Литовського і Війська Руські Запорізькі під регіментом свого гетьмана мають з'єднатися і воювати.

З царем його милістю якби королю його милості і станам коронним і Великому князівства Литовського дійшло до укладення пакту, має бути застережена непорушність нинішньої постанови вельможному гетьманові і Війську Запорізькому.

Маєтності рухомі і нерухомі, королівщини, а також грошові суми, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорізького і тепер до вітчизни повертаються, будуть їм повернені і заслуги їхні у війську коронному і Великому князівства Литовського на рівні з заслугами військ коронних і Великому князівства Литовського мають бути компенсовані і заплачені.

А вже від того часу гетьман з Військом Запорізьким (теперішній і наступні), відступивши від всяких сторонніх протекторів, більше з ними в'язатися не мають, навпаки мають вічно перебувати у вірності, підданстві й послушенстві найяснішого маєстату Польського Королівства та його наступників і всієї Речі Посполитої, однак нічим не порушуючи братерства, досягнутого з його милістю кримським ханом.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, а якщо такі трапляться, має їх відсилати до його королівської милості. Також ні війська стороннього вводити не буде, ні жодного порозуміння зі сторонніми державами мати не буде на шкоду Речі Посполитій, хіба що після повідомлення його королівській милості.

Усім приватним особам з обох сторін, а також і духовним римського обряду уможливилось безпечно повернення до єпископств, парафій, каноній, приходів і належних до них маєтків у Київському, Брацлавському, Чернігівському, Подільському воєводствах, а також у Великому князівстві Литовському, Білій Русі й на Сіверщині, так і всім монахам до церков, монастирів, маєтків і фундацій, також і світським особам обох сторін до їхніх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, довічних, заставлених і за всілякими іншими контрактами, які до них належать, в тих же згаданих воєводствах й у Великому князівстві Литовському, в Білій Русі й на Сіверщині. Однак час повернення визначить його королівська милість після порозуміння з вельможним гетьманом запорізьким. Повернення у володіння має проходити так, щоб ніхто не повернувся до своєї власності інакше як за універсалами його королівської милості і вельможного гетьмана Війська Запорізького, про що має бути порозуміння між обома сторонами.

А для судочинства різних справ як кримінальних, так і поточних буде у всіх трьох воєводствах діяти окремий трибунал, згідно з таким порядком, який вони самі собі виберуть. Крім того, будуть мати окремі староства судові в Овручі та Житомирі.

А для крапкої певності, з огляду на те, що гетьман з Військом Запорізьким і ці воєводства, що були відірвані, відкинуть всяку протекцію інших сторонніх народів і добровільно як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих повернуться, для певнішого дотримання нинішньої постанови його королівська милість і Річ Посполита дозволяють народу руському вибирати вільних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з сенаторським титулом та інші уряди народу руського. Ці урядники мають скласти присягу згідно з текстом присяги коронних урядовців, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішній постанові своєї печатки не прикладуть, а навпаки пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цієї постанови через конституції

чи сеймові декрети, задвірні рескрипти, універсали й привілеї. До урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі тільки духовні грецькі митрополії, єпископства, ігуменства й бенефіції, право надання яких належать його королівській милості нашому милостивому панові. В Руському, Київському, Волинському, Подільському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах також не тільки духовні, але й світські, надання, а в Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах також і суди в королівських містах і всілякі задвірні й сеймові декрети тільки в згаданих трьох воєводствах. А що супроти цієї постанови вийде з канцелярії Коронної або Великого князівства Литовського, то буде недійсне, і той, хто видав такий привілей, не тільки його втратить, але й підлягає штрафу в десять тисяч литовських кіп, про що суд має бути перед королем його милістю за спеціальним ресстром.

Щоб через суперечки за підданих, обвинувачених у свавіллі, не з'являлося нових сум'ят, скасовуються всі процеси земських, городських, трибунальських судів про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди, вчинені під час внутрішньої війни, а також і трибунальські декрети, винесені в цих справах, особливо у Київському, Волинському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах.

Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови.

Їх милості панове комісари, як і вельможний гетьман Князівства Руського, дійсно присягою підтвердили пинішню комісію, оскільки тексти руками їх милостей підписані. Крім того, ця комісія буде підтверджена присягою від сенату яснопреподобним його милістю гнізненським архієпископом, примасом коронним та його милістю ксьондзем віленським єпископом, а також їх вельможностями панам чотирма коронними гетьманами і Великого князівства Литовського й канцлерами Обох Народів, а від кола лицарського – маршалком посольської ради в присутності послів від вельможного гетьмана і Війська Запорізького на сеймі, який має бути якнайшвидше скликаний.

Стосовно присяги його королівської милості нашого милостивого пана, то зі своєї панської доброти його королівська милість на покірне прохання Війська Запорізького милостиво це вчинить, що підтверджують їх милості пани комісари.

Натомість полковники, сотники й уся старшина Війська Запорізького виконають свої присяги після сейму, на котрому будуть затверджені нинішні постанови в присутності комісарів, які будуть депутовані від сейму.

А щоб ця комісія мала вічну вагу й повагу у всьому своєму змісті від початку до кінця, то буде включена в право посполите, в конституцію, ухвалену сеймом, і буде вважатися за вічне й незмінне право.

До Булави Великої Руської належатиме Чигиринське староство, як це значиться в привілеї, наданім покійному Богданові Хмельницькому його королівською милістю. А гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при його королівській милості.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств відбудеться після майбутнього сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше універсалом його королівської милості.

Діялося це в таборі під Гадячем, дня і року, зазначеного вище.

Іван Виговський, гетьман князівств Руських рукою власною

СПИСОК ЛАТИНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СКОРОЧЕНЬ, НЕ РОЗШИФРОВАНІХ У ТЕКСТІ

ich m. m. p. p. – ich milosciwych panow	W ^o . x. Lit ^o – Wielkiego xięstwa
ich msciow p. p. – ich milosciwych panow	Litewskiego
j. k. m. – jego krolewska milosc	W. x. Littg ^o – Wielkiego xięstwa
j ^o k. m. – jego krolewska milosc	Litewskiego
j. k. msc – jego krolewska milosc	W. x. Lgo – Wielkiego xięstwa
je k. m. – jego krolewska milosc	Litewskiego
k. m. – krolewska milosc	W. x. Litgo – Wielkiego xięstwa
k. j. m. – krol jego milosc	Litewskiego
k. i. msci – krola iego milosci	W. x. Litewskiego – Wielkiego xięstwa
L. s. – locus sigillum	Litewskiego
młłmu – milosciwemu	W. x. Litkiemu – Wielkiemu xięstwu
7mbra – Septembra	Litewskiemu
w ^o xcia L. – Wielkiego xięzcicia	W. x. Lttm – Wielkim xięstwie
W. x. L. – Wielkie xięstwo Litewskie	Litewskim
W. x. L ^o – Wielkiego xięstwa	x. – xiąz
Litewskiego.	x. Ltt – xięstwo Litewskie
	x. Litewskiego – xięstwa Litewskiego
	x. Littm – xięstwie Litewskim
	x. Ruskiego – xięstwo Ruskiego
	x-tw – xięstw

Тетяна ТАЇРОВА-ЯКОВЛЕВА (Санкт-Петербург)

ГАДЯЦЬКА УГОДА – ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Гадяцька угода – один з найвідоміших і в той самий час один із найсуперечливіших документів епохи Гетьманщини. Це – з одного боку – безумовно блискучий зразок юридичної думки представників державницького угруповання козацької старшини. На довгі роки він залишався своєрідним еталоном для прихильників державницької ідеї, до котрого вдавалися навіть в епоху Івана Мазепи¹. З іншого боку – ця угода (в тій формі, котра викликає захоплення) ніколи не набирала юридичної чинності і не втілювалася в життя.

Першим про існування щонайменше двох принципово відмінних один від одного текстів Гадяцької угоди повідомив ще В. Гарасимчук². Далі пішов у своєму дослідженні М. Стадник, опублікувавши два списки угоди зі вказівками на відмінності між ними. Але М. Стадник ще не ставить питання про значення різночитань³. Першу спробу проаналізувати варіанти двох текстів Гадяцької угоди з музею Чорторийських здійснив М. Грушевський. Порівнюючи тексти, він доходить висновку про їх докорінну відмінність.

Дотримуючись того ж методу, авторка цієї праці у своїй монографії та в низці статей, присвячених зазначеній проблемі⁴, провела текстологічний аналіз усіх принаєвних списків угоди і спробувала реконструювати первісний її текст. Порівняння відомих варіантів неспростовно вказує на те, що текст угоди з моменту його підписання до затвердження сеймом зазнав драматичних змін. Інакше

¹ Широко відомий факт, що коли 1706 року дійшло до конфлікту з урядом Петра I, старшини кинулися в Печерську бібліотеку, аби перечитати текст Гадяцької угоди.

² Гарасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового товариства імені Шевченка (далі ЗНТШ). – Львів, 1909. – Т. 89. – С. 82.

³ Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового Товариства. – Київ, 1911. – Кн. VIII. – С. 30–39.

⁴ Яковлева Т. Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998; її ж. Гадяцький договір – легенда і реальність // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Москва, 1995. – Вып. 1. – С. 62–78; її ж. Гадяцький договір от подписания до утверждения сеймом // Історія, історіографія, джерелознавство. – Київ, 1996. – С. 60–80.

кажучи, та Гадяцька угода, котра набрала юридичної сили у травні 1659 року, була лише блідою копією того сміливого документа, що з'явився на світ у вересні минулого 1658-го. Такий висновок має суттєве значення для розуміння долі Гетьманщини й суті польсько-українських стосунків епохи початку Руїни. Та, як це не дивно, зазначені спостереження автора наштотувалися на, м'яко кажучи, прохолодну реакцію певної частини представників сучасної української історіографії⁵.

У цій статті робиться спроба дати відповідь на питання про етапи змін, котрих зазнала угода, та хто був їхнім ініціатором і виконавцем. Для початку розмови про джерела, які дозволяють нам робити висновки щодо Гадяцької угоди і подій навколо неї, слід ще раз підкреслити, що до нас не дійшов документ, підписаний І. Виговським і польськими комісарами 6/16 вересня 1658 року в Гадячі. Відома лише остаточна редакція, затверджена сеймом Речі Посполитої у травні 1659 року, і ціла низка списків, зроблених сучасниками на різних стадіях між його підписанням і затвердженням.

Між тими списками статей Гадяцької угоди, що дійшли до нас, слід передовсім згадати про остаточний текст угоди, затверджений сеймом та підписаний І. Виговським і польськими комісарами⁶. “Популярну стилізацію” остаточного варіанта, яка належала перу польського сучасника, виявив В. Гарасимчук⁷. У краківському музеї Чарторийських є ще два примірники тексту угоди, обидва польською мовою. Вони збігаються за формою з остаточним варіантом Гадяцької угоди. На обох цих списках є підпис Виговського, але бракує підписів польських комісарів. Один зі списків (традиційно іменований “другим”) цілком відповідає тому текстові Гадяцької угоди, що був затверджений сеймом. Він був опублікований у матеріалах з історії козацтва В. Гарасимчуком⁸. Інший, так званий “перший”, опублікований М. Стадником⁹, суттєво відрізняється від “другого”.

Крім того, є ще два списки тексту угоди, опубліковані в “Актах Південно-Західної Росії”. Вони практично ідентичні. Обидва написані по-російськи, зміст статей у них передано коротко, викладена тільки суть. В обох вказано, що це переклад з польської угоди, укладеної з Військом Запорізьким Беньовським та Євлашевським. Один із цих списків зберігався в паперах Трубецького¹⁰, а дру-

⁵ Див., наприклад: *Горбещь В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 46–60.

⁶ *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. IV. – С. 297–301.

⁷ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – № 93.

⁸ Там само. – № 88.

⁹ *Стадник М.* Гадяцька унія. – С. 30–39.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией (далі Акты ЮЗР). – СПб., 1892. – Т. XV. – № 8. – С. 381–383.

гий – у паперах Шереметьєва¹¹. Стосовно першого списку, то відомо, що він був присланий ніжинським Максимом Филимоновичем, відомим політичним діячем початку Руїни, прихильником Москви. Можна припускати, що й другий список був присланий Шереметьєву тим самим протопопом. Обидва ці списки надалі іменуватимемо “списком Максима Филимоновича”. Він цілком збігається з польським списком з Ягелонської бібліотеки, наведеним у “реляції сучасника” й опублікованим В. Гарасимчуком¹², а також з польською копією, наявною у збірнику Я. Міхаловського¹³.

Дуже близький до “списку Максима Филимоновича” і той текст угоди, що його наводить Л. Рудавський¹⁴ – поляк, сучасник подій, що переїхав у 50-ті роки XVII сторіччя до Австрії. Наступні два списки – це тексти угоди, наведені поетом-сучасником С. Твардовським¹⁵, і зроблений ним переклад, використаний у літописі Величка¹⁶. Ще один варіант тексту угоди знаходимо в щоденнику київського шляхтича І. Єрлича¹⁷, також сучасника подій, котрий, проте, писав свою хроніку вже значно згодом, перебуваючи в монастирі. І, нарешті, останній варіант знаходимо у сучасника подій Веспасіяна Коховського, історика короля Яна Казимира¹⁸.

Відомо, що сама ідея Гадяцької угоди народилася на початку 1658 року під час переговорів Павла Тетері зі Станіславом Казимиром Беньовським. Саме тоді Тетеря подав полякам “Puncta na suplikę Woyska Zaporowskiego”¹⁹. Вельми цікаво зіставити сей документ з усіма наступними редакціями власне Гадяцької угоди.

Межиріцька домовленість за своєю концепцією й головними положеннями була подібна до попередніх польсько-українських угод, перш за все до Зборівської 1649 р., а концептуально – до “Березневих статей”, тобто договору 1654 р. з Московією. Мається на увазі передусім головний акцент, зроблений на збереженні “козацьких вольностей”, амністії учасникам повстання, відновленні давніх привілеїв православ'я, наданні місць у сенаті київському митрополитові та православним єпископам. Ідеї “козацьких вольностей” і “віри православної” – тих двох основоположних каменів, що стали гаслом усього повстання Богдана Хмельницького, залишалися і в центрі Межиріцької угоди.

¹¹ Там само. – СПб., 1872. – Т. VII. – № 85. – С. 252–253.

¹² *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини... – № 90.

¹³ Biblioteka PAN w Krakowie. – № 2254. – Т. 4. – С. 486–486 v.

¹⁴ *Rudawski R. L.* Historia Polski. – Peter.; Mohylew, 1855. – Т. II. – С. 459.

¹⁵ *Twardowski S.* Wojna Domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potem Szwedami i Węgry Przez lat Dwanascie. – Kalisz, 1681. – С. 263–264.

¹⁶ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Киев, 1848. – Т. I. – С. 335–337.

¹⁷ *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – Warszawa; Petersburg, 1853. – Т. II. – С. 17–31.

¹⁸ *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazmierza. – Poznan, 1840. – Т. I. – С. 363–365.

¹⁹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини... – № 65.

Як відомо, найближчий соратник Хмельницького в роки повстання Іван Виговський був правником за освітою. Участь його у складанні тексту Зборівської угоди поза всякими сумнівами. Безсумнівна також його причетність до опрацювання “Березневих статей”, в основі котрих теж лежали ідеї козацьких вольностей та оборони православ’я. Угоду з Москвою готував ще один діяч епохи Хмельницького, також юрист за освітою – Павло Тетеря.

Межиріцька угода була офіційно підписана Тетерею, але вельми сумнівно, щоб з її проектом не був ознайомлений Іван Виговський, гетьман на той час. У Тетериній угоді, крім згаданих “козацьких вольностей” і “оборони православ’я”, відбилися ще й такі пункти, внесені згодом до Гадяцької угоди, як надання православному міщанам однакових з католиками прав, а також заснування у Києві ще однієї (крім існуючої з 1633 року Києво-Могилянської) академії та створення мережі шкіл.

Хоч більшу частину Гадяцької угоди становлять положення, перенесені до неї з Межиріцької, у ході переговорів у Гадячі восени 1658 року впливає ще й новий важливий концептуальний момент: перетворення Речі Посполитої в “державу трьох народів”, створення Князівства Руського, а також звільнення від будь-яких покарань шляхти, яка була свого часу “при шведах”. Одночасно в тексті з’являється й невеличке доповнення до пункту про амністію і “кадуки”. Такий збіг не був випадковим. Саме на цьому етапі до переговорів активно прилучається Юрій (у польських джерелах – “Єжи”) Немирич, український шляхтич з долею, що цілком надається в сюжет авантюрного роману. Безпосередньо перед укладенням Гадяцької угоди Немирич, який емігрував з ідейно-політичних мотивів після Переяславської ради, по численних карколомних перипетіях опинився на службі у шведського короля. Отож недарма в статті про амністію й з’являється спеціальна обмовка стосовно шляхти, приналежної колись до шведського табору.

Достеменно ми, мабуть, вже ніколи не дізнаємося, хто саме був автором блискучої ідеї про об’єднання Князівства Руського з Корonoю й Великим князівством Литовським як “рівного з рівним”, але в тому, що Юрій Немирич відіграв у цьому не останню роль, можна анітрохи не сумніватися. Утім і без втручання Виговського тут також не обійшлося, тим паче, що в підписанні Гадяцької угоди він брав значно активнішу участь, аніж у Межирічах.

Гене́за ідеї “Князівства Руського” (так само, як і етимологія самого цього терміна) вельми цікава. Вона не випурхнула раптом “нізвідки” 1658 року. Немає сумнівів, що в підмурівках її лежали вже досить затерті часом спогади про часи київських князів. Ще в червні 1648 року холмський єпископ писав про те, що Б. Хмельницький “іменує себе князем київським і руським”²⁰. 1649 року еру-

²⁰ Документы об Освободительной войне украинского народа. – Киев, 1965. – № 17. – С. 44.

салимський патріарх Паїсій надав Б. Хмельницькому титул “світлішого князя”, а сам гетьман у бесіді з польськими послами назвав себе “единовладцем і самодержцем руським” з кордонами “по Львів, Холм і Галич”²¹. На урочистому молебні 1650 року за участі в ньому назаретського митрополита Богдана Хмельницького величали “Государем Руси”²². Амбіції Хмельницького у повній мірі поділяв і його наступник Іван Виговський. Уже в березні 1658 року він оголосив про свій намір стати “Великим князем України і прилеглих теренів”²³.

Розпливчастість у розумінні спадкоємності справи київських князів навіть серед вищої української старшини доводить, що ці посилення на руські часи були тільки спробою юридичного обґрунтування правомірності створення Гетьманської держави. Доречно тут пригадати, що Пилип Орлик на доказ відокремленості українців від росіян виводив останніх від хозарів. Звичайно, що освітній рівень Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Немирича дозволяв їм розуміти, що перш ніж претендувати на роль законних очільників законно створеного (чи відродженого) державного утворення, вони мали подбати про певні юридичні прецеденти для переконливого обґрунтування правочинності Гетьманщини та їхнього лідерства в ній. Таке обґрунтування було необхідним для надання законної сили домовленостям з іноземними державами й для того, щоб відкрити цим самим дружнім державам шлях до міжнародного визнання Гетьманщини.

Слід визнати, що у вересні 1658 року керівники Гетьманщини цілком професійно підійшли до питання зміни свого “підданства”. Вони видали славнозвісний універсал Війська Запорізького до “іноземних владців”, у котрому аргументувалася необхідність відступу від Московщини і переходу під протекторат Речі Посполитої. Погодьмося, що дії уряду І. Виговського в підготовці такого важливого кроку були на порядок вищими, ніж у І. Мазепи, коли той у жовтні 1708 року перейшов на бік шведів. Як відомо, він навіть не спромігся своєчасно видати універсал з поясненням свого вчинку хоча б для козацької старшини. На відміну від нього Пилип Орлик при створенні своєї Конституції 1710 року за прикладом І. Виговського подбав про належне сприйняття власної політики суміжними державами.

І ось тут ми знов опиняємося перед проблемою втраченого оригіналу Гадяцької угоди, підписаної польськими комісарами й І. Виговським у таборі під Гадячем 16 вересня 1658 року, і завданням реконструювати первісний текст. Здійснити це вдалося б, лише проаналізувавши всі наявні в нашому розпоряд-

²¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. II. – № 47. – С. 18. – Щоденник В. Мясковского.

²² Там само. – № 76. – С. 187.

²³ Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustranten. – Romae, 1963. – Т. IX. – № 4270. – Р. 89.

женні варіанти тексту й установивши час та обставини їх виникнення. Першим у черзі хай буде список, умовно названий “списком Филимоновича”. Як ми вже сказали, до нас дійшло дві копії польською мовою з використанням латини і два переклади на російську. Певні розбіжності між ними є, але збігаються не лише формулювання, а навіть нумерація пунктів. В обох перекладах замість польського комісара Л. Євлашевського значиться чомусь Л. Яблоновський. У дуже близькому до “списку Филимоновича” тексті, наведеному Л. Рудавським, наявні очевидні помилки. Вони також передовсім стосуються помилок про підписи. Так, прізвище Л. Євлашевського перекинуто в “Зеблажевський”, особове ім’я Виговського Іван замінене на Данило, звідкись береться якийсь посередник Миколай Третеря (Павло Тетеря?)²⁴.

Два польські варіанти “списку Максима Филимоновича” збігаються з текстом, наведеним Л. Рудавським. Проте у них ті самі пункти викладені іншими словами (хоча в обох випадках – польською мовою з домішками латини). Однак не можна не помітити, що в основі усіх п’яти текстів – двох польських, двох перекладених і в тексті Рудавського – лежить одне й те саме першоджерело: якийсь мериторичний список, що ходив по руках у Речі Посполитій. У жодному з аналізованих текстів немає й згадок про підписи комісарів і Виговського, а самі формулювання статей – навіть тих, що увійшли до остаточного варіанта тексту угоди – відрізняються від традиційної для польських договорів форми. Це дає підставу для припущення, що перед нами – чернетка, скорочений виклад сенсу статей. Але на якому етапі він з’явився?

Аби ми не мали “першого” списку з музею Чарторийських, то можна було б подумати, що це і є варіант тексту угоди, підписаний у таборі під Гадячем. “Список Максима Филимоновича” значно відбігає від остаточної редакції угоди, до котрої не потрапили такі важливі моменти, як утворення Князівства Руського, повернення усіх маєтностей Православній Церкві, призначення усіх гетьманів України воєводами київськими, збільшення реєстру до 60 000, вільний вихід у Чорне море. Але про ліквідацію унії, про що мовилося в Межиріцькій угоді, там немає жодної згадки²⁵.

“Перший” список з музею Чарторийських теж відрізняється від остаточної редакції Гадяцької угоди, але в ньому наявний підпис Івана Виговського. Місце цього документа між “списком Максима Филимоновича” і остаточною редакцією, затвердженою сеймом, встановити важко. У ньому вже нема мови про Князівство Руське, зате мовиться про скасування церковної унії (sic!), призначен-

ня на сенаторські посади у воєводствах Київському, Брацлавському й Чернігівському виключно православних, а також про збереження дружніх стосунків з Москвою (sic!), – положення, котрих немає у “списку Максима Филимоновича”²⁶.

Попри те, що саме “список Максима Филимоновича” був найпоширеніший у Речі Посполитій, сучасники знали й про положення, наявні в “першому” списку з музею Чарторийських. Так, наприклад, у щоденнику Я. Єрлича говорилося про скасування унії й про те, що Військо Запорізьке не має брати участі у війні з Москвою²⁷.

Як вже відзначалося, дата появи і сенс “першого” списку не встановлені. Під ним, як і під “другим” списком (що повністю збігається з остаточною редакцією), І. Виговський підписався як “Hetman X(ies)tw Ruskich”, хоча в самому документі про Князівство Руське вже практично нічого не говориться. В. Гарасимчук писав, що “перший” і “другий” списки “очевидно, не є власне урядовими й зобов’язуючими обидві сторони документами, оскільки під ними немає підписів комісарів. Але для чого вони були написані й чому мають підписи гетьмана – невідомо. Можливо, вони призначалися для підпису королем”²⁸. Появу “першого” списку М. Грушевський пояснював тим, що “в секретній декларації, узятій від Виговського комісарами при завершенні комісії, він (Виговський. – Т. Я.) робить певні поступки від першої редакції у тій формі, котру потім маємо в другому тексті – відносно реєстру й найманого війська. Поступки, зроблені цією декларацією, потім вже не викликають дискусії”²⁹.

Цілком можна погодитися з таким поясненням М. Грушевського щодо походження “другого” списку. Вчений припускав, що для узгодження пунктів, відхилених королівською радою, до Виговського їздив К. Перетяткович і з другого заходу йому вдалося одержати від Виговського текст зі змінами. “Очевидно, то й є наш другий текст”³⁰.

У повному обсязі можна прийняти й висновок щодо датування “другого” списку початком травня 1659 року. Таким чином, “другий” список з музею Чарторийських – це і є той офіційний текст, що його підписав Виговський після редагування статей угоди на сеймі. Сам гетьман у листі до короля від 6 травня 1659 року (за новим стилем), тобто тоді, коли до нього приїхав для узгодження пунктів К. Перетяткович, писав, що відправляє “виправлені статті Гадяцької комісії”³¹. Очевидно, йшлося саме про “другий” список.

²⁶ *Стадник М.* Гадяцька унія. – С. 31–32, 36–37.

²⁷ *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – Т. II. – S. 17–31.

²⁸ *Гарасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. – С. 82.

²⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1998. – Т. X. – С. 354.

³⁰ Там само. – С. 354.

³¹ Пам’ятники, издаваемые Временною Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі – ПМК). – Киев, 1845. – Т. III. – № LXXVI. – С. 330.

²⁴ *Rudawski. R. L.* Historia Polski. –Т. II. – S. 346.

²⁵ Ще 10 липня 1658 р. С. К. Бенювський писав гетьманові С. Потоцькому, що козаки наполягають на ліквідації унії “і слова сказати не дають” проти цього (*Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини... – № 67).

Що ж стосується інших міркувань М. Грушевського щодо походження списків, то тут є про що сперечатися. Він виходив з того, що текст Гадяцької угоди був урізаний вже в момент його підписання 6/16 вересня 1658 року. Описля, мовляв, дебатовалося тільки питання про унію й призначення на посади.

Тоді постає питання, на якому ж етапі вирішено було відмовитися від таких привабливих українському серцеві ідей “унії трьох народів” і створення Князівства Руського? Та й взагалі – коли саме Гадяцька угода зазнала таких драматичних змін? Чи сталося це вже у вересні 1658 року, як вважає М. Грушевський, а чи значно згодом, навесні наступного 1659-го? Невже І. Виговський з Ю. Немиричем, щойно знайшовши сміливе й неординарне юридичне обґрунтування місця України у складі Речі Посполитої, отак відразу та легко від нього відмовилися? Адже восени 1658 року поляки мали значно більше причин терміново шукати спілки з Україною, ніж козаки з Річчю Посполитою. Вже в “першому” списку від ідеї “триєдиної держави” та “Князівства Руського” залишилися тільки жалюгідні відлуння, такі як “Річ Посполита народу польського, Великого князівства Литовського й Руського”, “гетьман Військ Руських”, “булава велика Князівства Руського” тощо. Якщо погодитися з тим, що “список Максима Филимоновича” є первісною редакцією, а “перший” список – проміжною, то виходить, що І. Виговський поступився ідеєю “триєдиної держави” в обмін на згоду поляків ліквідувати унію – адже ж на початку 1659 року поляки вимагали від нього змін у статтях угоди³².

Коли це справді так, тоді стає незрозумілою позиція, обрана делегацією Війська Запорізького на сейм. На момент відрядження її до Варшави Ю. Немирич ще брав досить активну участь у перетрактаціях з поляками та обговоренні угоди, що відбулося в пунктах. Козацькі посланці подали сеймові акт під назвою “Заходи до виконання договірних статей”. Це була досить представницька делегація, до складу котрої, за свідченням сучасника, входило майже 300 душ³³. Очолював делегацію П. Тетеря, але до її складу входив і Ю. Немирич. Посланці були налаштовані вельми войовничо. Вони не лише не збиралися йти на поступки, котрих вимагали представники Речі Посполитої, а ще й навпаки – наполягали на розширенні засягу Гадяцької угоди.

Передовсім їм йшлося про конкретні заходи, котрих слід було вжити для проведення в життя пунктів про повернення православних кафедр (архієпископських, владичих тощо), а також монастирів і церков, загарбаних уніатами чи єзуїтами. Для цього козацькі делегати передбачали створення спеціальної комісії та ставили низку конкретних вимог з цього питання³⁴.

³² ПКК. – Киев, 1898. – Изд. 2. – Т. III. – № XCIV. – С. 348. – Щоденник К. Перетятковича.

³³ Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Київ, 1992. – Вип. 2. – С. 81.

³⁴ ПКК. – Изд. 1. – Т. III. – № LXXV. – С. 315.

Червоною ниткою через увесь “Акт” проходила ідея “триєдиної держави” і створення Князівства Руського. При цьому послі наполягали на розширеному трактуванні цього утворення, “щоб воеводства Волинське, Руське й Подільське приєднані були до Великого князівства Руського”³⁵. Тобто йшлося фактично про Гетьманщину у кордонах часів Богдана Хмельницького. Послі також ще раз повернулися до проблеми сенаторських посад на підвладних гетьманові територіях. “Печатники Великого князівства Руського повинні бути завжди релігії грецької – неуніати... у воеводстві Київському, Брацлавському і Чернігівському повинні бути передані суди духовні, світські й гродські неуніатам. Отці-єзуїти у воеводстві Київському, Брацлавському й Чернігівському жити не повинні”³⁶. Пролунали й вимоги про запровадження трибуналу Великого князівства Руського, судів сеймових задвірних, щоб князі у Великому князівстві Руському не мали переваг перед шляхтою, щоб усі “уряди” (посади) на його території (не лише сенаторські, а й генеральні та партикулярні) надавалися лише православним³⁷.

Чи ж можна припускати, що козацькі посланці не були втаємничені у плани Виговського щодо поступок полякам? Чи що на момент початку роботи сейму він вже зрікся ідеї “триєдиної держави” в обмін на ліквідацію унії? Вельми сумнівно!

Ще одним юридично дуже грамотним ходом було прохання козаків скасувати ухвалену ще 1638 року (sic!), у відповідь на повстання Гуні і Остраниці, так звану “Ординацію Війська Запорізького”, котра формально зберігала свою чинність. Окремо говорилося про скасування усіх постанов і судових вироків щодо осіб, “котрі служили у Шведа, а потім у Війську Запорізьким”³⁸. До таких належав і Юрій Немирич.

Низка статей Акта була скерована на розширення влади гетьмана (наприклад, аби маєтки й уряди в Україні, надані без відома Виговського, були оголошені недійсними, і щоб він сам був “вилучений з-під обов’язку з’являтися у хоч би який суд” тощо³⁹). І ще раз козацькі посланці наголошували, що “число війська має бути 60 тисяч”(!)⁴⁰.

Отже, бачимо, що козацькі посланці на сейм у своїх поданнях не лише не урізували первісну редакцію Гадяцької угоди, а навпаки, розвивали її. Польський шляхтич Миколай Сьмьоловський у своєму щоденнику яскраво ілюструє пристрасті, що вирували на сеймі навесні 1659 року. Його, зокрема як учасника

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – С. 322.

³⁷ Там само. – С. 325.

³⁸ Там само. – С. 326.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 323.

повстання Богдана Хмельницького, обурювала вимога, щоб “війська запорізького в реєстрі залишалося 60 000”⁴¹.

Другою важкою проблемою стало, безумовно, релігійне питання. Як ми вже нагадували, скасування унії було головним пунктом Межиріцької угоди. Тут можна навести висловлювання самого Ю. Немирича, передане папським нунцієм у Варшаві Відоні. Він, зокрема, сказав, що якщо угода Польщі з козаками укладатиметься “під тиском сили, а вони (козаки. – Т. Я.) до того заохочуватимуться Москвитянами й Татарами, то унія в суті своїй збережеться, але якщо ні, то вона стає одним з перших пунктів, з котрих вони вимагають вирішення, тобто щоб вона була цілком знищена”⁴². Папський двір завжди з увагою стежив за українськими подіями, болісно переживаючи втрати, що їх зазнавала греко-католицька конфесія. Коли ж восени 1658 року виникла реальна можливість досягнення миру між Польщею й Україною на умовах скасування Брестської унії, активність папського нунція у Варшаві, католицьких єпископів та особисто папи Олександра VII перевищує усе, досі бачене. Ватикан розгортає надзвичайно активну діяльність. Листи, протести, вимоги линуць одне за одним, при чому в них папський престол виступає захисником унії й уніатів. Тільки за час з липня 1658 року по червень 1659 року побачило світ 40 апостольських документів, які яскраво ілюструють обсяг розгорнутої Католицькою Церквою боротьби за збереження своїх впливів на Україну. Єпископ Я. Суша був одним із уповноважених Ватиканом на ведення справ із козаками. 8 березня 1659 року він звернувся з розлеглим посланням до І. Виговського, намовляючи його на прихильність до уніатської конфесії⁴³. У результаті, попри відхилення королівським двором католицьких протестів проти укладення миру з козаками, пункт про скасування унії з тексту Гадяцької угоди було вилучено.

Порівняння різних списків з остаточною редакцією (див. додатки) переконливо показує, яких радикальних змін зазнала Гадяцька угода. Практично всі найпрогресивніші положення її були вилучені або так видозмінені, що вони втратили будь-який сенс. Воно й не дивно, коли врахувати, на яку затяту опозицію наразилися плани козацької еліти під час обговорення угоди в сеймі. Польська шляхта і, перш за все, магнати, котрі мріяли повернути свої маєтності в Україні, не бажали ні в чім поступатися “козацьким ворохобникам”.

Є ще одне імовірне пояснення генези “першого” списку. Можливо, що він був підготовлений у процесі сеймових дебатов як компромісний. Таким його підписав І. Виговський, але полякам і цього здалося мало, й відтак сейм прийняв

⁴¹ *Jemiołowski M. Pamiętnik. – Łwów, 1850. – S. 135.*

⁴² Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1924. – Т. XVI. – № 436. – С. 235.

⁴³ Оpubліковано: *Назарко Г. Яків Суша – єпископ Холмський (1610–1687) // Analecta OSBM. – Romae, 1971. – Sec. II, V, VII / XIII. – Fasc. 1-4. – S. 38–41.*

ще урізанішу версію, яка й стала остаточною редакцією. Тоді стає зрозумілою й реакція української частини авторів угоди. Юрій Немирич, наприклад, не прийшов на заключне засідання сейму і, відповідно, не присягав на урізаній редакції Гадяцької угоди⁴⁴. А коли К. Перетяткович приїхав до І. Виговського з переробленими на сеймі статтями, той зустрів його словами: “Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз!” І, сівши на ліжко, він заплакав”⁴⁵.

На завершення хотілося б ще раз підкреслити, що ідеї старшинської еліти, зацікавленої у створенні сильного державного утворення – Гетьманщини, не набули, на жаль, поширення серед широких кіл населення України. За такої обставини Гадяцька угода в тому вигляді, як вона була задумана І. Виговським та Ю. Немиричем, була просто звабливою утопією, фантастичним маренням маленької групки політичних діячів, котрі випереджали свою епоху. Навіть ще через тридцять-сорок років, перейшовши крізь страшенне горнило Руїни, не всі старшини сприйняли задуми І. Мазепи, коли той намагався вибудувати міцну державну владу. А що стосується політичних діячів Польщі й Великого князівства Литовського, то серед них траплялися такі, що розуміли необхідність принципово нового кшталту стосунків з Військом Запорізьким. Але й вони становили абсолютну меншість. Тим-то Гадяцька угода з самого початку була приречена на безжалісну кастрацію. Затверджена в такому вигляді сеймом, вона не влаштовувала нікого в Україні і не мала жодних перспектив реалізації.

Додаток

Угода в Межирічі П. Тетері	Список Максима Филимоновича	“Перший список” з Бібліотеки Чарторийських	Редакція сейму
	1. Troje wojewodztwa zawojowane Kijowskie, Braclawskie i Czernichowskie eriguntur in Ducatum Russiae na kształt x. Litewskiego i urzędnicy wszyscy pozwoleni jako kanclerz, marszałek.	-	-

⁴⁴ *Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини... – № 93. – С. 129.*

⁴⁵ ПКК. – Изд. 2. – Т. III. – № XCIV. – С. 350. – Щоденник К. Перетятковича.

Угода в Межирічі П. Тетері	Список Максима Филимоновича	“Перший список” з Бібліотеки Чарторийських	Редакція сейму
+ Łucki i lwowski	2. Metropolita kijowski mieście ma mieć w senacie po jego mości x. Arcybiskupie lwowskim. -	+	+
	3. Lwowski, łucki, przemyski, chełmski władcy po biskupach swoich powiatów mają mieć miejsce. -	A unia która dotąd Rzptą mieszała tak się znosi w Koronie i W. X. Littew, aby kto chce do rzymskiego, a kto chce do greckiego nie Unitskiego nabożeństwa powracał. +	- +
Dignitarstwa, senatorstwa w wojewodztwie Kijowskim, Braclawskim i Czernihowskim (salvis modernis) szlachcie religije Graetckiej nieunitis conferentur.		W wojewodztwie Kijowskim Braclawskim i Czernihowskim dygnitarstwa senatorskie szlachcie ritus graeci tylko, capacibus mają być oddawane.	W wojewodztwie Kijowskim dygnitarstwa Senatorskie, nie mają być dawane tylko szlachcie ritus Graeci, capacibus tych urzędów. w wojewodztwach zaś Braclawskim, Czernihowskim też praeminentie senatorskie, alternatą konferowane być mają: tak iż post decessum senatora ritus Graeci, ma succedere Senator ritus Romani.

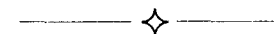
Угода в Межирічі П. Тетері	Список Максима Филимоновича	“Перший список” з Бібліотеки Чарторийських	Редакція сейму
+	4. Pieniądze kuć mają ad normam x. Litewskiego mynnice.		Mennica dla bicia wyselakich pieniędzy, w Kijowie abo gdzie commodius będzie się zdało, otworzona być ma wedle jednej ligi, z osobą krolewską.
	5. Dobra wszystkie ritus Graeci tak secularibus iako czerncom powrocić, które na kościoły katolickie były oddane.		Co się tknie cerkiew y dobr, z dawna na cerkwie religii greckiej, starożytny fundowanych, przy tych zostawać mają Grecy starożytni, prawosławni, które cerkwie, post praestitum publicum iuramentum fidelitatis, przez pułkownikow i inną starszyznę Woyska Zaporoskiego in spatio dimidij anni podane będą przez Komissarzów ab utrinque naznaczonych. +
	6. Mieszczanie ritus Graeci w miastach gaudebunt iusdem libertatibus jako i Rzymscy i ad magistratum przypuszczeni być mają. // które mają puścić in solutionem stipendij militis innych narodów, a ma być tego wojska 10 tysięcy, które wojsko pod regimentem	Podatki które Rzpta uchwalać będzie na sejmie w wojewodztwach Kijowskim, Braclawskim, Czernihowskim mają się obracać na żołnierza pieniężnego pod władzą hetmana wojsk Ruskich zostającego.	

Угода в Межирічі П. Тетері	Список Максима Филимоновича	“Перший список” з Бібліотеки Чарторийських	Редакція сейму
	12. Slachta, ktorzy się wiązali przy Woisku Zaporowskim mają mieć amnistią.	+	+
	13. Praesenty na dobra duchowne ritus Graeci zostaią przy metropolicie i władkach. Krol jego mość ez 4 candidatis confirmabit unum.		-
+	14. Akademii dwie, jedna w Kijowie, a druga w księstwie Litewskim, gdzie sobie upatrzą, mają być erigowane. Professores mają być catholicy y graeci, a hereticy omnium sectarum excluduntur od tey Akademiej.	+	+
I więcej szkół aby nie było, etiam ojców jezuitów.	15. Szkoły przeciwne Akademiej, w Kijowie, to iest jezuickie, tolluntur.	-	-
	16. Bibliotheki, drukarnie ubicumque locorum pozwolone, w ktorzych, iż materia fidei, wystrzygać się mają scommata contra ritus Romani.		Gymnazia, Kollegia, szkoły i drukarnie, ile ich potrzebować będą, bez trudności stawić będzie wolno, i libere nauki opravować, i księgi drukować wszelakie in contro- versijs religionum, sine laesione tamen Majes- tatis Regiae et absque scomatibus na Krola JMści.

Угода в Межиріччі П. Тетері	Список Максима Филимоновича	“Перший список” з Бібліотеки Чарторийських	Редакція сейму
	17. Z każdego pułku nobilitować kozaków po stu od p. hetmana zaporowskiego na regestrze podanych, a jest pułków 14. 18. Navigatio na Czarne morze omnibus viribus perficienda.	+	+
		+	+
	19. Post iuramentum na sejmie pierwszym jego k. m. i pana hetmana zaporow- skiego każdemu do majątności swych wolno się powrócić.	Z Carem j-go mścią moskiewskim jeśliby przyszło j-go k. m-ści i stanom koronnym i W. X. Littemu bellum offensium podnosić, wojska zaporoskie do takiej wojny necesito- wane nie będą.	+
Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – № 65. – С. 85–87.	Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – № 90. – С. 121–123.	Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українсь- кого наукового това- риства. – Київ, 1911. – Кн. VIII. – С. 30–39.	Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. IV. – С. 297–301.

Переклад з російської Юлія Шелеста

НА ШЛЯХУ ДО ГАДЯЧА

КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ДОМОВЛЕНOSTІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.*

Як політико-правовий акт Гадяцька угода 6/16 вересня 1658 р. була своєрідною вершиною піраміди козацько-польських домовленостей XVI – середини XVII ст., увінчуючи попередній розвиток стосунків українських козаків з елітами Речі Посполитої й закладаючи підвалини для можливих сутнісних змін. Тернистий шлях обох сторін до Гадяцької угоди вистелений численними домовленостями різного рівня, які досягалися впродовж тривалої історії взаємин між суб'єктами Гадяча і які витворювали інтелектуальне тло гадяцького комплексу. При цьому ранньомодерні суспільства України, Польщі та Литви¹, просякнуті успадкованим з середньовіччя традиціоналізмом, ще залишалися надміру чутливими до нововведень, обплутуючи їх густою сіткою звичних уявлень, ідей та стереотипних реакцій. А чимало нововведень у політико-правовій сфері та в міжстанових стосунках не містили якихось теоретичних новацій, а лише поширювали давно відомий статус на суб'єкта, який згідно з традиційними уявленнями не мав ніякого права на нього претендувати.

Сторінки української Національно-визвольної війни середини XVII ст. переповнені прикладами традиціоналістських підходів козаків та річпосполитських еліт до врегулювання стосунків між собою. Так само козаки діяли й на зовнішній арені, прагнучи улегітимнити Козацьку державу, її правителя та козацьку спільноту як “політичну націю”. “Ідеальна” для козаків модель вирішення їхнього питання в рамках Речі Посполитої, наскрізь просякнута ідеями з першої половини XVII ст., стала відправним пунктом для розробки

* Підготовлено за підтримки Gerda Henkel Stiftung та Kasa Józefa Mianowskiego.

¹ Про те, що концепція “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої” – це інтелектуальний продукт початку XIX ст., а не реальна тотожність еліт Речі Посполитої кінця XVI – середини XVII ст., а також про розосередження шляхти по руській, польській та литовській самоідентифікаційних нішах див.: *Althoen David M. That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830. – Dissertation for the degree of Doctor Philosophy (History) in the University of Michigan, 2000. – P. 17–593.*

принципів протекторату Московії над Козацькою державою². Опрацьована в Чигирині концепція стосунків з Московією передбачала, що в тіло українсько-московської угоди закладалася ідея гарантування царем того комплексу станових прав і прерогатив, який козаки вперто “вибавили” з короля Речі Посполитої упродовж багатьох десятиліть.

Так само “вуха” стереотипів з-перед середини XVII ст. виразно помітні в гадяцькому дискурсі. Ставлення до ідей Гадяча з боку польської, української та литовської шляхти формувалося під величезним впливом традиційних уявлень про місце козаків у річпосполитському соціумі та про формат стосунків по лінії шляхта–козацтво, де останньому відводилася роль, як висловився литовський канцлер А. Радзивіл, “волося або нігтів на людському тілі”. Чого варта в цьому сенсі хоча б роз’яснювальна промова, виголошена на сеймі 1659 р. одним з архітектів первісного варіанту Гадяцького договору волинським каштеляном С. К. Бенювським, якою він намагався спонукати на сеймі противників ратифікації до зміни пункту сприйняття гадяцьких ідей!³ А вже після Гадяча, під час переговорів з козаками за наслідками Чуднівської кампанії 1660 р., серед коронної шляхти навіть виринали питання про повернення до вбивчої для козаків Ординації 1638 р.⁴, що з огляду на поточні реалії видавалося справжнім моветоном. Та й козаки не дарма ж вимагали від короля під час ратифікації Гадяцької угоди скасувати згадану Ординацію та зняти провину з учасників війни 1648–1658 рр.⁵ І це після всеохопного улегітимнення Московією Козацької держави під час утворення переяславсько-московської системи 1654 р.! Тож для того, щоб ясніше зрозуміти генезу ідей, які наповнювали гадяцький дискурс, придивімося до попередніх домовленостей козаків з елітами Речі Посполитої.

* * *

Проводячи паралелі між козацько-польськими договорами кінця XVI – першої половини XVII ст., Я. Качмарчик жорстко зазначив, що до часів Б. Хмельницького козацькі повстання “закінчувалися угодами, які насправді

² Див. плідні спостереження П. Саса: *Сас П.* Запорозький станovo-корпоративний традиціоналізм як ідейна основа політичної концепції українсько-російської угоди 1654 року // *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р. Історія, історіографія, ідеологія.* – Київ, 2005. – С. 46–51.

³ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – S. 252–253.

⁴ *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Tł. i oprac. A. Hniłko.* – Warszawa, 1922. – S. 94.

⁵ Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 333; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1909. – Т. 89. – С. 82.

були просто умовами капітуляції, диктованими козакам”⁶. Однак такий висновок є надміру категоричним і спрощеним. Адже догадяцьке минуле домовленостей між козаками й елітами Польсько-Литовської держави демонструє чимало зразків куди складніших комбінацій козацьких здобутків і втрат, капітуляцій і успіхів (нібито незначних, але, утім, далекосяжних). І то навіть за наслідками повстань, хоча усі ці повстання, як добре відомо, завершувалися поразками козаків.

За великим рахунком, перші паростки домовлянь між обома сторонами сягають принаймні двадцятих років XVI ст., коли спершу окремі представники влади (прикордонні старости), а потім великий литовський князь і польський король Зигмунт I відчули потребу врегулювати на користь держави діяльність розрізнених козацьких ватаг. Плани набору козаків на службу 1523–1524 рр., а особливо знаменитий нереалізований проект О. Дашковича, презентований черкаським старостою в 1533 р. на сеймі в Піотркові, є першими наразі відомими спробами укласти своєрідний договір між владами й козаками, за яким останні мали стати організованими оборонцями краю від татарських набігів⁷.

На початку 60-х рр. XVI ст. центральна влада Великого князівства Литовського вже твердо стала на стежку домовленостей з козаками й довела справу до реальних результатів. Перші набори козаків на Московську війну започаткували довгий ряд домовленостей між козаками й елітами, який зрештою й вивів на дорогу Гадяча. На період цих наборів козацтво ще не встигло оформитися в суспільний стан, але, як спостеріг С. Лен’явко⁸, великий литовський князь та литовські гетьмани трактують козаків не лише як військову потугу, але й як “окрему категорію населення, хай ще й неусталену у становому становищі”. А в 70-ті рр. XVI ст. дійшло вже до знакових для подальшої долі козацтва реформ Зигмунта Августа та Стефана Баторія, які дали козакам дороговказ щодо головного напрямку тиску на еліти Речі Посполитої.

Хоча не збереглося оригіналу королівського рішення, яке відбивало першу спробу виділити з-посеред козаків упривілейовану групу ресстровців, але зі змісту похідного від нього документа – королівського листа коронному

⁶ *Kaczmarczyk J.* Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica.* – Warszawa, 1994. – Z. 2. – S. 35.

⁷ Докладніше про ці проекти див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Козацькі часи до року 1625. – Київ, 1995. – С. 103–105; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000. – С. 63–64.

⁸ *Лен’явко С.* Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С. 27–28.

гетьманові Янові Язловецькому від 5 червня 1572 р. — добре видно, що реформа не мала жодних формальних ознак договору. Важко сказати чи передували останній якісь спеціальні перемовини короля з козаками. Вона виглядає одностороннім актом, покликаним врегулювати козацьку проблему. Але насправді це була таки угода центральної влади з козаками.

Насамперед впадає у вічі, що відповідне королівське розпорядження з'явилося під потужним тиском діяльності козаків. Як видно з тексту згаданого вище листа, вони скаржилися на “свавілья” старост та воєвод. Очевидно, висловлювалися й претензії на визнання козаків чи якоїсь його частини “людьми війни” з соціально-правовими наслідками, які звідси витікали. Інакше важко пояснити природу кроків спершу Зигмунта Августа, а невдовзі і Стефана Баторія, спрямованих на те, щоб надати реєстровцям особливий комплекс прав, не тільки піднімаючи над рештою козаків, а й правно вирізняючи в соціумі загалом. Не виникло ж свого часу подібних думок в О. Дашковича (принаймні так впливає з наївних джерел), який теж переймався тим, щоб встановити контроль над козаками й підпорядкувати козацькі дії проти мусульманських сусідів інтересам держави. Важко припустити й те, що в Кракові не розуміли суспільних наслідків, які провокувало впровадження козацького реєстру, а особливо вилучення реєстровців з-під присуду місцевих влад. Відтак, напрошується припущення, що боярський прошарок у козацтві вже активно пропагував відповідну ідею в козацькому середовищі, просував її у стосунках з елітами й зумів витиснути першу далекосяжну поступку.

Не суперечить тезі про реформу Зигмунта Августа як результат специфічної угоди між двома суб'єктами й позірною односторонністю королівського акта. У такій формалізації не було нічого дивного. Адже в подібний спосіб традиційно документувалися угоди короля зі шляхтою. Навіть найважливіші з них, наприклад, досягнуті під час Люблінського сейму 1569 р. між Кораною та “політичною нацією” Волині, Київщини та Брацлавщини, на письмі були вбрані в шати королівських привілеїв. Та й самі козаки аж до доби Б. Хмельницького не претендували на вищий, ніж “король — стан”, рівень оформлення домовленостей з монархом Речі Посполитої.

Щоправда, домовленості між монархом і шляхтою скріплювалися взаємною присягою, чого в нашому випадку не було. Проте це не змінює справи, лише зайвий раз підкреслює, що на початок 70-х рр. XVI ст. козацтво ще формально не посіло в суспільній ієрархії таке місце, щоб з ним вели мову в подібному форматі. Хоча ментально козацька верхівка, більшість якої походила з бояр, була готова впровадити присягу в практику стосунків з владами. Запустивши в козацьке середовище вірус змагань за станові привілеї, вона

не могла не занести й супутню ідею — ідею взаємоприсяги на угодах, яка також належала до невід'ємних складових шляхетського етосу.

Вже Баторієва реформа супроводжувалася взаємоприсягою короля та козацької депутації на чолі зі старшим Андрієм Лиханським, яка приїхала на переговори разом з Янчі Бергером⁹. Відтоді ця процедура міцно утвердилася в практиці оформлення на папері польсько-козацьких домовленостей. Зокрема, такий факт стався в 1593 р. Після поразки війська Кшиштофа Косинського під П'яткою між козаками й владою була укладена угода з дотриманням усіх традиційних за тогочасними уявленнями формальностей. За наслідками переговорів з Костянтином Острозьким К. Косинський та військовий писар Іван Кречкович, з одного боку, й представники київського воєводи Якуб Претвич, Олександр Вишневецький, Ян Гульський, Веслав Боговитин, Василь Гулевич — з іншого, підписали угоду. Зберігся й текст присяги козаків¹⁰.

* * *

На те, що влада перейшла до практики укладання угод з козаками, присутній вплив мала поступова суб'єктивація козацтва в міжнародних відносинах. Упродовж XVI ст. козацтво вийшло на рівень прямих контактів з іноземними правителями. З сусідніми володарями козаки, як відомо, мали справу ще з 70-х рр., а в 90-ті рр. спостерігається справжній сплеск зацікавленості в козацьких послугах з боку тих правителів, які планували антитурецькі й антитатарські заходи (Москва, австрійський імператор, Ватикан, Молдова)¹¹. Такі

⁹ Acta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. — Warszawa, 1881. — Т. V—VI. — Док. 160.

¹⁰ Ширше про обставини та зміст угоди див.: *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 76—77.

¹¹ Докладніше по це див.: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. — Прага, 1941; *Брехуненко В. А.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — Київ, 2005. — С. 141—151; *Винар Л.* Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // *Винар Л.* Козацька Україна. — Київ; Львів; Острог; Нью-Йорк; Париж, 2003. — С. 258—271; *його ж.* Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593—1595 роках // Там само. — С. 236—258; *Леп'яко С.* Українське козацтво в міжнародних відносинах... — С. 33—201; *його ж.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 93—130; *Плохий С. М.* Політика Ватикана в Северном Причорномор'ї і українське козацтво в кінці XVI століття // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века.* — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 117—126; *Флоря Б. Н.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80—90-ті рр. XVI ст.) // *Український історичний журнал.* — 1975. — № 8. — С. 124—129; *його ж.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // *Карпато-Дунайские земли в средние века.* — Кишинев, 1975. — С. 215—229; *Boratyński L.* Kozacy i Watykan // *Przegląd Polski.* — 1906. — S. 20—40.

контакти – до того ж більшість з них були ініційовані саме володарями – вкидали в козацьке середовище ідею договірних стосунків, зафіксованих на папері, піднімали козацтво в очах еліт Речі Посполитої. Правителі брали на себе певні зобов'язання, а козаки виставляли свої умови.

З часом козаки стали вимагати фіксації домовленостей на папері. До цього спонукав і невтішний досвід усних угод з молдовськими господарями. У 1594 р. запорожці скаржилися Еріху Лясоті, що “господарям не дуже можна довіряти, а волохи з природи народ непевний і зрадливий”¹².

Реакція козаків на пропозиції служби австрійського імператора Рудольфа II, переказані через цього посла, виразно засвідчує, що на той час у світоглядних орієнтирах козацької верхівки вже міцно вкорінився стереотип поведінкових стратегій з приводу фіксації домовленостей з іноземними християнськими володарями. Від останніх вимагали письмових гарантій, скріплених підписом та печаткою, ознак так званого “умовного підданства” козаків (хоругва та ін.), а також, слід гадати, й присяги. Е. Лясоті запорожці закидали, що, пропонуючи найнятися на службу, імператор “не гарантував їм нічого певного печаткою й листами”¹³. Австрійський посланець мусив показати “скріплену печаткою цісарську інструкцію”. Козаки вимагали “укласти з ними угоду від імені імператора”, а потім вирядили до Рудольфа II разом з Е. Лясотою своїх послів Сашка Федоровича (Саська) й Ничипора з метою укласти відповідну угоду¹⁴. Очевидно, передбачалося скріпити її взаємною присягою, бо ж, судячи з усього, такі практики були для них вже звичними, якщо того ж таки 1594 р. козаки навіть послали свого представника до Молдови (сотник Демкович), щоб той прийняв від господаря присягу на вірність австрійському імператорові¹⁵.

Видається, саме активні контакти козаків з іноземними володарями мали всі шанси посутньо вплинути на зміну в головах еліт Речі Посполитої уявлень про соціальне обличчя козацтва, а також на моделі домовленостей з козаками. Різке зростання чисельності й потуги козацтва, його перетворення на суб'єкт міжнародних відносин, курсування посольств між козаками й дворами правителів, угоди з останніми, випадки так званого “умовного підданства”, чітке наголошення козаків на своїй належності до “людей рицарських” – усе це підштовхувало шляхту до зміни опції формалізації домовленостей.

Невипадково на початку XVII ст. в шляхетському середовищі, зокрема польському, циркулювали думки про причетність сусідніх володарів до

консолідації козацтва та до ціннісної еволюції його уявлень про своє місце в соціумі. Наголос ставили на домовленості козаків із правителями, на ознаки визнання останніми корпоративності козацької спільноти та її суб'єктності в міжнародних взаєминах, зрештою, на навернення козаків до “умовного підданства”. Чи не найрельєфніше подібні настрої віддзеркалив у своїй промові на сеймі 1615 р. гнезненський архієпископ Лаврентій Гембіцький. Роздумуючи над шляхами погамування козацтва, він спершу стисло проаналізував попередню козацьку політику Варшави. У цьому короткому історичному екскурсі каталізатором виходу козацтва з упорядкованого стану, начебто досягнутого завдяки Баторієві реформі, названі заходи австрійського імператора Рудольфа II. Стефан Баторій “у порядок увів тих, що на Низу мешкали, платню малу дозволив, старшого дав, який гетьманській владі підлягав, на волостях їх м[илостиві] п[анове] старости непевним людям забороняли скупчуватися, замки служебниками своїми добре обсадив”. У наслідку козаки нібито втихомирилися й перестали провокувати турецьку загрозу. Однак “... порушив цісар Рудольф нашу Україну дав гетьмана козацтву, дав булаву, дав хоругви і так в державі цій за відсутності короля й[ого] м[илості] почав нову кампанію, нам тяжку, а собі й угорському королівству мало корисну...”, внаслідок якої козацтво й розгнуждалося¹⁶.

* * *

З 1590-х рр. практика укладання письмових угод цілком вписується в уявлення короля й шляхти про формат стосунків з козаками. Інша справа, що після остаточної поразки С. Наливайка Варшаві певний час вдавалося говорити з козацтвом мовою сеймових конституцій та королівських універсалів. Навіть поступки козакам оформлялися через сеймові конституції, як-от часткове скасування в 1601 р. “баніції” 1596 р. Поки козацтво надміру не загрожувало внутрішній стабільності, а також зовнішній безпеці Речі Посполитої, не було потреби вдаватися до угод. Але як тільки Варшава відчула, що козацька стихія знову “виходить з берегів”, то відразу поновила практики укладання угод з присягами, що демонструють події, пов'язані з діяльністю так званих Вільшанської (1617) та Ростаविцької (1619) комісій¹⁷.

¹⁶ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 326 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2722). – S. 278.

¹⁷ Докладно про перебіг і наслідки роботи Вільшанської та Ростаविцької комісій див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 363–365, 380–385; Сас П. Ростаविцька комісія та польсько-запорізька угода 1619 р. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – Київ, 2007. – С. 48–84.

¹² Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. – Warszawa, 1972. – S. 69.

¹³ Там же. – S. 71.

¹⁴ Там же. – S. 69, 71, 74.

¹⁵ Кулиш П. История воссоединения Руси. – Москва, 1874. – Т. II. – С. 429.

Друга половина 10-х – 30-ті рр. XVII ст. – це доба інтенсивних домовленостей між козаками й центральною владою Речі Посполитої. Ледве який рік обходився без спроб тієї чи іншої сторони вичавити з опонента певні поступки. Коли пильно придивитися до канви козацько-польських стосунків, стає помітним, що попри позірні перемоги Варшави, саме козаки перебрали на себе ініціативу й тиснули на короля, вимагаючи задовольнити їхні щоразу більші вимоги. Усе це відбувалося в рамках виборювання поступок шляхом використання потреби Варшави у військових послугах козаків.

Ще в XVI ст. козаки навчилися використовувати цю слабину Речі Посполитої. У часи ж П. Сагайдачного козацькі дії набули рис справжньої тактики, коли інтересам справи стала підпорядковуватися максимально можлива кількість чинників: стосунки з татарами та донськими козаками, морські походи, участь в Інфлянтській війні й у Великій Московській Смуті, пугало удаваного москвофільства тощо. Козацтво постійно тиснуло на найбільш чутливі точки, часами дуже чутливо, як, приміром, напередодні походу королевича Владислава на Москву, битви під Цецорою та Хотинської війни. Не маючи чітких політичних стратегій ані щодо Туреччини й Криму, ані стосовно Московії, неспроможна обійтися без козаків у військових кампаніях, Варшава фактично діяла як пожежна команда, реагуючи на проблеми, які козаки постійно звальювали на її голову. Під потужним пресом козацтва, яке суттєво наростило чисельність, військову й суспільну потугу, а головне втрутилося в царину суто шляхетських прерогатив – протистояння за православну віру, “права й вольності народу руського”, – король, за великим рахунком, так і не знайшов ефективної відповіді, щоб утримати козаків в омріяних рамках післясолоничьких ухвал 1596 р. чи бодай у полі, окресленому сеймовою конституцією 1601 р.

Звичайно, на тлі козацьких претензій реальні наслідки змагань з елітами Речі Посполитої в першій половині XVII ст. видаються надміру скромними, особливо коли відштовхуватися від Ординації 1638 р., яка серйозно ревізувала козацькі здобутки першої третини століття. Однак в іншому світлі справа постає, коли зіставити становище козацтва з-перед війн К. Косинського та С. Наливайка з чисельністю реєстру й комплексом прав та реальних (нехай і нелегітимних в очах шляхти) соціальних практик, яких козацтво досягнуло в першій половині XVII ст. По більшості параметрів простежується явний поступ. Справа була піднята на таку висоту, що навіть після жорстокої поразки козацького повстання 1637 р. сейм, опрацьовуючи Ординацію 1638 р., не наважився скасувати усіх козацьких здобутків. Попри низку болючих для козаків обмежень, залишився і вдсятеро більший, ніж на зламі XVI ст., реєстр, і територіальна організація козаків із шести полків, і козацькі маєтності. Що вже говорити про фактичний стан речей “яко на Україні”, котрий

завжди далеко відбігав від регуляторних норм, залишаючи багато з них мертвою буквою. Усе це не дає підстав трактувати козацькі угоди з владами в категоріях суцільної капітуляції козаків, думки про яку навіюють гнітючі наслідки козацьких війн 1637–1638 рр.

Найголовніше ж, що більшість поступок з боку еліт були свого часу виписані на папері. Це створювало козакам легітимне підґрунтя для подальших змагань. Відтак не випадково основною мішенню стала для козаків невисна Ординація 1638 р. Відлуння намірів прибрати зі свого шляху цю колоду й добиватися потім розширення своїх компетенцій вже на основі значно корисніших реалій докотилося й до гадяцьких часів.

Про відсутність фаталізму в козацько-польських стосунках свідчить і драматургія перемовин та ухвалення рішень. За цими параметрами переговори нічим не відрізнялися від аналогів, які були поширені в середовищі еліти. Здебільшого, переговори розтягувалися на кілька етапів. Спершу сторони обмінювалися письмовими деклараціями, у яких проголошувалися найчастіше скрайні позиції. Далі декларації вивчалися в обох таборах, інколи позірно довго (навіть до шести тижнів, як це вчинили козаки під час Житомирської комісії 1614 р. чи королівські комісари в 1622 р.)¹⁸. Згодом відбувалося кілька раундів переговорів, подеколи ще писалися проміжні декларації (вже в поміркованішому тоні). При цьому обидві сторони не гребували демонстраціями сили та іншими засобами настрашення суперника. Врешті, укладалася угода зі взаємною присягою. Ще одним важливим чинником було впровадження в практику усних домовленостей, на які потім покликалися обидві сторони. Найяскравішим прикладом є в цьому сенсі наслідки переговорів у Варшаві посольств Петра Сагайдачного (1621) та Богдана Хмельницького, Якова Барабаша й Романа Пешти (1646)¹⁹.

Дуже показово, що рідко які перемовини обходилися без відкладення неузгоджених питань на розсуд короля чи сейму, тобто в довгий ящик. Фактично в такий завуальований спосіб владна сторона визнавала своє безсилля протягнути власну лінію. За рамки фіксованих домовленостей у першу чергу виносилися найпринциповіші проблеми, які, власне, й лежали в основі понадпіввікових змагань між козаками та владою: релігійні справи (від 1621 р.), чисельність реєстру, доля козацьких маєтностей, право вибору козацького гетьмана тощо. Усе це зовсім не схоже на парад козацьких капітуляцій.

¹⁸ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 351, 493.

¹⁹ Ширше про ці переговори див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 464–467; Kubala L. Jerzy Ossoliński: Wydanie drugie poprawione i uzupełnione. – Lwów, 1924. – S. 187–189; Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – S. 307–310.

Зокрема, як Варшава не старалася, але від переговорів до переговорів так і не змогла взяти у свої руки справу виборів гетьмана, навіть після поразок козацьких повстань 1625, 1630, 1635 рр. Треба було тільки катастрофи 1637–1638 рр., щоб змусити козаків поступитися, як згодом виявиться – тимчасово. Відповідна стаття Гадяцької угоди про право козаків подавати королю на вибір чотири кандидатури на посаду гетьмана увінчувала тривале й виснажливе для обох сторін протистояння козаків та еліт Речі Посполитої з цього питання. Розв'язання було компромісним.

* * *

Відомо, що фокусом гострих дебатів, які точилися навколо Гадяцької угоди в середовищі польської, української та литовської шляхти, стала проблема утворення Великого Князівства Руського та улегітимнення вже реально набутого козаками статусу осердя еліти на контрольованих ними територіях. Під таким кутом зору козацькі угоди з Варшавою кінця XVI – першої половини XVII ст. в правничому сенсі демонструють повне ігнорування шляхтою козацьких претензій на місце “під сонцем”. Попри всі старання козаків шляхта так і не наблизилася їм до себе за правовим статусом. У жодній угоді до козаків не прикладається поняття “уроджені” чи “люди рицарські”. Як писав козакам у 1625 р. коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, прозоро натякаючи на їхнє “природне” місце в соціумі, справа віри “духовним, радше не людям рицарським належить”²⁰. Однак симптоматично, що поза межами угод Варшава під тиском обставин шляхта таки вимушено пішла на нові (раहुючи від впровадження реєстру) формальні порухи в підвищенні козацького статусу.

Попри те, що вона воліла тримати козаків в “чорному тілі”, козацтву ще в 1580–х рр. вдалося досягти певних успіхів. На сторінки документів, які походили зі шляхетського табору, потрапляє порівняння козаків з “людьми рицарськими”. У 1581 р. тісно пов’язаний з козацьким світом київський каштелян Михайло Вишневецький пише до коронного гетьмана Яна Замойського, що пішов на Сіверщину, “зібравши все рицарство низове”²¹. “Людьми рицарськими” назвав їх Кшиштоф Зборовський. У своєму листі, написаному на початку 1580–х рр. й адресованому безпосередньо козакам, він звертається до них “славне рицарство, панове і приятелі нам ласкаві”²². А отже на той час в шляхетських головах, попри напускну погорду до козацьких вимог,

²⁰ С. Конєцпольський до Війська Запорізького 3 листопада 1625 р. (Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. – Lwów, 1833. – S. 218).

²¹ Archiwum Jana Zamoyskiego. – Warszawa, 1909. – Т. 2. – S. 63.

²² Pamiętniki o Samuele Zborowskim. – Poznań. – 1844. – S.43.

вже проскакували думки про те, що претензії козаків належати до привілейованого стану, до “людей війни” мають під собою реальне підґрунтя. Ментально не сприймаючи й тоді, й набагато пізніше цих претезій, відкидаючи їх із порога, шляхта однак за нагальної потреби в козацьких послугах готова була загравати до козаків, уживаючи поняття “люди рицарські”. Однак такі кроки мусили не тільки тішити адресатів, а й додавати їм снаги та правоти їхнім відповідним вимогам.

Показово, що це відбулося ще до того, як за обґрунтування належності козаків до “руського народу” взялися православні інтелектуали, щоб улегітимнити залучення їх до захисту православ’я в Речі Посполитій²³. У 1610 р. вперше (наскільки нині можна судити) до порівняння козаків з “людьми рицарськими” вдається вже й офіційна Варшава. Заклопотаний тоді подальшими перспективами московської кампанії, король у листі до козаків, які воювали на теренах Московії, закликає їх чинити “як люди справи рицарської”, а головне – вміщує такі слова: “Але ми обіцяємо це собі по вас, що по *людях рицарських* (курсив наш. – В. Б.) обіцяти годиться, будучи певними, що досить волі нашої вчините, повне послушество нашому гетьману викажете і будете як вірні слуги й піддані”²⁴. У 1613 р. початковий протокол королівського листа до козаків вже містить таку формулу: “Війська Запорізького молодцям, рицарству, полковником і сотникам”, а в першому ж реченні король називає козаків “людьми рицарськими”: “Не було жодної послуги вашої, людей рицарських, яку б коли нам чи Речі Посполитій на славу робили, щоб ми її з удячністю не приймали”²⁵.

Тож, починаючи у 1620-х рр. виводити нових протекторів православ’я, козаків, з дружинників київських князів та обґрунтовувати своє право вдаватися до козацьких послуг, православні інтелектуали могли спиратися на прецеденти “долучення” козацтва до “людей рицарських” самим королем (а можливо, й не тільки ним). Уживані Зигмунтом III формули фактично улегітимнювали поведінку Йова Борецького та його оточення, відкриваючи дорогу не тільки до вповні “законного” союзу православних ієрархів з козаками, а

²³ Докладно про заходи православних інтелектуалів першої третини XVII ст. щодо перетворення козаків на нову “оздобу” Православної Церкви та складову нової моделі “руського народу” див.: Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2005. – С. 150–176, 213–221. Див. також: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 392–402, 455–462.

²⁴ Зигмунт III до українських козаків 11 березня 1610 р. (Biblioteka Raczyńskich. – № 33 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 8849). – S. 127 v.).

²⁵ “Wojska Zaporowskiego mołojcom, rycerstwu, pułkownikom i setnikom” (Зигмунт III до козаків, 1613 р. (AGAD. – Teki Naruszewicza. – № 10. – S. 18)).

й, по суті, до вкорінення в Україні нової версії “руського народу”, православноцентричної й багатообіцяльної для козацтва²⁶. При цьому особливості пікантності надавав ситуації той факт, що у зв’язку з турецькою загрозою Варшава була змушена активно прикладати до козаків поняття “люди рицарські” в найнезручніший для неї момент, а саме в 1620–1621 рр., коли козаки та вище православне духовництво остаточно оформили союз і вдалися до радикальних наступальних дій на релігійному фронті.

Утім, потрактування козаків як “людей рицарських” у королівських документах не закріплюється як обов’язкова норма й надалі вживається явно кон’юктурно. Воно з’являється на папері тільки тоді, коли владі конче залежало на козаках. Зокрема, вже в документах, хронологічно найближчих до наведених вище листів, – універсали до козаків від 21 грудня 1613 р., від 23 червня 1617 р., креденс від 3 лютого 1619 р., – король вертає до традиційної формули, яка передбачала окреслення членів козацької спільноти лише як “молодців”²⁷. А вже в 1620–1621 рр., перебуваючи під дамоклевим мечем невблаганної війни з Туреччиною, Варшава, як було зазначено вище, знову підлещується до козаків. Зигмунт III поновлює апелювання до них як до “людей рицарських”²⁸. Пізніші ж королівські листи, навіть укладені під час Смоленської війни, витримані в традиційній канві (“молодці”, не більше)²⁹.

Подібний підхід відбився і в документації, яка утворилася внаслідок переговорів королівських комісарів з козаками. На комісіях 1614–1619 рр. з боку королівської сторони не пролунало ні слова про “людей рицарських”³⁰.

²⁶ Докладно про моделі руської тотожності першої половини XVII ст. див.: *Плохий С. Наливайкова віра...* – С. 201–230.

²⁷ Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 21896). – S. 192, 363.

²⁸ Зигмунт III до Війська Запорізького, 1620 р. (Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – mf. 2654). – S. 660); Зигмунт III до Війська Запорізького, травень 1621 р. (Там же. – S. 771).

²⁹ Див., зокрема, листи часів Смоленської війни: Владислав IV до Війська Запорізького 18 грудня 1632 р. з Варшави (*Голубев П. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* – Киев, 1883. – Т. I. – С. 505–506); той таки до того ж таки 9 липня 1633 р. з Варшави (AGAD. – Metryka Koronna. – Libri Legationum. – № 32. – K. 96 v. – 97 (опубл. без початкового протоколу в: *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646.* – Kraków, 2005. – S. 123–124); той таки до того ж таки 19 липня 1633 р. з Варшави (AGAD. – Metryka Koronna. – Libri Legationum. – № 32. – K. 98); той таки до того ж таки 11 вересня 1633 з Лубниці (AGAD. – Metryka Koronna. – Libri Legationum. – № 32. – K. 107 v. – 108).

³⁰ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 144–146; Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – Ч. III. – С. 206–209, 330–338; *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* – Lwów, 1861. – S. 311–325.

Але в 1625 р. крига поволі розпочинає скресати. У листі до козаків коронний гетьман С. Конєцпольський напередодні активної фази козацького повстання прикладає до них визначник “рицарські”. Він звертається до козаків “молодці”, але, закликаючи втихомиритися, зазначає: “...знаю як людей рицарських (козаків. – В. Б.), сам шаблю при боку носячи”³¹. У такому ж стилі оформлено лист комісарів від 11 жовтня 1625 р.: “...багато є між вами цнотливих людей рицарських, які добру славу в чужих землях кров’ю своєю відважно заробляли й належне послухенство його королівській мосці і Речі Посполитій віддавали”³². Відмовляючи Війську Запорізькому в задоволенні релігійних вимог, С. Конєцпольський запевняє козаків як “людей рицарських” у своїй милості³³. Однак під час повстань 1630–1638 рр. риторика щодо козаків як “людей рицарських” польською стороною практично не використовується³⁴. Хоча й повністю поховати це козацьке досягнення Варшава не змогла. Навіть під час комісії, зібраної на початку грудня 1638 р., після погрому козаків на Старці, комісари вжили стосовно найлояльнішої частини козацтва поняття “вірне й слухняне рицарство”³⁵.

Ще один показовий факт: з 1610-х рр. спостерігається готовність еліт Речі Посполитої письмово визнавати індивідуальну належність козацьких ватажків до привілейованого стану. Зокрема, в королівському універсалі від 23 липня 1619 р., яким Зигмунт III брав Петра Сагайдачного та його родину під свій захист (що вже саме по собі явище знакове), гетьмана величають вправним у “справах рицарських”³⁶. Ще далі пішов брацлавський воевода князь Олександр Заславський. В усіх своїх відомих на сьогодні листах П. Сагайдачному князь звертається до нього “милостивий пане гетьмане”, “ваша милість”³⁷. 8 червня 1630 р. С. Конєцпольський в універсалі до козаків підкреслює вправність нового гетьмана Тимоша Орендаренка “у справах рицарських”³⁸. Роком пізніше аналогічну формулу було використано в коро-

³¹ Zbiór pamiątek o dawnej Polsce. – S. 167–168.

³² Там же. – S. 170.

³³ Там же. – S. 209.

³⁴ Див.: креденс до козаків, червень 1637 р.; інструкція комісарові до Війська Запорізького, 1637; інструкція комісарові до Війська Запорізького від 21 лютого 1638 р.; лист комісарів до Війська Запорізького, весна 1638; лист комісарів до Війська Запорізького, грудень 1638 (Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1819. – S. 964).

³⁵ Комісія козацька 4 грудня 1638 р. (Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1819. – S. 972).

³⁶ Новый документ о Сагайдачном // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – С. 75.

³⁷ О. Заславський до П. Сагайдачного 7 та 31 грудня 1621 р.; січень 1622 р. (два листи) (Archiwum wojewodski w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – № 75/2. – S. 73, 121, 133, 263, 471).

³⁸ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 361. – S. 468.

лівському універсалі стосовно новозатвердженого гетьмана Івана Петрижицького-Кулаги³⁹.

Усе це свідчить про те, що розпочався довготривалий і болючий дрейф шляхти в бік підтягування статусу козаків. Останні взяли вже другу важливу висоту (першою було впровадження реєстру): король та інші представники річпосполитської еліти змирилися з потребою за необхідності “надавати” козакам статус “людей рицарських”. Визнавалася й особиста “уродженість” тих вихідців зі шляхти, які опинилися в козацькому таборі. Така традиція готувала відповідний ґрунт для сприйняття козацтва в часи Гадяча як одного з компонентів еліти Великого князівства Руського чи принаймні якогось аморфного політичного утворення з Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Особливо ж сприятливою вона була для появи гадяцьких домовленостей про нобілітацію за поданням гетьмана по 100 козаків з кожного полку.

Інтелектуально наближувала Гадяч 1658 р. також поява у властиво козацькому середовищі усвідомлення про належність козаків до “народу руського”, а згодом і наміру виступати від імені цього “народу”. Можемо стверджувати, що зерна, засіяні православними інтелектуалами на зорі 1620-х рр., дали напрощуд швидкі сходи, що демонструє ціннісну готовність козацької еліти до сприйняття подібних “високих” ідей. Без огляду на те, чи залучення козаків до руського народу було з боку Церкви свідомим, чи вимушеним кроком “на догоду новому патроні”⁴⁰, вже на початку 1622 р. бачимо перші ознаки того, що козацька верхівка розвинула далі свої уявлення про козаків як “людей рицарських”⁴¹. На ґрунті міцно закорінених у свідомості переконань про “рицарський” родовід козацтва козацька верхівка вже сама розпочинає вписувати козаків у православну модель руського народу. У листі П. Сагайдачного до Кшиштофа Радзивіла від 23 січня 1622 р. після переліку вимог надibuємо такий текст: “... допіру за оказією цих наших послів собі братія наша народ руський у милостивій ласці вашої князівської милості якнайпильніше прагне бути”⁴². Трьома роками пізніше про “народ наш” пише гетьман Каленик Андрієвич митрополитові Й. Борецькому, беручись при цьо-

їїґотсі од влєрєж). .q I ɛdI ɳnєrɛv ɛɛ dɪv ɪvɪɛoɟ od III ɪtnɯmɪɛ ɾpɔɟɔ ɩvɛrɛɪnɯ ^{qɛ}
 .(dɔɛ .ɔ – .8 .T – .80qI ,ɪvɪaɩɩ – .nɔɯɣ-ɳɪɪvɛɾɯɣ
 .Iɛɛ .ɔ – ...vɛɪv ɪvɔɟɪvɪvɩɩɩɩɩ .ɔ ɪɪɯɔɩɩ ^{oɩ}
 ɳɩɩɩɩɩɩɩ oɩɩ ɳɩɩɩɩɩɩɩɩ ɩɩɩɩɩɩɩɩɩ ɩ ɩvɩɩɩ ɳɩɩɩɩɩɩɩ ɔɩ .P ^{ɩɩ}
 ɔɩɩɩɩɩɩɩɩ ɩvɩɩɩɩɩɩ ɩvɩɩɩɩɩɩ .P ɩɩɩɩɩ .qɣ x-0ɛdI od ɟɩ ɪvɪɛoɟ i “ɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩ
 .(0dI–ɛɛI .ɔ – .80qI ,ɪvɩɩ – .(ɩɩ IVX ɩvɩɩɩɩɩ ɩvɩɩɩ – IVX ɩɩɩɩɩ) ɩvɩɩɩɩɩɩɩ
 :ɩvɩɩɩɩɩ ɩ ɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩ ɩvɩɩɩɩɩɩɩ ɩvɩɩɩɩɩɩɩ od ɩvɩɩ ɩvɩɩ .Oɩ ɩvɩɩɩ ^{ɩɩ}
 .ɛɛɩ .ɔ – .80qI ,ɪvɩaɩɩ – .ɩvɩɩɩɩɩɩɩɩ ,ɩvɩɩɩɩɩɩɩ ɩvɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩɩ

му пильнувати релігійну ситуацію серед світської його частини (“між світським народом”)⁴³.

З роками простежувана тенденція тільки посилюється. У козаків з’являються виразні претензії виступати від імені “руського народу”. Під час козацького повстання 1637–1638 рр. полковник Карпо Скидан у своєму закличному універсалі називає поляків неприятелями “народу нашого християнського руського”⁴⁴. У 1632 р. після смерті Зигмунта III козацтво вимагає допустити його до участі у виборах нового короля⁴⁵. При цьому спершу гетьман Іван Петрижицький, а потім і його наступник А. Гаврилович у своїх листах не лише обстоюють національно-релігійні права “народу руського”, а й подають козацькі вимоги за прагнення цього “народу”, мислять категоріями перебрання козацтвом на себе функції представника останнього: “А ми і вся наша руська нація будемо, поки живі, просити Господа Бога”, “а ми і народ наш”, “кривди нашого народу руського”⁴⁶, а особливо далі: “А нас до цього схиляє сама слушність, щоб ми зібралися і з плачем просили, під цей час обирання пана нового, як заспокоєння нашої старожитньої грецької релігії, про заспокоєння якої здавна мали обітницю від святої пам’яті померлого короля його мосці, пана нашого, так і про поправу вольності і свобод народу нашого руського”⁴⁷.

* * *

Крім внутрішніх чинників, на позицію еліт Речі Посполитої у справі юридичного статусу козацтва тиснули також чергові успіхи останнього на зовнішній арені. Упродовж першої половини XVII ст., як і в 70–90-ті рр. XVI ст., козаків швидше “просували” по шаблях суспільної драбини владці сусідніх держав, ніж власний уряд. Як слушно відзначив П. Сас, “в «зовнішньому» сприйнятті козаків (тобто як репрезентантів державної влади зарубіж-

⁴³ Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорізького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2004. – Вип. 8/9. – С. 444.

⁴⁴ Цит за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VIII: Роки 1626–1650. – С. 259.

⁴⁵ Про цю вимогу козаків та обговорення цього питання на конвокаційному сеймі див.: Kaczorowski W. Sejmy konwoakacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. – Opole, 1986. – С. 119–120; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – 143–145, 150–151. Див. також спостереження С. Плохія (Плохий С. Наливайкова віра... – С. 227–228).

⁴⁶ Археографический сборник документов, относящихся к истории Юго-Западной Руси. – Вильно, 1870. – С. 403; Мицик Ю. А. Листи Петрижицького-Кулаги // Козацтво. – 1996 – № 1. – С. 22.

⁴⁷ Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів... – С. 449. Див. також спостереження П. Саса (Сас П. Політична культура... – С. 155–159).

них країн) відбулася генералізація Війська Запорозького до певної суверенної цілісності, політично окремого утворення в межах Речі Посполитої⁴⁸.

У цьому сенсі найсуттєвішого прогресу козацтво досягло у стосунках з Кримським ханатом. Союзник Війська Запорозького калга Шагін-Гірей у листі від 26 серпня 1626 р. звертається до козаків як до “кола рицарського”, вживає стосовно них поняття “уроджені”⁴⁹. Він однозначно зараховує козаків до “людей війни”, натякаючи, що визнає претензії козацтва на входження до еліти. Шагін-Гірей віддає належне попередній підтримці козаків, багато в чому завдяки якій він зі своїм братом утвердилися при владі в Кримському ханаті. У листі містяться запевнення в дотриманні присяги, тобто договору про військово-політичний союз від 24 грудня 1624 р.

Сам козацько-татарський договір 1624 р., а особливо кухня його підготовки, напрочуд рельєфно відтінюють тонкощі самоусвідомлення козаками свого місця в соціумі, а також тогочасні стереотипи сприйняття у Кримському ханаті козацьких претензій. Порівнюючи між собою нещодавно віднайдений перший – татарський – варіант угоди, козацькі зауваги до неї й остаточний текст⁵⁰, не можна не помітити, що військова старшина ставила питання про те, щоб Бахчисарай брав зобов’язання безпосередньо перед Військом Запорізьким, а не перед володарем козаків – королем Речі Посполитої. Гетьман Каленик Андрієвич та його оточення вимагають вивести за рамки договору Варшаву й обмежитися винятково Військом Запорізьким. І добиваються свого. Якщо в запропонованому Шагін-Гіреєм проекті калга вводив в поле договору третій суб’єкт – Варшаву – і при цьому більшість зобов’язань бере якраз супроти неї, то в кінцевому варіанті договору фігурує лише Військо Запорізьке⁵¹.

Отже, козаки, по суті, вже не задовольняються давно вибореним статусом суб’єкта міжнародних відносин. Вони зробили крок далі, ставши на шлях усвідомлення Війська Запорізького як самодостатньої політичної одиниці в рамках Речі Посполитої. А Крим, виявилось, дозрів до того, щоб фактично визнати за козаками цей статус, як і їхню “уродженість”. Наступні заходи були зроблені вже у площині стосунків з Варшавою. Легальне запровадження військово-тери-

⁴⁸ Сас П. Політична культура... – С. 163.

⁴⁹ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 306 (Biblioteka Narodowa. – Dział mikrofilmów. – Mf. 2659). – С. 214.

⁵⁰ Запропонований Шагін-Гіреєм текст договору та зауваження козаків до нього подав у своїй “Пересторозі” польський посол до Криму Кишиштоф Краушевський (Див.: Брехуненко В. “Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь”: про стереотипи взаємосприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр. // Terra Cossacorum... – С. 89–90).

⁵¹ Там само. – С. 89; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила ... – Т. 1. – С. 276.

торіальної організації козаків на певній території Київського воєводства, незалежно від того, які насправді міркування з козацького та шляхетського боку за цим стояли, безумовно, сприяло глибшому вкоріненню в середовищі козацтва ідеї виокремлення козацької території в рамках держави. До часів Б. Хмельницького не видно, щоб козаки в якийсь спосіб артикулювали цю ідею. Але вона продовжувала жевріти в певних колах, бо так швидко і яскраво спалахнула за першої ж сприятливої нагоди – влітку 1648 р., вилившись у державницькі концепції Б. Хмельницького та його оточення.

Важливим для уявлення тодішньої постави козацтва, а також деяких тогочасних реалій позаконфронтаційних сусідських відносин козаків з татарами є церемоніал підписання договору з Кримом. На Січ на чолі з Шагін-Гіреєм прийшло 12 тис. татар. Напроти них вишикувалося 8 тис. запорожців. Після укладення договору калга віддав козакам упоминки, яких ті попередньо вимагали. Потім козаки й татари спільно частувалися, а Шагін-Гірей із задоволення, що нарешті досяг бажаного, “сам кожному (козаку. – В. Б.) зосібна зі своєї руки чарку горілки давав”. Козаки, як вони традиційно робили в таких випадках, салютували з рушниць, татари ж при цьому, як повідомляв польський посол у Криму Кишиштоф Краушевський, “страху наїлися”⁵².

* * *

З легкої руки В. Томкевича⁵³ в польській історіографії популярною стала концепція про спізнення ідеї Гадяча. Проголошувалося, що угода, подібна до Гадяцької, мала шанс бути реалізованою, якби постала в кінці 1630-х рр. (особливо після козацького повстання 1638 р.), а то й раніше⁵⁴. Опоненти, а таких теж

⁵² Брехуненко В. “Я бусурманин... – С. 89; Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1994. – Вип. V. – С. 162.

⁵³ Tomkiewicz W. Unia hadziacka // Sprawy Narodowościowe. – 1937. – R. XI. – № 1–2. – S. 30.

⁵⁴ Див. хоча б: Chynczewska-Hennel T. Od unii brzeskiej do hadziackiej – dzieje porażki czy szansy? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica / Pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1997. – Z. 4–5. – S. 114–116; та: Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // Kwartalnik Historyczny. – 2002. – T. CIX. – Z. 3. – S. 135–136; Czapliński W. Zarys dziejów Polski do roku 1864. – Kraków, 1985. – S. 289; Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa, 1976. – T. II. – S. 297–300; Serczyk W. A. Historia Ukrainy. – Warszawa, 1979. – S. 152–153; Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. – 1984. – T. LXXV. – Z. 1. – S. 35–36; Wójcik Z. Historia dyplomacji polskiej / Opr. J. A. Gierowski, J. Michalski, H. Wisner, Z. Wójcik (pod red. Z. Wójcika). – Warszawa, 1982. – T. II (1572–1795). – S. 213; tenże. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – S. 128; Zarys historii Polski / Opr. T. Manteuffel, J. Dowiat, S. Trawkowski, A. Wyczański, J. Tazbir, E. Rostworowski, W. Zajewski, J. Leskiewiczowa, K. Groniowski, M. M. Drozdowski, E. Duraczyński, F. Ryszka (pod red. J. Tazbira). – Warszawa, 1980. – S. 267–268.

не бракувало, навели низку переконливих контраргументів з поля фатальних для долі унії тогочасних ментальних стереотипів як загалу українського козацтва, так і шляхти. Як слушно підсумовував Я. Качмарчик, “тільки переможена й упокорена Річ Посполита, тільки послы, які зрозуміли, якою потугою є козаки й на власній шкірі відчули козацьку злість, могли прийняти ухвали Гадяцької комісії”⁵⁵.

Як показали події навколо ратифікації Гадяча та після неї, навіть у кінці 1650-х рр. загал української, польської та литовської шляхти не дозрів до того, щоб адекватно сприйняти гадяцькі ідеї, а козацька сторона, видається, вже на початок 1630-х рр. була внутрішньо готова до дискурсу в дусі цих ухвал. Практично на всіх напрямках козацько-шляхетської взаємодії, які потім відбилися в Зборівському, Білоцерківському договорах, а особливо в Гадяцькій угоді, козаки тоді заклали перші підвалини – від суто станових вимог до ідеї оформлення Війська Запорізького як територіально-політичного організму в межах Речі Посполитої. Шляхту розпочали заздалегідь “привчати” до тих козацьких претензій, які на повен зріст постануть за доби Б. Хмельницького та І. Виговського. Серед ідей, обговорюваних під час підготовки, укладення й ратифікації Гадяцької угоди 1658 р., важко знайти таку, яка б не була занурена в першу половину XVII ст. й не відбула безпосередньої чи опосередкованої обкатки в козацько-шляхетському протистоянні. Найголовніше ж, що козацтво витиснуло зі шляхти перші заяви про свою належність до “людей рицарських”, що відкривало перспективу для визнання козацьких претензій на право увійти до “народу руського”.

Є цілком очевидним, що домовляння козацтва з Варшавою XVI – середини XVII ст. явно не були грою в одні ворота. Козакам не вдалося належним чином досягнути своїх дедалі більших претензій. Однак попри непоступливу позицію шляхти, попри Ординацію 1638 р., яка в багатьох питаннях відкидала козацтво суттєво назад, козаки витиснули зі своїх візаві далекосяжні поступки. Суто тактичні, на перший погляд, козацькі успіхи, які йшли вперемішку з невдачами, насправді мали стратегічне значення. Сигналізуючи про розширення інтелектуальних горизонтів козацтва та його суспільних претензій, вони розчищали дорогу для подальших козацьких змагань за “місце під сонцем”.

Даріуш КОЛОДЗЕЙЧИК (Варшава)

TERTIUM NON DATUR? ТУРЕЦЬКА АЛЬТЕРНАТИВА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В історії України 1654, 1658 чи 1667 роки символізують моменти, значення яких далеко виходить за регіональні рамки. Не хочу втягуватися до контрверсійної дискусії, чи в Європі XVII ст. існувало місце для незалежної Української держави. Але, без огляду на незалежницькі аспірації козацьких еліт, упродовж усього XVII ст. ці еліти мусили зважати на зовнішні осередки влади, серед яких провідну роль відігравали Варшава, Москва і Стамбул, меншою мірою Бахчисарай, Стокгольм, Берлін, Відень і навіть Венеція.

У російській і радянській історіографіях головною віссю історії Східної Європи XVII ст. вважалося прагнення до зближення “двох братніх народів”, поєднаних спільною релігією й традицією Київської Русі. Символічною кульмінацією цього процесу була, звісно, Переяславська рада 1654 року¹.

Польська історіографія XIX ст. мусила довго ковтати гіркий факт, що козаки не хотіли стати поляками. Тогочасні дискусії про “зраду козацьку” точилися в атмосфері зародження модерних націоналізмів і з українського, і з польського боку. Як це буває у випадку розлучень, обидві сторони звинувачували одна одну у віроломстві та злій волі. Якщо так було вже в цісарсько-королівській Галичині, то пізніші події ще менше сприяли поміркованості дослідників. Коли Софія Коссак-Шчуцька після втечі з більшовицької України опублікувала травматичні спогади під назвою “Пожежа”, логічним доповненням до її волянь стали прокльони Францішка Равіги-Гавронського на адресу давніх гайдамаків й анархічної козацької стихії. Допіру в другій поло-

¹ Аналіз образу Переяславської ради в російській історіографії містить стаття Віктора Брехуненка “Переяславська рада 1654 року в російській історіографії” // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 605–652. Автор простежує засадничу подібність підходів російських істориків царських часів і радянської історіографії 1930–1990 рр., в якій давно візію російського великодержавництва було лише заправлено соусом марксистської теорії. Ясна річ, що в російській історіографії надібуємо підходи, відлеглі від головного річища; особливо помітно це в доробку так званої “історично-правничої школи” кінця XIX – початку XX ст., а також у новітніх дискусіях, оживлених занепадом СРСР.

⁵⁵ Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? – S. 2.

вині ХХ ст. польська історіографія розпочала поводити позбавлятися націоналістичних парадигм, творячи, зрештою, при нагоді нові міфи. У комуністичній Польщі смак забороненого плоду мали писання про Гадяцьку унію, скеровану проти Москви. Цю проблему кількаразово порушував Збігнев Вуйцик, а ширше розвинув Анджей Камінський, який після того, як у 1969 р. емігрував, не зазнавав цензурних обмежень. Цей автор бачив у гадяцькому порозумінні спробу створення на сході Європи громадянського суспільства. Візія давньої Речі Посполитої як добровільної поліетнічної федерації розвинута в популярній синтезі А. Камінського, де традиційний титул “Історія Польщі” було замінено заголовком “Історія Речі Посполитої багатьох народів”². Цій концепції, зрештою, дуже симпатичній, легко можна закинути перебільшений ідеалізм, так само, як і певний презентизм та анахронізм. Проте вона має своїх прихильників не лише серед польських дослідників.

І в XVII, і в ХХ ст. Переяслав і Гадяч більше конкурували як дві альтернативні візії розвитку України, одна з опертям на Москву, інша – на Варшаву. Як знаємо, в XVII ст. “не вигоріла” жодна з цих альтернатив, оскільки Україну було поділено за Андрусівським трактатом 1667 р. Російських і польських істориків, які пишуть про ті події, розділяло майже все, за одним характерним винятком: ведучи мову про можливі опції розвитку України, жоден з них серйозно не брав у розрахунок ймовірність вибору третього шляху, – а саме опертя на Стамбул. Доволі курйозним відступом від цього правила є історичний опис Поділля, виданий у 1891 р. Помпесом Батюшковим, де надibuємо думку, що турецьке урядування в Україні, коли дивитися під кутом двох зол, виглядає все ж таки кращим за “польське суспільство, яке вміло на руських (в оригіналі «русских». – Д. К.) землях тільки руйнувати”. Видається, opinia ця свідчить, однак, не стільки про прихильне ставлення автора до турків, скільки про його вкрай негативне трактування поляків³.

Теорію “двох ворогів” українського народу відродив через 70 років харківський історик Ной Рашба. За ним, Річ Посполита та Османська імперія багато разів співпрацювали, притлумлюючи емансипаційні прагнення молдаван, татар, а особливо українців. Ця назагал не позбавлена слушності теза привела автора до висновку, що природним способом заспокоєння українських аспірацій стало поєднання з Росією. З огляду на час і місце появи статті Н. Рашби, висновок не міг бути іншим. Опираючись на російську

² Kamiński-Sulima A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000.

³ Петров Н. И. Подолія. Историческое описание / Изд. П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – С. 140. Автором історичного опису Поділля в цій публікації був професор Київської Духовної Академії М. Петров.

імперську традицію, доповнену цитатами з класиків марксизму, автор суворо оцінив інших сусідів України – Польщу й Туреччину. Першого з них трактував дещо м’якше, дошукуючись навіть “здорових” антифеодальних сил, які розуміли потребу спільного слов’янського фронту проти мусульманських нападників. Натомість рішуче негативної характеристики були удостоєні турки, які здійснювали, тут цитата з К. Маркса, набіги “з нелюдською жорстокістю”. Може, несвідомо Н. Рашба в такий спосіб сконструював власну есхатологію, уміщуючи сусідів України – Росію, Польщу й Туреччину – відповідно в “раю”, “чистилищі” та “пеклі” залежно від їхнього віддалення від Москви. Важко не винести враження, що такий розподіл впливав з геополітичної ситуації, яка склалася після Другої світової війни. На м’якшу в очах Н. Рашби оцінку давньої Польщі впливав її актуальний статус “братньої соціалістичної держави”, так само, як і той факт, що згадувана стаття була призначена для публікації у варшавському “Орієнталістичному огляді”⁴. Туреччина ж належала до НАТО і хоча б з цього погляду заслуговувала на суворіше потрактування. Залежність історичних оцінок від поточної політичної ситуації не є лише українською специфікою. Румунський османіст Міхай Максим згадав у недавно опублікованій статті, в яких чорних барвах подавала османське минуле румунська історіографія 1945–1965 рр. Образ цей зазнав швидкого згладження після вибуху кризи в румунсько-радянських стосунках, спричиненої змаганням між Пекіном і Москвою за душі румунських комуністів⁵.

Найпредметніше турецьким варіантом цікавилися українські історики, яких можна умовно зарахувати до “незалежницької опції”. Співчуваючи визвольним аспіраціям козацьких еліт, вони зуміли добачити ті можливості, які могло дати раціональне використання в політиці Гетьманату турецької карти, навіть ціною тимчасової відмови від повної незалежності. Можна, однак, винести враження, що навіть у найсвітліших, найвідкритіших задумах затрималися сумніви, чи реальним був у минулому “третій шлях”. Позаяк українська національна свідомість багато чого взяла від козацької традиції, а прославлений у думках герой, що нидіє в поганській неволі, надовго затримався як топос українського загального уявлення. Як турок, традиційний ворог православ’я, міг швидко перетворитися на жаданого союзника, не порушуючи при цьому з трудом будованої тотожності української нації?⁶

⁴ Raszba N. Z dziejów polsko-tureckich stosunków w XVI–XVII w. // Przegląd Orientalistyczny. – 1962. – S. 241–257.

⁵ Maxim M. The Ottoman Legacy in Romania // Його ж. Romano-Ottomanica. Essays and Documents from the Turkish Archives. – Istanbul, 2001. – S. 207–208.

⁶ Подібні сумніви висловлював Владислав Серчик у популярній біографії Петра Дорошенка, опублікованій на сторінках тижневика “Огляд” в серії “Герої наших сусідів”

Не рахуючи епізоду козацько-татарського союзу 1624 р., турецька опція з'явилася в українській політиці в часи Богдана Хмельницького. Найважливіша ж спроба реалізації цієї опції була зроблена за гетьмана Петра Дорошенка. Оцінка його гетьманату в українській історіографії становить відправний пункт для наших розважувань⁷.

“Нестор” української історіографії Михайло Грушевський не довів своєї монументальної “Історії України-Руси” до часів П. Дорошенка, але присвятив гетьманові кілька суттєвих зауваг у своєму підручнику з історії України, опублікованому в 1920 р. Там читаємо, що, “як люди довідалися, що Дорошенко піддався Туркові, багато людей від нього відкинулись. Бо люде Турків боялись і ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро... Особливо то їх гнівало і страшило, що Турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім записували. Тому люде тікали від Дорошенка”⁸.

Важко не винести враження, що М. Грушевський у цім місці використав наявний стереотип, відкидаючи історичну критику (врешті-решт йому йшлося тільки про підручник!). З іншого боку, відомо, що в другій половині XVII ст. турки відмовилися від практики примусового набору до яничарів, а на прикордонних теренах взагалі ніколи її не використовували. Свавільні військові зачіпки та полювання на людей були, звісно, на порядку денному,

(Przekrój. – № 32 / 2511 (8.08.1993). – S. 14–15). Зрештою, подібні дилеми виникали не тільки в Україні. Французький публіцист П'єр Байле, який жив у часи Людовіка XIV, виправдовував традиційний французько-турецький союз, стверджуючи, що під час загрози території держави релігійні погляди мусять поступитися “рації стану”: “lorsqu'il ne s'agit point de religion, mais seulement de s'opposer à l'invasion de ses Etats, il doit être permis de se faire des alliés partout où l'on en peut rencontrer” (Цит. за: *Köpeczi B.* Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Budapest, 1983. – S. 376). З іншого боку, слід визнати, що погляди П. Байле, якого визнавали провісником просвітництва, не раз завдавали йому клопотів. Більшу частину життя він пробув на еміграції в Голландії.

⁷ У цій статті я свідомо концентрую увагу на часах П. Дорошенка, полишаючи на маргінесі перебіг зв'язків Богдана Хмельницького з Портою. Про останні існує велика література (Див.: *Pritsak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*. – 1953. – № 6. – S. 266–298; *його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 1993. – № 2. – С. 177–192; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина I: 1654 рік. – Львів, 1996). Про політичні передумови, які практично унеможливлювали дослідження цієї проблематики в часи СРСР, згадано останнім часом у статті Я. Федорука (*Федорук Я.* Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2006. – Т. 10/11. – С. 101–110).

⁸ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ, 1991. – С. 146–147.

але в цьому аспекті стандарти поведінки османської армії не відрізнялися від стандартів, які панували в європейських країнах доби Тридцятилітньої війни.

Незважаючи на травми, які викликали серед українського населення татарські напади, видається, що тогочасний образ мусульманських сусідів та життя під владою ісламу не були аж такими негативними, як хотіли пізніші історики. Через 10 років після виходу в світ підручника М. Грушевського український сходовознавець Агатангел Кримський виніс на світло “клопітливий” фрагмент літопису Самійла Величка про звільнення українського ясиру в Криму під час козацького походу під орудою Івана Сірка 1675 р. На здивування визволителів бранці відмовилися повертатися з неволі, де, як констатував А. Кримський, “ім, очевидячки, краще жилося, ніж під польською або під московською владою”. Обурений І. Сірко наказав невдячних звільнених “порубати й постріляти”⁹. Можна саркастично стверджувати, що реакція радянських влад на таке порушення національної міфології нагадувала обурення І. Сірка, за давнине на майже 300 років: за подібні висновки й підважування усталених парадигм А. Кримський у 1942 р. поплатився життям у сталінському ув'язненні.

Більшість українських дослідників писала з визнанням про політичну майстерність П. Дорошенка, за його протурецькою політикою добачала шляхетні й далекосяжні цілі. Однак, виникає враження, що політичну програму гетьмана трактовано як заздалегідь приречену на поразку. “Момент зречення Дорошенка своєї влади (1676) можна вважати крахом політичного сполучення України з Туреччиною”, – писав у 1928 р. Василь Дубровський¹⁰.

У найдокладнішій студії турецької політики Петра Дорошенка, що належить перу українського історика Дмитра Дорошенка та чеського орієнталіста Яна Рипки, читаємо, що застрявши в “зачарованому трикутнику” Москви, Польщі й Туреччини, гетьман найохочіше погодився б на протекторат Москви, якби тільки цар допоміг йому об'єднати Україну й зберіг їй автономію¹¹. Натомість стосунки П. Дорошенка з Портою характеризувала взаємна недовіра, і сам він не був до кінця переконаним прихильником турецької орієнтації¹². За авторами, український люд, обурений ставленням мусульманських

⁹ *Кримський А.* Про долю українських полонянників у Кримському ханстві // Студії з Криму. – Київ, 1930. – С. 14.

¹⁰ *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. – 1928. – С. 174.

¹¹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtmán Petr Dorošenko a jeho turecká politika // Časopis Národního musea. – 1933. – № 107. – S. 16, 32.

¹² *Ibid.* – S. 29, 52.

військ під час їхніх чергових рейдів, розпочав проклинати П. Дорошенка, а давня популярність гетьмана змінилася ненавистю до нього¹³. Сам гетьман, бачачи, що турецький протекторат не веде до об'єднання України під його булавою, мав швидко пошкодувати про свій крок¹⁴. Не відкидаючи *a priori* обґрунтованості наведених вище оцінок, слід, однак, зазначити, що велика частина цитованих авторами джерельних згадок походить від московських агентів або від козаків, які покинули гетьманський табір і перейшли на бік Москви, як, наприклад, Яків Лизогуб.

Хіба тільки Орест Субтельний вбачав у турецькій орієнтації шанс для реальної користі: «Петро Дорошенко повністю налаштував себе з Портою на умову, що Україні гарантувалася навіть більша автономія, ніж та значна свобода, якою тішилися молдавський і валаський господарі. Цей підхід – добровільно інкорпорувати християнську землю до Оттоманської імперії – був застосований П. Дорошенком тільки тому, що давав кращий шанс для збереження становища України як окремої й справді автономної політичної одиниці»¹⁵.

Зрівняння прав козацького гетьмана зі статусом османських ленників – господарів Молдови та Валахії – виразно відбито у султанському дипломі, виданому 1 червня 1669 р. Диплом цей разом з атрибутами влади – бунчуком, булавою та хоругвою – вручив 25 серпня П. Дорошенку в Умані султанський посланець капиджибаші Алі-ага¹⁶. У 1676 р., коли гетьман відійшов від турецької орієнтації, усі ці предмети було відіслано до Москви. В оригінальному документі, який відклався в Російському державному архіві давніх актів, читаємо, що П. Дорошенко вислав посла до цісарської ласкавості, просячи зарахувати його до кола обласканих ним слуг, подібно до владців Валахії, Молдови та інших країв, які (краї. – *Д. К.*) перебували під опікою султана й належали до його добре пильнованих провінцій. Як володар трьох козацьких племен¹⁷ гетьман також просив прислати бунчук, булаву й хоругву, і це прохання викликало прихильність високої цісарської ласкавості¹⁸.

¹³ Ibid. – S. 25, 50.

¹⁴ Ibid. – S. 42–43.

¹⁵ Subtelny O. The Ukrainian-Crimean Treaty of 1711 // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – № 3/4. – S. 810.

¹⁶ Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 25–26.

¹⁷ У турецьких джерелах містяться три назви козаків: *Sarı Kamıç*, *Barabaş* і *Potkal*. Омелян Пріцак ідентифікує ці поняття, як такі, що окреслюють мешканців Правобережжя, Лівобережжя і Запоріжжя (Див.: Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis... – S. 292–296).

¹⁸ *memalik-i mahruseti* "l-mesalikimde zir-i himayet-i hüsravaneme dahil olan Eflak ve Bogdan ve sa'ir 'ibad-i 'inayet-mu'tadım 'ıdadından 'add olunub üç ülke hakimi olmak üzere 'avatıf-i 'aliyye-i mülukanemden tug ve 'alem ve sancak virilmek rica itmekle ricası kabul-karin-i hümayunum olub (Российский государственный архив древних актов (далі РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 2. –

Сам тип документа, названого в турецькому тексті *берат* чи *менишур*, також наближає статус козацького гетьмана до статусу володарів Молдови та Валахії¹⁹. Аналізуючи султанські документи інвеститури, надані володарям Семигороду, Молдови та Валахії, угорський дослідник Шандор Поп дійшов висновку, що в XVI ст. документи ці були подібні. У XVII ст. володарі Семигороду надалі отримували перемирні листи (тур. *'ahdname*), аналогічні до суверенних християнських володарів, тоді як наддунайським господарям надходив звідти лише султанський *берат*, документ, який надавали османським дигнітаріям при уведенні на становище²⁰. Заміну перемирних листів бератами можна визнати за доказ зменшення суверенності обох господарів відносно Порти, водночас, однак, зміну термінології можна також витлумачити тільки як прояв османської манії величч²¹. Аналіз союзних султанських листів, скерованих до влад Венеції та Речі Посполитої, засвідчує, що цим документам османська канцелярія також періодично силкувалася надавати форми однобічних султанських привілеїв, званих *нішанами*. Ці спроби могли, але не мусили, корелюватися з очевидним ослабленням позиції конкретної держави супроти Порти²².

№ 36). Документ датований першою декадою місяця мухаррема 1080 А.Н. (тобто 1–10 червня 1669 р.), але в тексті надбудуємо також докладнішу дату – 1 мухаррема (тур. *gurre*). У науковому обігові функціонують недокладні тогочасні переклади цього документа, які зберігаються в книгах Малоросійського приказу: а) переслані до Москви вже у 1669 р. Михайлом Ханенком (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией (далі Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. 9: 1668–1672. – С. 173–174), доступні також у перекладі на чеську Д. Дорошенка та Я. Рипки (*Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko...* – S. 26); б) надіслані П. Дорошенком у 1676 р. разом з перекладами інших султанських документів (Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т. 12: 1675–1676. – С. 758–759). Турецька копія цитованого документа відкладалася також у стамбульському архіві (Stambul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі BOA). – İbn'ül-Emin. – Hariciye 52). Дякую Віктору Остапчукові за те, що надав мені відповідну ксерокопію.

¹⁹ У заголовку стамбульської копії знаходимо також османський термін *нішан* (*nişan-ı şerif oldur ki*), який позначає однобічний султанський привілей (пор. мої зауваги, вміщені нижче): BOA. – İbn'ül-Emin. – Hariciye 52.

²⁰ Papp S. Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. – Wien, 2003. – S. 140.

²¹ Михайл Максим підкреслює тяглість в османських бератах, адресованих до наддунайських господарів, формулювань, характерних для перемирних листів, що свідчить про наявність концепції двосторонніх зобов'язань, попри позірну односторонній характер цих документів (*Maxim M. An Introduction to the Juridical-Legal Foundations of the Relations between the Ottoman Empire and the Romanian Principalities* // *Maxim M. Romano-Ottomanica*. – S. 12–13).

²² Ширше на цю тему див.: *Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. – Leiden, 2000. – P. 8–9, 75–76.

Статус П. Дорошенка вирізняло звільнення від данини на користь Порти, зазвичай збираної від християнських васалів. “Данин ніяких і ніякої казни забирати не буду, а замість данини служити тобі з усім Військом Запорізьким, ходити війною, де наше повеління буде”²³, – заповідав султан козацькому гетьманові. З часом, однак, можна було сподіватися накладення харачу в якійсь формі, бо ж мусульманське право вимагало збирати оплату від усіх гяурів, які живуть під опікою мусульманського володаря.

Крах турецької орієнтації зумовили не тільки суперечки в середовищі козацької еліти чи об’єктивні геополітичні чинники, але й недостатнє заангажування Порти в українські справи. Це зауважила ще півстоліття тому Христия Гілберт у своїй, на жаль, неопублікованій докторській праці²⁴. Кара Мустафа, який через кілька років вирушить на Відень і кине виклик цілій християнській Європі, навіть не пробував здобути Києва, не кажучи вже про плани підкорення Задніпров’я. Наївність українців стосовно інтенцій Порти висміювали, зрештою, не безкорисно, польські та московські дипломати²⁵.

Припускаючи, однак, що плани М. Дорошенка вдалося б реалізувати, можемо висунути кілька робочих гіпотез, дотичних політичної, релігійної та демографічно-господарської сфери:

1) Українська козацька держава з певністю могла функціонувати під протекцією Порти, зберігаючи значну автономію. Про це свідчить історія Семигороду, Молдови, Валахії і навіть маленької республіки Дубровник²⁶. При цьому перехід під турецьку протекцію не мусив означати розриву контактів із Заходом: бо ж діти молдовських бояр відвідували єзуїтські колежіуми в

²³ Переклад другого берату з мухаррема 1080 А. Н. в: Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 757.

²⁴ Hilbert Ch. Osteuropa 1648-1681 bei den zeitgenössischen osmanischen Historikern (Ukraine-Polen-Moskau). – Göttingen, 1948 (неопублікована докторська праця). – С. 84.

²⁵ Взаємне гидування Туреччини й пересторога перед мусульманським віроломством належали також до ритуалу польсько-російських переговорів, коли дипломати з обох боків намагалися не допустити, щоб суперник порозумівся з Портою. Під час переговорів з приводу мирного трактату 1686 р. російська сторона затягувала зі вступом до Священної Ліги, покликаючись на укладений мир з султаном. У відповідь послы Речі Посполитої застерегли, що “той птах (тобто султан. – Д. К.) славно співає не для того, щоб звеселити, але щоб іншого до себе звабити й заволодіти” (РГАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – № 224. – Л. 173). Сердечно дякую панові Кирилові Кочегарову за надання мені цієї цитати й згоду на долучення її до статті.

²⁶ Міхай Максим зараховує до цієї категорії також Кахетію, Імеретію та менші грузинські князівства, як і мусульманські володіння шерифа Мекки й кримського хана (див.: Maxim M. Le statut des Pays Roumains envers la Porte ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles // Revue Roumaine d’Histoire. – 1985. – № 24. – S. 33; препринт у: Maxim M. Romano-Ottomanica. – S. 27).

Речі Посполитій, а грецькі фанаріоти закінчували італійські університети (достатньо згадати османського перекладача й негоціанта з приводу Карловицького трактату Олександра Маврокодато, який здобув докторат з медицини в Болоньї).

Натомість мінусом турецької протекції була висока ймовірність того, що турки відведуть на території України обшири для свого безпосереднього управління, як чинили в Молдові й Семигороді, утворюючи Бендерський санджак і Варадський еялет. Подібну роль в українському варіанті відігравав, зрештою, Кам’янецький еялет, до якого турки прилучили навіть спірний Могилів, наданий П. Дорошенкові в пожиттєве володіння²⁷. Важко також було сподіватися, що Річ Посполита та Москва легко відмовилися б від володіння українськими землями. Внаслідок тривалої прикордонної війни в районі Чорткова, Білої Церкви і Чернігова правдоподібно виникли б нові Дикі Поля; процес спустошення територій вздовж нових міждержавних кордонів відбувався, зрештою, на Поділлі, про що свідчить аналіз турецького *дефтеру муфассал* Кам’янецького еялету²⁸.

2) Перехід під владу султана міг потягнути за собою зміцнення позицій Української Православної Церкви порівняно з її становищем у Речі Посполитій. Турки віддавна вміли розігрувати суспільно-релігійні антипатії між венетською католицькою шляхтою і православними грецькими селянами в заморських володіннях Сереніссіми, внаслідок чого значна частина греків сприяла султанським військам під час кампанії на Кіпрі, Криті і в Морей²⁹. У першій половині XVII ст. Порто, попри протести католицьких монархів Франції і Польщі, віддала православним ключі від Гробу Господнього в Єрусалимі³⁰. Після оволодіння Критом, де понад чотири століття панували католики, турки відродили тамтешню

²⁷ Про турецько-козацький конфлікт через Могилів у 1672–1673 рр. див.: Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 68.

²⁸ Див. карту “Kučmans’kyj Tatar Trail within Podolia” в: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe* / Pub. D. Kolodziejczyk. – Cambridge, Kyiv, 2004. – Pt. I після S. 672. Крім спустошень обох кучманського шляху, виразно помітно пояс спустошень, посталий після 1672 р. вздовж нового кордону Речі Посполитої та Османської імперії, який тягнувся по давньому кордону Поділля з Руським та Волинським воєводствами.

²⁹ Аналогічним кроком була підтримка Портою угорських протестантів Імре Тьокьолі проти католицьких Габсбургів. Про цю проблематику див., серед іншого, цитовану вище (поклик № 6) монографію Белі Кьопеці *Staatsräson und christliche Solidarität...*

³⁰ Проблема повернення католикам ключів безрезультатно порушували у Стамбулі польські послы Войцех Мясковський (1640) та Ян Гнінський (1677–1678).

православну митрополію³¹. Підтримка православ'я супроти католицизму простежується також у перших кроках османської адміністрації Поділля³². У 1681 р. константинопольський патріарх Яків висвятив православного митрополита Кам'янця Панкратія. Новоутворена малоросійська єпархія (грецькою *Мікра Росія*) отримала привілей екзархату й підлягала безпосередньо Константинополю³³. Подібно як на Криті, константинопольський патріарх співпрацював тут з османськими владами: в обох випадках їхня спільна мета полягала в тому, щоб набути впливу серед нових православних підданих й відгородити останніх від давніх католицьких зверхників³⁴.

Для української духовної ієрархії "турецька опція" могла також стати привабливою альтернативою порівняно з "московською опцією". Беручи до уваги наростання підпорядкованості Церкви в Росії царському трону Олексія Михайловича та Петра I, хто знає, чи Українська Церква не зберегла б ширшої автономії в Османській імперії, подібно до Константинопольського патріархату, який користувався численними привілеями. І тут, однак, знову наштовхуємося на проблему недостатнього заангажування Порти в українські справи. Уже в 1685 р. під час турецько-російських переговорів, мета яких полягала в тому, щоб стримати Росію від вступу до Священної Ліги, Порти схилила константинопольського патріарха до зречення зі своєї зверхності над Києвом на користь Москви³⁵. *De facto* це

³¹ *Adiyeke Nühket, Adiyeke Nuri, Balta Evangelia*. The poll tax in the years of the Cretan war. Symbol of submission and mechanisms of avoidance // *ΘΗΣΑΥΡΙΣΜΑΤΑ*. – 2001. – № 31. – S. 330.

³² Зокрема, після перетворення найбільших кам'янецьких святинь на мечеті русинам було залишено 3 церкви, а полякам і вірменам тільки по одній, хоча перед турецьким нападом чисельність двох останніх громад перевищувала в місті кількість русинів (див.: *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. – S. 70, 199).

³³ *Скочиляс І.* Територіальне розміщення організаційних структур Галицької (Львівської) православної єпархії на Поділлі // *Історичне картознавство України. Збірник наукових праць*. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2004. – С. 436–437. Див. також: *Andrusiak M.* Józef Szumlański. Pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – Р. 93. Грецький оригінал патріаршого привілею видав А. Петрушевич в: *Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси*. – Львов, 1868. – С. 51–55. Після Другої світової війни документ патріарха вважали втраченим. Але нещодавно його виявили в Києві у фонді А. Шептицького (Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. – Ф. 18. – № 121). Хотів би висловити щире подяку Ігореві Скочилясу та Ярославові Федоруку за цю інформацію, як і за те, що надав мені копію оригіналу.

³⁴ За Ігорем Скочилясом, власне протурецька постава єкуменічного патріарха Якова (1679–1682) схилила озлобленого львівського владика Йосифа Шумлянського, до єпархії якого в "польські часи" належало Поділля, перейти до унії (див.: *Скочиляс І.* Територіальне розміщення... – С. 438).

³⁵ *Koćęgarov K.* Początek wojny polsko-tureckiej a stosunki polsko-rosyjskie w pierwszej połowie roku 1683 // *Кwartalnik Historyczny*. – 2005. – № 112. – S. 75.

означало ліквідацію кам'янецького екзархату (Панкратій, однак, урядовав аж до 1690 р.)³⁶. Зрештою, цей акт не приніс Порті сподіваних вигод, бо Росія в 1686 р. все одно приєдналася до Ліги. Слід тут підкреслити, що власне тоді, коли вирішувалася проблема Подільського екзархату, виснажлива війна на Балканах принесла османам першу поважну кризу лояльності з боку православних підданих: селянське повстання в Болгарії (1688), а також перенесення резиденції сербського патріарха з Печ до Карловиць під владу Габсбургів (1690)³⁷. Це не був сприятливий момент для реалізації планів подальшої експансії.

3) Поширення на Україну султанського патронату могло погамувати демографічні втрати, спричинені на її території чорноморською торгівлею невольниками. Побіжне зіставлення підрахунків О. Новосельського, М. Горна, Х. Інальчика, Я. Дашкевича, а також перемиського дослідника Анджея Гліви дозволяє констатувати, що в XVI–XVII ст. через Чорне море було перевезено близько 2 млн невольників, тобто більше, ніж у ті часи втратила Африка внаслідок трансатлантичної торгівлі³⁸. Однак підважує виголошену вище тезу той факт, що чорноморська торгівля невольниками й так добігала кінця, а татарські набіги майже цілковито припиняються після підписання Карловицького миру.

Входження до орбіти османських впливів могло дати українським землям як економічні вигоди, так і загрози. До вигод слід зарахувати можливу участь у середземноморській торгівлі. Також варто було сподіватися швидкого поширення в Україні нових рослин – тютюну, кавунів і особливо кукурудзи, яка до того часу вже прижилася на Балканах під назвою "турецької пшениці"³⁹. До загроз можна віднести ймовірне зростання фіскального тягаря на користь Порти. Богдан Мугреску показав, як такі обтяження схилили вільних молдовських і валаських селян полишати землі чи шукати опіки в боярських і церковних маєтках, чим провокували некорисні соціальні зміни та збільшення чисельності залежного населення⁴⁰.

³⁶ *Скочиляс І.* Територіальне розміщення... – С. 437.

³⁷ Про зміни в поставах християнських підданих Порти я писав недавно у статті "The 'Turkish yoke' revisited: the Ottoman non-Muslim subjects between loyalty, alienation, and riot" // *Acta Poloniae Historica*. – 2006. – № 93. – S. 177–195.

³⁸ На цю тему ширше пишу в статті "Slave hunting and slave redemption as a business enterprise: the northern Black Sea region in the sixteenth to seventeenth centuries" // *The Ottomans and Trade / Pub. E. Boyar, K. Fleet*. – *Oriente Moderno* XXV n. s. (LXXXVI). – 2006. – № 1. – Roma, 2006. – S. 149–159.

³⁹ *Maxim M.* The Ottoman Legacy in Romania. – S. 211.

⁴⁰ *Murgescu B.* The 'modernization' of the Romanian Principalities during the 16th–17th centuries: patterns, distortions, prospects // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschódnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Pub. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala*. – Warszawa, 1999. – S. 178–179.

Демонізація турецького володарювання та звинувачення турків у теперішній відсталості колишніх османських провінцій донедавна належали до канону націоналістичних історіографій балканських і навіть арабських країн. Часто забували, що популярне гасло “хвора людина з-над Босфору” викуване було в XIX ст. не безстороннім ученим, а царем Росії Миколою I. Подання противника як не здатного до життя і через це приреченого на знищення, мало обґрунтовувати російську експансію. Аналіз текстів немусульманських авторів, які з’являлися в Османській імперії упродовж кількох років, уявляє значний ступінь визнання влади султана й навіть легітимізації останньої. У записках грецького духовного Синадіноса, який жив у XVII ст. в македонському Серресі, султана подано під грецьким титулом βασιλεύς⁴¹. У тому ж столітті вірменський духовний з Кафи Хачатур називає турецького пашу “чоловіком гарної натури”, а його спадкоємця “приятелем нашого міста”⁴². Валаський боярин і хроніст Раду Попеску, який писав на зламі XVI–XVII ст., навіть зробив спробу легітимізації турецьких прав на Константинополь, виводячи османську династію від Комнінів⁴³.

Проте, з іншого боку, не підлягає сумніву, що ісламська цивілізація переживала у згадані часи кризи, віддалені наслідки якої відчуються донині. Дуже сумнівно, що Україна могла б черпати зі Стамбула живильні імпульси, які б значною мірою стимулювали її розвиток. Слабка урбанізація самої імперії, низький рівень грамотності, запізнене впровадження книгодрукування не надихали на оптимістичні прогнози. Парадоксально, але власна відсталість Османської імперії могла сприяти зміцненню окремішності української мови й культури, якби Україна залишалася під пануванням султана. Праці Юджіна Вебера і Петера Сахлінса – дослідників націєтворчих процесів у новочасній Франції – унаочнили роль упроваджуваних державою уніфікації, централізації і модернізації, внаслідок яких на зламі XIX ст. бретонські й провансальські селяни перетворилися на французів⁴⁴. Натомість досягти подібного модернізаційного результату не спромоглися іспанські влади в Мадриді, через

⁴¹ *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)* / Pub. P. Odorico, S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmézas. – Paris, 1996. – S. 43.

⁴² *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* / Pub. E. Schütz // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1975. – № 29. – S. 140, 149.

⁴³ *Popescu Vornicul R. Istoriile domnilor Țării Românești* / Ed. C. Grecescu. – București, 1963. – S. 6–7. Дякую Богданові Мурджеку за те, що звернув мою увагу на цей фрагмент.

⁴⁴ Пор. характерну назву праці Ю. Вебера: *Weber E. Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914*. – London, 1977.

що сьогодні на південному боці Піренейів чуємо каталонську мову, а не кастильську⁴⁵.

Останні 200 років історії Європи засвідчили, які наслідки може дати фетишизація мови й нації. Знаємо також, що теперішній вигляд мовно-етнічної карти континенту вирішили численні, іноді випадкові чинники. Можна при цьому дискутувати – чи збереження кожного діалекту і кожної етнічної групи мусимо трактувати як іманентне добро. Часто *notabene* діячі, які змагаються за самостійність власної нації проти більших і сильніших сусідів, засвідчували повний брак розуміння спроб виокремити зі “своїх” націй чергових “уявлюваних спільнот” (див. на долю українських лемків чи польських кашубів). Якщо, однак, сьогодні визнаємо окремі українську мову й українську культуру за тяглі вартості, які збагачують європейську культуру, то слід сказати, що найбільшою загрозою для їхньої окремішності було злиття з російською культурою. Це впливало не з якоїсь демонічної жадоби Московської держави, а власне з мовної близькості та спільної релігії, які покращували в XIX ст. процес перетворення, перефразовуючи Є. Вебера, “селян в росіян”.

У цьому контексті теоретичну “турецьку опцію” можна визнати за набагато безпечнішу для збереження української тотожності. Відмінність північних в Османській імперії релігії та мови просто не сприяла масовій асиміляції мешканців України. Достатньо, зрештою, одного прикладу: попри багатовікове османське володарювання, на вулицях Софії чи Тірани (не згадуючи вже Бухареста) ніколи не панувала турецька мова.

Крах політичних планів П. Дорошенка призвів до того, що сьогодні не можемо перевірити наведених вище гіпотез. Перемога в змаганнях за Україну випала Росії. Якийсь час козацтво ще могло лавірувати між Росією, Польщею, Швецією і Туреччиною, найкращим прикладом чого є долі І. Мазепи та П. Орлика. Навіть проросійський Іван Самойлович мав політичну користь з посередництва між Москвою і Стамбулом. Його посланець Семен Ракович відіграв важливу роль у бахчисарайських переговорах 1681 р. На виразне бажання кримського хана московський проект розмежування було записано тоді українською мовою (в джерелі на *белорусском*), а не, як могли б сподіватися, російською⁴⁶. Однак вже трактат Гримультівського дуже обмежив Батурину

⁴⁵ *Sahlins P. Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1989.

⁴⁶ Список сь статейнаго списка Великаго Государя Его Царскаго Величества посланиковъ: стольника и полковника и наместника переяславскаго Василья Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова... // *Записки Одесского общества истории и древностей*. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 623.

можливості для самостійної зовнішньої політики⁴⁷. Якщо козаки розраховували, що через союз з Москвою здобудуть поважний вплив на її зовнішню політику, то швидко мали розчаруватися. Через сто років подібними мареннями житимуться поляки, бачачи князя Адама Чарторийського на чолі дипломатії імперії Романових. Ці надії можна засвідчити популярним анекдотом про хвоста, який мислить, що помахав псом. Показово, що у світі до сьогодні бачимо політиків, які вірять у можливість рівноправних союзів між нерівноправними партнерами. Шкода, але як історичний досвід, так і поточні спостереження вчать, що хвости рідко коли махають псами.

Переклад з польської Віктора Брехуненка

Віктор ГОРОБЕЦЬ (*Kuiv*)

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 року У СТРУКТУРІ МІЖНАРОДНИХ ВЗАЄМИН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Угода Війська Запорізького з королем і Річчю Посполитою 1658 р. щодо впровадження у життя нового унійного проекту є, безперечно, одним із ключових сюжетів політичної і соціальної історії Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби. Адже, незважаючи на те, що угоді так і не судилося започаткувати реальну політичну унію України і Польщі та трансформувати Річ Посполиту в триєдину федерацію рівноправних політичних народів, як того бажали її творці, вона передовсім продемонструвала невичерпність потенціалу політичного розв'язання надскладного соціального, політичного й етноконфесійного конфлікту, що так довго не надавався до вирішення. Крім того, угода 1658 р. продемонструвала небачену з часів езекуційного руху першої половини XVI ст. і проголошення Люблінської унії 1569 р. широту політичного мислення, а також політичну зрілість частини як річпосполитської, так і козацької еліти до поступок і компромісів, що було вкрай важливою передумовою будь-якої трансформації відкритого збройного протистояння в процес переговорів і узгоджень. І врешті, досягнута в Гадячі угода спричинила серйозні зміни у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. Саме цей аспект є предметом розгляду в цій статті.

Зважаючи на важливість проблеми, природно, вона здавна привертала увагу дослідників, результати наукових напрацювань яких є досить значними¹. Завдання нашої праці вбачаємо в тому, щоб розглянути генезу, роз-

⁴⁷ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Т. 2 (1676–1688). — С. 774–775.

¹ Ґрунтовний історіографічний аналіз досліджень з проблеми, що побачили світ протягом XIX – початку XX ст., міститься в праці: *Наріжний С.* Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений Т. Г. Масарику. — Т. 2. — Прага, 1930. З пізніших праць заслуговують на увагу насамперед такі дослідження: *Kot S. Jerzy Niemirycz.* W 300-lecie ugody hadziackiej. — Paryż, 1960; *Tomkiewicz W.* Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe. — Warszawa, 1937. — № 1–2; *Kaminski A.* The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol. 1. — № 2. — P. 173–197; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій

виток та занепад концепції нової річпосполитської унії у контексті розвитку міжнародних процесів у регіоні.

I.

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи на рубежі середньовіччя – нового часу була наявність тут, на відміну від західноєвропейського регіону, великих поліетнічних державних утворень: Речі Посполитої, Московського царства, Габсбурзького цісарства, Шведського королівства та Оттоманської Порти². Наявність у регіоні наддержав – імперій за своєю суттю – обумовлює ситуацію, за якої міжнародні чинники відіграють частогусто вирішальну роль у розвої політичних процесів, що протікають у цей час усередині країн, розташованих на цьому обширі європейського континенту.

Не підлягає сумніву і надзвичайно тісний зв'язок, який існував у середині XVII ст. між визвольною боротьбою українського козацтва та розвитком міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі. Варто пригадати, що вже сама успішна підготовка козацького виступу 1648 р. стала можливою завдяки своєму зв'язку з планами короля Владислава IV Вази щодо ведення війни – в тому числі й силами Війська Запорізького – з Оттоманською Портою³. Так само й переможні для козацької зброї результати воєнної кампанії першого року війни значною мірою були обумовлені дипломатичною перемогою, здобутою гетьманом Богданом Хмельницьким ще напередодні виступу – залученням до боротьби з Річчю Посполитою як союзника Кримського ханства⁴.

У наступні роки значення зовнішньополітичного чинника у розгортанні визвольної боротьби в Україні не лише не втрачає своєї попередньої ваги, а й з

половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998; *ї.ж.* Гадяцький договір – легенда і реальність // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* – Вып. 1. – Москва, 1995. – С. 62–78; *Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka.* – Kraków, 2007.

² Порівн.: *Podraza A. Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego) // Prace Komisji Środkowoeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności.* – Т. IV. – Kraków, 1996. – S. 98–99.

³ Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 58–59; *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* – Вып. 1. – М., 1995. – С. 51–61; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 26–55; та ін.

⁴ Про військові аспекти українсько-кримського союзу на початковому етапі Визвольної війни див.: *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 88–102.

огляду на нові завдання – становлення козацької державності – дуже зросло. Проте саме остання обставина значною мірою зумовлює ситуацію, за якої головні складові геополітичної рівноваги в регіоні змінюються не на користь планів побудови Козацької держави. Першим і найвідчутнішим проявом даної метаморфози стала нова політика кримського керівництва, яка влітку 1649 р. дозволила коронній армії уникнути неминучого розгрому під Зборовом, а двома роками пізніше, в червні 1651 р., обумовила трагічний для українського війська результат битви під Берестечком. Саме “кримський” чинник (котрий восени 1653 р. знову відіграв негативну роль у Жванецькій кампанії)⁵ у поєднанні з провалом українського зовнішньополітичного курсу в Придунайському регіоні⁶ стали головними стимулами для гетьманського уряду формувати нову систему міжнародних відносин, закріплену договором 1654 р. з Московією⁷.

Проте, як засвідчив подальший розвиток подій, протекція російського царя Олексія Михайловича над козацькою Україною також не змогла задовольнити головних потреб тогочасної політики Чигирини – емансипації Війська Запорізького з-під влади короля та закріплення за козацтвом права “народу політичного”. Крах сподівань гетьманського уряду щодо військово-політичних дивідендів від союзу з царем переконливо продемонстрували польсько-російські переговори у Вільно 1656 р., а також намагання офіційної Москви обмежити суверенітет Війська Запорізького як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики⁸. Відповіддю ж Чигирини на Віленське перемир'я стала участь України в протестантській Раднотській коаліції 1656 р.⁹, що переконливо засвідчила не лише анти-

⁵ Див.: *Степанков В. С.* Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.* – К., 1995. – С. 6–13; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Частина I: 1654 рік. – Львів, 1996. – С. 15–19; *Горобець В. М.* Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини і наслідки // *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.* – Київ, 1995. – С. 14–27.

⁶ Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – Київ, 1993. – С. 19.

⁷ Детальніше про авторське бачення даної проблеми див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – Київ, 1995. – С. 4–5; *їого ж.* Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини й наслідки // *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.* – К., 1995. – С. 14–27; *їого ж.* “Волимо царя східного”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – Київ, 2007. – С. 22–38.

⁸ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 11–13.

⁹ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т. 2. – S. 369; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wrocław, 1990. – S. 142;

польський дух зовнішньополітичного курсу уряду Богдана Хмельницького, а й також його (уряду) незалежність від московського впливу. Водночас поведінка гетьмана упродовж українсько-шведських та українсько-російських переговорів переконливо свідчила про тверде бажання українського керівництва зберегти союзницькі стосунки з царем, обмежившись лише трансформацією їх у рівноправний військово-політичний союз чи, принаймні, недопущенням змін, які б зачіпали українські інтереси¹⁰.

II.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва повною мірою зберегти недоторканим зовнішньополітичний курс попередника, принаймні в головних його проявах. Так само, як і Хмельницький, Виговський солідаризується з діями Раднотської коаліції. У контексті цього в середині серпня (ще як генеральний писар) він підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем.

Усіма наявними засобами Виговський намагається продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Первісно, як видно із заяв Виговського, він розраховував взяти булаву не всупереч, а за допомогою царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв віддати Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався. Крім того,

Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – Санкт-Петербург, 1876. – Т. 2. – С. 200; Литинський В. Україна на переломі 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С. 43; Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна... – С. 21–22; Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60–70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р... – С. 30; Горобець В. Вільно чи Раднот? Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 року в контексті формування протестантської ліги // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. – Київ, 2006. – С. 120–133; Гурбик А. Україна і Трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657) // Там само. – С. 134–153; Гебен III. Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – Москва, 2005. – С. 88–99; Санин Г. А. Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII века // Там же. – С. 100–125.

¹⁰ Див.: Горобець В. “Волимо царя східного”. – С. 81–90.

посол трансільванського князя доповідав із Чигирин, що новий український правитель не має наміру зрікатися чинного підданства цареві Олексію Михайловичу¹¹.

Так само традиційними видаються спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві¹². Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування в Стамбулі запевнював султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая лист, у якому зобов'язується виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання та водночас забороняє запорізьким козакам виходити на Чорне море, щоб не провокувати конфлікт з турками й татарами¹³.

Абсолютно безпідставними виглядали твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цій сфері. Насамперед варто зазначати, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Вже наприкінці зими – початку весни 1657 р. до Чигирин прибуває спочатку посередник – посол від австрійського цісаря Петро Парцевич, а слідом за ним – особистий представник польського короля, луцький писар Станіслав Казимир Беньовський. У ході переговорів останнього з українським правителем той, згідно з реляцією Беньовського, обіцяє навіть надіслати польському королю військову допомогу за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька¹⁴.

Реляції Беньовського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорізького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки – усе це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження “української проблеми” політичними методами¹⁵.

¹¹ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т. XXIII: Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesiher. – Budapest, 1874. – S. 545–546.

¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 4. – С. 22–23.

¹³ Там же. – Т. 4. – С. 24–25; Т. 7. – С. 186; Т. 11. – С. 801; та ін.

¹⁴ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1364.

¹⁵ Там само.

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирини та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом¹⁶ дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беньовського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода уособлювала виконання останньої волі Б. Хмельницького¹⁷.

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають перебіг чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із зіставленням політичних процесів, що протікали в цей час як в Україні, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки зазначених подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед, звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Адже зруйнування Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої були пріоритетними завданнями тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана, налагодження дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельниченком¹⁸. Богдан, як видно з інформації Беньовського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правочинності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів помиритися з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там¹⁹.

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів щодо Варшави. Зокрема, згідно з інформацією В. Коховського, хоча гетьмана вже залишали

¹⁶ Див.: *Kubala L. Wojna brandenburska i najeżdż Rakoczego w roku 1657.* – Warszawa, 1917. – S. 295–298; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі ПКК). – Киев, 1898. – Т. 3. – С. 242–245.

¹⁷ *Kaczmarczyk J. Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukraińskich: próba prelaminacji stereotypu* // Богдан Хмельницький та його доба. – Київ, 1996. – С. 28.

¹⁸ Див.: *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.

¹⁹ Детальніше про це див.: *Kubala L. Wojna brandenburska...* – S. 199; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – С. 1398–1400.

останні життєві сили, але він “звичних для нього фортелів” не припиняв. На словах запевняв королівського посланця щодо щирості свого бажання бути до послуг польського монарха, але твердо тримався Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською²⁰.

Відомі на сьогодні документальні джерела не дають підстав для того, аби хоча б гіпотетично говорити про наміри новообраного гетьмана кардинально змінювати курс попередника у стосунках з варшавським двором. Зокрема, вже згаданий вище посол трансільванського князя доповідав із Чигирини, що новий український правитель “...хоче залишитися царським підданим... хоче завоювати для царя Польщу...”²¹.

За таких умов повторна місія Беньовського до Чигирини в серпні–жовтні 1657 р. з метою відірвати Україну від Москви завершується безрезультатно. Оповідючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол зокрема відзначав той факт, що серед козаків він “...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них...”²². Сучасник подій Йоаким Єрлич також зазначав, що “...дуже погано пана волинського (каштеляна. – В. Г.) приймали і поводитися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів”²³. Сдиним реальним наслідком поїздки Беньовського в Україну стало продовження перемир'я.

III.

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звідки впродовж серпня – першої половини жовтня до Чигирини один за одним прибувають декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правочинності гетьманської елекції²⁴.

Водночас варто зауважити, що “московський сигнал” був, можливо, найвиразнішим, але не єдиним. Окрім тривожних новин з Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирини викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже зазначалося, у жовтні 1657 р. Виговський, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, під-

²⁰ *Kubala L. Wojna brandenburska...* – S. 194.

²¹ *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria.* – Т. XXIII: Oktmantar II Racoczy diplomaciai osszekotte tesihet. – Budapest, 1874. – S. 545–546.

²² Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6(16). – С. 233; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* – Vol. IX. – P. 80–81.

²³ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. 2. – S. 5.

²⁴ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 20–24.

писує Корсунський договір зі Швецією²⁵. Однак провал походу раднотських союзників до Польщі влітку 1657 р. суттєво підірвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Крім втрати українського корпусу Антона Ждановича, Дьєрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників; а після смерті “некоронованого монарха” Великого князівства Литовського великого гетьмана литовського князя Януша Радзивіла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес і до козацької України, спрямувавши всі свої зусилля на відновлення позицій на Балтиці.

Не менше занепокоєння українського гетьмана викликали і “південні новини”. Зокрема, кримський хан Мехмед-Гірей IV, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира “знести козаків”, для чого “...зараз є час і погода... оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...”. Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мехмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну проти козаків²⁶. Причому, як видно з листа газького архієпископа Паїсія до царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, аргументи Мехмед-Гірея IV бралися до уваги в надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги²⁷.

IV.

Крім зовнішньополітичних чинників, які восени 1657 р. доволі швидко змінювалися, до всього, не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського мали мотиви внутрішнього плану – політична криза в Україні. Насамперед, варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі “гетьманський уряд – січове товариство” став антигетьманський виступ на Запорозжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку

²⁵ Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 6. – Киев, 1908. – С. 332–333.

²⁶ Biblioteka Czartoryjskich. – № 1656. – Р. 546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 40–41; *Мицик Ю. А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // *Архіви України.* – № 2. – С. 60.

²⁷ Из рукописей Е. В. Барсова // *ЧОИДР.* – 1884. – Ч. 2. – Отд. V. – № 2. – С. 3; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 237.

Я. Худолієм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорозжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози “іти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...”²⁸.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних суперечностей – “...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборы большие и тем самым они [бога]теют, а им, козакам, ничего не дают”²⁹. А тому спроби наступника Хмельницького гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору в суспільстві спираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблювали конфлікт, стимулювали його перетворення на загальноукраїнський.

Проте, окрім соціальних суперечностей, у процесі генези та розвитку конфлікту Запорізької Січі з гетьманом Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. У даному контексті спроби Виговського отримати гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, “кулуарній”, а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участі запорожців раді – збудують політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в “городовій” Україні, зважається на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики “козацького автономізму”, з прокрустового ложа якої гетьманський уряд вийшов уже наприкінці 1648 – початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: “При прежних де полских королах они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать... не годилось”³⁰.

²⁸ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна... – С. 25.

²⁹ Там само.

³⁰ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 187.

Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб “царского величества воеводы у них в городех были”, погоджувалися на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією – “а без воли великого государя... самим нам гетманов не пременят...”, а в разі смерті українського регіментаря, “...обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...”³¹.

Поступливість Коша, його готовність іти в цей час у фарватері московської політики дає змогу заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найвпливовіших сил в Україні. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам³², надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка хоча й була досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила визнання Москвою Коша правочинним суб’єктом українсько-московських відносин³³.

V.

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та в південних полках Гетьманату, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримували опозицію) змушують гетьмана шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського у стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як нейтралітет (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітет вельми нестійкий). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найвірогіднішим потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу, й для Чигирини в 1658 р. було неможливо отримати допомогу від хана, перебуваючи в стані війни з королем.

Враховуючи дану специфічну ознаку тогочасного розкладу сил у регіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним із вирішальних мотивів, який спонукав І. Виговського до налагодження політичних стосунків з Вар-

³¹ Там же. – С. 188–189, 193.

³² Там же. – Т. 4. – С. 51, 78 та ін.

³³ Див.: Горобець В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – Київ; Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.

шавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, щоб Ян Казимир відправив до Мехмед-Гірея листа, аби той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана³⁴. І справді, отримавши лист із Варшави, хан негайно відправив на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьману³⁵.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися щодо доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку союзника – кримського керівництва – змусив гетьмана все ж таки зважитися на підписання Гадяцького трактату³⁶.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимізації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, впливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорізькому. Статечне “кармазинове” козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революційних змін права повноцінного “народу політичного”, давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві в серпні 1657 р.³⁷). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. (місія І. Желябузького) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, підштовхуючи їхніх опонентів – козацьку старшину та шляхту – в бік Варшави³⁸.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. віленськими перетрактаціями, наступного року

³⁴ Biblioteka Czartoryjskich. – № 399. – S. 255; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XIV.

³⁵ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 443.

³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 145–164; ПКК. – Т. 3. – С. 345–346; Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Исторические монографии и исследования. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 75–78.

³⁷ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 242–243; Т. 11. – С. 764–765.

³⁸ Див.: Русская историческая библиотека. – Т. 8. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 1240; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... – С. 16–17.

отримує продовження, і остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої – як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві – мала багато прибічників у Короні та ще більше серед литовської шляхти, готової йти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимізація стосунків з Річчю Посполитою для керівництва Війська Запорізького була певною гарантією збереження здобутків визвольних змагань кінця 1640-х.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення слугувала та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому цього разу вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. До розв'язання конфлікту з Військом Запорізьким спонукала ще низка надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, французька партія при королівському дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та водночас украй важкої для реалізації справи – проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату та, відповідно, звуження прерогатив сейму³⁹.

Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій украй важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль – потужного політичного (а за певних обставин і військового) союзника короля – й відводилася Війську Запорізькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта – присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. – сприяла швидкому розв'язанню Гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV⁴⁰.

³⁹ Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czśnie najazdu szwedzkiego // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – С. 303–329.

⁴⁰ *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // *Жерела до історії України-Руси*. – Львів, 1911. – Т. 12. – С. 55–58; *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1883. – С. 206–230; *Syryn F. E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Harward, 1985. – Р. 160–163; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 87–90; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... – С. 42–44.

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, брали до уваги й міжнародні чинники. Поява Війська Запорізького в обозі не суперників, а союзників короля, істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і зі Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як 1655 р. чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках зі своїми союзниками – насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва.

VI.

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних та ефективних кроків з боку як офіційного Чигириня, так і Варшави.

Під час розгляду зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман водночас намагався зберегти приязні стосунки з його супротивником – шведським королем. Більше того, Чигирин упродовж усього часу переговорного процесу з Короною докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, щоб не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни й зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи необхідність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин упродовж весни 1658 р. – літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписати мир зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву⁴¹.

Прикметно, що й союзник гетьмана Мехмед-Гірей IV також чинив дипломатичний тиск на Варшаву з метою примирити останню зі шведським королем і зосередити всі сили на боротьбу з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при розгляді зовнішньополітичної діяльності Чигириня в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напруг. Адже об'єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно під тиском промосковськи налаштованої

⁴¹ *Biblioteka Czarotoryjskich*. – № 399. – С. 255; ПКС. – Киев, 1898. – Т. 3. – С. 267.

лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, щоб до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така виникне⁴². Крім того, Виговський неодноразово висловлюється за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному разі можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства⁴³.

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигирином, а також на серйозні суперечності між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення. Та, водночас, саме ефективні спільні політичні й військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєву спроможність союзу Війська Запорізького та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, «мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, якщо лише військо проти Москви вишлемо (виділено нами. – В. Г.)»⁴⁴. Декілька місяців по тому, в березні 1658 р., через посла Павла Тетерю Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому низку умов. Одна з них однозначно виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема, гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби з царським військом, аби король видав один за одним універсали, «а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться...»⁴⁵.

Ще відвертіше про антимосковську спрямованість політики Виговського в даний час свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема, в ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королю в його конфлікті з царем⁴⁶.

Ще одним надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який не можна скидати з уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх чи, навпаки, крах Гадяцької системи значної мірою залежали від позиції Стокгольма. Адже Шведське

⁴² Biblioteka Czartoryjskich. – № 402. – S. 281–290; Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини... – С. 112–119.

⁴³ Див.: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 163–165.

⁴⁴ Цит. за: Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarm domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Т. 1. – Kraków, 1870. – С. 23–24.

⁴⁵ Biblioteka Czartoryjskich. – № 399. – S. 255; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XIV.

⁴⁶ Kubala L. Wojny duńskie... – Prim. 83. – S. 447.

королівство веде в зазначений час надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ Центрально- та Східноєвропейського регіону. Варто принагідно згадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви й Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви й – натомість – розпочати інтервенцію в північну Польщу⁴⁷. У свою чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, наслідком чого стало згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. Україна могла стримати Москву від інтервенції на своїй землі чи успішно протидіяти їй лише за умови успішного розіграшу саме шведської карти. У разі швидкого примирення Польщі та Швеції й водночас відвернення мирного діалогу між Стокгольмом та Москвою можна було сподіватися на повну нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи невідворотність цього завдання, українське керівництво у вже згаданому вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву⁴⁸.

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, Виговський, як видно з листа Бенювського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже в другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень – грека Теодозега – до Карла X Густава, щоб схилити того до примирення з королем польським⁴⁹.

VII.

Джерела промовляють, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було першочерговим завданням, але думки найвпливовіших польських політиків з цього приводу різко контрастували.

Так, гнєзненський арцибіскуп Анджей Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорізьким, оскільки, на його думку,

⁴⁷ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1973. – Т. XIX. – Cz. 2. – S. 90; Wójcik Z. Historia dyplomacji polskiej... – S. 176.

⁴⁸ Biblioteka Czartoryjskich. – № 399. – S. 255.

⁴⁹ ПКК. – Т. 3. – С. 267.

“...ця справа, а – відповідно – і наша безпека залежить від швидкості...”. Лещинський переконував Яна Казимира в тому, що “...Москва хоче миру і трактувати з шведами, щоб повернути всі сили свої на нас... а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів з шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви”⁵⁰.

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Є. Любомирський, котрий у листі до посла Беньовського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що “...невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об’єднати, для захисту тутешнього краю (тобто України. – В. Г.)...”⁵¹ Гетьман був упевнений, що двір зловживає “...щасливим початком...” пересправ з козаками, “...так сильно переконаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Пруссію”⁵². На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Пруссії, всі війська повернути в Україну, а це “...немало надало б допомоги...” Виговському, щоб “...схилити нерішучих на наш бік...”. “Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, – продовжував Любомирський, – то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудно ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору...” На думку польного гетьмана, Виговський тому радить полякам миритися зі шведами та з московитами, зберігати хоча й примарний союз з татарами, що “...не надто сподівається на свою і нашу силу...”⁵³.

Глибоко переконаний у необхідності якнайшвидшого замирення зі шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої в боротьбі за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу Беньовський, який неодноразово радив Яну Казимиру прислухатися до пропозицій Виговського й погодитися на його посередництво у справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом⁵⁴.

Найповніше уявлення про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля можна отримати з відправленого з Берліна 2 липня 1658 р. “дискурсу певної особи”, авторство якого, як переконливо доводить польський історик

Л. Кубаля, належало познанському воєводі Яну Лещинському⁵⁵, лідерові однієї з найвпливовіших партій у середовищі польського істеблішменту – “групи Лещинських”. Насамперед автор документа наголошував, що примирення Речі Посполитої і Війська Запорізького вкрай необхідне як одній, так й іншій стороні, а вина за те, що цього не досягнуто, лежить у першу чергу на польському керівництві. Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Лещинський повністю погоджувався з вимогами Виговського стосовно дотримання суворої конспірації на переговорах, щоб не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь мир зі шведами, “які, безперечно, хочуть погибелі польського імені”⁵⁶. “Отож, – зазначав воєвода, – найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби переговори з одними не перешкождали трактатам з іншими, бо, напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде”⁵⁷. Після завершення переговорів з українською стороною Лещинський радив приступити до пересправ з Московією, аби керівництво московське “...не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією”. На переговорах з царськими представниками польські комісари повинні були ясно дати зрозуміти, що Річ Посполита й так ніколи б не погодилася на примирення з ними без обов’язкового повернення під владу короля України. У стосунках з царем Польща повинна неодмінно добиватися повного виведення московських військ як з території Литви, так і з України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво стосовно польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір з Московією “...змусить шведа до податливості...”, успіхи на переговорах з Московією неодмінно повинні були б сприяти успіхові у пересправах зі Стокгольмом⁵⁸.

Як бачимо з документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень Виговського, які торкалися зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували всю складність міжнародного становища Речі Посполитої та не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на горішньому щаблі тогочасної польської політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання Виговського та переконливі аргументи Беньовського щодо необхідності негайного перепроводження гетьманського посланця Теодозега до Стокгольма (висловлені як підканцлеру А. Тщєбінському,

⁵⁰ ПКК. – С. 234–236.

⁵¹ ПКК. – С. 255.

⁵² Там же.

⁵³ Там же. – С. 257–259.

⁵⁴ Див., наприклад: ПКК. – Т. 3. – С. 267–268.

⁵⁵ Kubala L. Wojny duńskie ... – S. 544.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

так і особисто королю)⁵⁹, у Варшаві визнали це за недоцільне. У листі до Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля в очах московського царя та посварити їх, а самому в тому стані польсько-російської незгоди “вигоду віднайти”. Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгукувався позитивно, але при цьому висловлював сумнів стосовно спроможності шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоча б частини захоплених шведами у Пруссії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир “...в жодному разі піти не може...”⁶⁰.

Як видно з листів секретаря польської королеви П’єра Нойєра від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижа, сейм, ознайомившись з пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир’я (а саме: виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ з території Пруського королівства, Курляндії та Інфляндії), визнав їх неприйнятними та ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з царем московським⁶¹.

За таких умов після дебатів з проблеми стосунків з Москвою сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. в рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути попередньо записані. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог⁶².

Згідно з постановами сейму Ян Казимир виряджає своїх комісарів на перемовини з представниками Олексія Михайловича, хоча й дає чітке завдання не форсувати хід переговорів, очікуючи результатів місії Беньовського в Україні. Причому, варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти – все це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася ще й тим, що калмики, об’єднавшись із кримськими татарами, розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доповідали, що московська сторона готова

віддати полякам землі аж по Смоленськ включно⁶³. Король, зі свого боку, також висловлював радість з приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав і надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши їм головне завдання: не допустити російсько-шведського зближення⁶⁴.

За таких обставин Виговському, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення всіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля.

А тому, попри заклики Виговського, які містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)⁶⁵, Варшава й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише у спільному виступі з Москвою проти неї. На позицію Корони не вплинуло й звернення Карла Густава, передане через голландського посла в Берліні (цього разу попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів була вимога до Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)⁶⁶.

У крайньому разі, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості розпочати війну з нею, але планувало робити це насамперед силами, що є в розпорядженні Виговського. Зокрема, литовський канцлер Криштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав: “Спершу воювати в Україні через Виговського... у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який й[ого] к[оролівській] м[илості] 20 тис. війська запропонував...”⁶⁷. Але, як видно з наступних рядків листа канцлера, мета короточасної військової акції в Литві полягала в тому, щоб змусити Москву до поступливості на переговорах, аби знову ж таки після їхнього завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної про-московської партії в Литві спричинює ситуацію, за якої комісари на перего-

⁶³ Biblioteka Czaroryjskich. – № 387. – S. 65.

⁶⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 13.

⁶⁵ Biblioteka Czaroryjskich. – № 387. – S. 111.

⁶⁶ Tamże. – S. 71.

⁶⁷ Tamże. – S. 97; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XXXVI.

⁵⁹ ПКК. – Т. 3. – С. 270, 282.

⁶⁰ Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XVI.

⁶¹ Tamże. – S. 446.

⁶² Biblioteka Czaroryjskich. – № 387. – S. 31; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XXVI.

ворах з царськими послами погоджуються на елекцію царя⁶⁸. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ з козаками немає будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, "...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...", а по-друге, надані Москві гарантії перемир'я дозволять останній прискорити справу замирення зі Швецією⁶⁹.

Долаючи спротив опозиції та плакаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського отримати дієву військову допомогу з боку Польщі. А це, у свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, потрібно мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які значно впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед, що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут неабиякий вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був украй занепокоєний зростанням військово-політичної могутності Стокгольма, особливо після його грандіозних перемог 1655–1656 рр. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним ворогом обох гілок Габсбургів. Старша лінія – іспанська – вела з Францією війну, й австрійські Габсбурги були кривджені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомогу Версальському двору.

Як уже зазначалося вище, мотиви міжнародного плану тісно перепліталися із внутрішньополітичними реаліями. Насамперед, ідеться про боротьбу при дворі Яна Казимира між французькою та австрійською партіями, які відстоювали інтереси, відповідно, Версаль та Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у Бельведерському палаці, наполягала на замиренні зі Швецією при посередництві французького двору, активно заперечувала проти елекції московського царя на

⁶⁸ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 143.

⁶⁹ Там же. – Dod. XXXVII.

польському троні (маючи на меті зробити королем представника французької правлячої династії), а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками й татарами в разі примирення з Москвою, то її опоненти в середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цісарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір з Москвою та спільно виступила проти Швеції, що дало б змогу не допустити посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі в Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар⁷⁰. Урешті-решт, під тиском цісарського уряду, який в роки "шведського потоку" виступив союзником Варшави, а згодом розмістив на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів з Москвою та запевнити, що без згоди цісаря та інших союзників по антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом⁷¹.

Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конгрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цісаря, було запрошено також бранденбурзького електора. На конгресі розгорілася вперта боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Марія-Людовика виступала за прискорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення Пруссії, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Війська Запорізького, то її супротивники намагалися не допустити польсько-шведського замирення та втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви⁷². На конгресі представникові цісаря Леопольда баронові Францу Лісолі вдалося перетягти на свій бік литовську партію на чолі з підканцлером литовським Нарушевичем, котрий репрезентував ті сили в Литві, які більше прагнули угоди з Москвою, ніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і познанського воеводу Я. Лещинського⁷³.

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі – врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку Гадяцьких домовленостей. Це, у свою чергу, дозволяє Москві випередити Варшаву в справі примирення зі Швецією та спрямувати усі свої сили на завоювання України.

⁷⁰ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... – T. I. – S. 18.

⁷¹ Там же. – S. 19–20.

⁷² Там же. – S. 82, 86–87.

⁷³ Там же. – S. 99.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але сподівалося використати цей факт насамперед для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль для допомоги Виговському. Воно розраховує отримати від спілки з Військом Запорізьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема, канцлер литовський Пац 8 жовтня з-під Торуня писав Бростовському: “Завтра й[ого] к[оролівська] м[осць] і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля”⁷⁴. Великий литовський гетьман П. Сапега, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії на те, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені⁷⁵. Познанський воевода в листі до Піноцці від 9 січня 1659 р. також акцентував увагу на можливості отримання від Виговського 20 тис. піхоти проти шведів⁷⁶. Навіть Бенювський, який чи не найліпше з польських політиків орієнтувався в тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. не прохопився ні словом про необхідність надати допомогу українському гетьманові, натомість вказував на вигоди, які можна отримати від спілки з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції⁷⁷.

Таким чином, запропонована українським гетьманом шкала зовнішньополітичних пріоритетів була відкинута польським керівництвом. Натомість, у Варшаві ухвалюють план, який найповніше враховує польські інтереси, але при цьому мало уваги приділяє задоволенню потреб української сторони, насамперед щодо нейтралізації експансіоністських дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їхні інтереси. До того ж, зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерності та чіткої взаємодії всіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного талану при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче зумовив би крах усієї комбінації.

VIII.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в цей час діє царський уряд. Вже отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також – поголоски про польсько-українські контакти, московське керівництво 25 серпня відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з нею. Довідав-

шись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі “зрадником Івашкою”, та відправив в Україну війська під командою воеводи Григорія Ромодановського. Під прикриттям військ білгородського воеводи проходять “вибори” гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем проголошується Іван Безпалий⁷⁸. Укладення перемир’я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальсесарі, значно випередивши в цьому сенсі поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили, які в середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Микитовича Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямку Константинова-Конотопа.

Тим часом з осені 1658 р. польське командування значно активізує бойові операції на шведсько-польському фронті, на теренах Помор’я. І хоча цього разу фортуна повернулася обличчям до польських військ та їхніх союзників, які в битві при Ниборзі 24 листопада 1658 р. завдали поразки армії Карла X Густава, втрати поляків також були досить значними. До того ж, зазначена перемога не увінчувала кампанію – попереду чекали нові битви, зокрема поляки обложили Торунь, яким оволоділи лише наприкінці 1658 р. Після цього Ян Казимир відправив війська в Пруссію. Але вояки вимагали виплати жолду, а коштів на це в державній скарбниці не було.

За таких умов українському гетьману сподіватися на ефективну допомогу з боку Варшави було марно. Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою⁷⁹. Тому для того, щоб відбити вторгнення в Україну царських військ під командою Трубецького (за одними джерелами, у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими – 200, ще іншими – 320 тис. війська) Виговський міг зіпертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. послав в Україну 80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив лист до польського короля, де продемонстрував тонке знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схилиючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу Виговському піхоту й артилерію, оскільки чимало козаків і досі тримається Москви, й перетягти їх на свій бік можна лише за умови якнайшвидшого надання гетьману солідного підкріплення⁸⁰. З такою самою пропозицією до коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. й великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну⁸¹.

⁷⁴ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 387. – S. 229.

⁷⁵ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... – T. 1. – S. 128.

⁷⁶ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 388. – S. 602; № 266. – S. 676.

⁷⁷ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 252–253.

⁷⁸ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 402. – S. 309.

⁷⁹ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... – T. 1. – S. 118.

⁸⁰ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 460.

⁸¹ Там же.

У розпорядженні Виговського, згідно з підрахунками польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків⁸². Після обопільної присяги з ханом про братерство, яку сторони склали 24 квітня 1659 р. на Крупич-полі⁸³, військове становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж таки сил було недостатньо. Саме тому 9 квітня гетьман відправляє до коронного підканцлера лист, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, а також той факт, що чернь боялася підписаної угоди, та просить, аби король віднайшов способи для завершення роботи сейму і вирушав з військами в Україну – "...як раніше те обіцяв зробити"⁸⁴. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням коронного обозного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надійшло. Й у гетьманського уряду, ймовірно, не було особливих ілюзій щодо реальності отримати швидку військову допомогу від Речі Посполитої. Адже до Чигирини просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та виникнення там військової конфедерації⁸⁵.

IX.

Негативний резонанс від цієї обставини підсилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, а також переважної більшості литовської політичної еліти, офіційних кіл Ватикану і вищого польського духовенства. А це, у свою чергу, призвело до ревізії найпринциповіших положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського, нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних проблем тощо. У кінцевому результаті все це позбавляло шансів на підтримку планів І. Виговського та, відповідно, загальний успіх задуманого. За таких умов з початком 1659 р., в той час, коли Варшава наполегливо домагається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирини також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, спираючись на "братерство" з кримським ханом і Ордою, гетьман направляє А. Ждановича до Стамбула "...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу"⁸⁶. Трохи згодом, уже під час роботи варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського

⁸² Tamże. – S. 156.

⁸³ ПКК. – Т. 3. – С. 332.

⁸⁴ Biblioteka Ossolińskich. – № 189. – S. 1073.

⁸⁵ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 156–157.

⁸⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226, 230.

цісаря бароном Ф. Лісолею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом І України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній вигоді від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин⁸⁷. Паралельно контактам із представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам із Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевнював представника бранденбурзького курфюрста у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії⁸⁸ (стосовно цього існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрією).

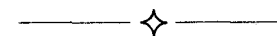
* * *

Таким чином, аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави в другій половині 50-х рр. XVII ст. дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльності українського керівництва відповідно до розвитку міжнародних процесів у регіоні. Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед внутрішні фактори, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними зовнішньополітичні. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу були прагнення нейтралізувати політичні претензії московського керівництва, відновити союзницькі стосунки з Кримським ханством, а також не допустити польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам.

⁸⁷ Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisola. – Wien, 1887. – S. 519.

⁸⁸ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 484–485.

“ВІКОПОМНЕ СКЛЕСННЯ”
ТА РЕАКЦІЯ НА НЬОГО
ЕЛІТ УКРАЇНИ, ПОЛЬЩІ, ЛИТВИ

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ (*Острог*)

КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО НА СЕЙМ 1659 року

Як не парадоксально, але обставини та найважливіші моменти укладення Гадяцького трактату досі в історіографії досліджені вельми схематично. Передусім, історики зупинялися на характеристиці самого документа, укладеного під Гадячем у вересні 1658 р., та його еволюції аж до офіційної версії, затвердженої сеймом 22 травня 1659 р. Зважаючи на те, що трактат в абсолютній більшості своїх пунктів не набрав чинності, подібний аналіз дає матеріал до історії розвитку політико-правової думки в середовищі козацької еліти, але відвертає увагу від оцінки ситуативних політико-групових інтересів старшини, від з'ясування підстав, які спонукали схилитися до союзу з Варшавою ту її частину, котра підтримала гетьмана Івана Виговського в намірах створити “Річ Посполиту Трьох народів”, де Україна була б представлена Великим князівством Руським.

Не претендуючи на всебічний аналіз перелічених аспектів, звернемося у цій розвідці до такого маловідомого в літературі, присвяченій Гадяцьким пактам, факту, як козацьке посольство на сейм 1659 р., що присягло королю, беручи на себе обов'язок дотриматися схвалених умов.

Ключовий момент перебування козаків на сеймі відобразив документ, укладений, правдоподібно, у королівській канцелярії, що вміщував варіант угоди, на який давала згоду Варшава. Після перелічення 20 пунктів угоди невідомий нам канцелярист записав: “Ці тоді пункти дня 22 травня 1659 на сеймі вальному варшавському, коли король його милість засів з сеймом на великій зустрічі і королева її милість була на ганку з усім жіночим двором, затверджені присягою. Також прийшов київський митрополит (Діонісій Балабан. — *П. К.*) зі своїми владиками і ченцями, потім посла козацькі Виговський, Носач, Тетеря, полковники, сотники, осавули й інших багато (Немирич навмисно не був, посилаючись на хворобу, що йому козаки закидали як обман, біля яких поставлено столик, килимком накритий, посередині ізби) (місця засідання посольської ізби. — *П. К.*). Там король його милість, піднявшись з крісла, на мас-статі присягу вчинив, якої форму його мосць ксьондз арцибіскуп (Вацлав

Лещинський, архієпископ гнзненський. – П. К.) видавав на євангелії. Потім його мосць ксьондз архієпископ від імені всього сенату як примас королівства; тому його мосць ксьондз канцлер (Миколай Пражмовський, коронний канцлер, номінат на Луцьке біскупство. – П. К.) форму присяги видав від імені всього духовенства. Потім його мосць пан Станіслав Потоцький, краківський воєвода, великий коронний гетьман, іменем всього рицарства і Великого князівства Литовського. Насамкінець, пан посольський маршалок Ян Гнінський іменем посольського кола, ці пункти козакам затверджуючи успішно.

По цьому козаки хотіли присягати на нашому євангелії, але пан литовський гетьман (Павло Ян Сапега) застеріг ксьондза канцлера, щоб на свій руський хрест присягали. Яким (козакам) Груша, писар Війська Запорізького, форму присяги видавав, і не хотіли на колінах присягати, аж його милість король заволав, що як піддані чинити присягу мають, і так всі присягали. Після цього князь Чарторийський (Флоріан Казимир, куявський і поморський біскуп) відправив службу, яку король його милість слухав і *Te Deum laudamus* співано”¹.

Ця записка не засвідчує фактів невдоволення козаків урізаним варіантом Гадяцького трактату. Можливо, лише Ю. Немирич, опосередковано відмовившись від прийняття присяги, передбачив загалом негативну позицію основної маси козацтва щодо остаточного варіанта угоди. Простежити, чому позиція козацьких послів виявилася на загал угодовською, допомагає реєстр козаків, які прибули на сейм для виконання присяги й захисту своїх станових інтересів (див. додаток).

Усього на сейм 1659 р. прибуло 34 козацьких послів, а враховуючи Юрія Немирича, який на початку роботи сейму виголосив полум’яну промову, що мала переконати шляхту затвердити Гадяцькі пакти, але, зважаючи на остаточний варіант, його не підписав, – 35. Цитований вище канцелярський документ говорить про присутність на сеймі також Павла Тетері, але реєстр, що публікується нижче, не згадує ні його, ні його слуг. Крім основних послів, які були делеговані старшиною (Костянтин і Федір Виговські, Тиміш Носач, Григорій Лісницький, Іван Груша) та обрані в полках і на Січі, козацьке посольство представляли 18 “дворян і посольських слуг”. Під цією назвою приховувалися козаки й соратники Івана Виговського та родичі Т. Носача. Частина з них мала бути нагороджена королем і сеймом на прохання гетьмана; частина ж сподівалася здобути матеріальні дивіденди шляхом лобіювання вже на самому сеймі. Окремо в реєстрі фігурують три особи: Іван Брюховець-

¹ Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 129–130.

кий, Яків Носаченко, син Тимоша Носача, і замойський міщанин Криштоф Вартерешович Слоневський, тісно зв’язаний з козаками і не виключено, що один зі спонсорів козацького посольства. Найавторитетніших послів на шляхетський манер супроводжувала чисельна свита: Костянтина Виговського – 90 осіб, Тимоша Носача – 180, Юрія Немирича – 120, Івана Грушу – 20, Федора Виговського – 21, Григорія Лісницького – 30, Прокопа Верещаку – 4 особи. Таким чином, від Війська Запорізького на сейм було делеговано 511 осіб (враховуючи Ю. Немирича)².

Склад старшинської частини посольства цілком зрозумілий. Два брати гетьмана Костянтин і Федір мали бути його очима, вухами й вустами на сеймі. Миргородський полковник Григорій Лісницький був разом із Павлом Тетерею одним із основних лобістів схвалення Гадяцьких пактів. Присутність на сеймі Юрія Немирича зумовлювалася його вагомою участю в укладенні угоди: частина дослідників приписують саме йому ідею Великого князівства Руського. Поза цим, Ю. Немирич мав докласти зусиль, щоб схилити неприхильну до пактів шляхту, зокрема українських воєводств, до їх визнання. Власне це завдання він намагався зреалізувати як виголошенням згаданої промови на сеймі, так і шляхом приватних розмов із послами від різних регіонів Речі Посполитої. Завдання було не з простих, зважаючи на те, що передсеймові інструкції київської, чернігівської та волинської шляхти наголошують на тому, що невідомі шляхті українських воєводств пункти угоди з козаками слід не схвалювати доти, доки вони не будуть зачитані в посольській ізбі³. Слід гадати, що після озвучення цих пунктів у первісному варіанті позиція української шляхти стала жорсткішою. Тиміш Носач представляв у посольстві “старожитніх” козаків, які не були пов’язані з козацькими старшинами – вихідцями зі шляхти, – і часто ворогували з ними. Присутність Івана Груші в складі козацької делегації визначалася необхідністю вести діловодство, правильно оформляти документацію, слідкувати за відповідністю здійснення різного роду юридичних процедур. Правдоподібно, серед 20 його слуг були й підписки, які допомагали генеральному писареві виконувати ці функції. Серед посольських слуг фігурує Миколай Яворський, канцелярист військової канцелярії ще з часів Богдана Хмельницького.

² М. Стадник слідом за В. Коховським вважав, що козацьких послів було “щось 200” (*Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства у Києві*. – Київ, 1911. – Кн. VII. – С. 9).

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1888. – Т. II. – Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века. – С. 48, 61.

Своїх представників до посольства обрали 13 козацьких полків і Кіш. Варіант трактату, укладеного під Гадячем 16 вересня 1658 р., не зазначає загальну кількість полків⁴. Натомість, перекази змісту трактату сучасниками додають, що “полків є 14”⁵. Очевидно, цифра 14 відображає скорочення числа козацьких полків, на що дала згоду козацька сторона під Гадячем або впродовж наступних переговорів. Оскільки територія Великого князівства Руського обмежувалася територією трьох воєводств (Київського, Брацлавського, Чернігівського), полки, які дислокувалися за їхніми межами, мали бути ліквідовані.

Ще до укладення трактату за дорученням І. Виговського Павло Тетеря розпочав ліквідацію козацьких осередків між Горинню і Случчю, на території Волинського воєводства⁶. Неповноцінна полкова структура, яка існувала тут упродовж 1648–1649 рр., а потім з 1656 р., йменувалася то Звягельським, то Волинським полком⁷. Те, що заходи П. Тетері реально могли бути мало-ефективними, не викликає сумніву. У лютому 1659 р. волинська шляхта у своїй інструкції послам на сейм фіксувала той факт, що юрисдикція шляхетських установ не поширювалася на межириччя Горині й Случі⁸, таким чином опосередковано підтверджуючи перебування там козацьких адміністративно-територіальних одиниць.

Гнучкішим було ставлення Варшави до двох козацьких полків, дислокованих на території білоруських воєводств Великого князівства Литовського – Пінсько-Турівського і Білоруського (Чаусівського). Причина полягала в тому, що ці воєводства були окуповані московськими військами, а козацькі полки на цій території перебували в прихованій чи прямій опозиції (з осені 1658 р.) до московитів. Отже, не визнаючи існування цих полків офіційно, польсько-литовська влада фактично поки що була зацікавлена в їх перебуванні поза межами передбачуваної угодою Великого князівства Руського. Так, вписи королівської канцелярії періоду функціонування сейму 1659 р. поряд з титулуванням Костянтина Виговського підскарбієм Великого князівства Руського називають його ще й турівським полковником⁹. Не забули на сеймі нобілі-

⁴ Стадник М. Гадяцька унія. – С. 35.

⁵ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини... – С. 122; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / Z rękopismu wydał K. W. Wojcicki. – Warszawa, 1853. – Т. II. – С. 13.

⁶ Стадник М. Гадяцька унія. – С. 79.

⁷ Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 50.

⁸ Архив ЮЗР. – Т. II. – С. 63.

⁹ Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Упор. П. Кулаковський. – С. 112, 114.

тувати й особливо заслужених сотників Білоруського полку, який вже протягом тривалого часу очолював Іван Нечай. У шляхетський стан були адоптовані сотники Корній і Євдоким Андрійовичі Драневські та Діонісій і Андрій Мурашки¹⁰. На тому ж сеймі 1659 р. маєтності в Мозирському повіті (Борисковичі, Якимовичі, Кошиці, Запілля і Гриніцевичі) отримав шляхтич Йосип Красовський “з Війська Запорізького”¹¹. Брат Івана Нечая Юрій, який на посаді сотника разом з ним у квітні–червні 1659 р. боровся проти московських військ¹², отримав за королівським привілеєм два населені пункти у Київському воєводстві – Луку і Вигів¹³. Особливу прихильність виявляв король, безумовно під впливом І. Виговського, до Івана Нечая. Ще 28 серпня 1658 р. Ян Казимир підтвердив привілей своєї дружини Людовіки-Марії, виданий напередодні І. Нечаєві, “чаусівському і старобихівському Військ Запорізьких полковникові”, та його дружині, на Бобруйське староство¹⁴. Тоді ж подружжя отримало привілей на пожиттєве володіння двома містечками і двома війтівствами в Могилівській економії¹⁵. Супроводжувалося видання цих привілеїв амністією для полковника і всіх, хто перебував під його владою¹⁶. У перелічених документах полковник іменується “уродженим”, тобто шляхтичем. Таке особливе ставлення Варшави до І. Нечая може свідчити про спробу перетворити Білоруський козацький полк у регулярну частину коронного війська. Додатковим аргументом, що сприяв виникненню такої ілюзії, став високий відсоток шляхти у складі цього полку. Відтак, необхідність включення представників з полків, дислокованих на території білоруських воєводств, до посольства на сейм видавалася недоцільною.

Так само не могла погодитися польська сторона на існування, згідно з умовами Гадяцької угоди, Подільського полку, оскільки його територія знаходилася за межами Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. У цьому питанні гетьман Іван Виговський не міг розраховувати на поблажливе ставлення Варшави, як у випадку з полками на території Білорусі. Гетьман опинився у складній ситуації, зважаючи на те, що багаторічний поділь-

¹⁰ Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie / Oprac. A. Wajs. – Warszawa, 1995. – S. 37, 85.

¹¹ Российский государственный архив древних актов в Москве (далі РГАДА). – Ф. 389: Литовская метрика. – Д. 131. – Л. 710–712.

¹² Горобець В. Іван Нечай // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Київ, 1998. – Кн. 1. – С. 271–272.

¹³ Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie (далі AGAD). – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 266.

¹⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Д. 130. – Л. 343–346.

¹⁵ Там же. – Л. 346об.–347об.

¹⁶ Там же. – Л. 347об.–349.

ський полковник Остап Гоголь був його прибічником і в цілому підтримував його кроки на зближення з Польщею¹⁷. Відомі нам джерела замовчують, яким чином І. Виговський домовився з О. Гоголем стерпіти факт ігнорування його полку польською стороною (жоден із сотників цього полку не був нобілітований, жоден не отримав маєтностей), але що така домовленість існувала, немає сумніву. Власне, позиція короля і його оточення свідчить про серйозні промахи щодо козацького питання. Вони свідомо штовхали подільського полковника з його підлеглими до стану ворогів Корони. Виправляти ситуацію Варшава кинулася після Чуднівської угоди, коли на сеймі 1661 р. О. Гоголь був нобілітований¹⁸.

Таким чином, перелічені чотири полки не зараховувалися підписантами трактату під Гадячем до 14-ти.

Як здається, адміністративна реформа, до якої вдався І. Виговський після укладення угоди в умовах боротьби з М. Пушкарем і яка полягала в ліквідації Кропивнянського і відновленні Лубенського полку¹⁹, автоматично виключала обидва полки з узгодженого числа територіально-адміністративних одиниць Князівства Руського.

Якщо погодитися з подібною гіпотезою, то полків у 1658–1659 рр. залишилося 16. З них найнестабільнішим з огляду на постійні реформування був Іркліївський полк. Виглядає так, що І. Виговський розцінював можливість його ліквідації як спосіб довести чисельність козацьких полків до бажаної цифри. Певною мірою компенсувати цей прикрий для іркліївського полковника Матвія Папкевича факт мала його нобілітація, яка відбулася на сеймі 1659 р.²⁰.

Подібно вчинили і щодо брацлавського полковника Дмитра Солонини, уведеного у шляхетство сеймовим рішенням від 30 травня 1659 р.²¹. Представники його полку у складі посольства також не фігурують. Чи означало це, що в разі затвердження сеймом первісного варіанта Гадяцького трактату І. Виговський планував реформувати цей полк – об'єднати, наприклад, з Вінницьким (Кальницьким)?

¹⁷ Позицію О. Гоголя щодо політики І. Виговського докладно з'ясував М. Крикун. Див.: Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – Київ, 2006. – С. 25–26.

¹⁸ Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 54.

¹⁹ Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій... – С. 21.

²⁰ Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – T. IV: 1641–1668. – S. 304.

²¹ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 260; Volumina legum... – S. 304; Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 111.

Важче пояснити, чому в козацькому посольстві на сейм не знаходимо представників Прилуцького полку. Його полковником тоді був Петро Дорошенко, який напередодні й під час сейму 1659 р. належав до соратників гетьмана. Його брат Степан був у посольстві як “дворянин”. Але Степанові не вдалося під час сейму отримати маєтностей ні для себе, ні для впливовішого у козацькому середовищі брата. Чи був це недогляд І. Виговського, чи відбиток недооцінки прилуцького полковника в королівському оточенні?

У козацькому посольстві не мав свого представництва ще один козацький полк – Київський, який очолював Василь Дворецький. Вибори послів у цьому полку, на нашу думку, очевидно, не проводилися, оскільки рада мала відбуватися в Києві або поблизу нього, а ця територія контролювалася тоді московськими воєводами. Не виключено також, що В. Дворецький схилявся до співпраці з Москвою вже тоді, оскільки перегодом став одним із найпослідовніших її прихильників²².

Натомість місце 14-го суб'єкта козацького посольства посів Кіш, який уособлював собою відсутні з різних причин у складі посольства козацькі полки. Принагідно слід зазначити, що Кіш усе тісніше втягувався у військово-політичне протистояння на території Гетьманщини і згодом навіть виступав як окрема військова її одиниця під назвою Низовий полк.

Найавторитетніше в посольстві був представлений один з найстаріших полків – Переяславський. Його козацтво репрезентували полковник Степан Сулима і полковий суддя Андрій Романенко. Крім цього, серед “дворян” знаходимо Теодора (Федора) Сулиму, в майбутньому також переяславського полковника²³. Привілеї, видані на сеймі 1659 р. С. Сулимі на Демидів, Димир і Литвинівку, Ф. Сулимі на Юлче, Березки і Яблунів, Северинові на Козар, засвідчують, що з відповідним проханням козацькі послы зверталися до короля й сейму²⁴. Також привілеї на Цибне мав отримати відсутній на сеймі Степан Сулима-молодший²⁵. На цьому ж сеймі всі четверо Сулим отримали декларацію, тобто засвідчення свого шляхетського походження²⁶. Немає сумніву, що Сулими належали до найближчих сподвижників І. Виговського. Коли відбувалася чорна рада на Масловому Ставі у вересні 1659 р., де стояло питання про обрання гетьманом Ю. Хмель-

²² Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – Київ, 2003. – С. 158.

²³ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – Київ, 2004. – С. 6.

²⁴ Пам'ятки... – С. 119–120, 161–165.

²⁵ Volumina legum... – S. 303.

²⁶ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 268; Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 114.

ницького, брати Сулими (мабуть, Степан (старший) і Северин, бо Федір жив ще у 1691 р.²⁷), з огляду на підтримку ними І. Виговського, були вбиті²⁸. Близькими були Сулими і до впливового при гетьманському та королівському дворах Павла Тетері. Відразу ж після одержання привілею на Демидів і Литвинівку Степан (старший) і Федір поступилися ними саме на користь П. Тетері²⁹. Андрія Романенка теж не оминули нагороди від короля і сейму. Під час останнього його nobilitували, а також підтвердили право володіння селом Скопцями у Переяславському старостві³⁰. Згодом Романенки стали постійними опонентами Сулим³¹, але чи це протистояння тривало у 1659 р. – сказати важко. Дякуючи, напевно, інтервенції П. Тетері, переяславського полковника в 1653–1658 рр., отримали шляхетський титул переяславський полковий писар Василь Войткевич і попередник П. Тетері на посаді полковника Богдан Калениченко. Останній ще й був упривілейований селом Дем'янці в Київському воєводстві³².

Якщо взяти до уваги, що серед старшинської частини делегації перебував миргородський полковник Григорій Лісницький, то представництво від Миргородського полку теж слід вважати солідним. Г. Лісницький був, як уже зазначалося, одним із лобістів гадяцьких домовленостей. Уже в листопаді 1658 р. він отримує від короля nobilitацію із зазначенням “за військові заслуги”³³, яка, щоправда, вимагала ще підтвердження сеймом. На сеймі 1659 р. про миргородського полковника також не забули: він отримав “на вічність” місто Вільшану з присілками у Корсунському старостві³⁴. Про те, що отримали послі від полку – сотники Онисько Товстович і Василь Шкребет, – відомостей немає. Натомість, близький соратник Г. Лісницького, учасник посольства як “дворянин” Іван Рудницький отримав під час сейму привілей на містечко Баранівку та село Перевіз³⁵, розташовані на території полку. Є й згадка про його nobilitацію³⁶. На тісний зв'язок І. Рудницького з Г. Лісницьким

²⁷ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – С. 25.

²⁸ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 52.

²⁹ Пам'ятки... – С. 120–123.

³⁰ Volumina legum... – S. 304.

³¹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – С. 25–30.

³² Volumina legum... – S. 305; AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 281. Б. Калениченко, згідно з останніми дослідженнями, доводився двоюрідним братом Якимові Сомку (Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – С. 13), але останній на королівські рішення не мав жодного впливу.

³³ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 105; Materiai genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 73.

³⁴ Пам'ятки... – С. 123–126; Volumina legum... – S. 303.

³⁵ Пам'ятки... – С. 238; AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 261.

³⁶ Volumina legum... – S. 303.

вказує, між іншим, факт його перебування на посаді писаря при генеральному судді Війська Запорізького в середині 1661 р.³⁷.

З представництва інших козацьких полків заслуговують на особливу увагу делегації Черкаського, Канівського і Уманського полків.

Черкаський полк відрядив до Варшави полкового осавула Андрія Одинця та сина тодішнього полковника Федора Джулая – Семена. Осавул змінив на посаді полковника Ф. Джулая якраз після обрання Ю. Хмельницького гетьманом³⁸. Виконував декілька разів дипломатичні місії, зокрема до Москви, що свідчить про його добру освіту. У реєстрі послів від полків він один із небагатьох позначений як “пан”, що може вказувати на його значний авторитет серед козацтва. Попередник А. Одинця – Федір Джулай (взагалі навіть не вмів писати) – залишився прибічником І. Виговського. Попри це ні він, ні осавул жодних преференцій від сейму не отримали. Лише 1664 р. у своїй інструкції на сейм Військо Запорізьке просило nobilitувати Ф. Джулая, тоді знову черкаського полковника³⁹.

Канівський полк на сеймі представляли канівський сотник, у майбутньому наказний полковий обозний (1664–1665)⁴⁰ Василь Мітченко і колишній канівський полковник Андрій Бутенко. Для сотника сейм завершився особистими здобутками: він отримав село Ратки, Кричевський млин у Каневі та був nobilitований⁴¹, для його ж напарника – нічим.

Уманський полк делегував двох сотників – Максима Булигу (в документі – сятківський сотник) і бабанського Григорія Білогруда. Прохання щодо нагородження М. Булиги на сейм вніс особисто І. Виговський. Парламент Речі Посполитої відреагував позитивно. Максим разом із братом Костянтином був nobilitований, а також отримав “на вічність” містечка Гайсин і Кисляк у Брацлавському воєводстві⁴². Григорій Білогруд також був nobilitований сеймом⁴³. Згодом так само, як і М. Булига, Г. Білогруд стане уманським полковником, при гетьманові П. Дорошенку буде генеральним суддею і осавулом⁴⁴.

³⁷ Пам'ятки... – С. 264.

³⁸ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – Київ, 2002. – С. 205.

³⁹ Крикун М. Між війною і радістю. – С. 123, 130.

⁴⁰ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Канівський полк. – Київ, 2006. – С. 47.

⁴¹ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 261; Volumina legum... – S. 303.

⁴² AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 202. – K. 207–207v.; Sygillata. – Sygn. 1. – K. 248, 252, 253, 261; Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 26; Volumina legum... – S. 304.

⁴³ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 248; Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 21.

⁴⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – С. 216.

Дуже авторитетних представників вислав на сейм Кіш. Полковник Кирило Андрієвич, хоч і представляв Запорожжя, але основну свою діяльність розгорнув на Кременчужчині. Не забув про свою малу батьківщину і на сеймі – клопотався про підтвердження “давніх прав і привілеїв”, наданих польськими королями Кременчуку⁴⁵. Отримав і вигоди для себе – нобілітацію та привілей на Сорочин⁴⁶. Згодом перебував на посадах чигиринського, миргородського наказного та кременчуцького полковників⁴⁷. З 1660 р. став послідовним прихильником промосковської орієнтації. Інші два представники Запорожжя – Семен Цибуленко і Криско Лукашевич⁴⁸ – увагою з боку короля й сейму ющих станів похвалитися не могли. Напевно, посилення на Запорожжі охлократичних настроїв пізніше схилило їх до підтримки лівобережних претендентів на гетьманську булаву. Так, Криско Лукашевич перебував у жовтні 1661 р. на посаді писаря Кременчуцького полку, власне тоді, коли керівництво останнього відверто симпатизувало І. Брюховецькому⁴⁹.

“Засвітився”, як вже зазначалося, у складі козацького посольства й Іван Брюховецький. Уже тоді колишній слуга Б. Хмельницького мав неабиякий вплив на Запорожжі. Гетьман використовував його зокрема й для дипломатичних місій. Відомо, що Б. Хмельницький відсилав І. Брюховецького як посла до Трансільванії. Не виключено, що Іван входив також до складу одного з посольств до Яна Казимира. Принаймні, на початку жовтня 1659 р. Андрій Потоцький повідомляв короля, що “Брюховецький, слуга пана Хмельницького, який був колись у Варшаві у вашої королівської милості, ставши на Запорожжі кошовим отаманом, вийшов із Запорожжя і спробував щастя під Чигиринським замком, але його зусилля були марні”⁵⁰. Можливо, майбутній гетьман і сподівався якимось чином використати цей факт під час сейму, але його вплив у козацькому посольстві був практично ніякий, оскільки гонорар йому зі скарбу був визначений “худенький” – усього 6 ліктів атласу.

Завершуючи характеристику лобістських можливостей послів від козацьких полків, слід зазначити, що вони суттєво різнилися. Добилися нобілітації ставищанський сотник Семен Лобушенко (Лобус), який став Семеном Лоба-

⁴⁵ *Вирський Д.* “Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. – Київ, 2004. – С. 111.

⁴⁶ *Volumina legum...* – S. 304.

⁴⁷ *Вирський Д.* “Українне місто”... – С. 112, 113, 115, 116–118.

⁴⁸ По батькові, яке стало згодом прізвищем, наводить В. Кривошея: *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – С. 144.

⁴⁹ *Вирський Д.* “Українне місто”... – С. 124–125.

⁵⁰ *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. – С. 21; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – С. 182.

чевським⁵¹, і седнівський сотник Ничипір Григорович⁵². Цієї мети не досягли інші послі від полків, хоч серед них були такі авторитетні, як: кирилівський сотник Федір Вовченко (був черкаським сотником ще в 1649 р.⁵³ і один з небагатьох записаний у реєстрі як “пан”), настаський сотник упродовж 1654–1659 рр. Андрій Рудика⁵⁴, веркіївський сотник від 1654 до 1672 р. Іван Косинський⁵⁵ чи багацький сотник Іван Грицюта (Кричута, Гришута), щодо особи якого Військо Запорізьке у своїй інструкції на сейм 1664 р. просило нобілітації⁵⁶.

Це давало підстави для незадоволення не лише фактом “урізання” Гадяцьких пактів, але й недооцінкою заслуг окремих впливових козацьких лідерів. Якщо на сеймі про таку несправедливість ще говорили в півголосу, то після повернення до своїх полків вона ставала елементом агітації проти гетьмана.

Так само нерівноцінно були оцінені заслуги козацьких полковників, нинішніх і колишніх. Окрім С. Сулими, К. Андрієвича, які перебували у Варшаві під час сейму, шляхетський титул отримали Василь Золотаренко⁵⁷, Яким Сомко (він ще й отримав Березань)⁵⁸, Тимофій Цюцюра (понад те, одержав містечко Гельмязів у Київському воєводстві)⁵⁹, Герасим Каплуновський з братами⁶⁰. За заслуги в обороні Конотопа від московських військ ніжинський полковник Григорій Гуляницький отримав ленним правом містечко Носівку й село Кисилівку в Чернігівському воєводстві⁶¹. З перелічених осіб не всі були прихильниками Гадяцького трактату і лояльними до І. Виговського. Зокрема, давні неприязні стосунки існували між гетьманом і Я. Сомком⁶².

⁵¹ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 253; *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty...* – S. 75; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. – Київ, 2002. – С. 57–58.

⁵² AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 252; *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty...* – S. 55.

⁵³ Реєстр Війська Запорозького 1649 р. / Підгот. до друку О. В. Тодійчук та ін. – Київ, 1995. – С. 31.

⁵⁴ *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. – С. 58.

⁵⁵ Див.: *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій... – С. 125; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – С. 144.

⁵⁶ *Крикун М.* Між війною і радою. – С. 124.

⁵⁷ *Volumina legum...* – S. 303.

⁵⁸ *Tamże.* – S. 304.

⁵⁹ *Tamże.* – S. 304–305; AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 280.

⁶⁰ *Volumina legum...* – S. 303.

⁶¹ *Tamże.* – S. 303; AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – K. 266.

⁶² *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. – С. 143–144.

Загальновідомо, що Т. Цюцюра відіграв одну з ключових ролей в усуненні І. Виговського від гетьманства. В. Золотаренко, як і Я. Сомко, був незадоволений фактичним відстороненням Юрія Хмельницького від гетьманської булави, яка мала дістатися тому згідно з волею Богдана. Винагородження шляхетством Я. Сомка, В. Золотаренка, Т. Цюцюри, можливо К. Андрієвича виглядає як спроба Варшави нейтралізувати промосковську партію серед старшини. Чи робилося це за згодою з І. Виговського? Навряд чи. Слід гадати, що головним дорадником королівського двору в цьому питанні виступав С. К. Беньовський, один з ініціаторів Гадяцького трактату, добре поінформований про розклад сил у козацькій еліті.

Натомість, не відзначили цілий ряд дуже впливових і не опозиційних до І. Виговського полковників. Наприклад, білоцерківський полковник Іван Кравченко, якого затримали в Москві під час здійснення дипломатичної місії за дорученням І. Виговського. Не виключено, що згодом це підштовхнуло його до підтримки заміни І. Виговського на Ю. Хмельницького. Лише сейм 1661 р. nobilitує його, а король надасть у ленне володіння Хвастівку і Пархомівку на Київщині⁶³. Так само були обійдені увагою такі полковники, як: Остап Гоголь, Іван Богун, Михайло Ханенко. Наскільки це було недалекоглядним, показало ближче майбутнє. Усі вони підтримали ідею передати гетьманську булаву Ю. Хмельницькому.

Значно уважніше поставилися у Варшаві до генеральної старшини. Процес її винагородження розпочався ще в листопаді 1658 р. Тоді генеральний суддя Самійло Зарудний отримав Мліїв у Корсунському старостві, а генеральний підскарбій Іван Ковалевський – Сквиру й Романівку на Київщині⁶⁴. На сеймі 1659 р. С. Зарудного nobilitували, а також надали на ленному праві Шавулиху на Київщині⁶⁵. Nobilitації на сеймі дочекався й І. Ковалевський; йому ж сейм потвердив надання на Сквиру й Романівку⁶⁶.

Відомий історик Василь Гарасимчук свого часу написав, що І. Виговський “зробив... собі ворогом впливового Носача, військового обозного, тим, що в Варшаві його менше нагороджено, як інших”⁶⁷. Аналіз “козацьких” документів, підтверджених сеймом 1659 р., не дає підстав для такого твердження. 23 травня 1659 р. Т. Носач отримав дідичне право на села Капустяна

⁶³ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. – С. 20, 76.

⁶⁴ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 99.

⁶⁵ Там же. – К. 230–231; Volumina legum... – S. 303.

⁶⁶ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 265; Volumina legum... – S. 303–304.

⁶⁷ Гарасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1904. – Т. 59. – С. 19.

Долина і Деренковець з хутором Черепів у Корсунському старостві. Перед цим йому надали шляхетство⁶⁸. 12 червня цього ж року керівник козацького посольства був нагороджений ленним правом на села Калачіївка, Дубівка і Шепелева у Переяславському старостві⁶⁹. Інша справа, що генеральний обозний міг очікувати більшого. На сейм з ним приїхали син Яків і три зяті – Остап Федкевич (Фецкевич), Остап Лесбенко і Григорій Гуляницький (тезка ніжинського полковника, козак Корсунського полку в 1649 р.⁷⁰). О. Федкевич, який розпочав свою кар'єру у Війську Запорізькому з посади підписка Генеральної канцелярії, а згодом був учасником посольств до короля і царя⁷¹, отримав 30 травня nobilitацію, а 14 червня “за проханням послів Війська Запорізького” – привілей на село Шендерівку в Корсунському старостві⁷². Інші родичі генерального обозного отримали винагороду лише у вигляді сукна.

Канцлер Великого князівства Руського Юрій Немирич, хоч і не поставив свого підпису під затвердженням сеймом варіантом Гадяцького трактату, але встиг 8 травня отримати привілей на село Точонці в Корсунському старостві⁷³.

Відступаючи від цілого ряду важливих пунктів первісного варіанта трактату, король і його оточення доклали зусиль, щоб задобрити гетьмана маєтностями і наданням шляхетства його родичам і сподвижникам. Підскарбій Великого князівства Руського Костянтин Виговський отримав 20 травня 1659 р. “на вічність” містечко Лисянку⁷⁴. При цьому, як і в багатьох інших випадках, Варшава наражала І. Виговського на невдоволення з боку козаків, оскільки в листопаді й грудні 1658 р. король надав це містечко “Війську Запорізькому на гармату”, тобто визначив його як місце перебування козацької артилерії⁷⁵. Інший гетьманів брат, Федір, який перебував серед керівництва козацького посольства, отримав на сеймі дідичне право на Стеблів і ще сім прилеглих населених пунктів у Корсунському

⁶⁸ AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 202. – К. 152v.–153v.; Volumina legum... – S. 303.

⁶⁹ AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 202. – К. 153v.–154.

⁷⁰ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – С. 158.

⁷¹ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 101, 160.

⁷² AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 260; Metryka koronna. – Sygn. 202. – К. 152–152v.; Volumina legum... – S. 304; Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 40.

⁷³ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 262.

⁷⁴ Пам'ятки... – С. 166; AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 109; Metryka koronna. – Sygn. 393. – К. 140v.–141v.; Volumina legum... – S. 302–303.

⁷⁵ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 99, 109.

старостві⁷⁶. Відсутній на сеймі третій гетьманів брат Данило 30 травня 1659 р. одержав привілей на місто Смілу, села Костянтинів, Бакли, Орловець, Вільхивець у Білоцерківському старостві та В'язівку і Тарасівку в Корсунському старостві⁷⁷. За клопотанням гетьмана нобілітацію отримав його швагер – київський протопіп Михайло Гунашевський⁷⁸, ймовірний автор Львівського літопису. Його будинок у Києві звільнявся від податків та військових постоїв, а сам протопіп одержав ленне право на Крохаїв, Боденку, Крохаївську слобідку й церковну маєтність Василевщину на Київщині⁷⁹. З ініціативи І. Виговського були нобілітовані Ян Мазаракій⁸⁰ і, напевно, ще цілий ряд осіб, про яких немає поки що докладної інформації.

Серед “дворян і посольських слуг”, які входили до складу козацького посольства, крім уже зазначених вище, ще деяким вдалося отримати від сейму преференції.

Почнемо з Прокопа Верещаки, чернігівського граничного коморника, який з утворенням Великого князівства Руського мав зайняти посаду інстигатора, тобто державного представника у вищому суді Князівства – Трибуналі. Йому та його братові Данилові король під час сейму підтвердив право володіння селами Кам'янка і Мешня в Овруцькому старостві, надані ще 1648 р. за виконання посольства до Війська Запорізького. Крім цього, Верещакам дали новий шляхетський титул “Вірнослів”⁸¹.

Два сотники з цієї категорії послів – житомирський Калин Соколовський і наставський Іван Богатирович – отримали нобілітаційні привілеї та маєтності в Київському воеводстві, зокрема Богатирович – село Вереси⁸².

Білоцерківський намісник Адам Мазепа Колединський одержав підтвердження від сейму на своє ленне володіння – село Мазепинці (Кам'яницю)⁸³. У 1658 р. він відбув посольство від І. Виговського до короля Яна Казимира, залишався послідовним прибічником І. Виговського й надалі, а в 1662 р. навіть став чернігівським підчашим⁸⁴.

⁷⁶ Пам'ятки... – С. 127–130; Volumina legum... – S. 303.

⁷⁷ Пам'ятки... – С. 158–160; AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 393. – К. 142v.–144; Volumina legum... – S. 302.

⁷⁸ Пам'ятки... – С. 116–117; AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 270.

⁷⁹ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 246; Пам'ятки... – С. 110–115.

⁸⁰ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 160; Volumina legum... – S. 304; Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 80.

⁸¹ Пам'ятки... – С. 146–149; Volumina legum... – S. 303.

⁸² AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 261, 246; Volumina legum... – S. 303.

⁸³ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 263; Volumina legum... – S. 304.

⁸⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С. 60.

Цікавою постаттю, зазначеною окремим рядком у реєстрі послів, був Криштоф Вартерешович Слоневський. Міщанин і купець з міста Замостя опинився у складі козацького посольства, напевно, за заслуги в налагодженні торгових контактів Гетьманщини. Дуже правдоподібно, що він якоюсь мірою фінансував це посольство. На сеймі 1659 р. його нобілітували, але згодом поставили цей акт під сумнів. Лише після того, як замойський купець вніс до скарбу 20 тисяч злотих для коронного війська, його нобілітацію підтвердили на сеймі 1661 р.⁸⁵

Тепер підіб'ємо деякі підсумки козацького посольства, відправленого на сейм 1659 р. Те, що не вдалося відстояти первісний варіант угоди під Гадячем, козацька еліта сприйняла болісно. А такі зміни, як, наприклад, відмова скасувати унію, викликали обурення всього козацького загалу. Здається, коли у Варшаві зрозуміли, що реакція на новий варіант трактату козаків є вкрай негативною, король намагався де-факто відступити від деяких нав'язаних шляхетським загалом пунктів. Зокрема, 26 червня 1659 р. датується документ, який вийшов з королівської канцелярії під назвою “Включення полку Уманського до числа 60 тисяч”⁸⁶. Відтак, король погоджувався на козацький реєстр, визначений первісним варіантом угоди, який обмежував його числом 30 тисяч. Принципово така поступка нічого не вирішувала, оскільки провідні козацькі полковники й частина генеральної старшини вже схилилися до розриву стосунків з Короною.

Політика включення козацької верхівки до шляхетського стану проводилася непослідовно. Головним її важелем став лобізм окремих козацьких лідерів, а також, дуже правдоподібно, фінансові засоби, які використовувалися для підкупу тих чи тих посадових осіб. Для частини козацької еліти нобілітації виявилися не чим іншим, як підтвердженням їхньої належності до шляхетського стану, підданої сумніву через кар'єру цих осіб у Війську Запорізькому. На думку такого авторитетного дослідника шляхти, як В. Липинський, Самійло Зарудний, Григорій Лісницький, Остап Федкевич, Калин Соколовський, Денис, а значить і Андрій, Мурашки, Іван і Федір Чекаловські, Василь і Кирило Іскрицькі, Герасим Каплонський (Каплуновський) належали до шляхетського стану⁸⁷. Те саме можна ствердити щодо нобілітованих сеймом 1659 р. Якуба і Яна Пекулицьких, Ляховицьких, Івана Рудницького, Тимоша

⁸⁵ Volumina legum... – S. 304; AGAD. – Sygillata. – Sygn. 5. – К. 43; Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty... – S. 123.

⁸⁶ AGAD. – Sygillata. – Sygn. 1. – К. 250; про згоду на 60-тисячний реєстр свідчить також патент Війську Запорізькому, виданий королем 28 липня 1661 р. у зв'язку з укладенням Чуднівської угоди (див.: Пам'ятки... – С. 265).

⁸⁷ Липинський В. Україна на переломі... – С. 101, 158, 160.

Цющори. Показовим у цьому відношенні є нобілітація Павла Тетері, яка свідчить не про надання шляхетського титулу, а про повернення (відновлення)⁸⁸. Таким чином, багатьох нобілітованих включали до того стану, належність до якого вони й так мали право декларувати.

Значною мірою визнанням вже наявних володільницьких прав були й маєткові данини. Наприклад, Мазепи володіли Кам'яницею ще з 1572 р.⁸⁹, Шендерівка належала ще батькові Остапа Федкевича Артему⁹⁰. Без сумніву, напередодні 1648 р. козацьким сотникам належали хутори, які нібито сеймом 1659 р. їм надавалися. Окрім цього, значна частина населених пунктів, дарованих козацькій еліті цим самим сеймом, давно була привласнена козаками за правом займанщини. Таким чином, крім узаконення й так наявних володільницьких прав, Варшава не пропонувала, за невеликими винятками (Іван Виговський та його найближча рідня), ніяких нових матеріальних вигід. Передбачуване ж повернення шляхти до своїх колишніх володінь, особливо магнатів, які шляхом заокруглення включили до 1648 р. до своїх латифундій чимало козацьких хуторів і земель дрібної шляхти, що опинилася згодом (і, значною мірою, через те) у лавах повстанців, гарантувало перетворення Великого князівства Руського на арену потужного протистояння, серцевиною якого стала б боротьба за землю, а відтак, і політичне лідерство. Виразну позицію в цьому відношенні після укладення чергової угоди з козаками – Чуднівської – формулює у своїй передсеймовій інструкції 1661 р. волинська шляхта: “Старатися відмінити роздавання козакам дідичних маєтностей. А котрі вже віддані – Мліївщина сандомирського воєводи (Конецпольського), Уманщина – пані коронної обозної (Калиновської), щоб повернені були”. А далі підкреслює: “Також артикул про Князівство Руське, оскільки і самому Військові Запорізькому не потрібний, але в цілому з милості його королівської милості наданий, старатися послам не допустити...”⁹¹. Дуже добре свідчення, що політичний народ Речі Посполитої не мав ні політичної волі, ні усвідомлення необхідності зробити кроки назустріч, передбачувані Гадяцьким трактатом.

Отже, коли після того, як з тексту Гадяцького трактату зникли вкрай важливі (як для всього козацького стану, так і для його еліти) пункти, зокрема про ліквідацію унії, можливість дипломатичних зносин тощо, ставлення до

нього у більшості козацьких лідерів змінилося на негативне. Цей негатив посилювався мало продуманою, як було продемонстровано вище, політикою відзначення чільних представників козацтва наданням шляхетства і маєтків. Козацьке посольство робило заходи щодо лобіювання деяких пунктів первісної угоди (чисельність реєстру, унія), але не виключено, що енергія багатьох його учасників виявилася витраченою на виборювання особистих вигід. Зрештою, останнє лише посилює суперечності серед козацької еліти і наблизило кінець гетьманства І. Виговського. Чи був це план Варшави? Навряд чи. Здається, це стало виявом вже традиційної її безпорадності, коли йшлося про вирішення ключових для життя держави питань.

Додаток

1659 р., травень. Варшава. – Реєстр учасників козацького посольства на сейм, які отримали винагороду з державного скарбу

// 755a

Regestr tych kozakow, ktorym KJM i Ich MM PP senatorowie przy boku JKM na ten czas zostaiac przy odprawie honoraria naznaczyli

Naprzyd

JMP Konstantemu Wyhowskiemu; JMP Tymoszowi Nosaczowi, oboz[nemu]; JMP Lesnickiemu, pul[kownikowi] mirhoro[dzkiemu]; JMP Theo[dorowi] Wyhowskiemu – Tym czterem po l[okci] 12 aksami[tu], po l[okci] 12 at[asu] wene[cianskiego], po l[okci] 10 at[asu] lukie[wskiego].

JMP Hruszy, pisarzowi general[nemu] Wojsk Zaporowskich – lok[ci] 27 aksa[mitu], 52 at[asu] wene[cianskiego], lok[ci] 24 at[asu] lukiew[skiego].

Zosobna

Pulkownikom i setnikom z Wojska do wykonania przysięgi deputowanym Jako

Z pul[ku] Czechyryńskiego: P. Fesko Wowczenko, setnik krylow[ski]; Michajło Burmaka, set[nik] smilow[ski].

Z Czerkaskiego: P. Andrzej Odyniec, assawul pulko[wy]; Semen Dziulaenko, syn pul[kownika] czerka[skiego].

Z Kaniow[skiego]: Wasko Mitczenko, setnik kaniowki; Andzej Butenko, pul[kownik] pszeszty kanio[wski].

// 755a v.

Z Korsuńskiego: P. Meleszko Tywenko, setnik korsun[ski]; Iwan Polowczenko.

Z Pereasaw[skiego]: Stephan Sulima, pulk[ownik]; Andrzej Romanenko.

⁸⁸ Пам'ятки... – С. 143–146.

⁸⁹ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. – Київ, 2002. – С. 248.

⁹⁰ Липинський В. Україна на переломі... – С. 101.

⁹¹ Архив Юго-Западной России. – Ч. II. – Т. 2. – С. 90.

Z Białocerk[iewskiego]: Semen Łobuszenko, setnik stawiski; Andrzej Rudika, setnik nastaski.

Z Kosza samego: Kuruło Andryiewicz, pułkownik; Semen Cibulenko; Krysko, pisarz koszowy.

Z Niżyńskiego: Iwan Kosiński, setnik wertowski; Jaküb Ulanicki.

Z Mirhorodzkiego: Onisko Tołstowic, setnik piskowski; Wasil Skrebet, setnik łochwiczowski.

Z Umańskiego: Maxim Bułyha, setnik siackowski(?); Hrehory Biłogrud, setnik babański.

Z Puławskiego: Iwan Kryczuta, setnik bahacki; K[y]ryło Zawidaj.

Z Czerniehow[skiego]: Tymosz Nikowecz; Nieczypor Hryhorowycz, set[nik] siedniowski.

// 755b

Z Pawołockiego: Iwan Fiłonenko, set[nik] torczycki; Wasil Petrowski, set[nik] hodorkowski.

Z Kalnickiego: Fesko Mikitenko, setnik kalnicki; Fesko Dulski, set[nik] kunski.

– aksamitu łok[ci] 12, atlasu wen[ecjańskiego] łok[ci] 12, tubinu łok[ci] 6, atlasu łukie[wskiego] łok[ci] 12.

Do tego dworzanie i słudzy poselscy:

Ostap Fetkiewicz, zięć P. Oboznego; Ostap Lesbenko, także zięć P. Oboznego; Hrehory Ulanicki, trzeci zięć tegoż; Stephan Doroszenko; Mikołaj Jaworski, kancelarista woj[skowy]; Teodor Sulima; Kalin Sokołowski; Iwan Bohatyrewic, setnik; Iwan Rudnicki; Hrehory Kołuszowski, setnik; Kyrło Szytny, setnik; P. Wereszczaka, instygator; Gabriel Słoniowski; Samujło Setnik; Aleksandrowi Nosarewskiemu; Mazepie Kołedyńskiemu; P. Grazy, P. Strzeszkowski, słudzy hetmańscy.

Tym ordinowano po łok[ci] 12 atlasu, po łok[ci] 12 adamaszku.

P. Bruchowickiemu tub[inu] łok[ci] 6, atlasu ł[ukiewskiego].

// 755b v.

Przytym

P. Jakóbowi Nosaczenkowi, synowi P. Oboznego.

Temu naznaczono łok[ci] 24 atlasu i łok[ci] 24 adamaszku.

Tudzież

JMP Krzysztofowi Słoniowskiemu łok[ci] 20 aksamitu.

A na ostatek czeladzi różnych i kozakom tychże posłów

Jako:

JMP Konstantego Wyhowskiego osób N 90;

P. Nosacza, oboznego, osób N 180;

JMP Niemirzyca osób N 120;

JMP Hrusze, pisarza general[nego], osób N 20;

P. Teodora Wyhowskiego osób N 21;

P. pułkownika mirhorodzkiego osób N 30;

P. instigatora ruskiego osób N 4.

Tym wszystkim ordinowano sukna po łokci 6.

Jan Hrusza, pisarz generalny Wojska KJM Zaporoskiego.

Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. III: Rachunki Nadworne. – Sygn. 5. – K. 755a – 755b v.

Томаш КЕМПА (Торунь)

КОНФЕСІЙНА ПРОБЛЕМА В ГАДЯЦЬКІЙ УГОДІ

Як доводять студії українських та польських дослідників, конфесійна проблема відіграла істотну роль у формуванні ідентичності українського козацтва в XVII ст. Пов'язано це було з поступовим перебранням козаками ролі головних оборонців православ'я в Речі Посполитій¹. Від часу Брестської унії (1595–1596) становище православних в Короні та у Великому князівстві Литовському почало виразно погіршуватися. У тих єпархіях, владики яких висловилися за унію, духовництво і світські вірні перебували під постійним проуїним пресом. Подеколи це набувало форми значного психологічного і навіть фізичного тиску без урахування чинника вибору сумління (закриття православних церков, позбавлення бенефіцію непіддатливих духовних, а часом і ув'язнення останніх тощо). Становище православних ускладнював факт порівняно швидкого розвитку контрреформації, прибічники якої прагнули до перетворення католицизму на панівну конфесію в державі. Здебільшого в православно-уніатських змаганнях римо-католики брали сторону останніх.

Розвиткові контрреформації в Речі Посполитій виразно сприяв король Зигмунт III (1587–1632). Його діяльність послаблювала не тільки позиції протестантських конфесій, а й завдавала одночасно удару по православних

через наполегливе зміцнювання Уніатської церкви. Номінаційна політика цього монарха на найвищій посаді держави разом із швидкою полонізацією магнатерії і руської шляхти призвела до того, що вже в другій декаді XVII ст., особливо по смерті в 1608 р. київського воєводи Костянтина Василя Острозького, серед представників православної конфесії бракувало впливових осіб, здатних успішно нейтралізувати впливи прибічників Брестської унії. У цій ситуації українське козацтво перейняло в Україні роль головного протектора Православної Церкви, а невдовзі – від другої декади XVII ст. – фактично розпочало змагатися за інтереси православ'я в цілій Речі Посполитій. У такий спосіб козацька старшина браталася принаймні з частиною руської шляхти, яка стояла на сторожі своєї “старожитньої” віри, а також з православним духовництвом.

Цей релігійний союз мав у дійсності також і політичне значення, що стало виразно помітно від того моменту, коли козаки істотно спричинилися до відновлення в Короні й у Великому князівстві Литовському православної ієрархії (1620), висвяченої в Україні єрусалимським патріархом Теофаном без королівської згоди². Слід відзначити роль, яку в процесі реалізації ідеї висвячення нових українських владик відіграв запорізький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, людина широких горизонтів, свідомо налаштована на укладення козаками союзу з вищим духовництвом, а також православною шляхтою³. Факт, що не визнані владою Речі Посполитої православні ієрархи⁴ на чолі з київським митрополитом Йовом Борецьким були змушені шукати підтримки не тільки серед руської шляхти, але перш за все в середовищі українського козацтва, дедалі сильнішого й водночас свідомішого своєї потрібності для Речі Посполитої⁵.

Хоча козацькі провідники часами трактували православне духовництво включно з вищою ієрархією інструментально (а може, і саме православ'я⁶), більшість з них добре розуміла ту роль, яку може зіграти релігія в згуртуванні козацтва. Серед запорізької старшини виразно зростало пере-

¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 389–400; Plokh S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford; New York, 2001. – S. 129; Brechunenko W. Kozaczyzna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej (в друці); Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII wieku w świetle ówczesnej literatury polemicznej // Slavia Orientalis. – Т. 38. – 1989. – № 3–4. – С. 583–584; Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006. – S. 209–226. Див. також: Мозговий І. П. Православна і філософська думка на Україні доби козаччини // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної конференції. – Київ; Запоріжжя, 1997. – С. 218; Рудакевич О. М. Роль Запорізької Січі у формуванні української політичної культури // Там само. – С. 59–60. Пор.: Jakowenko N. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. – Lublin, 2000. – S. 176–177.

² Plokh S. The Cossacks and Religion... – S. 113–116; Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 80–82.

³ Franz M. Idea państwa Kozackiego... – S. 146–148.

⁴ Винятком був львівський владика Єремія Тиссаровський, який мав привілей на кафедрі від короля Зигмунта III.

⁵ Franz M. Idea państwa Kozackiego... – S. 151.

⁶ З цієї проблеми див., наприклад: Kempa T. Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł) // Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego. – Toruń, 2003. – S. 289–300.

конання, що в процесі згуртування та зміцнення козацтва вкрай необхідно спертися на тривке ідеологічне й культурне підґрунтя. Укладення Брестської унії та його наслідки призвели до того, що таким фундаментом могла стати православна віра, а також тісно з нею переплетена культура та історія руських земель, особливо та, що апелює до традиції Київської Русі⁷. Так, у першій половині XVII ст., попри сильні внутрішні суперечності серед самих козаків, православ'я (а може, навіть більше сам факт залучення до його оборони) було найважливішим об'єднувальним елементом для козацтва. Від кінця другої декади XVII ст. серед козацьких пунктів, які виставлялися владам Речі Посполитої, регулярно з'являлися вимоги припинити переслідування православних. Нічого дивного, що від 1620-х рр. козаки дедалі частіше стають позитивними героями полемічної православної літератури, що будувало ще сильніший зв'язок між козаками й рештою православних у Речі Посполитій⁸. Варто зауважити, що таке згуртування вело до злагодження соціально-економічних суперечностей між православною шляхтою українських воєводств і козаками⁹.

Під кінець панування Зигмунта III позиція козаків серед українських православних була відверто домінантною. Слід згадати, що козацька старшина мала вирішальний вплив на вибори нового київського митрополита після смерті Йова Борецького (1631). З "помазання" козаків (і всупереч королю) новим зверхником Київської митрополії став Ісая Копинський, прибічник пошуку допомоги для православних Речі Посполитої в московського царя і власне серед козаків¹⁰. Тільки позитивна, на погляд Православної Церкви, зміна в політиці в часи нового короля Владислава IV (1632–1648) призвела до того, що радикальні елементи серед духівництва мусили поступитися прибічникам діалогу з владами Речі Посполитої, очолюваним Петром

⁷ Натомість православна шляхта з українських земель частіше покликала на традицію релігійної толерантності ягеллонських часів (особливо до Люблінської унії), яка давала українським землям доволі значну автономію, а всім громадянам Речі Посполитої гарантувала свободу віросповідання.

⁸ *Сас П.* Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст. // *Запорозьке козацтво...* – С. 239–244; *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985. – С. 92 і наступні.

⁹ Джерелом цього конфлікту була пришвидшена з 1590-х рр. колонізація українських земель (*Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000. – С. 43–46; *Jakowenko N.* Historia Ukrainy... – С. 179–187; *Serczyk W. A.* Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – С. 85).

¹⁰ *Plochy S.* The Cossacks and Religion... – С. 130.

Могилою. Однак зичливе ставлення до православних з боку Владислава IV вже не могло принципово виправити становище уніатів. Як елекційний володар, Владислав не мав змоги накинати в цій справі (і в багатьох інших) свою волю магнатерії та шляхті, котрі дедалі більше підпадали під вплив контрреформаційних течій. Відтак постулат оборони православ'я "перед утисками ляхів" міг постійно бути одним із головних чинників згуртування козаків.

Це досконало розумів Богдан Хмельницький¹¹. Попри багато виданих ним привілеїв православним монастирям і церквам, не можна сказати, щоб козацький гетьман був особливо релігійною людиною, хоча повністю це ніколи не зможемо до кінця з'ясувати. Декларований ним нерозривний зв'язок з православ'ям слід співвідносити з його політичними планами, дотичними майбутнього козацтва. Про це можуть свідчити, наприклад, листи до патріарха Никона від серпня 1653 р., в яких гетьман просив зверхника московського православ'я захисту проти "ляхів". Фактично Никон мав у цьому випадку зіграти роль посередника у визріванні союзу козаків з Росією, а конфесійна спільність була покликана суттєво полегшити справу¹². Б. Хмельницький свідомо перебільшував ступінь православно-католицького антагонізму, аби успішніше мотивувати козаків до боротьби з поляками. У закличному універсалі на марш "до Вісли" в 1648 р. козацький поводитир пов'язував релігійний конфлікт із соціальною напругою, а також прямо з національною проблемою: "це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господи Бога... рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу"¹³.

¹¹ Не можна до кінця погодитися з Янушем Качмарчиком, який вважав, що в першій фазі повстання релігійні справи не мали для Б. Хмельницького більшого значення. Насправді гетьман початково висував перед владами Речі Посполитої дуже обмежені вимоги, дотичні православ'я, а конкретно домагався тільки повернення православним кількох церков, стосовно яких кілька років точилися суперечки з уніатами. Однак Б. Хмельницький від самого початку повстання наполегливо послуговувався пропагандою релігійного забарвлення, аби зміцнити мораль козаків й збудити їх до боротьби з поляками. Не відповідає дійсності й твердження, що в часи Владислава процес повернення православним церков і монастирів протікав без ускладнень, пор.: *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki i Jan Wyhowski wobec problemów wyznaniowych Rzeczypospolitej // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1996–1997. – Т. V–VI. – С. 160.

¹² Б. Хмельницький до патріарха Никона 9 і 12 серпня (Матеріали для історії Малої Росії. – Київ, 1853. – Т. 2. – № 8, 9. – С. 14–16).

¹³ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – Київ, 1998. – С. 242.

Не могло не бути нав'язування до конфесійних справ у чергових угодах, які козаки укладали з владами Речі Посполитої за життя Б. Хмельницького, а також після його смерті. "Релігійні статті" завжди були важливою частиною трактатів. У Зборівській угоді 1649 р. проголошувалося розв'язання проблеми ліквідації Брестської унії на найближчому сеймі, а також повернення православним їхніх давніх прав та церковних маєтків на території цілої Речі Посполитої. На підставі підписаної угоди київський православний митрополит мав посісти місце в сенаті. Більше того, в трьох українських воєводствах (Київському, Брацлавському і Чернігівському), які отримували певну обмежену автономію в рамках Корони, земські уряди застережено для православної шляхти. Врешті, заборонялася діяльність єзуїтів у Києві "та по інших українських містах"¹⁴. Виразно помітно, що козацькі провідники вчергове виступали протекторами православ'я на терені всієї Речі Посполитої, хоча особливо цікавило їх його становище в Україні.

Як і більшість договорів між козаками і владами Речі Посполитої, Зборівська угода була втілена не повністю. У цьому ж випадку істотною причиною недієздатності угоди стала нереалізованість деяких пунктів з релігійних питань. Латинські єпископи не погодилися на входження до складу сенату київського православного митрополита. Додамо, що так сталося всупереч тим старанням, яких докладали у цьому питанні королівський двір і сам Ян Казимир (1648–1668)¹⁵. Однак деякі релігійні жадання козаків, дотичні становища православ'я в Речі Посполитій, були позитивно задоволені самим королем. Згідно з буквою і духом зборівських домовленостей, Ян Казимир видав важливий для Православної Церкви універсал, яким затвердив "права і вольності грецької релігії руського народу"¹⁶. Завдяки сприятливій політиці Яна Казимира православні формально отримали владу над двома єпархіями –

¹⁴ *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S. 40. Первісні козацькі вимоги, дотичні релігійних справ і представлені Янові Казимирові, заходили, однак, рішуче далі. Провідники козацтва, між іншим, хотіли включення до складу сенату ще двох (крім митрополита) православних владик, безумовної ліквідації Брестської унії, покарання тих, хто противився поверненню Православної Церкви її давніх святинь і маєтків (див.: "Punkta o potrzebach wojska zaporoskiego do Jego Królewskiej Mości..." // *Документи Богдана Хмельницького 1648–1657* (далі ДБХ). – Київ, 1961. – № 68. – С. 120–122).

¹⁵ *Kubala L. Jerzy Ossoliński.* – Lwów, 1924. – S. 375–376; *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki...* – S. 161–162.

¹⁶ Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов (далі АВАК). – Вильно, 1908. – Т. 33. – № 262. – С. 372–375; *Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza.* – Białystok, 1997. – S. 105–106; *Częścik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku.* – Wrocław, 1978. – S. 138.

Перемиською та Холмською, – за які багато років тривала суперечка з уніатами. Пізніше король видав також привілеї на інші вакантні православні кафедри¹⁷. У такий спосіб православні посіли, принаймні формально, сім єпископств (включно з єпархією митрополита) й на короткий час здобули перевагу над уніатами. Слід підкреслити, що зборівські домовленості в релігійних справах стали істотним висхідним пунктом для творців Гадяцької угоди.

Однак у міжчасі дійшло до укладання Переяславської угоди (1654), яка ускладнила стосунки між козацькими провідниками й більшою частиною православної ієрархії Речі Посполитої. Тогочасне політичне зближення козаків з Росією, без сумніву, полегшила релігійна спорідненість. Православ'я було природним ідейним фундаментом угоди, укладеної в Переяславі між Б. Хмельницьким і посланцями царя Олексія Михайловича. Однак це не означало апробації цього порозуміння з боку православних владик Київської митрополії. Останні, на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, були лояльними стосовно влад Речі Посполитої. Ця лояльність впливала з того факту, що С. Косів та решта руських владик боялися втрати незалежності від Московського патріархату¹⁸. Правда, укладення Переяславської угоди не означало негайного підпорядкування Київської митрополії московському патріархові, але, без сумніву, було кроком у тому напрямку. С. Косів довго не хотів погоджуватися на присягу цареві, офіційно тлумачачи це тим, що йому не годиться складати її світському володарю. Заборонив присягати і своїм підданим. Але зрештою піддався тискові Б. Хмельницького¹⁹. Пізніше митрополит демонстрував виразну нехоть до представників Москви, світських і духовних.

Слід зазначити, що С. Косів перебував у складній ситуації. Як зверхник православ'я в Речі Посполитій він був опосередковано відповідальний за всі дієцезії, розташовані на території цієї держави. Натомість на практиці внаслідок козацько-московського порозуміння Православна Церква виявилася поділеною на дві частини. Частина митрополичої єпархії, а також Чернігівська перебували під контролем Б. Хмельницького та російської армії, решта єпархій – Білоруська, Луцька, Львівська, Перемиська – на час Переяславської угоди залишалися під контролем коронного та литовського військ. Спротив митрополита політиці Б. Хмельницького міг також виникати певною мірою з побоювання тих ймовірних утисків, яких могло зазнати від влад

¹⁷ *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – S. 105–106.

¹⁸ *Mironowicz A. Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski.* – Białystok, 1999. – S. 87; *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki...* – S. 162.

¹⁹ *Mironowicz A. Sylwester Kossow...* – S. 90–91; *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki...* – S. 162.

Речі Посполитої православне населення територій, контрольованих останньою. Цей чинник, певно, не був вирішальним для формування ставлення С. Косова до укладеної угоди. Бо митрополит активно старався отримати безпосередньо від царя Олексія підтвердження для Київської митрополії наявних прав, і передусім визнання юрисдикції над нею константинопольського патріарха. І хоча ця справа не була полагоджена в річищі С. Косова, однозначно, що цар не зробив формальних кроків, спрямованих на підпорядкування Київської митрополії московському патріархові.

Релігійне питання в контексті стосунків між козацтвом і Річчю Посполитою мало не менше значення для російських влад. Олексій Михайлович та патріарх Никон цілеспрямовано надали релігійного виміру війні, яка розпочалася між Росією та Річчю Посполитою. На практиці то був старт процесу повного підпорядкування Москві Київської митрополії. Це підтверджували дії Никона, який в 1654–1655 рр. самовільно ставив адміністраторів на вільні православні єпархії, які підлягали київському митрополитові, а також на уніатські, “вільні” у зв’язку зі втечами ординаторів перед російськими військами²⁰. Суперечка про юрисдикцію Київської митрополії мала пізніше певний вплив на сам факт укладення Гадяцької угоди, а також на її зміст. Фактично цей конфлікт заторкував також проблему залежності Козацької держави від Росії. Ще в березні 1657 р. Б. Хмельницький у листі до патріарха Никона просив підтримати перед царем постулат підтвердження всіх прав та маєтків Київської митрополії. У цій листі гетьман, нав’язуючись до титулатури С. Косова, писав про нього як про “екзарха святого трону константинопольського”²¹. На цей лист, очевидно, не було позитивної відповіді ні з боку патріарха Никона, ні з боку царя Олексія Михайловича.

Тим часом упродовж чергових місяців 1657 р. міжнародне становище Козацької держави поступово погіршувалося. Попередні союзники Б. Хмельницького (від Раднотського трактату грудня 1656 р.) – Швеція та семигородський князь Ракоці – зазнавали поразок у боях з військами Яна Казимира та його прибічників. Козацькій старшині дошкуляла залежність від Росії. Звідси кроки Б. Хмельницького, спрямовані на тимчасову нормалізацію стосунків із владами Речі Посполитої. З цієї метою гетьман погодився на переговори

²⁰ Mironowicz A. Sylwester Kossow... – S. 91–96; Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S. 213; Макарий. История Русской церкви. – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 12. – С. 84–85.

²¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 5. – Санкт-Петербург, 1853. – № 48. – С. 98–99; Bendza M. Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. – Warszawa, 1987. – S. 148.

з польським монархом за посередництва волинського каштеляна Казимира Беньовського²². По смерті Б. Хмельницького перемовини продовжив новий гетьман Іван Виговський, виразно налаштований на зближення з Річчю Посполитою. Одним із головних мотивів переговорів були релігійні проблеми.

Становище православних у Речі Посполитій ускладнила несподівана смерть у квітні 1657 р. С. Косова, який тішився великою повагою також у колах, пов’язаних з королівським двором. Про авторитет митрополита знали й у Москві, тому, між іншим, й не робили гвалтовних заходів для підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Зрозуміло, що російські влади не відмовилися від цієї мети. Союзником Москви невдовзі став свіжоспечений чернігівський владика Лазар Баранович, хіротонія якого відбулася на початку 1657 р. в Молдові²³. Після смерті С. Косова Б. Хмельницький на тимчасового адміністратора Київської митрополії призначив власне Л. Барановича, одночасно визначивши термін виборів нового митрополита – 27 серпня 1657 р.²⁴. Пізніше дата елекції була цілеспрямовано перенесена І. Виговським, який мірився настільки зміцнити свою позицію в Козацькій державі, щоб добитися вибору свого кандидата²⁵. У міжчасі московські послы намагалися відповідно вплинути на Л. Барановича, аби той визнав юрисдикцію патріарха Никона.

Хитка постава чернігівського владики, який у наступні місяці вже відверто буде боронити в Україні російські інтереси, призвела до того, що І. Виговський підтримав на виборах митрополита луцького владику Діонісія Ба-

²² Б. Хмельницький до Яна Казимира 18 (28) квітня 1657 р. (ДБХ. – № 442. – С. 575–576). Пор.: той-таки до Павла Сапегі 24 квітня (4 травня) 1657 р. (ДБХ. – № 446. – С. 583–584); той-таки до Станіслава Казимира Беньовського 9 (19) липня 1657 р. (ДБХ. – № 463. – С. 605); той-таки до царя Олексія Михайловича 10 (20) липня 1657 р. (ДБХ. – № 464. – С. 608). Rawita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Lwów, 1907. – S. 10–12; Муцук Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 38.

²³ Висвячення Л. Барановича на єпископа відбулося в Молдові, бо С. Косів хотів уникнути участі в цій події представників Москви (Mironowicz A. Sylwester Kossow... – S. 112).

²⁴ Praszko J. De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655–1665. – Romae, 1944. – S. 62.

²⁵ Парадоксально, але привілей І. Виговського, наданий 29 серпня (8 вересня) 1657 р. Л. Барановичу на володіння монастирем у Новгороді-Сіверському, може свідчити, що новий гетьман відразу по смерті Б. Хмельницького не бачив чернігівського владику кандидатом на гідність митрополита. Цим наданням міг намагатися задовольнити аспірації Л. Барановича й приспати його пильність у змаганнях за Київську митрополію (Гарасимчук В. Матеріли до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – № 8. – С. 27).

лабана, лояльну супроти Речі Посполитої людину, а також прибічника незалежності Київської митрополії від Москви. Елекція нового митрополита, dokonana 16 грудня 1657 р., мала полегшити І. Виговському перемовини з послами Яна Казимира. Бо ж кандидатура В. Балабана була узгоджена з польським монархом, а до її прощовхування підключився королівський переговорник Беньовський. Додати слід, що Д. Балабан отримав після елекції офіційне благословення від константинопольського патріарха, що теж якоюсь мірою зміцнювало незалежність Київської митрополії від Москви²⁶.

Основний етап переговорів, які передували укладанню Гадяцької угоди, відбувся влітку 1658 р. Серед релігійних вимог, виголошених козацькими послами в розмовах з Беньовським у червні 1658 р. в Гощі, були жадання ліквідації Брестської унії, членства в Сенаті київського православного митрополита, а також львівського й луцького владик. Йшлося про ординаторів єпархій, які тоді однозначно розглядалися як православні і за яких не конфліктували з уніатами. Крім того, посланці домагалися рівнозначного трактування православних і католиків, особливо в питаннях вільного доступу до земських і міських урядів, а також сенаторських функцій. Однак в українських воєводствах земські гідності мали відійти православним. Вимагалось також повернути православним усі церкви та монастирі, забрані уніатами, що мало бути допильновано спеціальними комісарами. Посланці хотіли, щоб у розгляді духовних справ у Коронному та Литовському трибуналах брали участь представники трьох перелічених вище православних єпархій. Могиланська колегія мала бути єдиною вищою школою в Києві, а понад те жадано заснування подібної православної освітньої інституції в одному з міст Великого князівства Литовського. Більшість цих вимог була прийнята королівськими послами, так би мовити, у “першому наближенні”. Тільки в питанні Брестської унії Павло Тетеря, який представляв у Гощі козаків, під натиском Беньовського відійшов на час від вимоги беззастережної її ліквідації²⁷.

Як відомо, угоду між Козацькою державою і Річчю Посполитою було підписано під Гадячем 16 вересня 1658 р. У промові, яку виголосив перед цим дійством королівський посол Беньовський, містилися цікаві фрагменти, присвячені становищу православних на українських землях після Переяславської угоди. Звертаючись до козацької старшини, волинський каштелян так

²⁶ *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 63; *Макаруй. История русской церкви.* – С. 535–545; *Mironowicz A. Sylwester Kossow...* – S. 112–113.

²⁷ “Puncta na suplikę wojska zaporoskiego przez wielmożnego kasztelana wołyńskiego i urodzonego Pawła Teterę od hetmana zaporoskiego delegowanego, namówione...”, 25 червня (5 липня) 1658 р. в Гощі (*Гарасимчук В. Матеріали до історії...* – № 65. – С. 85–87). Пор.: *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 68; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – S. 150.

оцінював наслідки цього порозуміння та роль Росії: “Завели вас попередники ваші в московську неволю, стверджуючи, що однієї віри з вами, й на тому помилилися, бо ви грецьку релігію тримаєте, а Москва – московську, а кажучи правду, як цар каже. Чотирьох патріархів отці святі устійнили, цар московський п’ятого зробив, а сам і над ним старший. Ви своїх духовних шануєте, а москаль митрополитів деградує, інших ставить, як з Никоном недавно вчинив, владик та ченців ув’язнює, як ігумена київського Хіпача, недавно замкнув, а коли баче скарби церковні, швидко на свій пожиток звертає”²⁸. Промова Беньовського призвела до того, що крига скресла й укладення угоди прискорилося. Вважається, що істотну роль в устійненні тексту угоди, зокрема і в пунктах, що заторкують релігійні питання, відіграв один з найближчих соратників І. Виговського – аріанин, а потім православний Юрій Немирич. Він також був головним творцем концепції триєдиної Речі Посполитої²⁹.

Згідно з текстом угоди мусило з’явитися обдароване широкою автономією Велике князівство Руське, яке перетворювалося на одну з трьох складових Речі Посполитої. Православ’я та його прибічники мали відігравати в ньому особливу роль. Їм належала монополія на сповнення сенаторських функцій, пов’язаних з Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами³⁰. Одночасно вирішено повернути католицькій шляхті маєтки, конфісковані раніше й локалізовані в Україні та на сході Великого князівства Литовського³¹. Це мало стати важливим аргументом, щоб отримати підтримку угоди з боку католиків.

Дуже широко в документі під назвою “Комісія Гадяцька” описано статус православ’я в Речі Посполитій. Релігійні проблеми, без сумніву, продовжували тоді для козаків бути дуже важливими. Особливо багато значили вони для головних творців угоди з козацького боку. Як І. Виговський, так і Ю. Немирич добре розуміли, що Москва буде підважувати угоду й послаблювати позицію гетьмана, уживаючи релігійну агітацію.

²⁸ [Kochowski W.] *Historia panowania Jana Kazimierza.* – Poznań, 1840. – Т. I. – S. 361–362; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka // Sprawy Narodowościowe.* – 1937. – R. 11. – № 1–2. – S. 16; *Ravita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego...* – S. 74; пор. *Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660.* – Lwów, 1922. – S. 114–115.

²⁹ *Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej.* – Paryż, 1960. – S. 40; *Tazbir J. Jerzy Niemirycz – współtwórca ugody hadziackiej // Tazbir J. Świat panów Pasków. Eseje i studia.* – Łódź, 1986. – S. 373–375.

³⁰ Хоча в одній з версій тексту угоди йшлося про те, що така монополія стосувалася тільки Київського воєводства, а в Брацлавському та Чернігівському сенаторські гідності мали даватися на альтернативних засадах (почергово православним і католикам). (*Ugody polsko-ukraińskie...* – S. 50–51).

³¹ *Ugody polsko-ukraińskie...* – S. 58.

За духом і буквою ухваленої в Гадячі угоди, православ'я урівнювалося в правах з Римською Церквою. Прибічникам православ'я можна було відправляти треби не тільки в церквах, але "також на сеймах..., трибуналах", брати участь у публічних процесіях. Усі маєтності та святині, перше фундовані як православні, мали бути забрані в уніатів, чим займалася б спеціальна мішана комісія, яка репрезентувала б обидві сторони, козацьку й королівську. Вірні православні від цього моменту отримували можливість будувати нові церкви, монастирі, а також школи та друкарні. Король погоджувався на утворення православної академії в Києві, яка б тішилася вольностями, подібними до Ягеллонського університету. У зв'язку з цим у місті належало ліквідувати всі інші школи (неправославні). Київ мав відігравати роль не тільки політичної, а й духовної та культурної столиці Великого князівства Руського. Друга вища православна школа могла постати в одному з литовських міст. Миряни позбавлялися юрисдикції над духовними, за винятком церковних ієрархів. У містах доступ до влад мали як римо-католики, так і православні. Показово, що зовсім забуто про представників інших конфесій, головно протестантів.

Під час переговорів виникали суперечності з питання ліквідації Брестської унії, що теж зазначено в підписаному документі: "А унія, яка доти Речі Посполитій шкодила, зноситься як в Короні, так і у Великому князівстві Литовському, щоб, хто хоче до римської, а хто хоче – до грецької не уніатської віри вертався. Тій же вірі, яка є противною православній грецькій вірі, і яка множить велике непорозуміння між римським і старогрецьким народом, церков, монастирів, фундушів створювати і примножувати, жоден з духовного і світського сенаторського та шляхетського станів, як і його королівської мосці й власних дідичних, жодним способом і силою цією комісії не повинен, і не може вічними часами". Одночасно дозволено існування латинських церков в українських воєводствах. Інший контроверсійний запис передбачав включення вже практично всіх православних владик до складу сенату. Йшлося про київського митрополита, а також луцького, львівського, перемиського, холмського, мстиславського (білоруського) єпископів. Показово, що в цьому списку не було згадано лише чернігівського владика, яким тоді був прибічник співпраці з Росією Лазар Баранович. Слід додати, що київський митрополит мав сидіти в сенаті за львівським латинським архієпископом, а решта православних владик – "за біскупами (римо-католицькими. – Т. К.) своїх повітів"³².

³² Оригінальний текст Гадяцької угоди в його первісному звучанні (ще перед змінами, внесеними сеймом 1659 р.) див. у: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – № 402. – S. 281–290 і 293–305. Інший текст з невеликими відмінностями див.: Гарасимчук В. Матеріали до історії... – № 88. – С. 112–119; Ugody polsko-ukraińskie... – S. 48–63; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ, 2004. – № 3. –

Аналізуючи первісний текст Гадяцької угоди, легко зауважити, що в релігійних питаннях козаки отримали навіть більше, ніж хотіли від імені І. Виговського та Ю. Немирича їхні послі під час перемовин у Гощі. Зумовлено це було тим тиском з боку черні, під яким перебували козацькі провідники та королівські переговорники в останні години перед підписанням остаточної угоди³³. Гадяцька угода нав'язувала до колишнього Зборівського миру, особливо в питанні статусу православ'я в Речі Посполитій³⁴. Однак її норми йшли далі і передусім були набагато конкретнішими, що давало більшу надію на їхнє втілення. При цьому угоду обидві сторони уклали все-таки меншою мірою під тиском поточних подій, а більше з думкою про майбутнє. Так, принаймні, були налаштовані творці цієї угоди.

Такого широкого й перспективного погляду бракувало, однак, більшості польської шляхти, а також козацькій старшині, тим паче черні. Звідси складнощі зі впровадженням порозуміння в життя. Варто також пам'ятати, що послідовні й масштабні заходи проти Гадяцької угоди, а фактично проти І. Виговського та його союзників у середовищі старшини, провадила Росія. Це мало серйозний вплив на подальший розвиток подій. Поступки козакам з боку королівських послів підштовхнули до дій прибічників контрреформації в Речі Посполитій. Провідником опозиції був папський нунцій у Варшаві П. Відоні, який з жахом інформував римську курію про значні поступки королівських послів у релігійних справах. Особливий спротив нунція викликав запис в угоді про ліквідацію Брестської унії. Відтак захисту уніатської церкви П. Відоні присвятив найбільше зусиль упродовж місяців, що залишилися до сейму, який мав затвердити укладену угоду³⁵.

Під впливом нунція Ян Казимир вирішив вислати до І. Виговського нове посольство, яке мало добитися пом'якшення в Гадяцькій угоді статей, дотичних унії. Одночасно король застеріг П. Відоні, що його дії можуть завдати

С. 33–39. Пор. з реляцією про укладену під Гадячем угоду від 18 вересня 1658 р. (Гарасимчук В. Матеріали до історії... – № 90. – С. 121–122). Див також: Kubala L. Wojny duńskie... – S. 120–122; Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 154–155; Tomkiewicz W. Unia hadziacka... – S. 19–20.

³³ Rawita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... – S. 76–77.

³⁴ Це зауважив С. Плохій (Plochy S. The Cossacks and Religion... – P. 63).

³⁵ Реляції П. Відоні, в яких він пише про свої заходи, спрямовані на захист уніатської церкви в Речі Посполитій, див.: Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes / ed. A. Welykyj. – Romae, 1963. – Т. 9 (1657–1659). – S. 147; Praszko J. De Ecclesia... – S. 72; Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 155; Chynczewska-Hennel T. Troska nuncjuszy o Unię w Rzeczypospolitej XVII wieku // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2001. – Т. 11–12. – S. 164–165.

католикам більше шкоди, ніж користі³⁶. Нова місія, скерована до Чигирини й розпочата з наказу монарха знову Бенювським, закінчилася поразкою, внаслідок, крім усього, погіршення становища І. Виговського через московські інтриги. З огляду на дедалі потужнішу опозицію серед козаків, гетьман не міг собі дозволити тоді жодних поступок полякам³⁷.

У цій ситуації нунцій і король повернулися до концепції скликання спільного собору православних та уніатів, під час якого були б розглянуті взаємні претензії. Від початку 20-х рр. XVII ст. ідея такого синоду час від часу виникала в Речі Посполитій. Однак слід твердо підкреслити, що через взаємну ворожнечу більшості православних та уніатів такі засідання були приречені на поразку. Взагалі по обидва боки не бракувало осіб, схильних до діалогу, але перебували вони у явній меншості. Серед православних до цієї групи слід зарахувати Павла Тетерю, Юрія Немирича і, певно, теж Івана Виговського та митрополита Балабана³⁸. На практиці згода нунція на скликання спільного синоду (на що Рим ніколи раніше не йшов) впливала з бажання виграти час. Це також свідчить про те, які тяжкі часи переживала тоді Уніатська Церква. Значна частина римо-католиків, у тому числі й деякі єпископи, були готові жертвувати Брестською унією на користь полагодження на тривалу перспективу стосунків з козаками, що однозначно мусило вплинути на стабілізацію та зміцнення в Україні Латинської Церкви.

Через сумніви, які породжував серед частини католиків Гадяцький трактат, в останні місяці 1658 р. виникла ідея нової релігійної унії між тогочасними уніатами та православними Речі Посполитої. Творцями такої ідеї були Бенювський, Тетеря, а також наближений до Виговського православний чернігівський архимандрит Ян Юзеф Мещерський. На зламі 1658–1659 рр. проект у загальних рисах було представлено Яну Казимиру. Згідно з планами, уніати мали насамперед визнати зверхність київського православного митрополита. Натомість православні ієрархи вислали б до папи своїх посланців для опрацювання засад релігійного порозуміння між київським митрополитом і Латинською Церквою. Православні владика з Русі у свою чергу також мусили поклопотатися про визнання такої згоди старожитніми патріархами.

³⁶ Реляція П. Відоні від 23 листопада 1658 р. (*Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4430. – С. 195–197); *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 78–79; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 158–159.

³⁷ *Rawita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego...* – С. 79; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 79.

³⁸ Реляції нунція від 8 листопада 1658 р., 5 січня 1659 р., 12 квітня 1659 р. (*Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4417, 4462, 4504. – С. 181–182, 214–215, 241–245); *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 161–164.

Коли б здобути її не вдалося, мали змагатися до створення нового патріархату, юрисдикція якого охоплювала б землі Речі Посполитої. Такий патріархат якоюсь мірою був би залежним від Риму. У такий спосіб реанімувалася ідея, яка в розширеній формі з'явилася в часи панування Владислава IV. Очевидно, цей план був спрямований на порятунок Уніатської Церкви й водночас на ліквідацію релігійної напруги в Речі Посполитій, а особливо на руських землях. Папство, однак, традиційно з неохотою підходило до ініціатив, народжуваних поза римською курією. А без підтримки нунція важко було очікувати, що цей уніатський проект матиме шанси на реалізацію. Відтак він фактично повис у повітрі³⁹.

Інший проект унії представив тоді ж уніатський холмський єпископ Якуб Суша. Однак цей план не можна визнати компромісним, хоча б тільки тому, що його було нереально втілити. Я. Суша окреслив у ньому причини розірвання єдності. Описуючи трагічний стан Православної Церкви перед Брестською унією, стверджував, що унія приносить русинам винятково користь. Важко було очікувати, що уніатський владика переконає цим православну сторону, навіть коли б йому негайно вдалося вплинути на гетьмана І. Виговського, до якого він вислав розлогий лист у цій справі⁴⁰.

Сейм, під час якого мала відбутися ратифікація Гадяцької угоди, король скликав на 17 березня⁴¹. На сейм, окрім численного козацького посольства⁴², прибули також православні владика. Не вистачало тільки Л. Барановича, який буцімто лежав у Печерському монастирі, звалений хворобою⁴³. Для обізнаних з українською ситуацією не було, однак, таємницею, що чернігівський владика належав тоді до прибічників співпраці з Росією й саме тому не з'явився у Варшаві. Решта православних єпископів відзначалися лояльністю

³⁹ Луцький єпископ Ян Видзга до нунція П. Відоні 8 квітня 1659 р. (*Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*. – Romae, 1973. – Т. 2 (1641–1664). – № 96. – С. 156); *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 116; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 164–165; *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa...* – С. 214–215.

⁴⁰ Меморіал Я. Суші, скерований до І. Виговського 8 березня 1659 р. (*Litterae episcoporum...* – № 94. – С. 132–155). Обговорення див.: *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 118–125; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 166–168.

⁴¹ Розпочався з кількадечним запізненням.

⁴² Козацьке посольство, за різними реляціями, налічувало від 200 до 400 осіб. Без сумніву, це свідчило про те значення, яке І. Виговський та його прибічники серед козацької старшини хотіли надати новій угоді ([*Kochowski W.*] *Historia...* – Т. 2. – С. 28–29; *Kubala L. Wojny duńskie...* – С. 238).

⁴³ Реляція нунція від 12 квітня 1659 р. (*Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4504. – С. 241–245); *Макарий. История Русской церкви*. – Т. 12. – С. 552–553; *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa...* – С. 214, 216.

до влад Речі Посполитої. На сеймі не бракувало й уніатських ієрархів, які змагалися за існування своєї Церкви⁴⁴. Усі вони, на чолі з митрополитом Габріелем Колендою, перебували в тісному контакті з нунцієм П. Відоні. Під час кулуарних дискусій уніатські єпископи заявляли, що визнають зверхність Д. Балабана, якщо той разом з іншими православними владиками Київської митрополії визнає юрисдикцію папи, навіть якщо це мало відбутися таємно. У такій ситуації термін “Брестська унія” втрачав би будь-який сенс, а відтак була б виконана важлива козацька вимога, дотична ліквідації унії. Одночасно уніатські владики говорили про невідворотність скликання православно-уніатського синоду⁴⁵.

Ключове значення для подальшого розвитку подій мали переговори з посланцями І. Виговського. Козацькі послі привезли додаткові вимоги, значна частина яких стосувалася релігійних справ. Висування нових пунктів було наслідком погіршення становища І. Виговського в Козацькій державі. Так на практиці обидві сторони прагнули ревізії Гадяцької угоди. Проблема полягала, однак, у тому, що рухалися вони в протилежному напрямку. Прикметно, що на першому місці в “Сумаріуші пунктів та покірних прохань”⁴⁶, представлених козацькими послами на сеймі 1659 р., перший пункт торкався “релігії грецької”: “Просить його мосць пан гетьман з усім Військом, аби згідно з Комісією Гадяцькою унія де факто була знесена, грецька релігія заспокоєна й увесь народ руський замирений залишився, згідно з рішенням комісії...”.

У деталях козаки домагалися не тільки формального застереження, що кожний, хто буде “уніатів ховати”, підлягатиме карі інфамії та конфіскації маєтків і що “на прохання інстигатора Великого князівства Руського в будь-якому сеймовому суді і повторно на трибуналі після об’єднання; невідкладне виконання вироку має належати його мосці панові гетьману Війська Запорізького”. Як видно, у справі унії не могло бути тоді жодного компромісу. Навпаки, козацькі провідники передбачили для ліквідації унії в Речі Посполитій конкретну процедуру. Посли І. Виговського ждали також негайно відібрати в уніатів й передати православним колишні їхні “єпископії з катедрами й маєтками”, архімандрії, ігуменства та всі церкви “по містах і селах його королівської мосці та шляхетських”. Стосувалося

⁴⁴ Реляція нунція від 15 березня 1659 р. (*Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4488. – S. 227–228); *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa...* – S. 214.

⁴⁵ Реляція нунція від 24 травня 1659 р. (*Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4537. – S. 277–278); *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – S. 169; *Wołoszyn J. W. Problematyka...* – S. 214.

⁴⁶ Виданий у: Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. / вид. Д. Оляничин // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 329–339.

це й інших маєтків, записаних колись Костянтином Острозьким на Острозьку академію. Єзуїти мали повністю забратися з українських воєводств. Поверненням сакральних об’єктів та церковних маєтків мали зайнятися комісари, чия діяльність контролював би інстигатор Князівства Руського. Той таки інстигатор та його заступник (віце-інстигатор) отримували право позиватися в сеймовому суді та трибуналі на тих осіб, котрі чинили б православним будь-які кривди чи пробували заволодіти їхніми маєтками як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському. Становище Православної Церкви мало бути підтверджене відповідними привілеями. Посли І. Виговського вимагали також одночасного ухвалення сеймової конституції про те, що латинське духовництво не має жодної влади над православним (це мало стосуватися також судових прав). Актуальною далі залишалася проблема прийняття до сенату перелічених у Гадяцькій угоді православних владик, а додатково в недалекому майбутньому й володимирського єпископа, вже не уніата. З конкретних вимог наголошувалося на знятті інфамії з перемиського владики і шляхти, яка його підтримувала. Задоволення усіх цих побажань мало відкрити дорогу до спорядження гетьманом послів до папи й царя й призвести до скликання спільного православно-уніатського синоду.

Додаймо, що доповненням до побажань І. Виговського, поданих через послів, був окремий список захоплених уніатами сакральних об’єктів, що їх (об’єкти) належало повернути православним. Тут перелічувалися всі найважливіші монастирі та церкви у низці важливих міст, а також єпархії, які тоді перебували під контролем уніатів⁴⁷.

Виявилось, що поступливість з боку більшості senatorів і шляхти є значною. Просто боялися поновлення політичного та міліарного союзу козаків з Росією. Можливо, деяких не до кінця згідних зумів переконати своєю захопливою промовою, виголошеною 23 квітня, Ю. Немирич. Київський підкоморій, головний творець концепції триєдиної Речі Посполитої, намагався поширити в посольській ізбі візію згоди між Короною та Україною⁴⁸. Поволі визрівало усвідомлення необхідності ревізії попередньої політики стосовно козацтва. Хоча, з іншого боку, напевно, частина шляхти мала таку саму думку, як головний польський неогоціант Гадяцької угоди Бенювський. Він вважав, що слід погодитися на всі козацькі вимоги, а за сприятливих обставин поновити переговори принаймні щодо частини з них, чи, зрештою, припинити їх втілювати. Ці слова були виголошені головно в контексті козацької вимоги

⁴⁷ Материали для истории... – № 75. – С. 130–133. Пор.: *Гарасимчук В. Материали...* – № 94. – №. 130–132.

⁴⁸ Публікацію промови Ю. Немирича див.: *Kot S. Jerzy Niemirycz...* – S. 70–73. Пор.: *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 85.

знести Брестську унію⁴⁹. Однак, можливо, що Беньовський говорив не досить щиро, лише хотів схилити до затвердження угоди тих сенаторів, які противилися їй далі.

Слід підкреслити, що поступливість у релігійних питаннях значної частини сенаторів та шляхти була виразно більшою, ніж будь-коли раніше. Згодилися навіть прийняти православних владик до числа сенаторів, хоча схоже рішення ще Зборівської угоди виявилось неможливо реалізувати⁵⁰. Головним спірним пунктом залишалася, однак, справа Брестської унії. Якби не дійшло до її ліквідації, слід було модифікувати кілька інших вимог, поданих через козацьких послів. Після початкової непоступливості посланців І. Виговського з'явилася ідея ліквідації Уніатської Церкви шляхом прилучення уніатів до Римо-Католицької Церкви. Пропозицію підтримали деякі латинські єпископи (краківський Анджей Тжебіцький та луцький Ян Видзга), однак її рішення відкинули нунцій та найзацікавленіші особи – уніатські владика⁵¹.

Зрештою, Ян Казимир вирішив вислати чергового посла до Чигирина, щоб схилити І. Виговського до поступок у цьому найконтроверсійнішому питанні⁵². Становище гетьмана було настільки складним, що він не міг дозволити собі зірвати переговори з поляками, бо це означало б політичну поразку й неминуче призвело б до його падіння. Крім того, королівський посол приніс І. Виговському і багатьом з козацької старшини обіцянку швидких земельних надань, заповідав нобілітацію та посідання земських урядів для низки козацьких провідників⁵³. Тому й Виговський остаточно наважився на компромісне

⁴⁹ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 252–253.

⁵⁰ При цьому було аргументовано, що залучення православних владик до складу сенату тісніше прив'яже їх до Речі Посполитої. Могло також корисно вплинути на настрої руського населення. Натомість, як завжди, противниками зарахування православних ієрархів до числа сенаторів були латинські єпископи (*Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa...* – S. 218).

⁵¹ Г. Коленда до папи Олександра VII 24 травня 1659 р. (*Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* / ed. A. Theiner. – Romae, 1863. – T. 3. – S. 547–548); *Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa...* – S. 216; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – S. 175–176.

⁵² Це сталося 12 квітня 1659 р. У зв'язку з хворобою Беньовського до І. Виговського було відправлено Кшиштофа Перетятковича, одного з помічників волинського каштеляна (*Tomkiewicz W. Unia hadziacka...* – S. 23; *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 88).

⁵³ Сам І. Виговський, крім гідності гетьмана Великого князівства Руського й титулу київського воєводи, отримав Барське та Любомльське староства. Також йому було обіцяно все Сіверське князівство після повернення тих земель від Росії. Ряд надань отримали і його кривні та прибічники (див.: *Volumina legum* / wyd. I. Ohryzko. – Sankt-Petersburg, 1859. – T. 4. – S. 302–305; *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 241–242; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka...* – S. 24–25).

розв'язання, хоча, як пізніше з'ясувалося, це не врятувало його гетьманської влади. Гетьман погодився на ліквідацію Уніатської Церкви винятково на території Великого князівства Руського, а саме в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. На решті території унія мала існувати далі, що, правда, дуже послаблена через повернення низки церков і монастирів Православній Церкві, що мало відбутися упродовж півріччя від дня затвердження угоди сеймом⁵⁴.

Апробований 12 (22) травня 1659 р. представниками обох сторін текст Гадяцької угоди різнився кількома пунктами від того, який було прийнято у вересні минулого року. Зазнали змін перш за все (але не тільки) “релігійні пункти”. Релігійним справам присвячено в ньому дуже багато місця, близько 1/3 тексту. Про Уніатську Церкву в сеймовій конституції “Комісія Гадяцька” говорилося дуже загадково, не уживаючи взагалі терміна “унія”, що, очевидно, мало послабити стиль цього акта: “Цій вірі, яка проти віри православної грецької, і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жодний з духовного та світського станів церкви, монастирі, фундуші фундувати, розвивати й примножувати будь-яким способом не може в маєтностях як духовних, так і його королівської милості і власних дідичних і відповідно до цієї комісії не буде повинен на вічні часи”. Так на практиці було заборонено на майбутнє будь-які уніатські фундації. Якби ця конституція була втілена, то Уніатська Церква була б приречена на животіння, тим більше, що в тексті документа одночасно проголошувалося повернення православним їхніх давніх святинь, монастирів та маєтків упродовж 6-ти місяців після ратифікації угоди. Виразну перевагу прибічників православ'я над уніатами мав забезпечити також запис про прийняття православних владик до складу сенату. Слід також додати, що порівняно з первісною версією угоди було змінено запис, дотичний справи сенаторських гідностей в українських воєводствах. Згідно з порозумінням 1658 р. усі сенаторські функції у Великому князівстві Руському мали відійти православним. Конституція 1659 р. обмежила територію тільки до Київського воєводства, натомість у решті – Брацлавському й Чернігівському – сенаторські уряди мали роздаватися на альтернативних засадах (поперемінно православний і католик) з визнанням прав наявних сенаторів (ними були винятково католики)⁵⁵.

30 травня 1659 р. Ян Казимир, нав'язуючись до затвердженої через сейм Гадяцької угоди, видав універсал, яким підтвердив православним їхні приві-

⁵⁴ *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 89; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka...* – S. 23–24; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – S. 172.

⁵⁵ *Volumina legum*. – T. 4. – S. 297–298. Поп.: *Гарасимчук В. Матеріали до історії...* – № 93. – С. 126–130; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka...* – S. 24; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – S. 177–178.

леї. Одночасно забороняв чинити будь-які кривди “грецькому духовництву”⁵⁶. Разом із затвердженням Гадяцької угоди сейм призначив комісію, яка мала здійснити повернення Православній Церкві сакральних об’єктів. У ній явно переважали католики (до неї було вибрано також латинських духовних), хоча входили й православні послы⁵⁷. Такий склад комісії вказував на складнощі, до яких неминуче мусило дійти після початку акції повернення. Зрештою, у зв’язку зі швидким крахом Гадяцької угоди комісари припинили свою діяльність⁵⁸.

Під впливом нунція Відоні більшість латинських біскупів вислала протестацію проти пунктів тексту “Гадяцької комісії”, які торкалися релігійних проблем. Окрему протестацію написав познанський біскуп Войцех Толібовський. Протестацію уклали і сам нунцій. Фактично, ці жести значили небагато й майже не вплинули на подальший розвиток подій, тим більше, що свою протестацію біскуп вписали тільки до актів варшавської капітули, а не до канцелярських книг⁵⁹. Латинські ієрархи не хотіли виразніше шкодити щойно досягнутому порозумінню, але водночас їм залежало на тому, щоб показати свою вірність Апостольській Столиці. Натомість, сильніше, що природно, протестували проти пунктів угоди, дотичних Брестської унії, уніатські владика: адміністратор уніатської митрополії, полоцький архієпископ Габріель Коленда, а також володимирський єпископ Ян Потій⁶⁰.

Однак найбільше значення для майбутнього Гадяцької угоди мали події, які розгорталися в Україні. Значну роль у перекресленні гадяцького порозуміння відіграла Москва, яка в пропаганді проти І. Виговського постійно висувала на передній план релігійне гасло. Потужне військове втручання з боку Росії, а також щоразу більший хаос у середовищі козацтва призвели до падіння гетьмана, який у вересні 1659 р. зрікся булави й зі страху за своє життя подався з України. У мирній угоді, яку в жовтні того ж року підписав з посланцями царя Олексія новий український гетьман Юрій Хмельницький, був, між іншим, і пункт, що київський митрополит має підлягати юрисдикції мос-

⁵⁶ Bendza M. Tendencje... – S. 29; Kubala L. Wojny duńskie... – S. 245.

⁵⁷ Volumina legum. – T. 4. – S. 301.

⁵⁸ Православні зуміли внаслідок діяльності комісії заволодіти, серед іншого, церквами в Любліні, Городлі, Красноставі, Грубешові (Mironowicz A. Prawosławie... – S. 187–188. Пор.: Praszko J. De Ecclesia... – S. 98–99).

⁵⁹ Vetera monumenta... – T. 3. – S. 544–547; Litterae episcoporum... – T. 2. – № 106, 108, 109. – S. 163–164, 166–173; Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 181–182; Praszko J. De Ecclesia... – S. 92–93; Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa... – S. 219.

⁶⁰ Цікаво, що обидва владика склали протестацію тільки в кінці вересня 1659 р. (Litterae episcoporum... – T. 2. – № 111. – S. 174–175).

ковського патріарха. Без підтримки гетьмана митрополит Д. Балабан не міг успішно боротися за незалежність митрополії. Понад те, як людина з оточення І. Виговського, він, фактично, був вимушений залишити Київ та перебраться на терени, контрольовані коронною армією. Його місце невдовзі посів вірний Москві владика Л. Баранович⁶¹.

Падіння І. Виговського не тільки перекреслило триалістичну концепцію Речі Посполитої. Як показало майбутнє, крах Гадяцької угоди призвів до виразного послаблення впливів православ’я в Речі Посполитій й одночасно до швидкого розвитку Уніатської Церкви. У наступні декади розділене українське козацтво не відіграло вже великої ролі в обороні Церкви. Протектором православ’я в Речі Посполитій після Гримултовського миру (1686) стали російські царі. Цей факт, як і остаточне вмонтування Київської митрополії до московського патріархату (1686), а також резидування православних київських митрополитів на території Росії прискорили заходи польських королів, спрямовані на розвиток у Речі Посполитій Уніатської Церкви коштом православ’я.

Переклад з польської Віктора Брехуненка

⁶¹ Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 185–186.

Піотр КРОЛЬ (Варшава)

КОРОННА ШЛЯХТА І ГАДЯЦЬКА УНІЯ

“Це вікопомне склеєння знову в одне відщепленого дерева сталося в день 16 вересня в обозі під Гадячем 1658 р.” – записав Веспасіян Коховський, шляхтич родом з Малопольщі. Він не приховував своєї прихильності до самої ідеї порозуміння з козаками, яку в той час підтримувала більшість коронної шляхти. Зібрана на передсеймовому сеймику галицька шляхта зазначила в інструкції послам: “Ім (козакам. – П. К.) ближчими ми є сусідами України, тим миліше й жаданіше мусить бути замирення з нею”¹. Це не були виняткові думки про потребу пошуку згоди з козацтвом. Утім, хоча вирішальна більшість сенаторів і коронної шляхти й висловлювалася за подібне розв’язання, вбачаючи в ньому значний крок до направи становища Речі Посполитої, однак самі умови договору вже не були прийняті з таким задоволенням. Нижче постараюся показати, як змінилася постава коронної шляхти стосовно порозуміння, укладеного під Гадячем.

Вибір Івана Виговського на посаду козацького гетьмана був прихильно сприйнятий у Варшаві. Вже тривалий час двір і шляхта вважали, що колишній генеральний писар прихильно ставиться до давньої вітчизни². Сподівалися, що за його допомогою вдасться відірвати козацтво від Москви. Зусилля в цьому напрямку докладалися вже з 1654 р., але, попри значні поступки з польського боку, вони не принесли жодних результатів³. На зміну позиції гетьмана й стар-

¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / wyd. E. Raczyński. – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 365; Інструкція з галицького сеймику від 25 лютого 1659 р. (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardynskiego we Lwowie (далі AGZ): Lauda sejmikowe halickie 1573–1695 / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1931. – С. 154. – Т. XXIV).

² Див.: Новини від 24 вересня (Archiwum Główne At Dawnych w Warszawie (далі AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (далі AR). – Odział II. – Ks. 21. – С. 202–203). Про свої симпатії до Речі Посполитої повідомляв сам майбутній гетьман. Див.: І. Виговський до Яна Казимира з Чигирини 28 лютого 1657 р. (AR II. – Suplementy. – № 550).

³ Ширше про цю проблему див.: Kroll P. Próby porozumienia między Rzeczpospolitą a Kozaczyzną w latach 1654–1658. Przyczynek do genezy ugody hadziackiej, w: Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice / red. M. Wagner i J. Wojtasik. – Siedlce, 2004. – С. 125–139; Dąbrowski J. S. Przed “potopem”. Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy

шини вплинула політика Кремля, спрямована на обмеження козацької автономії шляхом уведення до міст в Україні своїх військ та воевод, а також присмерк політичної незалежності Чигирини. Ці дії штовхнули козацьку еліту в бік Речі Посполитої, природної союзниці у ймовірній війні з Москвою.

Як коронна шляхта сприймала дедалі виразніше потепління в польсько-козацьких стосунках? Яким було її ставлення до порозуміння між Варшавою і козаками, що вимальовувалося?

На початку 1658 р. Річ Посполита стояла перед низкою проблем, які слід було вирішити якнайшвидше. До них належали стосунки з козаками та Москвою. Накладалася на це також війна зі Швецією. Ситуація на північному фронті на зламі 1657–1658 рр. видавалася сприятливою. Утворилася антишведська коаліція. Карл X Густав зосередився на війні з Данією, а в Пруссії вживав заходів, спрямованих лише на утримання цієї провінції. Гірше було на східних рубежах, де більшість територій перебувала в руках Москви чи козаків. У Речі Посполитій давали собі раду, що збереження сильної держави залежало від повернення східних земель. Замирення з Москвою було кориснішим для литовської шляхти, а зі Швецією – для більшості шляхти коронної. Для останньої залучити на свій бік козаків означало відстрочити в часі війну з царем чи зіпхнути її на плечі Війська Запорізького й Литви, а також отримати допомогу від хоробрих козацьких полків у війні зі шведами. Цей конфлікт інтересів призвів до непевності на політичній сцені⁴.

З початку літа король та його оточення висловлювалися за угоду з козаками й розраховували на швидке її укладення. Необхідним елементом цієї концепції було закінчення війни зі Швецією. До цього кроку намовляла Яна

w latach 1654–1655 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. – Kraków, 2003. – Zesz. № 130. – С. 87–102.

⁴ Цей конфлікт видно з двох меморіалів, написаних у період польсько-московських переговорів під Вільно в 1656 р. Перший, авторства С. Корицинського, виступав за війну з Москвою при виході зі шведської війни. Протилежної думки був коронний підскарбій Б. Лещинський. Пор.: Zdanie J. MPana Kanclerza Wielkiego Koronnego około Rzeczypospolitej in octobri 1656 (Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648–1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały / wyd. S. Ochmann-Staniszevska. – Wrocław, 1989. – Т. I. – С. 158–167); Б. Лещинський до С. Корицинського 12 жовтня 1656 р. (AGAD. – Zb. Anny z Potockich Branickiej. – № 5. – С. 458–462). Обидва документи розібрав З. Вуйчик (*Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Т. I. – С. 361–363). Про австрійсько-французьке суперництво див.: Piwarski K. Rywalizacja francusko-austriacka o wpływy w Rzeczypospolitej w latach 1655–1660 // Polska w okresie. – С. 379–420; Serwański M. Polityka Francji wobec Polski 1655–1660 // Rzeczpospolita w latach Potopu / red. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki. – Kielce, 1996. – С. 21–39.

Казимира Франція. Схиляти буде й І. Виговський⁵. Враховувався факт відновлення Московської війни як наслідку повернення козаків під зверхність Речі Посполитої. Між іншим, справою зайнялася сенаторсько-посольська конвокація, яка засідала в лютому 1658 р. у Варшаві. На ній було ухвалене рішення про пошук порозуміння зі Швецією й компромісу з козаками, а також про продовження війни з Московією. Зростання антимосковських настроїв припало на кінець засідань. Вирішили водити царя за ніс надією елекції й одночасно вести переговори з козаками, влаштовуючи збройні демонстрації, щоб пом'якшити їхню позицію⁶.

Однак увесь цей план значною мірою розвалився після укладення шведсько-датського миру в Роскільді (27 лютого 1658 р.), який завершив війну. Відновилася проблема війни на два фронти, тим паче, що шведи активізували свої дії в Пруссії, висадивши в червні десант на Мержі Вісліній. Розпускали також чутки про задуману виправу до Пруссії, а створені шведами умови унеможливили швидке закінчення війни. У зв'язку з прогнозованим шведським нападом зросла роль Москви як союзника у війні з Каролом X Густавом. Поза тим тривале очікування на позитивний результат перемовин з І. Виговським каталізувало активність прибічників угоди з царем. До неї прагнула Литва, тоді як Корона хотіла перетягнути козаків на свій бік і, зміцнивши в такий спосіб свої сили, протистояти цареві та Швеції⁷.

У Речі Посполитій, у якій домінувало переконання про невідворотну потребу повернути Україну, зіткнулися тоді два погляди з приводу способів досягнення цієї мети. Одні вважали, що з огляду на дедалі помітнішу напругу

⁵ Dąbrowski J. S. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu. — S. 91–92; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних реалій: pro et contra // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1999. — Т. ССХХХVIII. — С. 105.

⁶ Dąbrowski J. S. Polsko-moskiewskie rokowania... — S. 92–93. Усі сенатори, присутні у Варшаві, висловилися за перемовини з Московією й козаками. Лише віленський каштелян Я. К. Ходкевич підтримував укладення насамперед миру з царем, а вже потім з гетьманом. Принципово підтримали його з огляду на поганий стан Литви віленський біскуп Я. Довгялло-Завіша та смоленський каштелян К. Л. Євлашевський. За одночасні переговори з Московією та козаками висловилися куявський біскуп Ф. К. Чарторийський, війницький каштелян Я. Велопольський, руський воєвода С. Чернецький та польний литовський гетьман В. Госевський. За перемовини з козаками голосувала проавстрійська партія: підканцлер коронний А. Тжебіцький, а також примас А. Лещинський. Так само висловлювався львівський архієпископ Я. Тарновський. Проти угоди з козаками був київський біскуп Т. Уейський, а з Московією — ленчицький каштелян А. Сельський.

⁷ Dąbrowski J. S. Polsko-moskiewskie rokowania... — S. 94–96; Горобець В. Гадяцька угода... — С. 104–109.

по лінії Чигирин–Москва слід укласти мир з козаками. Інші, беручи до уваги внутрішні проблеми козацтва, хотіли повернути Україну, не входячи в жодні домовленості з І. Виговським. Давали собі раду, що ціна порозуміння — поступки Війську Запорізькому.

Одним із прибічників угоди був познанський воєвода Ян Лещинський. Його погляди репрезентують думку більшості політиків, які висловлювалися за цю опцію і підтримували королівський двір у його прагненні повернути козаків. У своєму листі від 11 лютого 1658 р. воєвода писав до Єжі Любомирського, що готовий не противитися козацьким вимогам, дотичним окремої провінції, аби тільки вони залишилися залежними від Речі Посполитої. Польська держава не в змозі подолати козаків. Якщо ж знову дійде до включення України до складу Речі Посполитої, то це буде тривале вмонтування: “Химера то все і байки, що козаки мислять себе голландцями чи швейцарцями... Козаки перебувають у такому стані, що без допомоги далі існувати не можуть, кому-небудь під протекцію піддадуться, кожному підозрілими будуть”⁸. Звертав також увагу на те, що в релігійних справах варто в першу чергу обороняти католицьку віру, тобто для порозуміння з козаками був згоден пожертвувати Брестською унією. Через місяць вже висловлювався рішуче за домовленості з І. Виговським, пишучи: “...фундамент, однак, нашого щастя — згода з козаками”. А далі представив дуже цікавий проект: “В основу кладу звільнення козаків від нашої кари, і в майбутньому надання свободи, на яку заслуговують, бо людина рицарська не може й не мусить зносити рабство, чому ж козаки не мали бути виведені з-під юрисдикції пана, де резидують... чому ж би імунітету не могли мати, навіть живучи під шляхтою, щоб не до панів своїх, до гродських судів належали... Розумію, що це спосіб, придатний до вжитку, бо вони шляхетства і не прагнуть, і не розуміють; хай будуть тоді вільними під козацьким титулом, а якби хто з них домагався шляхетства, не відмовляти... тоді козаки за таку постійну оборону своїх вольностей, від нас заслуговують бути пошанованими й прийнятими до нашої спільноти з не меншими вольностями, і будуть завзятими захисниками”⁹.

За домовленості з Військом Запорізьким висловлювалася, зокрема, королева Марія-Людвіка, розраховуючи, що успіх у справі повернення козаків зміцнить позиції двору як на міжнародній арені, так і в самій державі. Поперше, вважалося, що перехід козаків під крило Речі Посполитої значно поправить її політичне та військове становище у стосунках зі Швецією та Моск-

⁸ Я. Лещинський до Є. Любомирського 11 лютого 1658 р. з Берліна (Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. — Lwów, 1922. — Dodatki. — № XVIII. — S. 544).

⁹ Той-таки до того ж таки 25 березня 1658 р. з Кашки (Tamże. — Dodatki. — № XIX. — S. 545–546).

вою. По-друге, була надія, що вдасться використати козацтво в змаганнях за реформу держави й елекцію *vivente rege*. Щоб переконати опонентів, двір потребував поважних аргументів, аргументів у вигляді дипломатичного успіху, яким стало б повернення без мілітарних зусиль потужного з військового погляду союзника, а також втрачених земель.

Двір наполегливо намагався переконати дигнітаріїв, неприхильно налаштованих до домовленостей з козаками, а головне коронних гетьманів Станіслава Потоцького та Єжі Любомирського. Останнього познанському воєводі не вдалося схилити на бік угоди; той висловлювався за завершення війни зі Швецією й переміщення усіх коронних та литовських сил на схід, тобто за силове розв'язання проблеми. Вважав, що демонстрація сили змусить чернь, яка вперто трималася Москви, повернутися під владу Речі Посполитої. Не вірив у щирість інтенцій козацького гетьмана, тому радив, “щоб у Пруссак миром зі шведами було закінчено, а тут об'єднаними силами показати, що й те, що доти розсудливістю вашої мосці мого милостивого пана (Беньовським. – П. К.) зроблено в Україні і що більше й ґрунтовніше в ім'я вітчизни може бути зроблено, потрібно зброєю забезпечити, без чого, зізнаюся, буду мати за диво, якщо до нас народи наблизяться”¹⁰. Непримиримим супроти козаків залишався великий коронний гетьман Станіслав “Ревера” Потоцький. У лютому 1658 р. він писав у листі до Анджея Тжебіцького: “Пропоную тоді з найгарячішим прагненням вашій мосці моему милостивому пану весняну імпрезу, від якої залежить увесь наш порятунок й остання згуба у випадку занедбання, щоб ми на цю війну так попрямувати могли, щоб орди не втратили і в Україні зібраним військом з озброєними людьми могли битися, й були готові відвоювати й утримати провінцію”. Вважав, що єдиний спосіб повернути втрачені воєводства полягає в перемозі над козаками, “не опускаючись більше до ліків яких трактатів, бо ними тільки неприятели нам час затягують”¹¹. У другій половині травня, коли Павло Тетеря запізнився на перемовини з Беньовським, гетьман вирушив з військом у напрямку “козацької смуги”¹². До противників порозуміння з козаками належала також Литва,

¹⁰ Є. Любомирський до С. К. Беньовського 16 травня 1658 р. з Домбрової (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі ПКК). – Киев, 1898. – Т. III. – С. 297–300).

¹¹ С. Потоцький до А. Тжебіцького 15 лютого 1658 р. з Гори Робчицької (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі Biblioteka Ossolińskich). – № 5808/III. – С. 67–68). У подібному ж тоні гетьман писав до короля. Див. лист від 22 лютого 1658 р. з Робчиць (Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі Biblioteka Czartoryjskich). – № 402. – С. 269).

¹² Dąbrowski J. S. Polsko-moskiewskie rokowania... – S. 94–95.

яка боялася, що переговори з Військом Запорізьким можуть зашкодити процесові замирення з Москвою й викличуть нову війну, до якої ні Велике князівство, ні Корона не були готові¹³.

Перед самим сеймом, на якому мала обговорюватися проблема переговорів з Москвою й козаками, розгорілася пропагандистська війна між прибічниками різних опцій зовнішньої політики. Прихильники переговорів з Москвою в творі, названому “Політичний дискурс перед великим сеймом варшавським, з ким ґрунтовно укласти мир, тобто з московитом, чи зі шведом”, звертали увагу, що Річ Посполита більше користі матиме від пакту з царем. Автор зазначав, що мир з Москвою дозволить не тільки повернути Литву та Інфлянти, але принесе також “притлумлення громадянської війни козаків, яке завжди обмежувалося миром”. Проголошуючи потребу примирення зі східним сусідом, зауважував, що Річ Посполита не має сил для відсічі царським військам, а ймовірний союз з козаками й татарами не гарантує повернення втрачених земель, бо ж треба буде повертати, осаджуючи місто за містом. Крім того, “унія наша з Москвою поверне нам козаків”¹⁴. Знову в “Правдивому дзеркалі коронним синам під час сейму в цій біді” автори зверталися до маршалка сейму, щоб продовжити розпочаті з козаками переговори, ті ж “бо самі цього жадають”¹⁵. З цього листа можна довідатися, яких аргументів уживали противники перемовин з І. Виговським. Отже, розпускалися чутки, нібито посланець гетьмана Теодосій Томкевич переймався передусім шпигуванням на користь свого патрона¹⁶.

Відповіддю королівського двору став лист познанського воєводи “Мир з ким? Чи зі шведом, чи з козаками, чи з Москвою?”, в якому автор зауважив, що ці переговори не виключені, але найважливішим є договір з козаками, бо він змусить Швецію та Москву укласти мир. “Сам... Пан Бог покаже спосіб, коли козаки самі, непримушені, до нас хочуть повернутися, бо ж бачать і вони, що ані їхня свобода без нас, ані наша без них далі існувати не може”. Радив: “...я починаю тоді із запалом і в добрій вірі з ними трактувати”. Вважав за можливе виконати умови, виставлені козаками, хоча волів, аби релігійні питання були розглянуті на сеймі. Під час переговорів з представниками царя (мали б відбуватися одночасно, щоб запобігти відновленню війни) польські комісари мусять дати ясно

¹³ Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku // Studia wschodnie. Prace historyczne / red. K. Matwijowski, R. Żerelik. – Wrocław, 1993. – Т. II. – С. 33–37.

¹⁴ Dyskurs polityczny przed sejmem wielkim warszawskim, z kim ґruntowniej zawrzeć pokój: czyli z Moskwicinem albo z Szwedem? (Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza. – Т. I. – С. 213–216).

¹⁵ Speculum prawdziwe synom koronnym in hac podczas sejmu calamitate zostającym roku 1658 (Тамże. – С. 217–219).

¹⁶ Тамże. – С. 218.

зрозуміти, що Річ Посполита не погодиться на жодне порозуміння без повернення України під скіпетр польського короля. Також пропонував, щоб категорично жадали виведення московських військ з теренів Литви та України. Козаків, яких переговори з Москвою і справа успадкування трону точно занепокоїли б, радив заспокоїти запевненням, що мир з царем схилить шведів до поступок¹⁷.

Про те, що проблема переговорів з козацтвом мала значну підтримку серед коронних сенаторів, свідчить інформація, переслана австрійським послом у Варшаві Францішком Лісолею. Він доповідав цісареві, що багато польських сенаторів, бажаючи полегшити переговори, погоджуються на пакт, взорований на Люблінську унію¹⁸.

Вийти зі шведської війни не дозволяли Речі Посполитій завищені умови, пропонувані Карлом X Густавом, а дедалі помітніші приготування Москви до відновлення військових дій змусили короля та його дорадників погодитися на переговори з представниками царя. Сейм, який засідав у Варшаві з 10 липня, пристав на елекцію царя на польський трон, але лише у випадку, якщо цар присягне на умовах, поданих комісарами в травні. В інструкції, ухваленій послами, містився запис про обов'язковість повернення України під владу короля та виходу звідти московських підрозділів¹⁹.

Одночасно король та його дорадники вирішили спробувати укласти угоду з козаками, гадаючи, що швидке її підписання зміцнить польську позицію під час переговорів з Москвою. Задля цього були готові поєднатися з Військом Запорізьким не на умовах, визначених попередніми інструкціями, а на засадах, зіпертих на договорі, взорованому на польсько-литовську унію. У розмові з цісарським послом Ф. Лісолею король зазначив, що козаки повинні користуватися тими самими привілеями, що й громадяни Великого князівства Литовського, мати власних урядників, вибирати послів на сейм, "утворити окреме тіло в тілі самої республіки"²⁰.

¹⁷ Pokój z kim? Czy z Szwedem, czy z Kozaki, czy z Moskwą? (Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – № 61. – С. 76–82). Одночасно воевода, не додаючи можливості дійти згоди зі Швецією, не відкидав потреби порозумітися з Москвою. До прибічників угоди з царем належали тоді С. Любомирський, П. Сапєга, В. Госевський, литовський канцлер К. Пац, литовський підканцлер А. Нарушевич (див.: Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania... – S. 98).

¹⁸ Лист від 8 серпня (Гарасимчук В. Матеріали до історії... – № 80. – С. 104).

¹⁹ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 73; Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 2005. – № 2. – С. 39.

²⁰ Ф. Лісоля до цісаря 14 липня 1658 р. з Варшави (Гарасимчук В. Матеріали до історії... – № 69. – С. 92); Kubala L. Wojny duńskie... – S. 106–107.

Справою домовленостей з козаками зайнялася сеймова комісія, створена 18 липня. До її компетенції належало також опрацювання інструкції для комісарів на переговори з Москвою²¹. Комісія збиралася 19–25 липня на таємних засіданнях, результат яких не було представлено в ізбу, а подано лише сенату (25 липня). Звертає на себе увагу відсутність в її складі послів з українських воеводств. А вони ж були найбільше зацікавлені наслідками переговорів з І. Виговським. У їхній інструкції з'явився запис: "... бо комісія з козаками призначена окрема, на якій все благополуччя в цьому пункті наших воеводств зависло, тоді їх мосць панове послі наші повинні нагадати його королівській мосці, і в Речі Посполитій, аби комісари були призначені з наших воеводств, бо з таких рад залежить остаточний порятунок Речі Посполитій"²².

Великий вплив на зміст укладеної інструкції на переговори з І. Виговським мали відомості про вторгнення московського війська, які накочувалися з України. Як занотував австрійський посол, це призвело до того, що польська сторона змушена була піти на значні поступки стосовно козацьких вимог, пристаючи, як зауважував Л. Кубаля, мало не на всі умови, виставлені І. Виговським²³. Сам текст інструкції незнаний. Відомо тільки, що взяв її у Варшаві смоленський каштелян Казимир Людвік Євлашевський на початку серпня (перед 7 серпня) напередодні від'їзду²⁴. Можна припустити, що в її основі лежала вступна угода,

²¹ До складу комісії увійшли біскупи: краківський (А. Тжебіцький), віленський (Я. Довгялло-Завіша), полоцький (Я. Гембіцький) та київський (Т. Уейський); воеводи: познанський (Я. Лещинський) та вітебський (В. Волович), а також ленчицький каштелян (А. Сельський), коронний підскарбій (Б. Лещинський), литовські канцлер і підканцлер (К. Пац та А. Нарушевич), сім послів: хелмінський підкоморій Я. І. Банковський, сандомирський хорунжий М. Дембіцький, луковський староста С. Відліца-Домашевський, гнєзнінський староста Я. Гнінський, серадзький хорунжий А. Понятовський, грабовецький староста С. Сарбевський, ошмянський маршалок Я. Зенович (Krauze B. Relacje z sejmu 1658 r. (APGd. 300/29/147. – S. 165–165v. Цит. за Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. – Wrocław, 2000. – Т. 1. – S. 269).

²² Інструкція Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств від 22 червня 1658 р., Володимир (Архив Юго-Западной России (далі АЮЗР). – Киев, 1888. – Ч. 2. – Т. II. – С. 37).

²³ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej w jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655 – 1660). – Kraków, 1870. – Т. 1. – S. 5; Kubala L. Wojny duńskie... – S. 107; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 151; Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej... – S. 268–269.

²⁴ Я. Лещинський до С. К. Бенювського 7 серпня 1658 р. з Варшави (Гарасимчук В. Матеріали до історії... – № 79. – С. 101); Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1998. – Т. X. – С. 329.

підписана волинським каштеляном і Павлом Тетерею, бо ж, як писав під кінець серпня Ян Лещинський, “надана вашим мосцям комісарам (Беньовському та Євлашевському. – П. К.) повна можливість задоволення і декларація на всі пункти, особливо, які через пана Тетерю погоджені”²⁵. У Львові Я. Лещинський долучився до волинського каштеляна, й вони разом вирушили в Україну. Через Чигирин дісталися гетьманського обозу на Задніпров’ї²⁶.

Підписана у вересні 1658 р. в Гадячі угода з козаками значно покращила становище Польської держави. Щоправда, королівський двір непокоїли переговори з Москвою, як у контексті внутрішніх, так і в контексті міжнародних стосунків. Литва висловлювалася за домовленості з царем, погрожуючи укладенням сепаратного миру. Переговори з Москвою могли підважити розмови з козаками, тому познанський воєвода у листі до С. К. Беньовського заспокоював, що “мир (з царем. – П. К.) постане з безпечними умовами для нашої сторони і зі збереженням свободи козаків, яких ми до останньої краплі крові не відступимося й утискати не дамо”²⁷. Наклалися на це ще не закінчена війна зі Швецією, а також звістки про шведсько-московські переговори, які могли закінчитися договором, спрямованим проти Польщі.

Так виглядало ставлення коронних еліт до ідеї порозуміння з козаками перед підписанням угоди. Насамперед прагнули перетягнути козацтво на свій бік, розраховуючи не тільки повернути втрачені провінції, але й покращити становище Речі Посполитої, яка змагалася зі Швецією і стояла перед проблемою відновлення війни з Москвою. Відтак погоджувалися практично на всі умови протилежної сторони. Проте все змінилося після підписання угоди. Впливало це, передусім, з мілітарних успіхів на сході (повернення частини території Великого князівства Литовського) та півночі (здобуття Торуня). Угода була важким компромісом.

²⁵ Я. Лещинський до С. К. Беньовського під кінець серпня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czartoryjskich. – № 388. – S. 483). Відомо, що в інструкції комісарам було наказано не поступатися у справах Брестської унії, а також переконати козаків у потребі скликати спільний синод уніатських та православних єпископів. В інтересах уніатських єпископів комісари мали домагатися повернення маєтків, забраних на підставі Зборівської угоди, а також права володіти до кінця життя половиною фундаційних надань. Щодо проблеми майбутнього Князівства Руського, то ця справа була добре відома у варшавському дворі, і, як уже мовилося, сам король підтримував цей задум, бажаючи схилити до угоди козацьку сторону. Див.: Ф. Лісоля до цісаря 14 липня 1658 р. з Варшави (*Гарасимчук В.* Матеріали до історії. – № 69. – С. 92); той-таки до цісаря 8 серпня 1658 р. з Варшави (Там само. – № 82. – С. 106).

²⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – С. 329–330.

²⁷ Я. Лещинський до С. К. Беньовського 7 серпня 1658 р. з Варшави (*Гарасимчук В.* Матеріали до історії... – № 79. – С. 101–102). Див. лист того ж таки до волинського каштеляна, написаний під кінець серпня (Biblioteka Czartoryjskich. – № 388. – S. 482–483).

Для козацьких еліт та свідомої частини руської людності вона загороджувала дорогу до незалежності. Для польської сторони означала підтримку “значної політичної, військової, релігійної автономії, а також суттєве послаблення кріпосницької залежності у Князівстві Руському”²⁸. Це наклалося на такі дражливі проблеми, як ліквідація Греко-Католицької Церкви, справа повернення маєтків їхнім давнім власникам, а також чисельності реєстру. Не забуваймо, що обидві сторони розділяла десятилітня ненависть, підживлювана кривавими зіткненнями.

Текст угоди з пунктами, які були висунуті на генеральній раді, завезло до короля козацьке посольство у складі Павла Тетері, Івана Ковалевського та Герасима Каплонського²⁹. Їх випередив спеціальний гонець Іван Папара, який віз новину про укладену угоду. І. Папара дістався королівського обозу під Торунем 8 жовтня³⁰. Напередодні приїзду гінця тут нічого не знали про перемовини, які велися з І. Виговським, бо останній лист був висланий комісарами ще 26 серпня з-за Білої Церкви³¹. Тим часом на відомості з України очікували з великим нетерпінням, бо, як уже згадувалося, переговори з козаками мали величезний вплив на перебіг перемовин з царем. У серпні королівське оточення було впевнене в тому, що вдасться укласти угоду. До того ж удавана слабкість Москви, загроженої нібито бунтом калмиків, схилила короля наказати комісарам відкласти вбік справу успадкування – найістотнішу проблему, порушувану під час перемовин, – оскільки це не завадить подальшим польсько-московським переговорам. Однак у тому ж таки місяці до Варшави надійшла інформація про плановане десантування шведської армії на Помор’ї. Новина поширювалася самим королем Карлом X Густавом і збудила серед членів антишведської коаліції зрозуміле занепокоєння та схилила варшавський двір до зміни позиції в московській політиці. Ян Казимир наказав комісарам, висланим на переговори під Вільно, пришвидшити укладення союзу проти Швеції та схилити Москву до зриву переговорів з Карлом X Густавом³². На це рішення мала вплив не тільки шведська загроза, але

²⁸ *Dąbrowski J. S.* Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661–1668 // *Studia historyczne.* – Kraków, 2001. – Т. XLIV. – S. 4, 573.

²⁹ *Informatio* (ПКК. – Т. III. – С. 347). Див. також: *Бульвінський А.* Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 pp.) // *УІЖ.* – 2005. – № 1. – С. 127.

³⁰ К. Пац до С. К. Бжостовського 8 жовтня з обозу під Торунем (Biblioteka Czartoryjskich. – № 151. – S. 483–485).

³¹ Ян Казимир до комісарів 5 жовтня 1658 р. з обозу під Торунем (*Kubala L.* *Wojny duńskie...* – Dodatki. – № XXXVII. – S. 579).

³² *Wimmer J.* Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660 // *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660* / red. J. Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 194; *Kubala L.* *Wojny duńskie...* – S. 136; *Dąbrowski J.* *Polsko-moskiewskie rokowania...* – S. 102. Не забуваймо, що підрозділи Ю. Долгорукого увійшли тоді до Жмуди.

також і побоювання, що подальше зволікання із завершенням конфлікту з Московою може підштовхнути ту до угоди зі Стокгольмом. Вважалося також, що мир із царем пришвидшить польсько-шведські перемовини. Одночасно сприятливі відомості, які надходили з України та з Данії (17 серпня шведи висадили десант у Зеландії, що відтермінувало загрозу для Помор'я), а також заходи противників елекції царя спонукали до рішення взяти на королівську службу козаків полковника Івана Нечая (перед тим, як закінчатся переговори з І. Виговським) і про початок наступу на території Білорусі. Цей наступ мав відбуватися одночасно з переговорами, а від їхнього перебігу узалежнено хід розмов з московськими послами³³. Ці вказівки підтвердила зібрана в Непорічі рада сенату, яка наказала польським комісарам укласти перемир'я й приступити до справи успадкування перед поверненням втрачених земель. Наступ з боку України мали вести козацькі війська, підтримані татарами, що І. Виговський обіцяв королю ще перед підписанням угоди³⁴. Литовські війська, підтримані І. Нечаєм, та посполите рушення повинні були тим часом зайти в тил царських військ, які стояли під Вільно³⁵.

Як сильно очікувано на укладення угоди з козаками – свідчить лист Миколая Празмовського до комісарів, які перебували під Вільно: "...дай Боже щасливо з Московою (трактат. – П. К.), який базується на угоді українній (це вже в перших наших листах до в. м. моїх милостивих панів достатньо виразили), а так є – не інакше, бо якби що доброго сталося, і вашим милостям моїм милостивим панам легше підуть трактати, бо як Україна була першим початком, джерелом всього нещастя, так, надія в Панові Богу, та ж майбутнє щастя цілої вітчизни добре запліднить і жаданий дасть початок, бо ж і Москва, позбувшись всієї України та розійшовшись з козацтвом, чинити лагідніше захоче і не доводитиме таких претензій, які висувала, збуджена після перших успіхів, що ваша мосць мої милостиві панове зауважить своїм гострим розумом і зробить висновок"³⁶.

³³ Senatus Consultum, Warszawa, 31 sierpnia 1658 r. (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 401. – S. 143–145); Ян Казимир до комісарів 31 серпня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 151. – S. 345–347); К. Пац до комісарів 10 вересня 1658 р. із Закрочима (Kubala L. Wojny duńskie... – Dodatki. – XXXVI. – S. 571–576); Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania... – S. 102.

³⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 139.

³⁵ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 401. – S. 145–146. Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania... – S. 102. Більшість коронних військ була скерована до Пруссії, щоб, використовуючи заангажування шведів у Данії та перехід козаків на бік Речі Посполитої, повернути ці провінції й примусити Кароля X Густава укласти мир.

³⁶ М. Празмовський до комісарів з обозу під Торунем 26 вересня 1658 р. (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 151. – S. 447–448).

У таких часі до королівського обозу під Торунем прибув Папара зі звісткою про угоду. Не важко передбачити, як ця новина подіяла на короля та його оточення. "Не обмануло нас, – писав Ян Казимир, – принаймні розуміння наше й висловлена люб'язно вашою вельможністю в багатьох листах і успіхах українних (на які розпоряджалися оглядатися люб'язно і вашій вельможності) надія, коли вже про щасливо укладений, завершений і оголошений під гарматний салют під Гадячем мир між нами та Річчю Посполитою й козаками, через посла уродженого Виговського, званого Папарою, вчора взяли певну новину". Під впливом останньої зазнала змін московська політика двору. Король, "бачачи, що так той мир, як і з татарами приятель, залежить на тому, щоб ми не квапилися з московськими трактатами"³⁷, наказав, аби комісари не поспішали з угодами й найперше зажадали повернення земель, захоплених Московою.

Про справу успадкування вже не було й мови. Варшавський двір розраховував на те, що супроти нових бажань польської сторони московські послы будуть змушені звернутися до царя за додатковими інструкціями, а тим часом "козацькі й татарські війська (яких 100 000 пішло проти Москви), переслідуючи Родоманського (Ромодановського. – П. К.), який залишився під Білгородом, зможуть дійти (як нам обіцяють) до самої столиці, що й нам могло б принести лагідніший мир з Московою"³⁸. Пропозицію короля підтримала рада сенату, зібрана 11 жовтня³⁹.

Як уже згадувалося, до цього часу в середовищі сенаторів панувало переконання, що слід використати нагоду й за будь-яку ціну повернути козаків. Наразі ж виявилось, що не всі пункти угоди будуть схвалені королівським оточенням.

Волинський та смоленський каштеляни, а також козацькі послы змушували довго чекати на себе, збуджуючи при королівському дворі певне занепокоєння. К. Л. Євлашевський виправдовувався тим, що до 7 жовтня чекав у Луцьку на гетьманських послів, які поволі направлялися за ним у товаристві С. К. Беньовського, а також тим, що провадив розмови з великим коронним гетьманом, "з яким бачитися належало, не тільки, щоб був поінформований, але і з огляду на військо, яке його мосць направив був до Горині, аби затри-

³⁷ Король до комісарів 9 жовтня 1658 р. з обозу під Торунем (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 151. – S. 487–490).

³⁸ Польсько-московський кордон мав знову набути вигляду, затвердженого в Полянівському мирі (1634). Початок розмов про можливе успадкування обставлено виконанням кількох умов. Див.: К. Пац до С. К. Бжостовського з обозу під Торунем 8 жовтня 1658 р. (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 151. – S. 483–485).

³⁹ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 401. – S. 148.

мати останнє чи попросту повернути”⁴⁰. Також виправдовувався, що не пересилав королю акта угоди, бо справа потребує особистого викладу обома посланцями. Під кінець жовтня обидва каштеляни, а також козацьке посольство з’явилися в королівському обозі під Торунем.

Перша аудієнція була надана козацьким послам 28 жовтня. Найперше Тетеря “в красивій і повній розуму промові засвідчив, що вибір співбратів робить його щасливим, покладаючи на нього обов’язок забезпечити вірне підданство”⁴¹, а пізніше королівські комісари та козацькі послы представили королю та зібраним сенаторам акт угоди. Серед присутніх на прийомі (тут були між іншими Миколай Пражмовський, Богуслав Лещинський, а також Єжі Любомирський) найбільше розбіжностей збурили пункти, дотичні знесення унії, надвеликого козацького реєстру, а також надання земських та сенаторських урядів на території Князівства Руського тільки православним. Познанський воєвода Ян Лещинський написав до С. К. Беньовського, що коли б був присутній на тій нараді сенату, засадничо виступив би проти змісту укладеної угоди⁴². Ще раніше познанський воєвода розпочав з більшою стриманістю ставитися до деяких козацьких жадань, що дуже контрастувало з його попередньою цілковитою підтримкою цього порозуміння. У серпні до Варшави прибув брат львівського владики Адам Жоліборський, привізнивши с собою, між іншим, листи від козацького гетьмана. Після ознайомлення з ними Я. Лещинський написав до короля: “...зізнаюся, що ця остання через Львів новина не дуже мені подобається, що Виговський знову окремого статусу вимагає, як у Литві. І другий пункт – вільно в Польщі наймати німецьких людей, чого Литва не має, щоб радше хотіли бути незалежними більше, ніж громадянами єдиної республіки”⁴³. Воєвода виразно розпочинає з нехиттю ставитися до поступок Чигирину, що заходили надто далеко, добачаючи в них гру козацької сторони. Вважав, що жадання козаків тягнули в бік більшої, як на умови Речі Посполитої, незалежності.

Оскільки завдання козацьких послів полягало тільки в презентації угоди й отриманні від короля обіцянки військової допомоги, Г. Каплонський та

⁴⁰ К. Л. Євлашевський до Яна Казимира 13 жовтня 1658 р. з Любліна (Biblioteka Czarzyjskich. – №151. – S. 491–493).

⁴¹ П. Дес Ноєрс 29 жовтня з обозу під Торунем (Portofolio królowej Marii Ludwiki / wyd. E. Raczynski. – Poznań, 1844. – S. 180).

⁴² *Informatio* (ПКК. – Т. III. – С. 347); *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 121–122; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka // Sprawy Narodowościowe.* – Warszawa, 1937. – Т. XI. – № 1–2. – S. 21.

⁴³ Я. Лещинський до короля 5 вересня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czarzyjskich. – № 388. – S. 492).

І. Ковалевський розпочали ладитися до повернення в Україну. Першим до України повернувся І. Папара, а послы, відбувши ще кілька зустрічей (серед інших з нунцієм П. Відоні⁴⁴), залишили обоз 18 листопада⁴⁵. Перед їхнім від’їздом король виконав свою обіцянку й наказав великому коронному гетьманові спорядити в Україну частину підлеглої тому дивізії⁴⁶. При королівському дворі залишався П. Тетеря, який не повернувся в Україну, а затримався в маєтках, подарованих йому королем⁴⁷.

Після від’їзду послів сенатори, які перебували при королі, зайнялися обговоренням окремих пунктів Гадяцької угоди⁴⁸. Багато протестів викликав пункт, що передбачав знесення унії, на захист якої став папський нунцій, затятий противник її ліквідації. Діяльність останнього мало не призвела до конфлікту між католицькими та уніатськими біскупами. Перші були готові підтримати угоду з козаками, навіть умову ліквідації унії, аби тільки зберегти свої маєтки та костьоли на руських землях, що гарантувала угода. З огляду на значне посилення табору, який домагався того, щоб укласти мир з царем й гарантувати останньому успадкування трону, для Яна Казимира та єпископату гострий конфлікт був небажаним. Цей табір опирався угоді з козаками, але побоювався, що занадто рішучі протести можуть призвести до їхнього виходу з укладеної угоди⁴⁹. У наслідку король погодився з нунцієм, а також прийняв рішення про повторні переговори щодо пунктів угоди про знесення унії та інших статей, які збуджували контрверсію⁵⁰. До переговорів знову був покликаний Станіслав Беньовський. Сподівалися, що його місія завер-

⁴⁴ П. Відоні до Апостольської столиці 8 листопада 1658 р. з Нешави (Litterae nuntiorum apostolicorum Ucrainae illustrantes (далі LNA) / coegit P. Athanasius G. Welykyj // OSBM. – Roma, 1963. – Vol. IX: 1657–1659. – S. 182).

⁴⁵ *Copia eines Schreibens aus dem königlichen polnischen Lager von Thorn vom 19 November, worin enthalten, was alda neulich passiret und mit was Praesent die Kosackischen Gesandten von Ihrer Königlich Majestät wieder abgefertiget seind* [Gdańsk, Dawid Fryderyk Rhete?, po 22 XI] 1658 (Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku (далі BPAN). – Nl. 100. 8°. 148 adl.). Поп.: AGAD. – Archiwum Skarbowe Koronne (далі ASK). – Dz. II. – Rachunki Poselstw. – Syg. 22. – S. 32.

⁴⁶ Зізнання полковника Міхала Шемберка (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі Акты ЮЗР). – СПб., 1872. – Т. XV. – № 6. – С. 303).

⁴⁷ Очевидно, П. Тетеря перебував у гострому конфлікті з Данилом Виговським. Охолили також його стосунки з гетьманом (Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 120–121).

⁴⁸ *Informatio* (ПКК. – Т. III. – С. 347).

⁴⁹ *Mironowicz A. Prawosławie i unia.* – S. 156–158; *tenże. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej.* – Białystok, 2001. – S. 173–174.

⁵⁰ *Informatio* (ПКК. – Т. III. – С. 347); *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 122; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka.* – S. 21; *Mironowicz A. Prawosławie i unia.* – S. 158–159.

шиться успіхом. “Самій Русі на тому залежить, — писав до волинського каштеляна Я. Лещинський, — єдність тіла берегти та доглядати, й безсумнівно, самі цьому сприяти будуть, як побачать свою довершену безпеку, бо цим страхом так довго трималися”⁵¹. У своїй інструкції для С. Беньовського король наказував схилити до своїх планів за допомогою підкупу гетьмана І. Виговського та православне духовництво, бо “відомо, що люд стільки буде домагатися, скільки буде підбурений своїми провідниками”. Також запевнив нунція, що у справі ратифікації трактату з козаками нічого не буде вчинено, поки королівські посланці не прозвітують на сеймі про свою місію⁵².

Однак перед тим, як приступити до виконання нового завдання, С. Беньовський зайнявся іншою справою. Попри появу перелічених вище контроверсій, польським політикам залежало на угоді з І. Виговським. Це видно із заходів, ужитих задля усунення найбільших перешкод на шляху до порозуміння, а саме в релігійних питаннях. Передбачаючи непоступливість козаків, а також римської курії щодо проблеми знесення унії, король і прибічники Гадяцької угоди повернулися до концепції скликання спільного синоду уніатів і православних. На думку авторів цього наміру, він мав шанси на реалізацію, бо ширилися чутки, що прихильниками унії були сам гетьман, митрополит Діонісій Балабан, а також П. Тетеря⁵³. За укладення проекту нової церковної унії взявся сам волинський каштелян разом з чернігівським архімандритом Яном Джозефом Мещерським, а також П. Тетеря. У середині грудня в резиденції каштеляна, в Полонному, проект був остаточно опрацьований і надісланий королю. Передбачалося, що уніати визнають юрисдикцію київського митрополита чи навіть будуть долучені до Православної Церкви. Уніатські єпископи мали погодитися з таким способом поєднання, і то перед ратифікацією Гадяцької угоди. Потім православні вислали б своїх послів до Рима для опрацювання трактату про релігійну згоду. Пізніше мав відбутися синод, який би затвердив умови загальної угоди. Однак проект не дочекався реалізації, не був навіть оприлюднений, бо наштотхнувся на спротив як апостольської столиці, так і нунція⁵⁴. Крім того, варто зауважити, що в королівсь-

⁵¹ Я. Лещинський до С. К. Беньовського 29 листопада 1658 р. з Гошлина (*Kubala L. Wojny duńskie...* — S. 450).

⁵² *Mironowicz A. Prawosławie i unia*. — S. 158–159.

⁵³ Віленський єпископ Ян Довгялло-Завіша писав до нунція 16 листопада 1658 р.: “знаю, що деякі козацькі поводити є прихованими уніатами, тільки через плебс, який схизматичські духовні проти них підбурюють, воліють критися, щоб з часом могли зробити щось добре” (*Mironowicz A. Prawosławie i unia*. — S. 162).

⁵⁴ Про проект нової церковної унії, а також про проект унії авторства холмського єпископа Якуба Суші див.: *tamże*. — S. 159–168.

кому оточенні з’явилися плітки, буцімто козаки після перемоги з допомогою польських військ над Москвою мірилися знову від’єднатися від Речі Посполитої. Подібні чутки докотилися навіть до України, про що звітлював Яна Казимира сам І. Виговський: “Зичив би тоді, аби такі донощики наші, злі наміри та задуми у вашої королівської мосці не мали місця”⁵⁵.

У лютому в Україну знову прибув Станіслав Беньовський з місією поновних перемовин з приводу деяких пунктів Гадяцької угоди. Каштелян покинув королівський двір під Торунем після 17 листопада й подався до Полонного⁵⁶. Там на зламі 1658–1659 рр. застав його королівський наказ, щоб “їхав до Виговського для перегляду перелічених пунктів, яких республіка прийняти не могла”⁵⁷. Місія закінчилася повним провалом, бо, за гетьманом “їздячи кілька днів, аж під Чорнухи, зваблювали, але не змогли, й у згаданих справах від’їхали”⁵⁸. Можливо, обидві сторони погодилися, що слід відкласти всі справи, пов’язані з угодою, до скликання сейму, який мав узятися за її ратифікацію⁵⁹.

Власне засідання сейму дало можливість усім представити свої погляди щодо укладеного порозуміння. Тепер свій голос у дискусії з приводу потреби угоди, а також її умов мала подати коронна шляхта. Сейм відкрився 17 березня⁶⁰. У легації на передсеймові сеймики король звернувся з таким проханням: “повертає нарешті за благословенням неба на службу його королівської мосці і повертається до тіла вся Україна, виконуючи звиклий обов’язок його королівській мосці, щоб коли-небудь вітчизні вернулася удача, погамувавши тих, хто шаленіє в лоні власної матки, шкідливі синів прощуки, щоб стався давно очікуваний зв’язок між об’єднаними народами, скріпленими тілом однієї вітчизни. Дещо, тоді ухвалене з Військом Запорізьким панами комісарами, явним стане станам цієї Р. П. (Речі Посполитої. — П. К.) на сеймі. А це все аби було апробоване, стало ухвалою майбутнього сейму, як сама

⁵⁵ І. Виговський до Я. Казимира 5 грудня 1658 р. з табору під Ржищевим (*Biblioteka Czartoryjskich*. — № 402. — S. 309–311); *Kubala L. Wojny duńskie...* — Dodatki. — № XCII. — S. 586–587.

⁵⁶ *Informatio* (ПКК. — Т. III. — С. 347). 19 грудня в Сокалі зустрівся з великим коронним гетьманом, але не знаємо деталей цієї зустрічі. Див.: С. Сарбевський до М. Празмоського 1 січня 1659 р. з Велешниці (AGAD. — Archiwum Koronne Warszawskiej. — Dz. rosyjski, 55^c, № 34. — S. 1).

⁵⁷ ПКК. — Т. III. — С. 348.

⁵⁸ Там само. 19 лютого Беньовський повернувся до Полонного. Див.: *Jerlicz J. Latopisiec, albo kroniczka / wyd. K. Wł. Wójcicki*. — Warszawa, 1853. — Т. II. — S. 16.

⁵⁹ *Tomkiewicz W. Unia hadziacka*. — S. 21.

⁶⁰ *Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej*. — Т. I. — S. 278–280.

слушність тягне, так наполегливо своїм бажанням прагне до цього король його мосць пан наш милостивий”⁶¹.

Більшість сеймиків погодилася на ратифікацію угоди⁶². Правда, шляхта висловлювала певні застереження у зв’язку з незнанням змісту акта, але засадничо вважала його в цій міжнародній ситуації потрібним. Найбільше застережень до угоди мали егзулянцькі сеймики та воєводства, сусідні з майбутнім Князівством Руським. Ці останні пов’язували з тривалим порозумінням найбільше надій, маючи вже досить непевної ситуації на лінії, яка поділяла дві протиборчі сторони. Докучали не тільки вилазки ворожих загонів, але й розміщені там коронні та литовські частини (останні – на Волині). Багато проблем породжували також загони, затягнуті І. Виговським, які вдавалися до різних ексцесів, не бажаючи й чути про відхід за Дніпро⁶³.

Київська й чернігівська шляхта, засідаючи спільно у Володимирі, зажадала, щоб у складі депутації, яка опікувалася козацькою проблемою, перебували представники senatorів з українних земель, принаймні по два послы від тамтешніх воєводств. Дивувалася, що “така велика матерія, яка або салют, або, боронь Боже, найгіршу неволю приносить нашим воєводствам, була поручена кільком особам, на це виставленим, а по тих двох посланих їх мосцям (Беньовському і Євлашевському. – П. К.) з абсолютною і, що маловірогідно, необмеженою владою”, тому просила, щоб “про українний край трактували українні мешканці”⁶⁴. Також наказала своїм послам, щоб після обрання маршалка ізба передовсім зайнялася обговоренням умов угоди з козаками. Луцький сеймик теж скаржився на двір, який не поінформував про особливості укладеного перемир’я, у зв’язку з чим шляхта не знає, що послы мають апробувати. Задля цього наказав своїм представникам звернути особливу увагу, які вигоди дає Речі Посполитій це порозуміння, а також подбати, щоб жодні провінції не були відірвані від держави⁶⁵. Зібрана в Судовій Вишні шляхта Руського воєводства заборонила своїм послам погоджуватися на затвердження тих пунктів, які не будуть відчитані в посольській ізбі⁶⁶. Решта

⁶¹ Королівська легация на передсеймовий сеймик Заторського князівства 13 січня 1659 р. з Торуня (Akta sejmikowe województwa krakowskiego (далі ASWK) / wyd. A. Przyboś. – Kraków, 1953. – Т. II. – С. 655).

⁶² У деяких інструкціях козацьку справу взагалі не порушували, приміром, з сеймиків ленчицького та опатівського.

⁶³ Див.: Biblioteka Czartoryjskich. – № 1657. – С. 510.

⁶⁴ Інструкція Київського та Чернігівського воєводств від 17 березня 1650 р., Володимир (АЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – С. 48).

⁶⁵ Інструкція Волинського воєводства від 17 березня 1659 р., Луцьк (Там само. – С. 59).

⁶⁶ Інструкція вишнівського сеймику від 29 лютого 1659 р., Судова Вишня (AGZ. – Т. XXI. – С. 278).

сеймиків, виражаючи велике задоволення фактом згоди з козаками, дозволяли своїм послам затвердити угоду після контактів з послами інших воєводств чи після виконання деяких умов⁶⁷. Краківська шляхта під впливом аргументів краківського єпископа Анджея Тжебіцького стала на захист прав Католицької Церкви в Україні та переваг католицьких духовних при розсаджуванні в Сенаті відносно православної ієрархії⁶⁸. Згадуваний вище володимирський сеймик зажадав, щоб козаки не могли перебувати в шляхетських маєтках, а краківський висував умову повернути маєтки їхнім давнім власникам або спадкоємцям⁶⁹. Видно, що шляхта із задоволенням сприйняла укладений мир, який увінчував криваве 10-річне протистояння, хоча з певним занепокоєнням ставилася до невідомих їй деталей угоди. Звідси сповнені тривоги слова, щоб представники сеймиків подбали, аби угода не принесла “найбільшу шкоду” Речі Посполитій⁷⁰.

Королівський двір мірився, однак, внести до тексту угоди кілька змін, вже засигналізованих І. Виговському через волинського каштеляна. Окремі речі породжували спротив католицького духовництва та нунція, який, зі свого боку, підтримував заходи уніатської ієрархії на захист церковної унії. Проти первісної версії угоди виступала значна частина коронних senatorів. Серед них були, між іншим, єпископи куявський Казимир Флоріан Чарторийський, луцький Ян Стефан Видзга та київський Томаш Усейський, а також згадуваний вище познанський воєвода Ян Лещинський. Їх підтримували литовські senatorи, які були готові дійти навіть до розірвання Гадяцької угоди⁷¹. Тут варто навести думку

⁶⁷ Інструкція сеймику Краківського воєводства від 28 лютого 1659 р. (ASWK. – Т. II. – С. 665–666); інструкція серадзького сеймику від 28 лютого 1659 р., Шадек (Biblioteka PAN w Krakowie. – № 8342. – Teki Pawińskiego. – Т. 25. – С. 810); інструкція Люблінського воєводства від 28 лютого 1659 р., Люблін (Там же. – № 8324. – Т. 7. – С. 172); люда станів Королівської Пруссії 1659 р. (Archiwum Państwowe w Gdańsku (далі APGd). – № 300/29/149. – С. 5); інструкція галицького сеймику, 25 лютого 1659 р., Галич (AGZ. – Т. XXIV. – № 99. – С. 154); інструкція Познанського та Каліського воєводств від 28 лютого 1659 р., Шрода (APGd. – № 300/29/149. – С. 46v.); інструкція Добжинської землі від 28 лютого 1659 р., Ліпно (Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej / wyd. F. Kulczycki // Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1887. – Т. XII. – С. 7); інструкція Бельського воєводства від 28 лютого 1659 р., Белз (Biblioteka Ossolich. – № 15964. – С. 332).

⁶⁸ “*Salvis iuribus et praerogativis Ecclesiae Catholicae Romanae, także salva praeminentia Ichm. panów senatorów duchowieństwa rzymskiego*” (ASWK. – Т. II. – С. 665). Не слід також виключати, що першою умовою був захист Брестської унії.

⁶⁹ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – С. 48; ASWK. – Т. II. – С. 666; AGAD. – AR II. – № 1379. – С. 2.

⁷⁰ Biblioteka PAN w Krakowie. – № 8342. – Teki Pawińskiego. – Т. 25. – С. 810.

⁷¹ *Szwaba M.* Litwa wobec unii hadziackiej... – С. 36; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia... – С. 155–171.

коронного підканцлера Богуслава Лещинського. Вона тим цікавіша, що той належав до прибічників порозуміння. Спротив підканцлера викликали винятково умови угоди, що видається характерним для більшості коронних сенаторів. У своєму вотумі, виголошеному 27 березня, Б. Лещинський рішуче виступив проти жадання ліквідації церковної унії, а також проти повернення православним церков та маєтків, які перебували в руках уніатських духовних. Переконавав, що по затвердженню угоди на землях Речі Посполитої, яка мала повернути втрачені провінції, виникне окрема держава з власним скарбом, військом, урядниками, правом і судочинством. Таврував те, що в католиків відбирали право на уряди та гідності на терені Князівства Руського при одночасному визнанні для православних місць у сенаті й права клопотати про уряди та маєтки в цілій Речі Посполитій⁷². Вважав легковажним дозволити козацькому гетьманові мати 40 тис. війська⁷³. Така значна кількість війська унеможливить будь-який контроль за дотриманням І. Виговським ухвал угоди, особливо в питаннях реальної величини реєстру та проживання козаків винятково в королівщинах. Це ускладнить шляхті справу повернення своїх маєтків і позбавить її робочих рук, бо селяни стануть підданими козаків, увійдуть до реєстру чи навіть можуть бути нобілітовані⁷⁴.

Найбільшим прибічником угоди був її співавтор С. Бенювський. Доповідаючи в сенаті про стан козацьких справ від підписання Гадяцької угоди до сейму, він запропонував прийняти всі умови, стверджуючи, що «угода не є вічною. Козаків така сила і такі потужні, що слід радіти, якщо вони на яких-небудь умовах поєднуються з Річчю Посполитою. Дразнити їх зараз, як ми раніше робили, було б найбільшим безглуздом. Самі бачите, в якому стані перебуває Річ Посполита: з одного боку – швед, з іншого – Москва. У таких умовах змагатися з козаками означало б позбутися допомоги, коли її нам з доброї волі пропонують. Треба їх спершу приголубити, а потім, коли з'єднаються з нами, урядники Речі Посполитої зможуть повернути давній лад. Що означає скасування унії? Чи думаєте, що козаки великі теологи чи апостоли? Треба нам зараз про око пристати на скасування унії, щоб цим заманити. Проголосимо свободу віросповідання, віддамо благочестивій церкві й маєтки,

⁷² «Schizmaticom patet sacer Senatus i prohanus patet Reipublica, patent wszystkie praceminencie w Koronie i dygnitarstwa i beneficja, katolikom zaś w tamtych trzech województwach (Księstwie Ruskim. – П. К.) nic in sacris nic in prophanis tentować się nie godzi».

⁷³ Підканцлер говорив про 30-тисячний козацький реєстр й 10-тисячне затяжне військо.

⁷⁴ Votum JMci P. Bogusława Leszczyńskiego podskarbiego (podkanclerzego. – П. К.) koron. in materia Religionis Graecorum na sejmie et ratificationes pactorum z Kozakami (Biblioteka Czartoryjskich. – № 1656. – S. 538–541).

захоплені уніатами. Це їх (козаків. – П. К.) заспокоїть, а потім видамо закон, що кожен може вірити, як йому подобається – й унія буде цілою. Самоуправління Русі як окремого князівства також довго не протримається. Козаки, які нині про це думають, вимруть, а їхні спадкоємці вже не так гаряче будуть це обстоювати, й поволі все вернеться до колишнього стану»⁷⁵. Ця промова, хоча й не повинна була подобатися коронним елітам, однак змальовувала реальне становище держави. У тій ситуації, в якій перебувала Річ Посполита, не могло бути й мови про розірвання угоди. Сенат давав собі в цьому раду, але попри все вирішив спробувати змінити деякі пункти угоди.

Сенатори намагалися переконати козацьких послів зректися частини вимог, особливо дотичних релігійних справ. Вважали, що опір у цьому питанні польської католицької ієрархії може розпалити суперечку й навіть призвести до розірвання угоди.

У розмовах з першими посланцями козацького гетьмана Федором Виговським та миргородським полковником Григорієм Лісницьким⁷⁶ польську сторону представляли, очевидно, волинський каштелян, а також біскупи: київський – Т. Уейський, краківський – А. Тжебіцький (але тільки в заключній фазі, бо прибув до Варшави 8–10 квітня⁷⁷) та луцький – Я. С. Видзга⁷⁸. Схоже, саме останньому вдалося схилити посланців зректися вимоги щодо ліквідації унії, а також погодитися, аби справу повернення маєтків відкласти до часу створення спеціальної комісії. Проблема визнання за православною ієрархією місць у сенаті полагоджено згідно з думками козацьких представників, але без уточнення, про які саме місця йдеться⁷⁹. Решта умов, які міс-

⁷⁵ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 252–253. Цей виступ відбувся 9 квітня.

⁷⁶ До Варшави вони прибули 4 квітня. Див.: Акты ЮЗР. – Т. XV. – № 7. – Ч. III. – С. 351; П. Відоні до Апостольської столиці 5 квітня 1659 р. з Варшави (LNA. – Vol. IX. – S. 240). Через кілька днів вирушили інші посланці: ірклівський полковник Мацей Папкевич і полковий осавул Гаврило Лісовський, які мали просити короля відкласти будь-які розмови про ратифікацію трактату до появи у Варшаві головного посольства на чолі з обозним Тимошем Носачем. Див.: І. Виговський до Яна Казимира 19 березня 1659 р. з обозу під Зіньковом (ПКК. – Т. III. – С. 332). Про черговість появи козацьких посольств див.: Бульвінський А. Дипломатичні зносини України... – С. 127–128; Pernal A. B. An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. XVII. – № ½. – P. 72–109.

⁷⁷ Dąbrowski J. S. Senat Koronny. Stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza. – Kraków, 2000. – S. 234–236.

⁷⁸ П. Відоні до Апостольської столиці 12 квітня 1659 р. з Варшави (LNA. – Vol. IX. – S. 244–245). Не виключено, що, як впливає з реляції нунція, у розмовах брали участь також коронний підканцлер Б. Лещинський і познанський біскуп В. Толібовський, який пізніше увійде до сеймової комісії з ратифікації угоди.

⁷⁹ Там же. – S. 244.

тилися в акті угоди, були правдоподібно схвалені, бо Дес Ноєрс доповідав, що “здобули вони (козаки. – П. К.) більшу частину того, чого ждали”⁸⁰.

Властиво переговори розпочалися 25 квітня після прибуття до столиці Юрія Немирича. Саме тоді в будинку коронного канцлера М. Пражмовського відбулася перша конференція козацьких послів із сеймовою депутацією, до складу якої входили згадувані вище К. Ф. Чарторийський, Я. С. Видзга, Т. Уейський, Я. Лещинський, а також познанський біскуп Войцех Толібовський, поморський воєвода Станіслав Кобержицький, К. Л. Євлашевський, С. К. Бенювський та 15 послів на чолі з маршалком посольської ізби Яном Гнінським⁸¹. Почалися переговори, які мали остаточно устійнити зміст Гадяцької угоди. Як вже згадувалося, прибічником угоди в її первісному вигляді був С. К. Бенювський. Це саме можна сказати про К. Л. Євлашевського. Противників перелічено вище. Якщо йдеться про решту членів, то їхнє ставлення невідоме. Не знаємо також особового складу делегації послів. Важко відповісти на питання, чи брали участь у розмовах найзацікавленіші, тобто послі з воєводств, розташованих на території Князівства Руського чи поблизу нього. Із застережень до тексту угоди випливає, що перевага належала групі противників поступок козакам. Ще варто зауважити, що Т. Уейський, К. Ф. Чарторийський, К. Л. Євлашевський та Я. Лещинський входили до складу комісії, яка на попередньому сеймі розглядала умови порозуміння з козаками, підписані в Гощі, й укладала інструкцію для польських посланців.

Однак на відміну від ситуації станом на вересень попереднього року, ставлення влади та шляхетського загалу до угоди з козаками зазнало значних змін. Сенатори та шляхта внесли поважні застереження до Гадяцької угоди. Вважали її за таку, що суперечить Люблінській унії. Твердили, що фаворизує збунтованих козаків без гарантії, що вони будуть дотримуватися підписаного. Занепокоєння збуджувало чисельне козацьке військо, яке могло стати загрозою для Речі Посполитої. З’явилися також закиди, що православ’я отримало привілейоване становище не тільки в Князівстві Руському, але й у всій Речі Посполитій⁸². Загальне обурення серед послів викликало нобілітування “бунтівників козаків”. У Короні проти угоди виступала та шляхта, маєтки якої знаходилися на території Князівства Руського й були заборані православною шляхтою та козаками. Київським і чернігівським послам посольська

⁸⁰ *Des Noyers P. Portofolio.* – Т. II. – С. 215.

⁸¹ *Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej.* – Т. I. – С. 279, 283–284; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 151; *Piawski K. Czartoryski Kazimierz Florian (zm. 1674) // Polski Słownik Biograficzny.* – Т. IV. – С. 281–282.

⁸² *Kubala L. Wojny duńskie...* – С. 251–252; *Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej...* – С. 36. Їхні застереження збігалися з думкою Б. Лещинського.

інструкція забороняла погоджуватися на умови угоди, які “проти прав і вольностей або щоби зашкодити мали збереженню майнового й морального становища шляхетського стану”⁸³. Біскупі противилися допущенню православних духовних до Сенату⁸⁴. Більше того, як доповідав до Рима нунцій П. Відоні, “не можна точно з’ясувати складнощів переговорів з козаками, які (козаки. – П. К.), знаючи кепський стан наших справ і будучи додатково таємно побуджувані тими людьми, маєтки яких перебувають у козацьких руках, стають дедалі непримиреннішими. Багато (хто. – П. К.) звинувачує волинського каштеляна, який таємно підживлює їхню впертість і який погодився на мир, піднімаючи такий великий скандал, бо не мав відповідних наказів. Хоча деякі кажуть, що отримав таємну інструкцію від познанського воєводи, яка уповноважувала його вчинити це, чим, власне, керувався”⁸⁵.

Через таку поставу польської сторони, перемовини козацьких послів із сеймовою депутацією не були легкими. Найбільше суперечок збурювало питання Брестської унії, знесення якої ждали козацькі послі, як і ратифікації сеймом Гадяцької угоди в її первісному вигляді. Ситуація ставала напруженою, а успішне завершення переговорів – сумнівним. С. К. Бенювський зауважив, що доведені до відчаю козаки згодяться на все, але, повернувшись до себе, піднімуть новий бунт і, з’єднавшись з татарами, опанують усю Україну. На диво підігрував йому коронний підканцлер (який попередньо так гостро атакував пункти угоди), стверджуючи, що в протилежному випадку втрачать на користь царя Білорусь та Литву, а на користь Швеції – Інфлянти, Жмудь та Пруссію. Тоді залишиться думати лише про “збереження душі, маєтків та дітей”⁸⁶. До переговорів з делегацією долучилися навіть коронні гетьмани й печаткарі. Частина польського єпископату була готова підтримати угоду, бо, як доповідав нунцій, почула від козаків обіцянку повернути католицькі костіли на території України. Дійшло навіть до того, що А. Тжебіцький прямо нагадував Відоні, щоб своїм спротивом не призвів до зірвання угоди. Лише Т. Уейський погрожував, що не погодиться на поступки козацькій стороні⁸⁷.

⁸³ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – С. 48.

⁸⁴ *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 174–175. Сам нунцій, однак, визнавав, що серед польських біскупів є багато прибічників королівського наміру скликати новий собор уніатів і православних з метою обговорення нової церковної унії. Пор.: П. Відоні до Апостольської столиці 19 квітня 1659 р. з Варшави (LNA. – Vol. IX. – С. 251).

⁸⁵ П. Відоні до секретаріату Апостольської столиці 17 травня 1659 р. з Варшави (Тамже. – С. 175).

⁸⁶ П. Відоні до Апостольської столиці 17 травня 1659 р. з Варшави (Тамже. – С. 265).

⁸⁷ Тамже; *Wołoszyn J. J. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696.* – Warszawa, 2003. – С. 216.

У кінцевому рахунку під тиском королівського двору та прихильників угоди сенатори й послали наважилися на компромісне вирішення дражливих проблем. Угоду підтримали всі сенатори, які входили до складу комісії, зокрема маршалок великий коронний та познанський воевода, які не шкодували зусиль, аби переконати козаків стосовно своїх пропозицій. Великий вплив мав той факт, що перед загрозою московської агресії становище козаків погіршувалося як в Україні, так і в Білорусі. “З України погані відомості, що пішли великі московські сили на Виговського і що не тільки з військом, але й із грішми гетьмани направлені на упокорення запалу козаків”. І виникає страх, щоб Виговський “не привіз на собі Москви в ці краї”⁸⁸. З Литви доповідали про призначену на 25 травня концентрацію московських військ у Смоленську, де мав з’явитися сам цар, а також про збір іншої армії в Полоцьку та Вітебську⁸⁹. Польська сторона боялася, що надмірний тиск на козаків у найдражливішій для них справі – ліквідації Брестської унії – може зірвати угоду й помирити Україну з Московією і навіть Туреччиною.

Укладена унія не викликала однозначної реакції серед коронної шляхти. У гроні критиків угоди перебував, зокрема, й Миколай Ємьоловський. У своєму Пам’ятнику він записав: “Ось на загаль до таких великих та неслухняних угод і натовді сейм тамтешній приведено, часові служачи. Це все походило з концепції та винахідливості Виговського й Немирича... так швидко на біду Речі Посполитій задумав (Немирич. – П. К.) пункти та їх через козацьких послів дуже гаряче відстоював, які подекуди були апробовані”⁹⁰.

Вторував йому Вавжинець Рудавський: “Тривожні за себе поляки довго не перешкоджали й уже не як з ворогами й підданими, але як із союзниками та приятелями по-людськи почали поводитися”. Далі зауважив, маючи на думці також Гадяцьку унію: “На позір це був спокійний та успішний сейм, а в засаді речі згубний та гнітючий”. Сам акт був названий ним “цілою тією комедією”⁹¹. У свою чергу Я. Єрлич, щоправда, вважав, що нова унія означала мир, проте трактував її в категоріях зради⁹².

Однак прихильно до укладеного миру ставився прибічник двору Веспасіян Коховський, називаючи його “вікопомним склеєнням відщепленого де-

⁸⁸ Я. Меженський до Б. Радзивіла 4 квітня 1659 р. з Варшави (AGAD. – AR V. – № 9646/L. – S. 161).

⁸⁹ Там же; К. Клокоцький та В. Гурин до Б. Радзивіла 6 травня зі Слуцька (Там же. – № 6865. – S. 96).

⁹⁰ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / Oprac. J. Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – S. 261.

⁹¹ Rudawski W. Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego / Wyd. W. Spasowicz. – Petersburg; Mohylów, 1855. – T. II. – S. 393–394.

⁹² Jerlicz J. Latopisiec, albo kroniczka. – T. II. – S. 89.

рева знову в одне”. Цю думку поділяв Самуель Твардовський, який звинувачував козацьку чернь у тому, що вона перешкодила еліті утворити “третю частину Речі Посполитої”⁹³. З ентузіазмом висловлювався про Гадяцьку унію також професор Замойської академії Базилій Рудомич – русин з походження, який у 1644 р. перейшов на католицизм, – з радістю сприймаючи інформацію про укладення цього “жаданого миру”. Під датою 30 травня 1659 р. занотував: “Переписав для себе почергові пункти миру із запорізькими козаками. Видно з них величезні привілеї щодо як релігії грецької, так і вивіщення їх самих та Князівства Руського. Дякуючи цим вольностям, Русь можна порівняти з Короною та Великим князівством Литовським”⁹⁴.

Помилявся б той, хто вважав би, що після затвердження сеймом проблема Гадяцької угоди зникла й більше ніхто не порушував цієї теми. До останньої повернулися під час Чуднівської кампанії, коли почали наново налагоджувати стосунки з козаками та їхнім гетьманом Юрієм Хмельницьким. Під час переговорів, які велися в польському обозі вже після битви під Слободищами, королівська сторона запевнила посланців молодого гетьмана у підтвердженні козакам давніх свобод та привілеїв, наданих королями та Річчю Посполитою. Початково “всі подані пункти проходили без жодних заперечень”. Коли ж козацька делегація повідомила, що умовою повернення під протекцію короля є відновлення в цілості пунктів Гадяцької угоди, з якої “як від його королівської мосці та Речі Посполитої заприсяженої жодного пункту викинути не хотіли”, розмови через спротив польської сторони залякли на місці⁹⁵.

Оскільки жодна зі сторін не бажала поступатися, польські комісари повідомили гетьманів про наявну ситуацію. Натомість останні скликали нараду, у якій взяли участь усі сенатори та урядники, які перебували в обозі, а також старші офіцери. Частина присутніх не схвалювала угоду зразка 1659 р. Лунали навіть пропозиції повернутися до зненавидженої козаками “Ординації Війська Запорізького” 1638 р., а деякі вважали, що не варто бавитися в переговори, а слід вдарити на козацький табір й “на крові та знищенні бунтівників... будувати

⁹³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wyd. E. Raczyński. – Poznań, 1840. – T. I. – S. 365; Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potem Szwedami, i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza, Króla Polskiego tocząca się. – Calissii, 1681. – S. 273.

⁹⁴ Rudomicz B. Efemeros czyli diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672 / Przekład z łac. W. Froch, oprac. historyczne i historyczno-prawne M. L. Klementowski, oprac. filologiczne W. Froch. – Lublin, 2002. – Cz. I. – S. 101, 122.

⁹⁵ Relacja panów hetmanów o ukrainnej z Szeremetem i Kozakami transactiej na sejmie walnym warszawskim, die secunada maj A. 1661 złożonym czyniona (APGd. – № 300/R/Ee. – S. 435); Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Tł. i oprac. A. Hniłko. – Warszawa, 1922. – S. 93–94.

тривкий мир”⁹⁶. За автором “Польсько-московської війни”, зібраних у наметі охопило “обурення та гнів супроти того, що ті, хоч і переможені в битвах, але таким зухвальством та легковаженням тримаються у своїй впертості й насмілюються закликати до розгляду умов, які з огляду на результати війни мають покійно прийняти”⁹⁷. Проте обидва коронні гетьмани схилилися до порозуміння, добачаючи в історії польсько-козацьких стосунків не тільки бунти й повстання, але й часи, коли “військо їх (козаків. – П. К.) часто було ніби щитом, який захищав Річ Посполиту й оберігав її перед варварами”⁹⁸. Гетьмани взяли до уваги рекомендації короля й ради сенату, яка відбулася у Львові перед початком кампанії, щоб по можливості уникати пролиття крові й перетягнути на свій бік козаків в обмін на амністію, а також збереження давніх прав. Аргументували тим, що для польської армії бажанішим було мати козаків за союзників, ніж продовжувати війну на два фронти. Укладення угоди з Військом Запорізьким не тільки розірве його зв’язок з Москвою, а й дозволить повернути міста, які ще перебували в руках ворога, зміцнить Річ Посполиту у війні з Московською державою, уможливить зимівлю в Україні зморених коронних військ та їхнє відновлення після тяжкої кампанії⁹⁹.

Аргументи гетьманів переважили, але у справі затвердження угоди в цілісності було ухвалене некорисне для козаків рішення. Постановлено не порушувати проблеми Гадяцької угоди, яку, однак, Військо Запорізьке саме й зірвало. Крім того, як висловився автор “Польсько-московської війни”, “іншим було їх (козаків. – П. К.) становище та сили, коли той мир (Гадяцьку угоду. – П. К.) підписували, а іншим є зараз”. Попри все, військове становище Польської держави було настільки непевним, що Ю. Хмельницькому було обіцяно переглянути домовленості після закінчення війни¹⁰⁰. Це мало статися під час сейму 1661 р., який збирався затвердити Чуднівську угоду. Ще раніше, на початку року, двір, побоюючись контактів козаків з Москвою й татарами, почав задумуватися над можливістю відновлення Князівства Руського, але вагання тривали недовго й до цієї ідеї більше не поверталися¹⁰¹.

⁹⁶ *Wojna polsko-moskiewska...* – S. 94.

⁹⁷ *Tamże.*

⁹⁸ *Tamże.* – S. 95.

⁹⁹ *Relacja...* (APGd. – № 300/R/Ee. – S. 436); *Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny...* – S. 574. Крім двох гетьманів С. Потоцького та Є. Любомирського, з senatorів у польському обозі тоді перебували воєводи: київський І. Виговський, белзький Д. Вишневецький, сandomirський Я. Замойський, брацлавський М. Чарторийський, чернігівський С. К. Беньовський, а також галицький каштелян А. Цетнер.

¹⁰⁰ *Wojna polsko-moskiewska...* – S. 95–96.

¹⁰¹ *Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny...* – S. 575. Вплив на це, очевидно, мали жести молодого Хмельницького, як-от передання полякам таємного царського послання капітана Феоктиста Сухотіна.

Усі коронні сеймики, інструкції яких на сьогодні відомі, погоджувалися на затвердження Чуднівської угоди з деякими застереженнями. Висувалася умова непорушності шляхетських свобод і привілеїв. Великополяни вимагали також утриматися від надань козакам з королівських та шляхетських маєтків та повернути маєтки і староства їхнім давнім володарям¹⁰². Вперше з козацького питання висловилося Мазовія, яка погодилася на ратифікацію угоди із застереженням щодо непорушності прав Католицької Церкви. Сеймики південних воєводств погоджувалися на певні зміни в пактах, якщо сейм визнає за потрібне. Що цікаво, справою Князівства Руського зайнялися луцький та житомирський сеймики (останній під проводом экс-гетьмана І. Виговського), погоджуючись скасувати його¹⁰³.

На сеймі під час сенаторських вотумів тільки куявський воєвода Ієронім Вежбовський торкнувся козацької справи. Згадав, що козаки самі розірвали угоду й прийняли царську протекцію, тому, якщо тепер “будуть потребувати апробації пактів, їм це слід забути”¹⁰⁴. Така думка не була одноосібною, бо сейм протягнув далі прийняту під Чудновим лінію, відмовляючись від концепції триалістичної держави. Посли затвердили Чуднівську угоду без змін, оминувши мовчанкою справу Князівства Руського. Ратифікацію підтримала частина католицьких послів, які представляли східні землі Корони, контрольовані в більшості своїй козаками¹⁰⁵.

Коронна еліта давала собі раду в необхідності шукати порозуміння з козаками, особливо з огляду на те, що перетягнути їх на свою сторону прагнула не тільки Москва, а й татари. Однак еліта не збиралася повертатися до первісної версії угоди, укладеної 16 вересня 1658 р. Навіть наявна угода, яка значно обтінала Гадяцьку (не тільки первісну, але й ратифікований на сеймі текст), викликала спротив, зокрема примаса Вацлава Лещинського. Напевно, він був підтриманий у колах шляхти та сенаторів, особливо серед опозиційно налаштованих до політики королівського двору. Ян Казимир та профранцузька партія розраховували на підтримку козаків не тільки в чергових змаганнях з Москвою, але й у баталіях стосовно реформи держави та елекції *vivente rege*.

У наступному році козацькі посланці прибули на сейм з метою повернутися до Гадяцької угоди у повному обсязі, але наштотхнулися на гострий спротив частини посольської ізби. Справу було відкладено до наступного сейму, щоб уже ніколи до неї не повертатися. На перешкоді стало протисто-

¹⁰² Цього домагалися також інші сеймики.

¹⁰³ Інструкції обговорені на підставі: *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej.* – Wrocław, 1977. – S. 53–54.

¹⁰⁴ *Tamże.* – S. 72.

¹⁰⁵ *Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny...* – S. 576.

яння королівського двору з Єжі Любомирським. Козацька проблема поволі відходила на маргінес. Але в січні 1665 р. один із учасників сейму занотував, що прийняті королем козацькі послі прочитали інструкцію, “згадуючи церкви, академії та багато інших матерій, дуже далеких від себе”. Я. Домбровський зауважив, що автор тих слів, найправдоподібніше, не розумів, що козаки репрезентують інтереси усієї Русі¹⁰⁶. Причиною такої постави була, крім усього, й політика пропольськи налаштованого Павла Тетері, наступника Ю. Хмельницького. Пізніші події – перехід Петра Дорошенка на бік татар та зростання загрози з боку Туреччини – призвели до підписання Річчю Посполитою перемир’я з Московією та до поділу України. У такий спосіб були поховані всі надії козаків на повернення до ідеї Гадяча.

Однак варто звернути увагу, що на польському боці традиція порозуміння з козаками на умовах 1659 р. не пішла в небуття. На переломі 1663–1664 рр., а особливо під час задніпровського походу Яна Казимира, в Короні з’явився меморіал, присвячений врегулюванню стосунків в Україні після перемоги над Московією. Його автор пропонував, щоб король, повертаючись з війни, затримався в Києві, “і пакти Гадяцькі, й усі інші угоди чуднівські з попередніми рішеннями щодо становища держави ухвалені за його королівської милості порівняні будуть, що, дасть Бог, відбудуться успішні й фундаментальні для урядування й справи в тих краях нарада й ухвала”. Головний постулат полягав у тому, щоб відокремити козаків від селян та унеможливити в майбутньому переслідування козаків шляхтою і старостами. Під королівським тиском козацькі маєтки мали бути назавжди відділені від королівських та приватних земель, а єдиним обов’язком, який тяжів би над козаками, залишалася військова служба¹⁰⁷. У цьому документі, правда, немає апеляцій до підтримки Гадяцької угоди як одного із способів повернути козаків, але в той період це був єдиний голос, який схилив до порозуміння з ними. Вторувати йому буде Ян Собеський, котрий як гетьман безуспішно намагався переконати короля та його радників обрати шлях укладення угоди з козаками. Укласти її вдалося, хоча й на короткий час, коли вже сам Собеський обійняв трон.

Причину такої ситуації слід шукати в переможних кампаніях 1660 р. та у спровокованому ними переконанні еліт Корони про можливість повернути укра-

¹⁰⁶ Tamże. – S. 578, 580.

¹⁰⁷ Przyczyny, dla których JKM porót swój do Warszawy nie na W. Ks. L[it.], ale raczej na Ukrainę ma obrócić po traktatach szczęśliwie skończonych z Moskwą // Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy. – T. II. – S. 212–215. Щоб шляхта погодилася на пропонувані зміни, була необхідна присутність короля на спеціально скликаному з цією метою сеймику. Постанови останнього пізніше мав затвердити сейм. Автор також закликав не легковажити згаданим планом, інакше це загрожувало новими повстаннями й переходом козаків під татарську й турецьку протекцію.

їнські землі без поєднання з козаками. На східну політику двору падала довга тінь елекційних планів Яна Собеського та його спроб втягнути Військо Запорізьке у боротьбу з конфедератами, а пізніше з рокошанами. Розраховували на козаків, але не мірилися платити жодними поступками стосовно козацьких жадань¹⁰⁸. Видається, що на такій поставі негативно відбилася ще й втома від постійної боротьби з козаками, а також неспроможність знайти вихід із наявної ситуації. Це призвело до того, що вже в 1659 р. Анджей Потоцький як єдиний спосіб “заспокоєння України” пропонував королю поділити її між Росією та Річчю Посполитою.

Вдивляючись у позицію коронної шляхти та владної еліти, можна зауважити таку особливість. У 1658 р. більшість шляхетського соціуму Корони визнавала потребу порозуміння з І. Виговським, вбачаючи в цьому початок кінця проблем держави. Адже від війни з козаками розпочалися всі ті нещастя, які спіткали Річ Посполиту упродовж останнього десятиліття. У цей час край перебував у тяжкому становищі, й угода з козаками видавалася на вагу золота. Це видно з листів Яна Лещинського, який погоджувався на угоду, подібну до Люблінської унії, щоб пізніше з неї (угоди) вийти. Допоки тривала війна зі Швецією, шляхта й провідники політики держави були готові піти на поступки козакам. Все змінилося, коли Річ Посполита уклала мир зі Швецією і внаслідок переможних кампаній 1660 р. перехопила ініціативу на східному фронті. Не було мови про повернення до ситуації, яка передувала 1648 р., але польські політики розпочали відмовлятися від поступок, зроблених у 1658 р. Нове порозуміння вже не було унією, а тільки угодою, такою, які раніше підписувалися з Військом Запорізьким. Серед інших пунктів з її тексту зникло Князівство Руське, а шляхта неохоче ставилася до козаків та їхніх жадань повернутися до Гадяцької угоди. Тільки війна з Московією та плани двору, в яких значну роль мали відіграти козаки, змусили гарантувати їм частину умов, погоджених у 1658 й 1659 рр. Однак пізніше проблема угоди відійшла на задній план, а про Князівство Руське вже не згадували.

А коли вже було цілковито забуто про Гадяч, його ідеї несподівано ожили рівно 50 років по цій унії. У 1708 р., в переддень виправи Карла XII на Росію, шведи й поляки спробували перетягнути на свій бік козаків та їхнього гетьмана Мазепу. Польський король Станіслав Лещинський видав привілей. Ним Україні надавалися такі вольності, якими тішилася Корона та Литва. Вся справа загинула вже за півроку через фіаско шведського короля під Полтавою. Але вона є свідченням того, що традиції Гадяцької унії залишалися живими й далі¹⁰⁹. Поляки повернулися до них у часи Січневого повстання. Створений на переломі червня–

¹⁰⁸ Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny... – S. 592.

¹⁰⁹ Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2002. – R. CIX. – № 3. – S. 143.

липня 1862 р. Народний Центральний комітет прагнув вибороти незалежність Польщі в кордонах з-перед першого поділу Речі Посполитої й пропонував автономії народам Польщі, Литви й Русі. Однак це були вже інші часи, в які традиція Гадяча виконувала роль першого кроку до налагодження взаємної приязні та співпраці між двома народами, які змагалися за незалежність.

Варто тут задуматися над одним питанням: на який статус козацтва готова була піти коронна шляхта? Зі збережених джерел видно небагато. З певністю можна сказати, що не було мови про повернення до стану, що передував 1648 р. Шляхта переконалася в цьому вже давно, про що свідчать поступки, які робилися козацькій стороні в обмін на повернення під владу короля. Вже сама згода на угоду, зіперту на Люблінську унію, демонструє, що шляхта давала собі раду в існуванні в Україні політичного організму, якого неможливо було ігнорувати. Тому Корона погоджувалася на створення третього члена Речі Посполитої – Князівства Руського – зі значним самоуправлінням, очікуючи навзаєм згоди козаків на повернення шляхти до втрачених маєтків, а також на вірну козацьку службу королю й Польській державі. Це був важкий компроміс, і залишається без відповіді питання, чи пережив би він переможне закінчення війни з Московією. Вже через рік після затвердження сеймом Гадяцької унії польська сторона розпочала відмовлятися від пункту про Князівство Руське. Однак надалі в Короні давали собі раду, що немає повернення до “Ординації Війська Запорізького”, хоча таких помислів і не бракувало, про що свідчать згадувані вище голоси, які лунали під час наради у польському обозі піз Чудновим. Звідси інше розв’язання цієї проблеми. Деякі представники шляхти були готові визнати козацтво військовою організацією, члени якої виводилися з-під влади шляхти й старост і тішилися давніми правами й вольностями. Очевидно, чисельність реєстру була обмеженою, але всі ті, хто належав до нього, мали б статус вільних військових осадчих, виразно відділених від селянського стану. “Чому ж рівні права не повинні були мати козаки навіть під шляхтою мешкаючи, щоб до гродських судів, не до панів своїх належали?”, – писав Ян Лещинський ще на початку 1658 р., порівнюючи ймовірне правне становище реєстровців (бо винятково про них тут йшла мова) зі становищем дрібної шляхти¹¹⁰. Попри все важко противитися враженню, що допоки Річ Посполита мала справу з сильним козацтвом чи допоки воно було потрібне для оборони кордону держави перед Московією, татарами й турками, доти старалися оформити з ним стосунки на засадах менших чи більших компромісів. Коли, однак, прийшла пора миру, сейм у 1699 р. не завагався ліквідувати козацтво на Правобережжі.

Переклад з польської Віктора Брехуненка

¹¹⁰ Див. поклики 9 та 107.

Кшиштоф КОССАРЖЕЦЬКИЙ (Варшава)

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ І ГАДЯЦЬКА УНІЯ

Проблема ставлення Великого князівства Литовського до Гадяча 1658 р. є багатопланою. Дивитися на неї слід у різних площинах і в широкому контексті мінливого становища Речі Посполитої, а особливо самої Литви в 1655–1659 рр. Крім світоглядних уявлень про козацтво, його функцію та “природне” місце в соціумі, на позицію литовських еліт надзвичайно сильно вплинула поточна військово-політична ситуація, в якій опинилося Велике князівство Литовське. За умови збереження засадничих стереотипів сприйняття козацтва, що яскраво засвідчили передгадяцькі та післягадяцькі литовсько-козацькі стосунки, саме внутрішня та зовнішня кон’юнктура, як буде показано нижче, відіграла вирішальну роль. Тому на цих особливостях і сконцентруємо увагу.

Приміром, інакше козацьку проблему сприймали представники литовських еліт, які перебували в Короні в період, коли козаки та Москва “залили” Велике Князівство¹. Стосується це й частини шляхти, яка чи то залишалася у литовському війську, чи то з власної волі покинула литовські землі. Інакше нова реальність тиснула на ту частину шляхти, якій довелося залишитися на місці. Однак і її належить поділити на ту, яка безпосередньо перебувала на теренах, зайнятих козаками, й на ту (як-от мінська чи новогрудська), яка мала справу з ними тільки під час їхніх розбійних рейдів через згадані воєводства чи за інших okazji, приміром торгових. Була й шляхта, яка, замешкуючи в Полоцькому воєводстві під царською владою, не зіштовхувалася з козацькою проблемою. Кожна з перелічених груп шляхти мала своє, вироблене з власного досвіду, ставлення до козаків, до ідеї порозуміння з ними та до ідеї спільної боротьби проти Москви. Не слід забувати, що в ті роки практично вся Литва перебувала під московським пануванням, а козаки також

¹ Проблему стосунку Литви до Гадяцької унії засигналізував у своїй дуже ґрунтовній статті Марек Шваба. Однак сконцентрувався він лише на позиції представників литовських еліт (*Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej // Studia Wschodnie. Prace Historyczne / Red. K. Matwijowski, R. Żerelik. – Wrocław, 1993. – Т. II. – S. 33–37*).

були царськими підданими. Це дуже істотно впливало в 1654–1659 рр. на поставу шляхти стосовно козаків. Ставлення шляхти до Москви часто відбивалося на контактах з козацтвом, а останні – на сприйнятті царських влад. Варто також мати на увазі політичне тло, напрочуд мінливе в другій половині 1650-х рр. Одну позицію стосовно Москви та її союзників – козаків – Велике Князівство обстоювало до моменту угоди в Немежі (листопад 1656 р.), а іншу – після. Контакти ці зазнали змін під час наростання непорозумінь між Москвою та Річчю Посполитою, яке супроводжувалося втягуванням до них України Івана Виговського аж до вибуху війни наприкінці 1658 р. Усі ці чинники слід взяти до уваги, пробуючи прояснити ставлення різних прошарків населення Великого князівства Литовського до Гадяцької унії, їхні мотиви та наступні зміни. Це нелегке завдання, бо наразі не диспонуємо сукупністю джерел, потрібною для вичерпного з'ясування проблеми, поставленої в такий спосіб.

* * *

Ситуація, з якою маємо справу в Литві в переддень Гадяцької унії, значною мірою була зумовлена трагічними подіями попередніх років. Гостра внутрішня криза Польсько-Литовської держави, започаткована в 1648 р. козацьким повстанням в Україні, створила Москві небачені можливості для реваншу за програні від часів Стефана Баторія війни та за територіальні втрати. Встановлення в 1654 р. московської протекції над Україною означало війну з Річчю Посполитою. Головні сили царських військ були скеровані на землі Великого князівства Литовського. Україна, опанована в значній своїй частині козацькими союзниками Олексія Михайловича, не потребувала аж такого залучення царських сил. Союзники сподівалися на штовхнутися в Литві на твердий опір, тому ще перед початком дій було вирішено спорядити на допомогу царським військам козацький корпус під орудою ніжинського полковника Івана Золотаренка². Нещастя Речі Посполитої доповнило влітку 1655 р. шведське вторгнення, від якого постраждали в першу чергу коронні землі.

Шведський напад на Річ Посполиту заскочив Москву, однак не збудив значних побоювань. У Кремлі гадали, що шведи традиційно зацікавлені балтійським узбережжям, головне пруським, що особливо не перешкодило московським цілям. Правда, швидко почали непокоїти нечувані успіхи військ Карла X Густава й масовий перехід у його підданство польської шляхти, а в

² Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655. – Zabrze, 2004. – S. 38–39.

серпні–жовтні й частини литовської (у Жмуді) разом із великим гетьманом Янушем Радзивілом. Що гірше, однією з умов свого переходу під протекцію шведського короля шляхта ставила повернення за його участі земель, опанованих козаками та Москвою. Король не відмовлявся, оскільки, бажаючи зміцнити свою владу в Речі Посполитій, не міг вчинити інакше. Якою була практична цінність цих обіцянок – справа десята. У кожному разі серед прибитих поразками поляків та литовців виникали надії на черговий етап війни на сході й на повернення втрачених земель за допомогою прекрасної шведської армії. Восени 1655 р. в Литві про це говорилося доволі часто³, що доходило до вух московських воєвод, а через них до Олексія Михайловича, збуджуючи зрозумілий неспокій. Побоювання підсилювали ще й попередні неприємні кроки Швеції: 11 серпня Магнус де ла Гарді поінформував наближених царя про успіхи свого короля й про те, що Велике Князівство прийняло шведську протекцію. Одночасно вимагав, щоб московські війська припинили свій рух. На підтвердження цих претензій капітан Йоганн фон Уленброк 25 серпня на чолі 117-ти драгунів з Динебурга захопив Браслав, а трьома днями пізніше підвів значну частину місцевої шляхти під протекцію Кароля X Густава⁴. У поєднанні з масовим переходом коронної шляхти до шведського підданства це викликало восени в росіян підозри про існування ворожої польсько-шведської ліги. Почали непокоїтися, що подібну позицію обстоює також і литовська шляхта, що вона підтримувала своїх “коронних братів” при прийнятті рішення, а тому побоювалися, що значна її частина опиниться на шведському боці⁵.

Однак доволі швидко з'ясувалося, що з боку коронної шляхти, а тим паче литовської, не дійде до жодної військової співпраці зі шведами проти Москви. Натомість коронна шляхта вже під кінець 1655 р. почала виступати проти шведів, а повернення Яна Казимира до краю лише посилювало боротьбу проти нападників.

Розвиток подій упродовж трагічних для Речі Посполитої місяців другої половини 1655 р., розвіювання надій на зміну ситуації за допомогою шведів

³ Див., зокрема: *Vorbek Lettow M. Skarbnica pamięci / Opr. E. Galos. F. Mincer. – Wrocław, 1968. – S. 252.*

⁴ *Kotljarchuk A. In the Shadows of Poland and Russia. – Södertörns högskola, 2006. – S. 117–118.*

⁵ *Флоря Б. Н. Миссия В. Н. Лихарева в Польше и Литве (к истории русской внешней политики времени “Потопа”) // Славянские народы: общность истории и культуры / Ред. В. Н. Носов. – Москва, 2000. – С. 85–86; Wisner H. Rok 1655 w Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1981. – № XXVI. – S. 87, 91–93.*

призвели до кристалізації в середовищі литовської шляхти певних політичних опцій з метою пошуку собі нового місця в новому політичному порядку. Ніхто в той час серед литовських еліт, а тим більше серед простої шляхти, яка залишилася на опанованих Московою та козаками землях, не міг бути впевненим, що Річ Посполита вийде із занепаду, а король повернеться до держави. Крім надій на шведсько-московську війну, доволі швидко з'явилися дуже правдоподібні донесення про те, що шведи зовсім не думають розпочинати її заради звільнення Литви⁶. Багато що могло свідчити, що дійде до тривалого поділу земель Речі Посполитої між Швецією та Московою. Переважна більшість литовських земель припала б Олексію Михайловичу. Під кінець 1655 р. могло уявлятися, що назавжди. У цьому давали собі раду як представники литовських еліт, так і шляхетський загаль. Війна, що точилася, вигнала багатьох шляхтичів зі своїх маєтків, внаслідок чого вони перебували на останніх вільних шматках литовських земель (на заході Литви), навіть в Короні. Особливо чисельні угруповання зібралися на Жмуді під оком Януша Радзивіла та шведів, а також у Бресті, де головну роль відігравав литовський підканцлер Леон Сапега та його кривний вітебський воєвода Павло Сапега. Немає нічого дивного, що внаслідок безнадійного становища значна частина еліт та литовської шляхти швидко розпочала оглядатися на Москву, прагнучи налагодити з нею стосунки (навіть коштом складення присяги на вірність царю), але на засадах збереження давніх прав, повернення маєтків та гарантування особистої безпеки.

Москва ж тоді виказувала зацікавленість у тому, щоб повернути підпорядковану литовську шляхту до нових порядків. У здобутому Вільно цар оголосив себе у вересні 1655 р. великим литовським князем. З огляду на перехід коронної шляхти на шведський бік та у зв'язку з появою звісток про загрозу польсько-шведської спілки зі шведами, спрямованої проти Москви, він вирішив притягнути до себе литовську шляхту і в такий спосіб якось легітимізувати та зміцнити свою владу над Литвою. Посприятим цьому мала політика погідності, обіцянок, що далеко заходили, гарантій збереження релігійних свобод, вольностей, прав та маєтків⁷. Вже під кінець серпня 1655 р.

⁶ Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668 (Scriptores Rerum Polonicarum / Wyd. W. Seredyński. – Kraków, 1875. – Т. III. – С. 14–15); Акты Московского государства (далі АМГ). – Санкт-Петербург, 1894. – № 753. – С. 459; № 757. – С. 462; *Флоря Б. Н.* Миссия В. Н. Лихарева... – С. 88–89.

⁷ Rejestr przysięgowy szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego 1655 r. (Памятники истории Восточной Европы. – Москва; Варшава, 1999. – Т. IV. – С. 24–25). Див.: *Vorbek Lettow M.* Skarbnica pamięci. – S. 254.

Москва зробила спроби перетягнути на свій бік литовських гетьманів. Без сумніву, йшлося про те, щоб запобігти їхньому підданству шведам. Перемовини Василя Ліхарева з Янушем Радзивілом не дали результату, але дуже перспективними видавалися розмови з польним гетьманом Вінцентієм Госевським. Той сам висунув проект припинення військових дій та скерування спільних сил Речі Посполитої та Москви на війну зі шведами. Цей проект був прихильно сприйнятий царським посланцем. Однак незабаром В. Госевського арештував Я. Радзивіл якраз за дуже підозрілі контакти з росіянами. Царським посланцем також не вдалося схилити Сапег та сильне брестське угруповання. Проте не припинялися зусилля притягнути до себе шляхту з незавойованих земель, зокрема Жмудської. Слушність цих заходів віддзеркалювали різні події. Приклад В. Госевського та близького до нього ошмянського старости Адама Мацея Саковича свідчив про те, що навіть на найвищих щаблях литовської еліти можна знайти людей, прихильних до Москви. Також було добре відомо про існування подібних настроїв серед шляхти, зосередженої під Брестом. Значній її частині набридло тулитися тут, і вона очікувала на порозуміння з царем, яке дало б можливість повернутися додому. Невдалі розмови Сапег з царським посланцем мусили призвести до незадоволення певних кіл. Проявом цього став демарш на переломі листопада-грудня значного загону на чолі з волонтаристським полковником Каролем Лісовським. Останній згодом опиниться на московській службі. Варто зазначити, що до кінця року скласти присягу цареві вирішило багато інших литовських чільників разом зі своїми людьми⁸. Це був знак, що проводячи відповідну політику стосовно литовської шляхти, дезорієнтованої занепадом своєї держави, царські влади мали великі шанси прихилити її, добитися присяги на вірність царю і навіть переходу на військову службу. Подібні надії збуджувала також жмудська шляхта, яка перебувала поза контрольованими Московою територіями, особливо коли навесні 1656 р. розпочала змагання зі шведами й потребувала підтримки, яку через певний час могла отримати винятково у прикордонних московських воєвод⁹.

У підсумку можна припустити, що внаслідок московського завоювання литовська шляхта розділилася на дві великі групи. Одна не бажала залиша-

⁸ АМГ. – Т. II. – № 790. – С. 480; Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов (далі АВАК). – Вильно, 1909. – Т. 34. – № 65–66. – С. 73–75; *Заборовский Л. Н.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – Москва, 1994. – С. 58; *Флоря Б. Н.* От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 // *Kwartalnik historyczny.* – 2003. – № CX. – С. 37–40.

⁹ АМГ. – Т. II. – № 820. – С. 500; № 826. – С. 503; № 859. – С. 521; *Флоря Б. Н.* Миссия В. Н. Лихарева... – С. 93.

тися під владою царя й мусила, втікаючи, покинути свої маєтки. Це була чисельна група, яка, між іншим, формувала литовське військо. До неї також належали еліти Великого Князівства, через що ця шляхта мала своїх представників при королівському дворі. Вони посутньо впливали на політику останнього, перш за все в ділянці стосунків з Москвою¹⁰. Іншу групу наповнювала литовська шляхта, яка залишилася на землях, захоплених царськими військами, і яка була вражена зазначеними вище настроями. На підставі донесень московських воєвод може навіть скластися враження, що вона масово присягала цареві. Насправді, однак, переважна її частина все ж таки вичікувала й не поспішала з цілуванням хреста¹¹.

З початком 1656 р., відколи Річ Посполита стала долати занепад, багато хто з литовської шляхти очікував на швидкий порятунок. Дуже швидко, однак, виявилось, що одночасна війна зі Швецією та Москвою призвела до появи між литовцями й поляками істотних розбіжностей. Коронна шляхта, зачеплена наїздом військ Кароля X Густава, прагнула за всіляку ціну остаточно подолати шведів та вигнати їх за кордони Польщі. Цій меті вона підпорядковувала усі свої та литовські сили, полишаючи східні справи на узбіччі. Інакше це все уявлялося з перспективи литовців. Головною їхньою проблемою було вторгнення Московії та козаків. Шведський наступ зачіпав тільки Жмудь, яка, зрештою, вже в 1656 р. сама визволилася від окупантів. Внаслідок занепаду Речі Посполитої та відсутності надії на допомогу багато литовців, як уже зазначалося, розпочало думати про окреме від Корони залагодження стосунків з переможницею Москвою. У певних колах такої постави дотримувалися в період зближення з Москвою після Немежа¹², а пізніше погрози перейти на царську службу подеколи застосовували в суперечках з королівським двором. Не слід скидати з уваги й те, що литовській чи руській шляхті,

¹⁰ Її головними представниками були підканцлер, а з березня 1658 р. литовський канцлер Кишиштоф Пац, підканцлер Олександр Кишиштоф Нарушевич, референдар Кіпріан Павло Бжостовський, обидва гетьмани Павло Сапега та Вінцентій Госевський, а також смоленський підкоморій Ян Антоній Храповицький.

¹¹ Див. думку віленського воєводи Михайла Шаховського з початку 1656 р. про нехить шляхти до складання присяги (АМГ. – Т. II. – № 751. – С. 458).

¹² Як виявилось, ще в першій половині 1660 р. на землях новогрудського воєводства вдалося навербувати серед шляхти хоругву на царську службу. Див.: К. Звятовський до Є. Мержецького 12 травня 1660 зі Слущка (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłowskie (далі AGAD. – AR). – Dz. V. – № 18836. – S. 73–74); К. Потоцький до Б. Радзивіла 8 червня 1660 р. з Кroleвця (Там же. – № 12251. – S. 41); М. Пражмовський до Є. Любомирського без дати (до 20 травня 1660) (Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі BPAN Kr.). – № 1065. – S. 3–4); АМГ. – Т. III. – № 52. – С. 58.

часто конфесійно, а в окремих випадках і культурно близькій до московської еліти, було не важко знайти себе в нових умовах, накинутах переможцями.

* * *

Розвиток ситуації упродовж чергових місяців 1656–1657 рр. суттєво відбився на поставі литовської шляхти. Навесні 1656 р. дійшло до вибуху війни між Москвою та Швецією. Ще раніше спільна шведська небезпека призвела практично до завмирання військових дій між Річчю Посполитою та виснаженими царськими військами. Розпочалися перемовини між Корonoю та Москвою. Величезну роль у їхньому нав'язуванні відіграли литовці. Палкими прихильниками замирення з Москвою були литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивіл, польний гетьман Вінцентій Госевський, литовський хорунжий Кшиштоф Пац¹³. 3 листопада в Немежі під Вільно було укладено перемир'я та союз, спрямований проти Швеції. Річ Посполита мусила визнати свою поразку на сході й погодитися залишити в московських руках величезну частину литовських земель включно з Вільно, а також визнати за царем титул великого литовського князя. Понад те царські дипломати неочікувано для польсько-литовської сторони висловили бажання елекції на найближчому сеймі Олексія Михайловича на польського короля. Перебуваючи в програтій ситуації, представники Речі Посполитої мусили погодитися на це. З проблеми українських земель порозуміння не досягли; польська сторона не бажала відмовлятися від них. Вирішено відкласти це питання до сейму, на якому цар мав бути обраний королем. Натомість визнано владу царя над козаками, а сам він зобов'язався стримати їх від нападів на землі, які залишалися під владою короля, про що польські дипломати швидко повідомили листовно литовську шляхту¹⁴.

Порозуміння в Немежі не мало шансів на довге життя. Обидві держави об'єднувала лише справа війни зі Швецією, все інше – поділяло. Однак воно було надзвичайно важливим для литовців, які дуже прагнули унормувати стосунки з Москвою. Винищувальна війна охопила всі їхні землі, й нема нічого дивного, що вони бажали покласти їй край навіть ціною значних поступок на користь Москви. Варто пам'ятати, що в литовському суспільстві проросійські настрої сприймалися зрозуміліше, ніж у коронному. Тому в широких литовських колах немезькі умови могли бути сприйняті прихильно, навіть пункт про елекцію

¹³ Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej. – Przypis № 3.

¹⁴ Gawlik L. Projekt unii polsko-rosyjskiej w drugiej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – № 23. – S. 94–97; Wójcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 25–27, 30. Див. також лист комісарів з Немежа до пінської шляхти, особливо підвладної козацьким атакам (АВАК. – Т. 34. – № 80. – С. 94).

царя чи його сина на польський трон. Перш за все це означало повернення миру на литовські землі. Від початку військових дій зі шведами московські війська мали трактуватися як союзники, а сам Олексій Михайлович – як теперішній великий литовський князь та майбутній монарх Речі Посполитої. Без сумніву, в такому сприйнятті литовською шляхтою змін 1656 р. слід добачати причини появи на царській службі цілих литовських підрозділів (разом з командирами), які ще восени 1655 р. воювали з росіянами. Для прикладу, тут можна вказати на полковників Флоріана Слонського, який у вересні 1656 р. здобув в Інфлянтах Кес, Кароля Лісовського, який воював під Ригою, чи Романа Оскерку, який на початку 1657 р. покинув зі своєю хоругвою полоцької шляхти облогу Тикоціна і вирушив до царського табору під Ригу¹⁵.

Замирення з Москвою могло означати для литовців не тільки захист від Швеції, але й від козаків. Маючи на увазі все Велике князівство Литовське, козаки були для його мешканців набагато більшою проблемою, ніж шведи. З козаками довелося воювати від самого початку повстання Б. Хмельницького. Козацькі загони вдиралися з Чернігівщини та Полісся. У південних та східних регіонах Великого Князівства вони мали потужну підтримку серед місцевої людності. Остання була охоча до покозачення та виступу проти шляхти. Вже в середині 1648 р. за допомогою місцевих мешканців у руки козаків перейшли Річиця, Гомель, Мозир, Стародуб, були спустошені землі Мстиславського воєводства, значна частина Мінського воєводства, Пінського повіту, нависла загроза над Слуцьком. З метою повернути лад і спокій над Березиною, Дніпром та в Поліссі литовські війська мусили неодноразово вести військові дії проти козаків, а також вдаватися до пацифікаційних акцій, включно зі штурмами міст, опанованих противником¹⁶.

Литовська шляхта не без причини розглядала козацьку Україну як ворога вже від самого вибуху повстання Б. Хмельницького. Це стало ще очевиднішим, коли в 1654 р. разом із московськими військами до Литви увійшов кор-

¹⁵ АМГ. – Т. II. – № 908. – С. 542; № 930. – С. 553; Российский государственный архив давних актов (далі РГАДА). – Ф. 144. – Оп. 2. – № 14, 70.

¹⁶ Див., наприклад: Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego Księga Pamiętnicza z dawnego rękopisma wydana / Wyd. L. Helcel. – Kraków, 1864. – № 75. – S. 178–179; № 124. – S. 412–413; № 128. – S. 416–417; Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612–1655. – Warszawa, 2000. – S. 98, 111–114, 141–145; Komuda J. Wyprawa łojowska Janusza Radziwiłła w 1649 r. // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremu Maciszewskiemu / Pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2002. – S. 115–128; Kossarzecki K. Słuck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1667 // Materiały do Historii Wojskowości. – 2004. – № 2. – S. 94.

пус ніжинського полковника І. Золотаренка. Згідно з настановами Б. Хмельницького, козаків найбільше цікавили землі Південно-Східної Литви, які гетьман планував поставити під свій контроль. Головно там сконцентрував свої дії І. Золотаренко, який захопив фортеці в Новому Бихові та в Гомелі. Його знову підтримало місцеве населення, масово стаючи на бік козаків і Москви. Вона взяла видатну участь у знесенні литовського володарювання¹⁷. Козаки разом зі збунтованою людністю, яку росіяни в перші місяці війни, передбачаючи тривалі військові дії з Річчю Посполитою, заохочували до переходу під прапори І. Золотаренка, надзвичайно сильно допомогли Москві утримати свої здобутки під час наступу великого гетьмана Януша Радзивіла на початку 1655 р. Влітку ця людність взяла участь у черговому поході московського війська і 8 серпня першою увійшла до здобутого Вільна, спустошуючи місто й мордуючи мешканців¹⁸.

У свідомості литовської шляхти добре закарбувалися ці події. Справжнім потрясінням стало для неї падіння та знищення столиці Великого Князівства. Багато говорилося про московську й козацьку жорстокість. Підсилювали враження новини від утікачів з білоруських земель, опанованих козаками. З того періоду походить багато протестацій зі скаргами на вчинки збунтованої людності, яка потім наповнювала козацькі лави. “Але й хлопи тамтешні руські з різних держав, мешкаючи в краях полоцьких, вітебських, оршанських, мстиславських та інших, чуприни собі повтинавши і змосковившись, чатували. І так, як Москва вони”, – згадували пограбовані до нитки москвитами й козаками зем’янин оршанського повіту Григорій Петражицький зі своєю дружиною Євою з Дзерочинських. На початку 1657 р. через козаків, які лютували, боявся, повертаючись із Пруссії, їхати до своїх Дорок, що біля Слуцька, Мацей Ворбек-Леттов¹⁹. Разом із попередніми повідомленнями про події в Украї-

¹⁷ У відділі білоруського шляхтича Костянтина Поклонського, який зумів умовити капітулювати міщан добре уфортифікованого Могилева, було лише 26 московських стрільців та 22 татар, натомість 1000 охочих з бунтівного місцевого населення (Русско-белорусские связи. Сборник документов (1570–1667) / Сост. Л. С. Абецедарский. – Минск, 1963. – № 279. – С. 299); Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург. – Т. XIV. – С. 191–194, 215–217.

¹⁸ Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna... – S. 217–218; Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654–1659) // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 28.

¹⁹ Vorbek Lettow M. Skarbnica pamięci. – S. 278; Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas Vilniaus (далі – LVIA). – SA 1. – K. 1350v.; С. Пашковський до Я. В. Радзивіла 9 січня 1656 р. з Ішколджа (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11379). Про нищення Литви в 1654–1655 рр. згадували ще 20 років по тому. Див.: Т. Гроховський до М. Радзивіла 13 червня 1676 р. з Несвіжа (Tamże. – № 4718).

ні ці випадки формували образ ворожого козацтва, яке від самого початку повстання шукало порозуміння з противниками Речі Посполитої²⁰.

Відтак нічого немає дивного в тому, що для литовської шляхти унормування стосунків між Річчю Посполитою та Московською державою несло багато надій на мир та повернення додому. Однією з перших ознак став вихід з Литви значної частини московських військ, які були потрібні царю в Інфлянтах. Іншим дуже важливим чинником було немезьке зобов'язання Москви стримувати козаків, що для шляхти могло розв'язати проблеми селянських бунтів, дій розбійницьких ватаг, і навіть призвести до виходу козаків із литовських земель, тобто зі шляхетських маєтностей. Це давало надії на відновлення на спустошених землях доволі стабільного миру. Першим проявом фактичної стабілізації стало повернення багатьох шляхетських та міщанських родин до своїх рідних місць та маєтків. На тлі потепління стосунків з Московією, а також укладеного потім перемир'я царські обіцянки виглядали ще імпульсніше, особливо через те, що Олексій Михайлович вчергове заохочував вертатися, гарантуючи безпеку, повернення маєтностей та збереження давніх шляхетських прав. Після нього так робили і його воеводи. Зокрема, борисівський воевода Василь Шереметьєв звертався через свої універсали до новгородської шляхти з аналогічними гарантіями. Апелював до неї, щоб писала своїм кривним і знайомим, агітуючи повертатися до своїх домів та маєтків. Єдиною умовою безпеки була присяга на вірність цареві, складена на хресті та Євангелії²¹. У багатьох випадках запевнення В. Шереметьєва виявлялися правдивими, якщо тільки прибулець (не важливо, служив раніше польському чи шведському королю) юридично доводив, що маєтність належить саме йому. «Тільки щоб бив чолом і хрест цілував, кожному повертають, тільки це тяжко, бо присягати треба», – визнавав і так описував це слуга князя Богуслава Радзивіла Кишитоф Звяртовський, вказуючи на повернення в подібний спосіб Долатича, хоча й зруйнованого. За порадою приятелів він вирішив також вислати з цією метою до царського воеводи сироту, який залишився після смерті ксьондза Пандловського. Однак, з огляду на невідворотність присяги робив це з тяжким серцем. Утім виразно вказував, що шляхта не мала виходу, а коли йдеться про сенаторів, то завжди знайдеться якийсь спосіб оминати присягу²².

²⁰ Biblioteka Książat Czartoryskich w Krakowie (далі Biblioteka Czartoryjskich). – № 148. – S. 459–462, 467–470; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1954. – Т. III. – № 197. – С. 406–414. Про контакти Б. Хмельницького з Московією див.: *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005. – С. 222–313; *Kubala L.* Wojna moskiewska 1654–1655. – Warszawa, 1910. – S. 289–291.

²¹ АВАК. – Т. XXXIV. – № 87. – С. 101–102; № 97. – С. 110–111.

²² К. Звяртовський до Є. Мерженського 30 липня 1657 р. з Осташина (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 18836. – S. 36). Див. лист до Б. Радзивіла від 31 серпня 1657 р. (Там же. – S. 41).

Ще в 1657 р. шляхта вирішувала повертатися додому й погоджувалася присягати. Так, у середині того року пішов на царську службу князь Михайло Леон Соколинський, який присягав у Борисові й служив до кінця 1659 р. У вересні до Афанасія Ордина-Нащокіна прибуло чотири литовці, які служили “по-рейтарськи” у шведів з часу, коли Януш Радзивіл віддав останнім Литву. Просили лише дозволу поїхати додому. Цікаво, що спершу їм не дуже вірили (чи не повернуться бува до шведів). Врешті А. Ордин-Нащокін переконався щодо їхніх справжніх намірів²³.

Внаслідок різних обставин, а також користаючи зі сприятливої атмосфери, повернулися тоді, між іншим, знані автори Ян Цедровський, Мацей Ворбек-Леттов. Обом наважитися було легше, бо йшли до маєтків Богуслава Радзивіла, на які не поширювалася царська влада. Інші просили царя чи його воеводу дозволу порядкувати у своїх маєтках, які перебували під московським володарюванням. Інколи обходилися й без присяги, якщо цар хотів з агітаційною метою використати перехід певного шляхтича. Так, коли Сюзанна Станкевич просила Михайла Шаховського, щоб дозволив їй та її чоловікові, новгородському каштелянові Самуелю Станкевичу, володіти купленим маєтком її брата – віленського біскупа Єжи Тишкевича, цар погодився на це без вимоги присяги. Прихильність литовських еліт шукали і в інший спосіб. Не зупинялися навіть перед тим, щоб віддавати перебіжчикам маєтки тих, хто залишився поза Литвою. Інша річ, що неодноразово ті, хто повертався, самі випрошували в Москві ці маєтки. У такий спосіб Кишитоф Володкевич здобув Кайданів, який належав Богуславу Радзивілу, а Адам Сакович просив радзивілівську Копись. Лазуни й Суботники, власність Яна Владислава Радзивіла, випросив Ілляш Хрептович, але його людей прогнали слуги литовського підчашого князя Михайла Кароля Радзивіла, котрі швидше заїхали в ці маєтки. Ще у вересні 1657 р. царські урядники з Гродна пробували відібрати для Андрія Храповицького, поручника Станіслава Васальського, Соколку, яку випросив собі, перебуваючи в царя, мстиславський староста Миколай Валер'ян Цехановецький²⁴. На початку 1658 р. Стефан Медекша, перебуваючи в Москві з посольством від польного литовського гетьмана В. Госевського,

²³ АМГ. – Т. II. – С. 495–496; № 828. – С. 504; № 860. – С. 522; № 986. – С. 583; № 999. – С. 589–590; *Rachuba A.* Sokoliński Michał Leon // *Polski Słownik Biograficzny* (далі PSB). – Т. XL/1. – S. 46; *Rejestr przysięgowy szlachty...* – S. 193.

²⁴ Х. Естка до Б. Радзивіла 17 січня 1656 р. з Шадова (Там же. – № 3610. – S. 3). С. Пашковський до Я. В. Радзивіла 2 січня з Ішколджа (Там же. – № 11379. – S. 9); АМГ. – Т. II. – № 818. – С. 499; *Chrapowicki J. A.* *Diariusz* / Opr. T. Wasilewski. – Warszawa, 1978. – S. 134–136. Див.: *Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy...* *księga pamiętnicza.* – S. 60–61.

пояснював, що такі маєтки дуже часто належать шляхті, яка, служачи в королівському війську, бореться зі спільним неприятелем, й просив, щоб вони були їй повернуті. Але це не допомогло. Для росіян ця шляхта була попри все зрадниками. Вони не бачили жодних причин, щоб не роздавати маєтки, якщо їхні власники не хотіли повертатися й присягати цареві²⁵. Врешті, варто зазначити, що в 1655–1656 рр. поверталися й міщани, які раніше, захопивши з собою рухоме майно, шукали порятунку в Інфлянтах чи в Курляндії. Серед них налічувалося багато заможних полочан. Часто поверталися повністю розореними, бо їхнє добро було розграбоване шведами²⁶.

Деякі повернення були пов'язані зі свідомим переходом на бік царя. У червні до Мінська приїхав Станіслав Котович, який прагнув повернути свої волості на Смоленщині. Досі служив він у литовському війську під орудою Самуеля Кмітича й разом з ним дійшов навесні 1656 р. до Варшави. Звідти вже сам повернувся до Литви, а в Мінську склав присягу вірності й переповів місцевому воєводі низку дуже важливих інформацій з Польщі. Інший військовий, Кшиштоф Унєховський, теж до кінця 1655 р. служив королю, але у грудні склав присягу царю у Мштібові, покинув королівську службу й разом із дружиною та дітьми подався до своїх маєтків під Мінськ. Невдовзі мінська шляхта обрала його своїм хорунжим, що підтримував і цар, бо ж новий підданий ревно декларував йому вірність. Дещо раніше, ніж ці двоє, з'явився у Смоленську Самуель Цехановецький, який у лютому вирішив повернутися до своїх маєтків і присягнути Олексію Михайловичу.

Були повернення й іншого роду. Дуже цікавою є інформація про проведення Яном Казимиром таємної акції, в рамках якої до Литви засилалася шляхта, котрій король довіряв. Ця шляхта мала нібито добровільно присягати й відбирати царські грамоти, але насправді мусила зберігати вірність королю й відповідно впливати на тамтешню шляхту. Невідомо, коли саме вживалися подібні заходи і з яким розмахом, хоча надібуємо пізніші твердження, що тих, хто в такий спосіб повертався, було багато. Одним з емісарів став, приміром, ошмянський хорунжий Казимир Дзевалтовський, який тішився значним авторитетом серед шляхти. Повернувся, ймовірно, ще в 1656 р., бо ошмянська шляхта на сеймику 28 квітня 1657 р. обрала його одним із своїх ротмістрів для оборони від “свавільних куп”. Однак пізніше він був викритий сусідом,

²⁵ Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy... księga pamiętnicza. – S. 128; ABAK. – T. XXXIV. – № 87. – С. 101–102.

²⁶ Gardzeu M. J. Pod cas nebezpieczenstva od Moskvy... (aktavaja kniga polackaga magistratu za 1656-1657 g. iak krinica pa vyvucenni vajny 1654-1667 g.) // Беларуский гістарычны агляд. – 1999. – № 6. – С. 204–205.

вірним Москві шляхтичем Кшиштофом Рогінським, арештований у листопаді 1659 р. й закатований у віленському замку²⁷.

Перелічені приклади вказують на те, що за сприятливих умов, коли в порозумінні були зацікавлені й Москва, й литовська шляхта, з'явилася основа для швидкого відновлення певної стабілізації. Значна частина литовської шляхти в 1656–1658 рр. воліла не порушувати хисткого миру. Їй більше залежало на відбудові знищених садиб, на прийнятних стосунках з московськими воєводами та на збереженні своїх давніх прав, про які уміла з толком згадувати в самого царя. Той, прагнучи понад усе прихилити до себе шляхту своєю “ласкою”, зазвичай намагався задовольнити її очікування, втім і в її конфліктах зі своїми урядниками²⁸. Могло здаватися, особливо після Немежа, що цілком можливо виробити життєздатну модель існування на землях, захоплених Москвою і пов'язаними з нею козаками. Тим більше, коли було відомо, що цар в кінцевому рахунку стане польським королем.

Слід врахувати, що й серед деяких близьких до двору Яна Казимира представників литовських еліт не обійшлося без спроб виробити в нових умовах свою позицію щодо Москви з максимальною користю для себе, й не тільки маєтковою. Про деяких згадувалося вище. З найвідоміших осіб найдалі у співпраці з Москвою готовий був піти польний гетьман В. Госевський. Важко сказати наскільки за дорученням короля, наскільки із власної ініціативи підтримував він винятково тісні контакти з представниками Олексія Михайловича, особливо з воєводою А. Ординим-Нащокіним, який невтомно прагнув схилити еліти Великого Князівства до ідеї союзу Литви з Москвою²⁹. Зasadничо частина представників перших литовських родів добре розуміла ті переваги для самої Литви й цілої Речі Посполитої, які випливали з припинення Московської війни та з укладення антишведського союзу. Ще більше їх при оказії намагалося витягнути з поточної ситуації максимум особистої користі.

²⁷ Księga Grodzka Wileńska 1664–1679 (LVIA. – S. A. 4679. – K. 331–332); AMГ. – Т. II. – № 967. – С. 570; АВАК. – Т. XXXIV. – С. 332–333.

²⁸ Про заходи шляхти під проводом лідзького підкоморія Якуба Кунцевича див.: Zakrzewski A. B. Inter Maiestatem ac libertatem, czyli szlachecka wolność wobec samodzięrzawia // Kultūra sankirtos. Skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui / Red. Z. Kiaupa et. Al. – Vilnius, 2000. – S. 289. Про проблеми мінської шляхти див.: Zakrzewski A. B. Sądownictwo w Wielkim Księstwie Litewskim “pod wysoką carską ręką” // Świat pogranicza. – Warszawa, 2003. – S. 138–139; Pamiętnik Jana Cedrowskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku / Opr. A. Przyboś. – Wrocław; Kraków, 1954. – S. 11; AMГ. – Т. II. – № 853. – С. 518–519; № 920. – С. 547–548; № 954. – С. 563.

²⁹ Флора Б. Н. Русско-шведские мирные переговоры в Валесаре (1658) и Речь Посполитая // Славяноведение. – 2005. – № 2. – С. 50–51.

Не варто, однак, думати, що всі ці порухи литовської шляхти означали підтримку порядків, привнесених Московою. Насправді шляхта мала багато побоювань стосовно “віроломного москвитина”. Її відділяв від нього поважний культурний та конфесійний бар’єр. Не було забуто про brutальні почи- нання московських військ над Вілією та на Новогрудщині. Пам’ять про це підсилювали застосовувані царськими вояками реквізиції худоби та грабунки, оплата за худобу не визнаними мідяками. Приклади більших і дрібніших московських дій, які завдавали шляхті шкоди, можна було б множити. Це збуджувало тривогу та нехті до окупанта, яка існувала навіть тоді, коли він розпочав запевняти про царську ласку³⁰. Затягували з присягою. Та й без того малу ціну цих присяг розуміли царські воеводи й не раз у цьому боляче переконувалися. Цікавим тут прикладом був випадок троцького воеводи Миколая Стефана Паца. Восени 1655 р. став він у Бресті на бік П. Сапегі³¹. Однак потім змінив свою позицію і в грудні присягнув царю. На нього покла- дали великі надії у справі залучення на бік Москви широких кіл шляхти; він бо очікував від царя значних гідностей та нагород. На початку 1656 р., врахо- вуючи чинник війни зі Швецією, а також бажаючи продемонструвати поєд- нання Литви з царем, П. Сапезі було наказано сформувати зі шляхти двох- тисячний загін, який мав би перебувати на службі в Олексія Михайловича, для чого призначалися значні кошти. Взявши гроші, воевода організував три хоругви зі шляхти, яка втекла із завойованих Московою земель. Під час її вербування змінилася ситуація в Польщі, повернувся Ян Казимир, шляхта й військо покидали шведів й поверталися до нього. Сапегі з Бреста також взяли сторону правдивого монарха. Ці події мусили вплинути на чергову зміну позиції М. С. Паца, а також затягнутої ним шляхти, тим паче, що ще тривала війна з Московою, а до розмов про перемир’я та союз проти шведів було ще далеко. У підсумку, на подив росіян, він на початку березня вирушив з навербованим військом у коронні землі на допомогу королю³². Непевність стосовно справжньої постави навіть присяглої шляхти будуть постійно від- чувати цар та його воеводи. Добре розуміли великий вплив на цю поставу факту відродження Речі Посполитої. Переважна більшість шляхтичів попри

³⁰ С. Пашковський до Я. В. Радзивіла 23 червня з Ішколджа (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11379. – S. 3). Див. також: АМГ. – Т. II. – № 817. – С. 498–499; № 861. – С. 523; № 865. – С. 524; № 979/І. – С. 579–580.

³¹ АМГ. – Т. II. – № 717. – С. 436–438.

³² Protestacja towarzystwa chorągwi kozackiej M. K. Paca na wojewodzica brzeskiego S. Massalskiego, Troki 15 VIII 1660 (Vilniaus Universiteto Biblioteka (dani – VUB). – Księga Grodzka Trocka 1660–1661. – Fond 7–3/5957. – К. 199–200); Флоря Б. Н. От Потопа до Вильны... – С. 48.

присяги, складені царю в момент, здавалося б, її вирішального занепаду, забуде про них, повернеться до свого короля й стане в обороні Речі Посполи- тої. Крім ласкавих заохочень до повернення й присяги, з Кремля линули таємні інструкції, які, приміром, наказували в лютому 1657 р. віленському воеводі стерегтися неприсяглих поляків та литовців і не впускати їх до Вільна, щоб часом не призвели вони до безпорядків у місті³³.

* * *

Як уже зазначалося, вагомим чинником для литовської шляхти була надія на стримування царем козаків. Їхнім підрозділам Кремль у 1654–1655 рр. віддав ініціативу на південних та південно-східних землях Великого Князів- ства. Дії та порядки, запроваджувані козаками, були для шляхти дуже обтяж- ливими. Сприяли козакам піддані, які масово переходили на їхній бік, чому не противилися ані І. Золотаренко, ані після його смерті новий наказний гетьман Іван Нечай. Це породжувало напругу й конфлікти між козаками й місцевою шляхтою. Більшість останньої втікала із земель, опанованих людьми І. Нечая та бунтівними підданими. Багато хто втратив там маєтки й навіть життя. Проблема була, однак, куди глибшою, ніж сам бунт підданих. Захоплення цих земель козацьким військом стало для Москви справжнім головним болем. У Кремлі не погоджувалися на втрату контролю над ними. Як доважок до титулу великого литовського князя на царя падав обов’язок гарантувати мир на всіх литовських землях й витіснити з них нападників, зокрема й козаків. Цього очікувала й литовська шляхта, яка присягала на вірність новому володареві й ждала повернутися до своїх садіб та опанувати маєтки. Однак Москва не мала сил збройно усунути козаків, а по-друге, воюючи зі Швецією, не хотіла ускладнювати собі стосунки з Україною. Бажання стримати козацьку експансію та придушити бунти підданих було спільним для Москви та литовської шляхти.

Тим часом з місяця на місяць козаки в Білорусі ставали дедалі більшою проблемою. Насправді Б. Хмельницький не був зацікавлений у зміцненні царської влади й змагався за викроєння під свою булаву значної частини південно-східного обширу Великого Князівства. Бажання гетьмана полягали в тому, щоб опанувати ці землі, а також Полісся й поширити на них владу Чигирини. Б. Хмельницький добре розумів їхнє велике стратегічне значення для Києва як своєрідного оборонного валу перед нападом з литовських чи

³³ Melius E. Przynależność etniczna Wilnian i ich lojalność względem władzy w czasie wojen z Moskwą w połowie XVII w. Rozważania nad tematem // Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie / Pod red. J. Wyrozumskiego. – Kraków, 2000. – S. 97–98.

московських земель. Проблему шляхті створювала також місцева плебейська людність, яка у великій кількості влилася до лав козацтва і не бажала повертатися до праці в полі. Набагато охочіше вступала до козацьких полків. Це збуджувало величезний спротив Москви, яка не хотіла відпливу населення з сіл та міст й зростання потуги й так непевних козацьких сил, а також опанування ними великих обширів. Однак, вступаючи у війну в Інфлянтах, цар не мав змоги зупинити цей процес. Протилежної позиції дотримувався Іван Нечай. Він не хотів задовольняти бажання царських воевод, розширяв кордони підвладної території, виганяв дрібніші московські залоги, приймав до своїх підрозділів чергових охочих. Улітку 1657 р. йому вдалося впровадити козацьку залогу до не здобутого росіянами Старого Бихова, чим незмірно зміцнити свій авторитет на тих землях. Цього вже було занадто для московських влад. Невдовзі цар зажадав через могилівського воеводу Івана Бутурліна, щоб І. Нечай віддав фортецю, а також полишив низку міст, розташованих над Березиною та Дніпром³⁴.

Конфлікти й суперечки, які в 1656 – на початку 1658 р. наростали між козаками та московськими владами, були дедалі виразніше відомі шляхті. Однак їй більше докучали дії козаків та різних ватаг, які оголошували себе козаками. Зачіпало це також шляхту, яка мешкала на західному березі Двіни й на північ від Полісся і яка з козаками мала справу лише час від часу. Для неї вони були радше збунтованими селянами та ще й на послугах Москви. Навіть влітку 1659 р. при явних симпатіях до І. Нечая Казимир Клокоцький, згадуючи про успішну оборону козаками Свислочі від царських військ, не зміг втриматися й зазначив, що зробили це “селяни”³⁵. З іншого боку, немає чого дивуватися. Тим більше, що шляхта мала справу переважно з підрозділами, наповненими плебейською людністю й керованими локальними ватажками. Ці підрозділи нападали також на селянські двори, грабували й убивали селян. У Мінському воеводстві шляхта нарікала, що один із головних ватажків Денис Мурашка брав селян у неволю й силоміць записував їх у козаки, хоча відомо, що значна частина селян влилася в козацькі лави й без примусу. Нерідко траплялося також, що до таких підрозділів горнулася шляхта, яка потім без жодних застережень тузала своїх сусідів. В умовах руйнування усталеного порядку й занепаду права багато її представників не гордувало розбійницьким промислом. Подібно й на литовському Поліссі козацькі ватаги, керовані різними ватажками, захоплювали навіть менші міста, не даючи потім

вибити себе з них³⁶. Усе це додатково призводило до посилення атмосфери непевності, до труднощів з постачанням харчів. Серед ватажків найбільше виділявся Д. Мурашка, який титулував себе “полковником його царської величності” і діяв у Мінському й Новогрудському воеводствах, а також в Ошмянському повіті. Особливо нарікала на нього ошмянська й новогрудська шляхта. Але скаржилися й селяни, які теж мусили терпіти грабунки козацьких загонів, руїну своїх сіл та виникнення загрози голоду³⁷. Д. Мурашка був обтяжливим і для случьких волостей Б. Радзивіла. Влітку 1656 р. комендант останнього Ян Гросс скаржився на цього ватажка Б. Хмельницькому. Гетьман відповідав, що жодного Д. Мурашки не знає, й що, бажаючи підтримувати з князем якнайкращі стосунки, наказував І. Нечаю скарати того, як і решту свавільників³⁸.

Якийсь час шляхті видавалося, що уникнути захоплення та грабунку маєтків козаками, а також царськими вояками можна, отримавши царську грамоту, яка забороняла б вторгнення до зазначених у ній маєтків. Це свідчить про той факт, що шляхта певний час бачила в Москві гаранта порядку й ладу. Тими, хто дестабілізував їх, були для шляхтичів передовсім козаки³⁹. Однак швидко виявилось, що грамот ніхто не шанував. Попри скарги та відозви шляхти місцеві московські залоги не вживали заходів проти війська І. Нечая, як і проти решти козацьких загонів. Були ці загони нечисельними й не мали для цього потуги. А цар довго не давав наказів щодо вирішальної розправи з козаками, обмежуючись спорядженням неефективних карних експедицій. Ознаками фактичного панування козаків були блокування доріг, напади на регулярні підрозділи московських стрільців, які переходили зі Смоленська до Вільна для зміцнення тамтешніх залог, вигнання людьми Д. Мурашки царських вояків з Ігуменя⁴⁰. Грабунки Д. Мурашки пізніше стали такими

³⁶ Див.: К. Матисевич до Б. Радзивіла 27 листопада 1657 р. з Ішколджа, а також від 9 жовтня 1659 р. (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 9395); АМГ. – Т. II. – № 987. – С. 584; № 1000/I. – С. 590–591; АЮЗР. – Т. III. – С. 590; Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – Москва, 1974. – С. 222–224.

³⁷ К. Звяртовський до Я. Меженського 25 січня 1658 р. з Осташина (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 18836. – С. 50–51); С. Лежницький до Б. Радзивіла 29 січня 1657 р. зі Слуцька (Tamże. – № 8451. – С. 1); АМГ. – Т. II. – № 980/II. – С. 580; № 987. – С. 584.

³⁸ Б. Хмельницький до майора Я. Гросса 9 серпня 1656 р. з Чигирини (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 2014. – С. 1); Protestacja ziemianina województwa połockiego Jerzego Żyżmierskiego na p. Denisa Muraszkę 1662 (LVIA. – Księga Trybunalska. – S.A. 1. – K. 1335–1336v.); Універсали Б. Хмельницького. – Київ, 1998. – № 19, 20 (Додаток 2); АЮЗР. – Т. III. – С. 589–591.

³⁹ К. Матисевич до Б. Радзивіла 9 жовтня 1659 р. з Ішколджа (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 9395. – С. 6).

⁴⁰ АМГ. – Т. II. – № 921. – С. 548–549; № 965. – С. 569.

³⁴ Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки... – С. 33–36.

³⁵ К. Клокоцький до Б. Радзивіла без дати зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 6865/I. – С. 111).

обтяжливими, що після того, як він у червні покинув Ігумень, ошмянська й мінська шляхта просила воеводу Василя Шереметьєва, а також царя, надіслати до цього міста московську залогоу й у жодному разі не козацьку. Просила також про цілковиту заборону козацьким підрозділам входити до Мінського воєводства, зазначаючи, що Д. Мурашка прикривався царським дозволом, хоча насправді не мав ніяких грамот на вилучення худоби. Проте Олексій Михайлович наказав сформувати для Ігуменя залогоу з 10-ти чи 20-ти душ борисівської шляхти, що було дуже мало для оборони від козаків. При цьому, щоб не провокувати з ними боїв, він заборонив загонові самовільно зачіпати козаків, що у специфічних тамтешніх умовах могло призвести до занепаду активної оборони. Тоді шляхта просила дозволу самій під командуванням своїх ротмістрів організувати опір козацькому загонові, що вже зробила мінська та ошмянська шляхта⁴¹. У кінцевому рахунку, не добачаючи можливості розраховувати на ефективну допомогу Москви, шляхта сама розбила загін Д. Мурашки в жовтні 1657 р. під Прусовичами. Однак, не маючи певності в тому, чи мав Д. Мурашка царський дозвіл, шляхта побоювалася гніву Кремля й твердила, що погромила свавільників, а не людей, які перебували на московській службі⁴².

Цілком правдоподібно, що в 1656–1657 рр. Москва, дедалі більше незадоволена розширенням у Білорусі території панування козаків, могла власне у шляхті знайти найкращого союзника для силової розправи над ними. Утримувало Кремль від рішучих дій хіба тільки небажання спровокувати конфлікт з Україною, та ще й у той час, як тривала виснажлива війна зі Швецією. Крім того, царська влада ніколи до кінця не довіряла шляхті. А козаки, попри всі негаразди, могли завжди придатися для упокорення останньої. Важливо, що в Мінському, Новогрудському та Берестейському воєводствах царських гарнізонів було обмаль, і реально лише козаки мали змогу нагадати тутешній шляхті про зверхність над нею Олексія Михайловича.

Після смерті Б. Хмельницького, у Москві, як відомо, вирішили приступити до обмеження незалежності козацької України. Не входячи в проблему політичних концепцій та експансіоністських стратегій Московії, слід зазначити, що царя надзвичайно дратувала незалежна політика Чигирин. Б. Хмельницький долучився до Раднотського союзу, разом зі Швецією, ворогом Москви, планував взяти участь у поділі земель Речі Посполитої, на які мав право

⁴¹ Там же. – № 967. – С. 570; № 979/IV–980/I–II. – I. 579–580; № 1001/I. – С. 590.

⁴² Pamiętnik Jana Cedrowskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku / Opr. A. Przyboś. – Wrocław; Kraków, 1954. – S. 12, 16; Majewski W., Wasilewski T. Muraszka Dionizy // PSB. – T. XXII/2. – S. 268.

Олексій Михайлович як майбутній король. Козацькі полки підтримали Дьєрдя II Ракоці, котрого в Кремлі з тієї ж причини вважали ворогом. Врешті, незалежність козацького гетьмана надала суттєвий аргумент польській дипломатії. Вона розпочала використовувати чинник ворожої діяльності, козаків, закидаючи цареві порушення угоди, укладеної в Немежі⁴³. Союз Б. Хмельницького з Ракоці викликав значне занепокоєння московських воєвод у Литві. Ті зорієнтувалися, що в середовищі тутешньої шляхти кружляють емісари, які схиляють її до підтримки семигородського князя як польського короля. Від захоплених агентів стало відомо, що акцію підтримує багато литовських сенаторів, серед них заприсяжений царський підданий троцький воєвода Стефан Пац. Неспокій Кремля підігрів гродненський воєвода Богдан Априєлев, який прямо писав про нехитість шляхти до царської влади та її схильність до спротиву⁴⁴. Можливо, московські побоювання були перебільшені, але під час наближення до литовських земель шведських, семигородських та козацьких військ московити почали знову побоюватися поразки Яна Казимира, а також спрямованої проти територіальних апетитів Москви коаліції Швеції, Семигороду, козаків та бунтівної шляхти. Немає нічого дивного в тому, що після послаблення загрози, а особливо після смерті Б. Хмельницького, Москва вирішила ліквідувати джерело клопотів, яким для неї дедалі виразніше ставала незалежна Україна.

Новий політичний курс Москви відчули також у Білорусі. Цар, маючи на меті за всяку ціну прихилити до себе шляхту, хочеш-не-хочеш мусив вгамувати “козацьку сваволю”, а при нагоді й ослабити козаків, які ставали небезпечними для Москви. До Борисова було впроваджено воєводу, яким став неприхильний до козаків В. Шереметьєв. Цар мав вибрати одне з двох: або цілком підпорядкувати собі козаків у Білорусі, або піти їм на значні поступки. Схилявся, швидше, до першого способу, хоча до укладення перемир'я в Вальєсарі (кінець 1658) не мав під рукою достатніх сил, щоб розправитися з цими козаками. Утім своїми брутальними експедиціями росіяни тільки підливали оливи до вогню. У підсумку наростання відрази до Москви з боку козаків та шляхти призведе в 1658 р. до того, що на ґрунті політичних змін та Гадяцької угоди обидві ці сили спільно виступлять проти царя.

На зламі 1657–1658 рр. росіяни вдалися до брутальних пацифікаційних акцій, хоча й локальних. Для початку Олексій Михайлович, бажаючи розі-

⁴³ Ян Казимир до Олексія Михайловича 8 травня 1657 р. (РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 2. – № 598. – С. 185–185об.); Олексій Михайлович до Яна Казимира 5 серпня 1657 р. (Там же. – С. 1–1об.).

⁴⁴ Див.: АМГ. – Т. II. – № 944. – С. 558; № 957. – С. 565; № 958. – С. 565–566.

рвати зв'язки козаків з місцевою людністю, наказав вислати їх до Стародубського повіту, а тих, хто самовільно записався в козацтво, суворо покарати. Утім з цього нічого не вийшло, бо місцеві воєводи не мали сил навіть подумати над реалізацією завдання. Залишалося чинити так, як В. Шереметьєв у Борисові – за всяку ціну охолоджувати козацьку старшину й залагоджувати будь-які прояви напруги⁴⁵. У другій половині 1657 р., дещо підсилившись у військовому сенсі, царські воєводи спробували вирішити проблему силою: витісняли козаків з низки повітів, проваджуючи там царську адміністрацію; упійманих показаних селян повертали до робіт у полі; козацьким підрозділам заборонили входити до шляхетських маєтностей, про що поінформували І. Нечая та Д. Мурашку. Проте знову ж таки ці заходи нічого не дали, тільки засвідчили шляхті, що царська влада неспроможна гарантувати їй безпеку⁴⁶.

Яким було ставлення до цих московських заходів з боку місцевої шляхти? Відомо, що В. Шереметьєв робив багато жестів з метою заохотити її повертатися. Його дії вона могла витлумачити як спроби забезпечити їй нормальне життя. Що було насправді, важко сказати⁴⁷. Варто звернути увагу на кілька фактів. До козацьких підрозділів долучалися не тільки простолюдні. Робила це також шляхта, прикладом чого є хоча б Костянтин Поклонський та його загін. Багато її православних представників були наближеними до козацької старшини. Їх могла приваблювати можливість посісти високий щабель в утворених підрозділах козацького війська. Можна припустити, що в переддень укладення Гадяцької унії в лавах козацької старшини в Білорусі налічувалося чимало місцевої шляхти, а ще більше представників останньої спромоглося нав'язати з козаками найрізноманітніші контакти. Особливо важливе значення мав для такої шляхти той факт, що вона реально могла зіпертися на козаків. Багато повідомлень про це маємо з Південної Білорусі, зі Слуцька, який належав кн. Богуславу Радзивілу. Зокрема, представники шляхти там контактували з козаками задля примноження своєї власності. Таким прикладом були Гарабурди, які відібрали радзивілівську Свислочь, аргументуючи свої дії тим, що свого часу князь Януш Радзивіл, купуючи її в них, заплатив не сповна. При цьому Гарабурди скористалися з допомоги козаків І. Нечая, а згодом

⁴⁵ Там же. – № 987. – С. 584–585; Белоруссия в эпоху феодализма. – Минск, 1960. – Т. II. – № 112. – С. 153–154; Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy... księga pamiętnicza. – S. 73, 105–107.

⁴⁶ Див.: Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy... księga pamiętnicza. – S. 42.

⁴⁷ Сагановіч Г. Невядомая война 1654–1667. – Минск, 1995. – С. 76–78; Горобець В. М. Иван Нечай та українсько-російські суперечки... – С. 33–36. Відписка воєводи Семена Змєєва (Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 16). Лист Івана Нечая до Олексія Михайловича (Там же. – С. 17–18).

при okazji запевняли, що отримали на цю маєтність універсал І. Виговського. Гетьман у кінцевому рахунку сам клопотався про це перед князем.⁴⁸ У березні 1658 р. людям Б. Радзивіла вдалося заманити Кишиштофа Гарабурду до Слуцька й ув'язнити його там. Крім того, що князь отримав універсали від І. Виговського, які наказували козакам вийти зі Свислочки, за К. Гарабурду у квітні заступився сам І. Нечай, заявляючи, що у Слуцьку (ознака опозиції) схопили вірного Москві та гетьману полковника⁴⁹. Ув'язнення К. Гарабурди не підтримував відповідальний за безпеку Слуцька комендант гарнізону Ян Гросс. Після розмови з арештованим написав князю, що “як від нього (К. Гарабурди. – К. К.) зрозумів, на боці москалів та козаків є”. Наказав добре стерегти в'язня й не дозволяти придивлятися до гарнізону й міста, оскільки побоювався, що після виходу з фортеці може розповісти козакам та Москві про її слабкі місця⁵⁰. Ще прикрішим випадком було для князя долучення до козаків давнього зем'янина Станішевського. Той очолив значний козацький підрозділ, з яким у перші дні січня 1658 р. увійшов до слуцьких волостей. Був там розбитий жовнірами князівського гарнізону, а багато козаків з хоругвами та бубнами потрапили до неволі. І в цьому випадку Я. Гросс побоювався спровокувати конфлікт, хоча за кілька днів напередодні наказав витіснити козаків. Фактично інцидент викликав гострі протести та погрози з боку І. Виговського. Однак обидві сторони не бажали протистояння, тому швидко дійшли згоди, а князь спровадив Я. Гросса зі Слуцька на кілька місяців⁵¹.

Можна вмотивовано припустити, що існувала група шляхти, котра, як Гарабурди, уміла пристосуватися до козаків і навіть мати зиск. У цьому не було нічого дивного, бо ж, як уже зазначалося, чимало шляхти на опанованих Москвою литовських землях присягало цареві, декларувало вірну службу, випрошуючи навзаєм різні вигоди, дуже часто коштом сусідньої шляхти.

⁴⁸ І. Виговський до Б. Радзивіла 3 січня 1658 р. з Чигирин (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 18111. – S. 14).

⁴⁹ Informatia Urodzonemu Krzysztophowi Dobkiewiczowi Młodzianowi memu przy Pośle Kurfirsza JE^o msci; do Jmsci Pana Hetmana Woysk Zaporoskich wyprawionemu w Królewcu dana dnia (ok. 1657/1658), (Tamże. – Dz. II. – Papiery nieuporządkowane); Б. Радзивіл до І. Виговського 21 листопада з Крелевця (Tamże. – Dz. IV a (kopie). – Т. I. – Кор. I. – К. 42).

⁵⁰ Я. Гросс до Б. Радзивіла 13 квітня 1658 р. зі Слуцька (Tamże. – Dz. V. – № 4758. – S. 7–8).

⁵¹ Б. Радзивіл до І. Виговського 3 лютого 1658 р. з Крелевця (Tamże. – Dz. V. – Papiery nieuporządkowane); Місто Луцьк до Б. Радзивіла 6 січня 1658 р. (Tamże. – Dz. V. – № 14627. – S. 5–6); С. Лежницький до Б. Радзивіла 8 березня 1658 р. зі Слуцька (Tamże. – № 8451. – S. 16–17).

Своєрідною симпатією тішилися козаки й серед случьких міщан, особливо найбідніших. Ці симпатії зростали по мірі збільшення обтяжень, пов'язаних з утриманням гарнізону та задоволенням різноманітних потреб князя. Багато міщан втікало в Україну, а комісари, які управляли містом від імені Б. Радзивіла, постійно боялися за позицію міщан⁵².

Як бачимо, ще в першій половині 1658 р. для чималої частини случької шляхти, не втасмниченій в сутність дипломатичних контактів між Варшавою та Чигирином, козаки, попри всілякі сигнали про їхні непорозуміння з Кремлем, постійно уявлялися союзниками Москви. У середовищі шляхти, не зв'язаної з козаками, дивилися на них неприязно, як на силу, якої слід остерігатися. Якщо таке ставлення панувало в Слуцьку, до якого доходило багато змістовних новин з України, то нічого дивного, що на решті території Литви багато шляхти мало подібні відчуття. Сприяв цьому також добре відомий їй козацький етос. А шляхта південно-східних литовських земель неодноразово на власній шкірі відчувала розбійництво різних козацьких ватаг або загонів, які рядилися під козаків. Єдиний спосіб оборонитися полягав у тому, щоб звертатися до царя та його воевод з проханням утихомирити грабіжників й гарантувати безпеку. Бажання забезпечити сяку-таку охорону було одним із чинників, який підштовхував до присяги Олексію Михайловичу тих, хто вгався.

Репресивні акції проти козаків, організовані в 1657–1658 рр. московським військом, неодноразово зачіпали й пов'язану з ними шляхту. Та її частина, яка не перебувала в козацьких лавах, а присягнувши цареві прагнула спокійно жити й зберегти свої маєтки, також мала низку приводів до незадоволення. Серед неї було багато й такої, яка з відразою дивилася на московське урядування. Найчастіше вона була вимушена платити різні податки й утримувати у своїх володіннях царських вояків⁵³. Руйнівна присутність останніх ставала особливо відчутною під час маршів московських військ з пацифікаційною метою. Тому цілком природно, що одночасно з появою сигналів про намір І. Виговського перейти на бік Речі Посполитої серед частини місцевої шляхти виникло бажання ліквідувати владу Олексія Михайловича.

Під кінець 1657 р. ворожість між козаками й московськими воеводами набула небезпечного розмаху. Ще восени 1657 р. козаки з полків І. Нечая та Д. Мурашки з сатисфакцією оповідали посланцеві до Москви Стефанові-

⁵² Війт Б. Тишкевич та сесія міста Слуцька до Б. Радзивіла 6 січня 1658 р. зі Слуцька (Тамże. – Dz. V. – № 14627. – С. 5).

⁵³ Див.: *Aktikacyja Attestacyj należącej Ichm Panom Poniatowskim, wrzesień 1662, Kazań (LVIA. – SA 2. – K. 1221).*

Францішкові Медекші, що у відповідь на страту козака людьми борисівського воеводи В. Шереметьєва І. Нечай наказує ловити й вішати росіян. А за те, що козаків виганяли з одних міст, білоруський полковник вибивав московські залоги з інших. Сам Медекша уважно вслухався в ці слова, передчуваючи, що врешті-решт між козаками й Москвою мусить дійти до війни⁵⁴. Наростання ворожості, тверді методи царських воевод та рішучий опір І. Нечая супроти Москви, без сумніву, згуртовували білоруських козаків навколо свого провідника. Унаслідок обтяжливості московського панування подібні настрої могли виникнути й серед місцевої шляхти, особливо тієї, яка перебувала в близьких стосунках з козаками. Між воеводами й козацькими формаціями ніколи в Білорусі не було повної згоди. Останньої місяць від місяця тільки меншало. Відтак у 1658 р. І. Нечай міг розраховувати на дедалі більшу підтримку білоруської людності, утім і шляхти.

Постава козаків зазнала в 1657–1658 рр. змін дуже істотних з погляду литовської шляхти. З різних причин у козацтва доволі швидко зникло бажання тісно співпрацювати з Москвою. Почали навіть лунаєти голоси про прагнення повернутися під зверхність польського короля. Показова в цьому сенсі пригода трапилася з Самуелем Цехановським, який навесні 1656 р. повертався зі Смоленська. Під Оршею наштотхнувся він на козаків, які розпізнали в ньому поляка. Прагнучи зберегти життя, шляхтич повідомив їм, що є гінцем від польського короля. Тоді козаки запитали, чи має від короля для них який універсал. Почувши негативну відповідь, почали переконувати, що як тільки такий універсал надійде, одразу стануть обозом і очікуватимуть на подальші королівські розпорядження. Про подібну готовність до служби королю, а також до війни з Москвою козаки з Бихова говорили через півтора року Медекші⁵⁵. Натомість І. Нечай у червні та вересні 1657 р. запевняв царя у своїй найвірнішій службі, переконував, що воює з “ляхами”, ворогами, з якими цар ще не має миру, і що ставить залоги для захисту людності від нападів поляків і литовців⁵⁶. Важко сказати, скільки було в його словах щирості. У кожному разі вже в лютому 1658 р. лагідно відповідав на скарги новгородської шляхти, декларував свою приязнь до неї, ручався, що позбудеться усіляких свавільників і заборонить вербувати шляхетських підданих до козацьких підрозділів. Зміна постави козацького полковника відбулася з різних причин.

⁵⁴ Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy... księga pamiętnicza. – S. 40–41, 52–53, 106.

⁵⁵ АМГ. – Т. II. – № 810. – С. 495; № 922. – С. 550; Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy... księga pamiętnicza. – S. 40–41.

⁵⁶ АМГ. – Т. II. – № 984. – С. 581–582; № 1001. – С. 590–591; Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия... – С. 231–232.

Можливо, певну роль відіграв той збройний опір, якого зазнали козацькі ватаги від шляхти й случького гарнізону. Головну ж передумову слід добачати в наростанні зазначеної вище напруги між козаками й Москвою, а також у зміні орієнтації І. Виговського, з яким І. Нечай підтримував тісні контакти. До всього, козаки, як і навколишня шляхта, вже змогли до певної міри призвичаїтися до нелегкого співіснування. Взаємне зближення полегшила дедалі виразніша обопільна нехоть до Москви. А І. Нечай представив шляхті свої пропозиції як бажання нав'язати з нею мирні стосунки⁵⁷.

* * *

Про наростання напруги й непорозумінь між козаками й Москвою та про пошуки Б. Хмельницьким під кінець життя союзників добре відомо. І. Виговський продовжував політичну лінію свого попередника. У перші місяці після свого обрання декларував царським послам прагнення вірно служити Олексію Михайловичу, зокрема й проти Польщі. Однак під впливом ускладнення зовнішньополітичних обставин, підсичуваного Москвою з метою максимально обмежити автономію Чигирин, швидко став шукати зовнішніх союзників. У тодішній ситуації єдиними, хто міг надати реальну допомогу проти агресивних намірів Кремля, могли бути татари та зв'язана з ними Річ Посполита⁵⁸. Це мусило змодифікувати ставлення козаків до Речі Посполитої, а також до литовської шляхти. З іншого боку, зближення козацтва та Варшави полегшило цій шляхті налаштуватися на сприйняття І. Нечая та Д. Мурашки як союзників проти Москви.

Про перемирення в політиці Б. Хмельницького та І. Виговського литовській шляхті було відомо небагато. Уважні спостерігачі зі Слуцька, маючи тісні контакти з козаками, вже під кінець 1657 р. вловили еволюцію у ставленні Москви до козаків, слушно добачаючи в цьому наміри обмежити козацьку вольність, а також передбачаючи, що це призведе до вибуху війни між

⁵⁷ Універсал Івана Нечая від 26 січня (5 лютого) 1658 р. (Національний Гістаричний Архів Білорусі (далі НГАБ). – Ф. 1730. – Оп. 1. – № 1. – К. 451–451v.); С. Лежницький до Б. Радзивіла 8 березня 1658 р. зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 8451. – S. 16); Війт Б. Тишкевич та сесія міста Слуцька до Б. Радзивіла 6 січня 1658 р. зі Слуцька (Tamże. – Dz. V. – № 14627. – С. 5–6).

⁵⁸ Горобець В. М. Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних реалій: pro et contra // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1999. – Т. CCXXXVIII. – С. 97; Kroll P. Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. – Rozprawa doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. Mirosława Nagielskiego, obroniona w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2003. – S. 12–30.

Москвою та Україною⁵⁹. Проте аж до вибуху повстання І. Нечая не виникало жодних надій на якесь зближення козацтва з Річчю Посполитою, а тим паче на спільний спротив московській експансії. Як вище зазначалося, козаків постійно трактували радше як ворога. Хоча з часом конфлікти між ними та шляхтою потроху затухали й доходило до певної співпраці.

Прикладом був Слуцьк. Його власникові князю Б. Радзивілу залежало на підтримці якнайкращих стосунків з Б. Хмельницьким, а потім з І. Виговським задля безпеки своїх обширних маєтків, а також задля розвитку вигідної торгівлі з Україною. Враховувалися й політичні плани. Після укладення Раднотської угоди князь сподівався за допомогою Б. Хмельницького викроїти собі з литовських та підляських земель удільне князівство⁶⁰. Ще в липні 1657 р. Б. Радзивіл просив шведського короля повноважень на переговори з козаками з метою забезпечити Слуцьк, а також монаршій згоді прийняти з рук Дьєрдя II Ракоці фортецю в Бресті. Мав задум взяти цю твердиню під свій контроль за допомогою людей Б. Хмельницького⁶¹. Козацькі гетьмани, зі свого боку, теж дуже прагнули підтримувати добрі стосунки з Б. Радзивілом, знаючи, що завдяки йому можна розраховувати на кращі контакти зі шведським королем та бранденбурзьким електором, з якими намагалися нав'язати спілку. Дуже дієвим посередником між козаками й князем було случьке православне духівництво на чолі зі случьким архімандритом Теодором Василевичем⁶².

Отож князь був надзвичайно зацікавлений в якомога ширшій інформації про події над Дніпром, особливо після обрання І. Виговського гетьманом. Цікаво, однак, що довгий час посланці Б. Радзивіла не могли ясно визначити політичні орієнтації останнього, хоча й вивідали про внутрішні проблеми гетьмана, про тиск Москви. Навіть весною 1658 р. Стефанович, перебуваючи

⁵⁹ В. Гурін до Б. Радзивіла 30 грудня 1657 р. з Сельця (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 5569/I. – S. 45).

⁶⁰ Див. інструкцію князя комендантові случького гарнізону майору Я. Гроссу від 27 вересня 1658 р., а також інструкцію для оберштерлейтенанта Вільгельма Патерсона від 8 січня 1660 р. (Tamże. – Dz. VII. – № 678); Memoria Panu Stefanowiczowi do Jmsci Pana Hetmana Zaporoskiego wyprawionemu dany w obozie pod Nowym Dworem Dnia 24 Julij A. 1656 (Tamże. – Dz. IV. – T. 4. – Kop. 46. – S. 68–71).

⁶¹ Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła // Radziwiłł B. Autobiografia / Opr. T. Wasilewski. – Warszawa, 1979. – S. 74–75.

⁶² І. Виговський до Т. Василевича 3 березня 1657 р. з Чигирин (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 18111. – S. 6–7). Див. деякі охоронні універсали Б. Хмельницького Слуцьку (Універсали Богдана Хмельницького. – Київ, 1998. – № 122, 136, 148); Degiel R. Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. – Warszawa, 2000. – S. 58–60.

на службі князя, доповідав про підготовку козацького війська до наступу на Річ Посполиту й писав про І. Нечая як про віддану Москві людину. Коли усі ці свої спостереження Стефанович співвідносив зі зростанням чисельності царського гарнізону у Вільно та з погіршенням стосунків між Москвою та Річчю Посполитою, то доходив висновку про насування нової фази війни, першою жертвою якої мала стати Литва⁶³.

Новини, які надходили з Чигирини, а також імпульси, які струмували від І. Нечая ще в першій половині 1658 р., утверджували далі в середовищі литовської шляхти образ козацтва як промосковської сили. Навіть Б. Радзивіл, поціновувач перевіреної інформації, хоча й знав про бажання королівського двору перетягнути на свій бік козаків, проте, очевидно, вірив у прихильне ставлення І. Виговського до царя, бо на початку 1658 р. просив гетьмана поклопотати в Олексія Михайловича про повернення білоруських маєтків та Барського староства в Україні⁶⁴.

Контакти Слуцька з козаками набрали іншого виміру після укладення Гадяцької угоди та переходу І. Виговського на бік Речі Посполитої. Сторону польського короля рішуче взяв І. Нечай і під кінець літніх місяців розпочав у Білорусі широко закреслені заходи проти царських військ. Це узгоджувалося з очікуваннями короля, який, маючи козаків за союзників, а також успіхи в конфлікті зі Швецією, пішов на відновлення відкритої війни з Москвою. Для Слуцька знову склалася дуже зручна ситуація, бо він опинився поблизу зони військових дій. У Варшаві та Чигирині очікували від Б. Радзивіла підтримки у протистоянні з Москвою. Очікували з огляду на примирення князя з Річчю Посполитою, а надто, зважаючи на задоволення сеймом його клопотань про податкові привілеї для Слуцька та про переведення тутешнього гарнізону на державний кошт. Особливо розраховували на Б. Радзивіла козаки. І. Виговський просив у князя прислати кількості драгунів та “німецького війська”⁶⁵. Почали старатися нав’язати добрі стосунки зі Слуцьком полковники, зокрема брат гетьмана Костянтин Виговський, турівський полковник. Частіше почали наїжджати до Слуцька козацькі посли та отримувати тут подарунки, про що залишилися сліди в рахунках видатків⁶⁶. Королівський

⁶³ Стефанович до Б. Радзивіла 13 березня 1658 р. зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 15081. – S. 1–3); той-таки до того ж таки 24 березня 1658 р. зі Слуцька (Tamże. – S. 7); той-таки до того ж таки 12 квітня 1658 р. (Tamże. – S. 9–10).

⁶⁴ Informatia Urodzonemu Krzysztophowi Dobkiewiczowi...

⁶⁵ К. Добкевич до Б. Радзивіла 2 жовтня 1658 р. зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 3089/I. – S. 1); І. Виговський до Б. Радзивіла 26 жовтня 1658 р. з Іжишчова (Tamże. – № 18111. – S. 24).

⁶⁶ Copia Spraw Roznych od Roku 1658 wypisane (Tamże. – Dz. XXII. – T. 158. – Plik 3).

двір розраховував вигнати московські війська з Литви за допомогою князя, а також козаків І. Нечая. Відтак у середині 1658 р. Б. Радзивіл одержав потужну допомогу від гетьмана Павла Сапєги у справі забезпечення фортеці провіантом та вояками. Ця допомога була настільки значною, що настав момент, коли князь мусив просити гетьмана більше не надсилати піхоти⁶⁷. Утім Б. Радзивіл не планував заангажувати свою фортецю та її гарнізон до головних подій. Його наміри не заходили далі убезпечення своїх волостей від козацьких спустошень. З цієї причини дозволяв давати подарунки старшині й забороняв усілякі зачіпки з козаками. Але ніколи не підтримував їх збройною рукою, коли за Березиною точилися бої з московським військом.

* * *

Над повсякденням взаємостосунків литовської шляхти з козацтвом нависали політичні події, які власне вели козаків та Річ Посполиту до Гадяча. Остання навіть у Немежі не мала наміру відмовлятися від України, а з покращенням ситуації відсовувала далі й справу елекції царя на сеймі. Аж до того часу, як вдалося упоратися з наїздом Ракоці (літо 1657), королівський двір міг прикриватися тим, що веде війни й має ворохообицю в краї. За відмову від ідеї тісного зв’язку Речі Посполитої та Московської держави агітували австрійські та французькі посли, а також представники Ватикану. По мірі покращення стану Польсько-Литовської держави агітатори здобували дедалі більшу підтримку серед коронної шляхти, яка завжди набагато гірше за литовську трактувала “грубого москвитина”. Спершу попри незадоволення Олексія Михайловича було використано допомогу Відня. Потім королівський двір зацікавився союзом із Францією, яка прагнула ліквідувати австрійські впливи та забезпечити примирення Речі Посполитої зі Швецією, традиційно пов’язаною з Парижем. Пристати на французьку опцію означало отримати велику надію на те, щоб позбутися шведської війни. А це у поєднанні з тим фактом, що на зламі 1657–1658 рр. шведів було витіснено на балтійське узбережжя, автоматично мінімілізувало для Яна Казимира цінність союзу з Москвою та необхідність дотримуватися немезьких зобов’язань. У середині

⁶⁷ Ян Казимир до Б. Радзивіла 10 травня 1658 р. з Чуднова. (Tamże. – Dz. III. – Кор. 6. – S. 9); П. Сапєга до Б. Радзивіла 10 червня 1658 р. з Рясної (Tamże. – Dz. V. – № 13868. – Cz. II. – S. 33). Див. Respons na list Jmci P. Hetmanowi [od komendanta słuckiego kapitana JKM Wacława Niwickiego], Sluck 19 VI 1658 (Tamże. – Dz. V. – Papiery nieurządowane). На звороті лист П. Сапєги до того ж коменданта 10 червня 1658 р. з Рясної та Станіслава Юдицького 28 червня 1658 р. з Ляхович; К. Пац до Б. Радзивіла 12 травня 1658 р. з Шамотул (Tamże. – Dz. V. – № 11208/I. – S. 46); Я. К. Глебович до Б. Радзивіла 27 червня 1658 р. з Ялівки (Tamże. – № 5226. – S. 81).

1657 р. слушність такої оцінки підтверджували сигнали, які надходили з України, де Б. Хмельницький чувся дедалі загроженішим від Москви і скрізь шукав союзників⁶⁸. Смерть старого гетьмана та вибір на його місце І. Виговського призвели до вибуху в Україні багатьох бунтів. Агресивне втручання Москви в українські справи підштовхнуло І. Виговського та значну частину старшини до ідеї зближення з Річчю Посполитою. З боку королівського двору напружені переговори, спрямовані на те, щоб відірвати козаків від Москви та пов'язати їх з Річчю Посполитою, провадив здібний дипломат, волинський каштелян Станіслав Казимир Бенювський. Про польські заходи в Москві знали. Збуджували вони неспокій, особливо тоді, коли в Кремлі виразно побажили, що, вибираючись із занепаду, Річ Посполита не має наміру виконувати тяжкі для неї умови Немежа⁶⁹.

Проте і в самій Короні не було одностайності щодо зближення з козаками та відновлення війни з Москвою⁷⁰. У середовищі ж литовських еліт рішуче відкидали можливість ризикованої гри з козацтвом. Для них цілком очевидним було те, що наближення до себе козаків призведе до конфлікту з Олексієм Михайловичем. А це перекреслить усілякі надії на поновлення нормальних умов життя в Литві та шанси на повернення до своїх маєтків. Боялися відновлення війни, оскільки її жертвою перш за все стане Велике Князівство⁷¹. Бо ж більшість його земель перебувала в руках царських воєвод як "завойовані", а царські залоги стояли у Вільно, Гродно, Ковно, роблячи враження про повний контроль над Литвою. До всього після поразок 1654–1655 рр. у литовських колах давалася взнаки невіра в можливість перемогти Москву. Як видно з подальшої поведінки литовської шляхти, ці чинники переважували ту відразу до московських порядків, яка невпинно наростала в її середовищі.

Попри значну кількість противників королю вдалося на зламі лютого-березня під час конвокації у Варшаві продавити згоду на переговори з козаками. Ян Казимир, а також сенатори й представники сеймиків постановили

⁶⁸ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 241–242; Kroll P. Od Ugody Hadziackiej... – S. 12–14; Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 19–22.

⁶⁹ Лист Яна Казимира до Олексія Михайловича 8 травня 1657 р. з Варшави (РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 2. – № 598. – Л. 185–186); Грамота Олексія Михайловича до короля 5 серпня 1657 р. з Москви (Там же. – Л. 1–2).

⁷⁰ Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki. – Kielce, 1996. – S. 94–96; Kroll P. Od Ugody Hadziackiej... – S. 43–45.

⁷¹ К. Потоцький до Б. Радзивіла 29 березня 1658 р. з Сідерки (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 12251. – S. 20); Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej. – S. 33–34.

розпочати розмови з І. Виговським й утворили спеціальну комісію. Про тяжке становище гетьмана знали й мали надію швидко перетягнути його на бік Речі Посполитої та здобути в такий спосіб дуже цінного союзника проти Москви. Водночас розуміли, що це може призвести до конфлікту з останньою. Щоб уникнути його, особливо з огляду на незавершену війну зі Швецією, було вирішено розпочати також переговори з Москвою. Прикметно, що голос проти подали деякі литовські сенатори (віленський каштелян Я. К. Ходкевич, віленський біскуп Я. Довгялло-Завіша, смоленський каштелян Л. Євлашевський), які домагалися того, щоб насамперед порозумітися з царем, а вже потім розпочинати переговори з І. Виговським⁷².

Рівень побоювань литовців піднімали дедалі грізніші грамоти Олексія Михайловича до короля, в яких той гвалтовно нагадував про сейм та елекцію, і, зрештою, прямо розпочав закидати польсько-литовській стороні шарлатанство й ошуканство⁷³. Концепція поєднання з козаками в цілому не збуджувала надій серед литовців. Козакам не вірили, а до того ж новини, які надходили з України, не були такими оптимістичними. Хоча інформації й свідчили про союз Війська Запорізького з татарами, але не бракувало навесні 1658 р. донесень про скрутне становище І. Виговського, про бунти проти нього козаків та про сильні й надалі позиції Москви, особливо на Лівобережній Україні. У Литві ж і далі розглядали І. Нечая як вірного Москві. З іншого боку, додатковий страх перед Москвою породжувало серед литовців поступове зміцнення вже від весни 1658 р. царських гарнізонів, які стояли у Вільно й Гродно. Отож усе схилило литовську шляхту до обережності й уникання кроків, які могли б роздратувати східного сусіда. Демонстрація Москвою сили приносила очікуваний ефект. Представники Литви, які перебували при королі під час розмов з козаками в першій половині 1658 р., рішуче противилися переговорам. Мали свою візію східної політики Речі Посполитої. Очікували, що в першу чергу будуть відновлені перемовини з царем, які довго відкладалися, й тільки після їхнього завершення й укладення миру дійде до розмов з козаками⁷⁴. Значною мірою могли розраховувати на підтримку деяких коронних колег, неохочих до чергової війни.

⁷² Kroll P. Od Ugody Hadziackiej... – S. 41–43; Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania... – S. 92–93.

⁷³ Ян Казимир до Олексія Михайловича 5 травня 1658 р. з Познані (РГАДА. – Ф. 79. – № 105); Респонс царя на додаток Голецького 24 квітня (3 травня) 1658 р. з Москви (Lietuvos Mokslo Akademijos Centrine Biblioteka (далі LMAB). – F. 17–16. – К. 26–27v.); Darowski A. Szkice historyczne. – Petersburg, 1895. – Seria 2. – S. 361.

⁷⁴ Стефанович до Б. Радзивіла 13 березня 1658 р. зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 15081. – S. 2–3); той-таки до того ж таки 24 березня 1658 р. зі Слуцька (Там же. – S. 7);

Королівський двір у своїх планах стосовно України мусив взяти до уваги опір литовців, як і частини коронних еліт, а також погрози, що містилися в царських листах. Литовці домагалися, щоб насамперед врегулювати відносини з Олексієм Михайловичем, навіть ціною польської королівської корони. Піти цією дорогою означало перекреслити будь-які зв'язки з козацтвом, яке залишилося б у підданстві Москви. Литовські еліти не бачили особливої користі в порозумінні з козаками. Дуже активно у питанні зближення Речі Посполитої та Москви діяв литовський польний гетьман В. Госевський, який підтримував жваві стосунки з А. Ординим-Нащокіним. В. Госевський постійно розраховував на підтримку від московського війська в Інфлянтах і навіть претендував на особливе становище під владою царя⁷⁵. Великий гетьман П. Сапега неодноразово під час сейму страхав короля наслідками провокування Москви, її потугою, рухами її військ навколо Вільна та в Новогрудщині, однак не погоджувався на пропозиції росіян відірвати Литву від Корони⁷⁶. Близькими до позиції В. Госевського були настрої в литовському війську, яке теж волило мати індивідуальну угоду з царем. З огляду на зменшення шансів посадити царя на польський трон та підпорядкувати в такий спосіб всю Річ Посполиту А. Ордин-Нащокін лобіював перед царем ідею порозуміння з литовцями, аби відірвати від Корони Литву, а згодом поєднати останню з Росією через унію. Ніби в руслі цих очікувань, пізньою весною 1658 р. з оточення В. Госевського до Москви було виправлено з таємною місією ошмянського старосту Адама Мацея Саковича. Від імені литовських магнатів і шляхти він там мав порозумітися з приводу умов, на яких могло б дійти до угоди між Річчю Посполитою та царем. Не відкидалася можливість відірвати Литву й злучити її з Москвою на підставі унії у випадку, якщо коронні пани не згодяться на елекцію царя. Олексій Михайлович мав гарантувати В. Госевському губернаторство в Інфлянтах і велике гетьманство після смерті П. Сапегі. Останнього, як і К. Паца, було вирішено схилити до ідеї поєднання

К. Потоцький до Б. Радзивіла 29 березня 1658 р. з Сідерки (Tamże. – № 12251. – S. 20); Ян Казимир до П. Сапегі 13 червня 1658 р. з Серакова (Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника (далі ЛНБ). – Ф. 103. – № 1690); *Chrapowicki J. A. Diariusz*. – S. 155; *Stefana Franciszka z Prószyca Medeksz...* księga pamiętnicza. – S. 144, 146; *Szwaba M.* Litwa wobec unii hadziackiej. – S. 34; *Gawroński F. R.* Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Lwów, 1907. – S. 29–32.

⁷⁵ Флоря Б. Н. Русско-шведские мирные переговоры... – С. 50–51.

⁷⁶ П. Сапега до А. Полюбинського 23 липня 1658 р. з Мінкович (AGAD. – AR. – Dz. V. – nr 13868/II. – S. 65); Ян Казимир до П. Сапегі 13 червня 1658 р. з Серакова (ЛНБ. – Ф. 103. – № 1690); Флоря Б. Н. Русско-шведские мирные переговоры... – С. 45–46; *Rachuba A.* Sapieha Paweł Jan // PSB. – T. XXXV/1. – S. 142.

з Москвою, а цар мав письмово підтвердити шляхті всі відповідні права. Ці гарантії слід було продемонструвати на сеймі. А. Сакович прибув до Москви дуже пізно, у липні, коли у Варшаві розпочався сейм. У Москві, однак, досить добре орієнтувалися у справжніх інтенціях литовських політиків. З інших джерел досконало відали, що для багатьох трактати з царем мали лише забезпечити військову допомогу проти шведів. Не довіряли А. Саковичу, який ніколи не присягав царю і в царському оточенні мав репутацію вмілого й хитрого політика. Ведучи мову про поєднання Литви з Москвою, він, передовсім, очікував на повернення усіх своїх земель, зайнятих московитами в 1654–1655 рр. Його зле прийняли при царському дворі, бо не було жодних гарантій, що литовці потім виконають свої зобов'язання. Тому вимагали від Литви розірвати унію з Короною й піддатися під владу царя зараз, а не після смерті Яна Казимира. А. Сакович при цьому в руслі інструкції завів мову про те, що такий крок передбачений у випадку, коли Річ Посполита не погодиться на порозуміння з царем. Це абсолютно не задовольняло московську сторону, і в цій ситуації не могло бути й мови про якісь конкретні рішення. У Москві не написали й жодного листа до сейму. Випроваджуючи А. Саковича 6 серпня, обмежилися відповіддю, що цар, ознайомившись з литовськими постулатами, перекаже свою волю власним послам, які перебувають під Вільно й мають розпочати перемовини⁷⁷.

Місія завершилася фіаско. Однак ужиті зусилля засвідчували, як далеко по шляху зближення з Москвою були готові зайти певні прошарки литовських еліт. У планах домовитися з царем не було місця для будь-якого порозуміння з козацтвом поза спиною Кремля. П. Сапега мав також особисті причини, щоб ставитися до козаків вороже: ті опанували багато його маєтностей, останнім – Старий Бихів, за який гострі суперечки точилися вже після Гадяча⁷⁸. Ймовірно, у випадку реалізації планів поєднання Литви й Московії, дійшло б до витіснення козаків з Білорусі спільними зусиллями литовців та московитів. З іншого боку, з'ясувалося, що більша частина литовських еліт не була налаштована на таку тісну співпрацю з Москвою, як В. Госевський. Тверда позиція царя в Москві, а також агресивні військові дії Юрія Долгорукого на Жмуді під кінець серпня змусили навіть польного гетьмана вдатися до збройного опору. Попри це він надалі мав надію на порозуміння з Олексієм

⁷⁷ Флоря Б. Н. Русско-шведские мирные переговоры... – С. 48–52; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 123.

⁷⁸ Я. Меженський до Б. Радзивіла 29 квітня 1659 р. з Варшави (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 9646/I. – S. 196); Я. Меженський до Б. Радзивіла 3 травня 1659 р. з Варшави (Tamże. – Cz. II. – S. 1); П. Сапега до річицького скарбника 13 липня 1658 р. зі Слоніма (Tamże. – № 13868/III. – S. 15).

Михайловичем. Однак швидко потрапив до московського полону, що зруйнувало литовську групу прихильників Москви.

Підлила оливи до вогню й ситуація, що склалася навколо скликання передсеймових сеймиків, призначених на 21 серпня. У Литві дійшло до чергового розладу з Москвою. Повідомлення про термін сеймиків та сейму було розіслано до завойованих росіянами повітів. Це викликало в Олексія Михайловича велике обурення. У світлі діяльності польської дипломатії в Чигирині кроки Варшави стосовно Литви розцінювалися ним як замах на московську владу на відповідних литовських землях. У відповідь цар наказав своїм урядникам не допускати проведення сеймиків та виїзду обраних послів до Варшави. Королю ж нагадував, що мешканці завойованих повітів є винятково царськими підданими. Це заскочило короля, який закинув царю, що ті мешканці є винятково королівськими підданими, а їхні землі опановані царем тимчасово⁷⁹. Без сумніву, завойована литовська шляхта довго чекала на сейм, який, на думку багатьох, мав урегулювати стосунки з Москвою. Блокування їй можливості взяти в ньому участь було для неї незрозумілим і уявлялося як порушення її засадничих прав царем, який недавно давав гарантії, що шануватиме їх. Це мусило викликати велике незадоволення, особливо з огляду на те, що царські війська саме скупчувалися навколо Вільна, припускаючись багатьох ексцесів стосовно шляхти. За наказом Олексія Михайловича воєводи зажадали від шляхти ставати під їхні знамена в рамках посполитого рушення. Особливо натискали на ту, яка свого часу присягла на вірність царю. Принагідно примушувано присягати шляхту Віленського та Ошмянського повітів, яка доти того не робила. Завдяки цьому до служби в посполитому рушенні було залучено 4 тис. шляхти⁸⁰. Утім, добачаючи її глибоку недовіру, численні московські сторожі заблокували дороги й мости на Віленщині та Новогрудщині. Одночасно росіяни розпочали забирати зі шляхетських дворів живність, що завжди призводило до великої напруги. Царські офіцери та жовніри без застережень називали шляхту здрайцями й трактували як во-

⁷⁹ Олексій Михайлович до Яна Казимира 11 (21) лютого 1659 р. з Москви (Національна бібліотека України імені В. Вернадського (далі НБУ). – Ф. 1. – № 5985. – К. 23); Ян Казимир до Олексія Михайловича 18 листопада 1658 р. з Торуня (РГАДА. – Ф. 79. – № 107; АМГ. – Т. II. – № 1015. – С. 601).

⁸⁰ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия... – С. 118. У 1658 р. багатьох шляхтичів з Віленського та Ошмянського повітів було примушено присягати цареві (Див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т. V. – С. 104–105); П. Сапега до А. Полубинського 23 липня 1658 р. з Мінкович (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 13868 /II. – С. 65); Ян Казимир до комісарів 20 серпня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – С. 71).

рогів⁸¹. Цілком можливо, розуміючи, що наростає ворожість до неї з боку Москви, шляхта влітку 1658 р. розпочала виразно добачати в бунтівних козаках союзника проти царського володарювання. З того періоду маємо донесення московських урядників про посилення контактів між шляхтою та І. Виговським, про послів від гетьмана до П. Сапєги з метою заохотити Литву до військових дій. Відомо також, що тоді дедалі тіснішими ставали контакти між королівським двором та І. Нечаєм⁸². Новини про все це поширювалися в середині 1658 р. серед литовської шляхти. Ходили й інформації про вимогу Ю. Долгорукого видати литовську шляхту, яка служила в королівському війську. Гуляли перебільшені чутки про напад Ю. Долгорукого на Жмудь та здирства там його військ⁸³. У підсумку все це призвело до того, що через пару місяців литовська шляхта після королівського та гетьманського універсалів взяла активну участь у посполитому рушенні та боях з росіянами.

Тиск з боку литовських противників війни з Москвою, а також побоювання королівського двору, що Москва розпочне військові дії в час, коли Річ Посполита ще не закінчить справу з козаками, призвело до того, що в травні (ще перед сеймом) було вибрано комісарів на переговори з послами Олексія Михайловича, які мали відбутися під Вільно. Утім Ян Казимир наказав послам не поспішати з початком перемовин, а коли вже дійде до розмов, затягувати їх “сльозливими матеріями”. Тоді ж було виправлено С. Беньовського й смоленського каштеляна Л. Євлашевського до І. Виговського, щоб завершити процес укладення угоди з козаками. Чекали на результати цієї місії, від яких залежав вибір концепції переговорів з Москвою⁸⁴.

Для повного щастя потрібно було вже тільки завершити війну зі Швецією, щоб потім усіма коронними та литовськими силами за підтримки татар і козаків рушити проти Москви. У травні 1658 р. одним із нечисленних литовців, який бачив сенс у переговорах з І. Виговським, був тісно зв'язаний з двором литовський канцлер К. Пац. Вважав невідворотним конфлікт з Моск-

⁸¹ К. Потоцький до Б. Радзивіла 29 березня 1658 р. з Сідерки (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 12251. – С. 21–22); М. К. Цехановський до К. Потоцького 18 серпня 1658 р. з Сідри (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Domu Potockich. – Oddział na Wawelu (далі APKr. Wawel). – № 152). Див. листи С. Пешковського до Ізабелли Катерини з Сапєгів Радзивілової від 6 квітня та 8 грудня 1658 р. з Ішколджа (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11379).

⁸² Пор.: АЮЗР. – Т. VII. – С. 248; АМГ. – Т. II. – № 1034. – С. 612.

⁸³ Ян Казимир до комісарів 31 серпня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – С. 111); той-таки до Олексія Михайловича 18 вересня 1658 р. з-під Торуня (РГАДА. – Ф. 79. – № 107).

⁸⁴ Інструкція комісарам на переговори з Москвою від 22 травня 1658 р. з Богунєва (Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – С. 1–7); Ян Казимир до С. П. Бжозовського 23 травня 1658 р. з Богунєва (Tamże. – С. 53–54).

вою, тому ставив на завершення війни зі Швецією⁸⁵. Надії, однак, розбивалися об нехиті шведів та Яна Казимира йти на будь-які поступки. У наслідку через перспективу війни на два фронти на сеймі дійшло до гострого спротиву литовців політиці короля. Литовці погрожували навіть розірвати унію з Коронаю, якщо не розпочнуться переговори з Москвою з метою запобігти війні⁸⁶. Ян Казимир потрапив у скрутну ситуацію. З України С. Беньовський, Л. Євлашевський та І. Виговський закликали не входити в жодні розмови з царем, бо це налаштовує підозріло до Польщі прихильних до неї козаків і татар⁸⁷. Однак з огляду на поставу Литви все ж таки було визнано за необхідне розпочати переговори. Утім виконання царських бажань було обплутано такими умовами, що, як писав жмудський староста Є. Глебович, “інструкція така важка для укладення угод, що неправдоподібно, щоб за такою інформацією щось добре з Москвою могло склеїтися”⁸⁸.

Нехиті литовців до українських планів короля ще більше зміцніла влітку 1658 р. внаслідок надходження донесень про наступальні наміри шведів у Пруссії, а ще важливіше – про московсько-шведські перемовини щодо укладення миру. Це тайло величезну небезпеку як для усієї Речі Посполитої, так і для козаків. У кращому випадку довелося б мати справу з усією московською потугою, в гіршому – вимальовувалася можливість утворення союзу між Стокгольмом і Кремлем. Для литовців реалізація кожної з цих візій означала війну з Москвою на своїй землі, а також загрозу шведського нападу з Інфлянт на Жмудь, де тоді активізувалися війська фельдмаршала Роберта Доугласа. Тому немає нічого дивного в тому, що навіть К. Пац почав раптом схилитися до якнайшвидшого порозуміння бодай з одним із противників. Він апелював до королівських комісарів, щоб старалися швидко домовитися навіть ціною поступок й довели справу до підтримки Речі Посполитої московськими військами. А отже, відсував на задній план ідею порозуміння з козаками. Водночас обурювався з приводу королівських листів з канцелярії до комісарів, які наказували їм грати на відтягування⁸⁹.

⁸⁵ К. Пац до Б. Радзивіла 12 травня 1658 р. з Шамотул (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11208/I. – S. 47).

⁸⁶ АМГ. – Т. II. – С. 600–601; *Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania...* – S. 91–92, 96–97.

⁸⁷ Л. Євлашевський до Яна Казимира 23 червня 1658 р. з Полонного (AGAD. – Archiwum Zamojskich. – № 3052. – S. 7–8).

⁸⁸ Є. К. Глебович до Б. Радзивіла 27 червня 1658 р. з Ялувки (Тамże. – AR. – Dz. V. – № 5226. – S. 81). Про зацікавлення козаків швидким укладенням угоди з Річчю Посполитою див.: *Kroll P. Od Unii Hadziackiej...* – S. 48.

⁸⁹ К. Пац до С. П. Бжостовського 14 серпня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czartoryjskich. – 387. – № 33. – S. 179); той-таки до того ж 20 серпня 1658 р. з Варшави (Тамże. – S. 187–189); Б. Радзивіл до К. Паца [початок 1659] (НГАБ. – F. 1503. – Op. 1. – № 42. – K. 65).

Проте в кінці серпня його надії на угоду з Москвою (як і інших литовців, прихильно налаштованих до переговорів з царськими послами) підважив згадуваний вже наступ Ю. Долгорукого на Жмудь. Канцлер остаточно зорієнтувався в тому, що Москві насправді не залежить на переговорах, що вона лише прагне опанувати всю Литву. Тому подальші перемовини розглядав лише як засіб не допустити московсько-шведського порозуміння. Відчуваючи ж невідворотність війни, заново оцінив потребу союзу з козаками, зокрема з І. Нечаєм, і слідом за королем накреслював комісарам план розгрому армії Ю. Долгорукого, що мало б схилити Москву до поступок на переговорах. Відтак наказав комісарам перебувати в тісному контакті з І. Нечаєм⁹⁰.

Взагалі К. Пац дуже критично оцінював розвиток ситуації. Під час гарячих літніх та осінніх місяців 1658 р. не вдалося розпочати переговори зі шведами, а що гірше – останні активізувалися ще й у Курляндії. Справдилися також найгірші передчуття щодо відновлення військових дій з Москвою у Литві. Під кінець вересня К. Пац довідався про пункти Гадяцької угоди. Як литовець, вважав її успіхом Корони, за який Литві доводиться платити. Закралася підозра, що під час єднання з козаками щось їм було подаровано з литовських земель; у Литві завжди боялися за білоруські терени та Пінський повіт, об'єкти козацьких претензій. Дуже негативно сприйняв утворення Князівства Руського. Добачав у цьому порушення засад Люблінської унії і передовсім загрозу для становища Литви, й так виразно слабшої порівняно з Коронаю. Тому писав до одного з комісарів: “Треба тоді перше з Москвою укласти мир, а потім спільними з Москвою арміями схилити шведів до миру, що ще цієї зими може бути. Заспокоївши ці дві сторони, краще нам атакувати козаків і знову селянами зробити. Якби що з Литви козакам було віддано, то я буду противитися, але інтерес і панам сенаторам литовським відізнатися королю, що на апробацію того нововведення дозволити не можуть”⁹¹.

Розвиток загальної ситуації, а також прогнозована в Литві ціна порозуміння з козаками налаштовували канцлера рішуче проти Гадяцької угоди.

⁹⁰ К. Пац до комісарів 10 вересня 1658 р. з Закрочима (Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – S. 97–103); Ян Казимир до комісарів 9 жовтня 1658 р. з-під Торуня (Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – S. 125–131); той-таки до тих-таки 15 жовтня з-під Торуня (Тамże. – S. 137–138); *Senatus Consultum, obóz pod Toruniem 6 X 1658* (Biblioteka Czartoryjskich. – 401. – S. 147); також з 11 жовтня (Тамże. – S. 148).

⁹¹ К. Пац до С. П. Бжостовського 20 жовтня з-під Торуня (Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – S. 233–235). Подібну думку мав польний гетьман В. Госевський. Див. його листи до Б. Радзивіла від 8 вересня 1658 р. з-під Кейдан, а також від 15 й 27 вересня 1658 р. (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 4567/II. – S. 46, 48–49, 52–55).

Показовим, однак, є те, що, ніби не добачаючи тих глибоких змін, які сталися в Україні, він зайняв вкрай консервативну позицію й очікував повернення до стосунків з-перед 1648 р. Це свідчить про те, що в головах принаймні частини литовських еліт козаки, попри все, так і залишалися станом, чий потуги на вхід до закритого клубу соціальних еліт були абсолютно нелегітимними і чий претензії слід рішуче гамувати. З точки ж зору тактики втілення цієї ціннісної установки, важко сказати, чи брав К. Пац до уваги реальні можливості Речі Посполитої, а якщо ні, то чи розраховував на допомогу Росії в уярмленні козаків? Чи бачив, що рано чи пізно мусило дійти до війни з Москвою за Україну?

Поразка В. Госєвського 21 жовтня від московського війська під Верками означала кінець переговорів під Вільно. К. Пац ще мав надію на їхнє відновлення, однак наступні тижні розвіяли її⁹². Відтак було зрозуміло, що виграла королівська концепція зовнішньої політики, яка передбачала угоду з козаками. Тільки відсутність можливостей на мирне залагодження конфлікту з Москвою змусила К. Паца та інших прихильників порозуміння з царем до війни з нею. Щоправда, вони до останнього все ж таки розраховували на відновлення переговорів, але королівські комісари виразно інформували: якщо цар і погодиться на предметні розмови, то тільки тоді, коли зможе розпочати військові дії, щоб говорити з позиції сили⁹³. Тож слід було якнайшвидше приготуватися до оборони. При цьому єдиним союзником на сході могли бути лише козаки І. Нечая. Вже влітку 1658 р. при королівському дворі знали про позицію згаданого полковника, що стало можливим завдяки підтримці з ним від якогось часу інтенсивних контактів⁹⁴. Його вважали надійним союзником, який “з готовністю до послуги й оборони Речі Посполитої звернення нашого виглядає”. У серпні до Варшави дісталися посли від І. Нечая. Вони привезли листи, у яких він обіцяв королю виставити на його потреби 20 тис. козаків і йти з військом проти Москви. Ян Казимир погоджувався на всі його побажання, обдарував наданнями, а своїм комісарам, висланим на переговори з представниками царя, наказав, щоб утверджували полковника у вірності до Речі Посполитої. Одночасно запевняв комісарів, що “з Нечаєм зноситися не перестасмо”, і вказував на його майбутню значну роль у разі зриву переговорів та

⁹² К. Пац до Б. Радзивіла 11 листопада 1658 р. з обозу під Торунем (Tamże. – Dz. V. – 11208/I. – S. 71–74).

⁹³ Комісари до Яна Казимира 28 листопада 1658 р. з Березини (Tamże. – Archiwum Koronne Warszawskie (далі АКВ). – Dział rosyjski. – № 55. – С. 31).

⁹⁴ С. Медекша згадує про такі контакти вже в другій половині 1657 р. (Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy... księga pamiętnicza. – S. 100–101); Витебская старина (далі ВС). – Витебск, 1885. – Т. IV. – Ч. 2. – С. 92–93.

відновлення війни з Москвою⁹⁵. Навернення І. Нечая та його козаків стало очевидним наслідком зближення Речі Посполитої та І. Виговського, який у серпні 1658 р. пропонував королю використати білоруського полковника для удару по тилах московського війська, яке стояло під Вільно⁹⁶. Влітку 1658 р. в планах майбутньої війни з Москвою І. Нечаю випадала важлива роль. Опановуючи землі по верхньому Дніпру і над Березиною, він практично не давав московитам перекидати свої сили з-під Смоленська, Вітебська й Полоцька до Литви, де проти московського війська мали розпочати військові дії литовські хоругви та посполите рушення. Енергійні дії в Білорусі неабияк допомогли б І. Виговському, бо унеможливлювали напад на Україну з північного сходу, а також залишали без підтримки розміщені тут російські гарнізони.

З огляду на відсутність у Білорусі литовського війська, основний тягар протистояння з Москвою на терені Литви мав, як і в Україні, лягти на плечі козаків. Не видно, однак, щоб для них було передбачено якесь місце в майбутньому порядку на литовських землях. Не було й мови про те, щоб віддати ці землі під зверхність Руського Князівства. Правда, багато хто з козацької старшини отримав шляхетство, оформлено надання для І. Нечая та інших, але засадничо козацька проблема в Білорусі, як і перед цим, залишалася без вирішення. Тож козаки в Білорусі воювали в інтересах Речі Посполитої, мали якнайдовше стримувати московський натиск, практично нічого не дістаючи навізаним.

Козаки повстали в другій половині вересня. Загальне незадоволення з московського урядування та відсутність більших царських військ у Білорусі дозволило їм досягти до кінця року значних успіхів⁹⁷. Однак ситуація в Литві швидко змінилася. В. Госєвський зазнав поразки під Верками, Ю. Долгорукий без суттєвих перешкод прорвався через козацьке військо І. Нечая та литовців, І. Виговський вийшов з московських земель й відразу мусив мати справу із

⁹⁵ Senatus Consultum. Warszawa 31 VIII 1658 (Biblioteka Czaratoryjskich. – № 401. – S. 143); Ян Казимир до комісарів 24 серпня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czaratoryjskich. – № 387. – S. 84); Senatus Consultum. Warszawa 31 VIII 1658 (Biblioteka Czaratoryjskich. – № 401. – S. 143, 145); РГАДА. – Ф. 389. – № 130. – Л. 346об.–347об., 348об.–349об.

⁹⁶ Ян Казимир до комісарів 30 серпня 1658 р. з Варшави (Biblioteka Czaratoryjskich. – № 2107. – S. 365).

⁹⁷ Про бої на тих землях див.: Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – Київ, 2003; Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 2; Коссаржецький К. Військова діяльність полковника Івана Нечая на Білорусі в 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2005. – № 5.

внутрішньою опозицією, становище якої посилювалося. Невдовзі згасла надія на зміцнення козаків у Білорусі за рахунок підкріплення з України. Однак при королівському дворі й далі розраховували на І. Нечая, хоча польські комісари доповідали з Беджежи, де чекали на відновлення переговорів з Москвою, про помітне ослаблення полковника⁹⁸. Немає нічого дивного, що в цій ситуації ані П. Сапега, ані А. Полубинський, який переслідував Ю. Долгорукого, не наважилися перейти в листопаді Березину й об'єднатися з козаками. Тим паче, що в самому литовському війську наростали конфлікти, пов'язані з проблемою платні.

Виступ І. Нечая та його козаків заохотив до військових дій литовську та руську шляхту східних земель Великого Князівства. При цьому значна роль належала королівським універсалам, які наказували шляхті ставати під команду І. Нечая⁹⁹ або збиратися на посполите рушення. Показово, що на Вітебщині, де шляхта дуже активно виступила проти Москви, маємо справу переважно зі шляхетськими хоругвами, ніж з випадками долучення шляхти до війська І. Нечая. Шляхта, як і регулярне військо, прислане під проводом полковника Самуеля Кмітича, воліла співпрацювати з козаками на власну руку, без підпорядкування їм.

Зближення позицій І. Нечая та шляхти не залишилося непоміченим московитами. У жовтні вітебський воевода Микита Бабарикін доповідав Олексію Михайловичу, що у Вітебському повіті з'явилося багато "зрадників", які об'єдналися з козаками, розсилали свої листи та універсали, а царських людей по селах, містечках і по дорогах грабували й "побивали". До всього ці нібито "зрадники" мали намір покарати й шляхту, яка залишалася вірною цареві. Воевода нарікав, що багато литовців, які служили у вітебському гарнізоні, втекли до І. Нечая. Подібне сталося й у Смоленську, звідки до Москви було надіслано список шляхти, яка втекла ще в жовтні¹⁰⁰. Князь Григорій Козловський, вирушивши з каральною експедицією зі Смоленська до Могилева, нагадував шляхті про присягу й застерігав, щоб "не наставляла вуха" на заклики І. Нечая¹⁰¹.

Важко сказати, яким був відсоток шляхти, налаштованої тепер проти Москви. Очевидно, доволі високий. Однак значна частина вичікувала. Це

⁹⁸ Комісари до Яна Казимира 29 грудня 1658 р. з Бездержа (AGAD. – AKW. – Dz. Rosyjski. – № 55. – С. 36); Лист тих-таки до того ж таки 1 січня 1659 р. (Tamże. – № 55. – С. 34).

⁹⁹ Мясевська В. Грамадзянская вайна на Беларусі // Професор Henryk Łowmiański – życie i dzieło / Pod red. A. Kijasa i K. Pietkiewicza. – Poznań, 1995. – С. 151.

¹⁰⁰ РГАДА. – Ф. 144. – Оп. 2. – № 110; ВС. – С. 98–101; Мясевська В. Грамадзянская вайна... – С. 152–153.

¹⁰¹ Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна... – С. 188–189; Мясевська В. Грамадзянская вайна... – С. 151–152; Саганович Г. Невядомая вайна. – С. 80.

до неї князь Г. Козловський адресував свої заяви. Ще інші залишилися вірними цареві. У Вітебську такі під орудою свого ротмістра Петра Победзинського збройно виступили проти козаків та навіть бунтівної шляхти¹⁰². У листопаді під Леплем дійшло до бою, в якому вірна царю полоцька шляхта під проводом полковника Івана Кісаржевського та ін. розбила полоцьку шляхту, яка на чолі з Каролем Лісовським, Флоріаном Слонським та Броніславом Пжисецьким виступила на боці короля¹⁰³. У Смоленську зібралася шляхта, від імені якої один із Соколинських обіцяв мститися на козаках та шляхтичах-бунтівниках. Просив тільки, щоб цар підтримав їх піхотою та кіннотою¹⁰⁴.

* * *

Це тільки деякі з багатьох прикладів, які можна навести. Відбивають вони надзвичайно складну структуру орієнтацій литовців у момент вибору. Але ніщо не вказує на те, що бодай ті зі шляхти, які восени 1658 р. виступали проти Москви і навіть долучалися до І. Нечая, свідомо підтримували ідеї Гадяцької унії. Відсутні також підстави стверджувати, що на східних землях Великого Князівства шляхта орієнтувалася в особливостях та закуліссях укладеної 16 вересня угоди. Найдалі доходили відомості про наростання ворожості між І. Виговським та Москвою. Деякі знали про переговори королівських дипломатів з козацьким гетьманом та про укладені пункти. З огляду на ставлення литовської шляхти до дій та жадань козаків у Білорусі, а також до ідеї війни з Москвою, добре видно, що ця шляхта точно мала б свої застереження до козацьких претензій, якби могла наперед ознайомитися з ними.

Після укладення Гадяцького договору з часом до шляхти стали доходити новини про його особливості. Багато надій збудила умова, що шляхта могла повертатися до своїх маєтків. Це було дуже важливо для тих, хто залишив їх на землях, опанованих козаками. Приміром, Мацей Ворбек-Леттов розпочав думати про повернення до своїх володінь, розташованих на Стародубщині¹⁰⁵. Без сумніву, на ставлення литовських еліт до угоди з козаками майновий аспект мав великий вплив, так само, як і попередньо при формуванні реакції на московське володарювання. Проте наявність угоді пункту, який уможли-

¹⁰² ВС. – С. 90–92; Мясевська В. Грамадзянская вайна... – С. 149–150.

¹⁰³ Aktykacja atestacji należącej Ichmśc Panom Poniatowskim Kazań 1662 (LVIA. – Fond SA. – № 2. – К. 1221); РГАДА. – Ф. 144. – Оп. 2. – № 109; Саганович Г. Невядомая вайна. – С. 79; Курбатов О. Литовский поход 7168 года князя И. А. Хованского и битва при Полонке // Славяноведение. – 2003. – № 4. – С. 27.

¹⁰⁴ РГАДА. – Ф. 144. – Оп. 2. – № 110.

¹⁰⁵ М. Ворбек-Леттов до Б. Радзивіла 10 травня 1659 р. зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 8406. – С. 3).

лював шляхті повернення до своїх маєтків, зовсім не означала, що остання беззастережно погодиться задовольнити козацькі бажання. Московські порядки литовська шляхта визнала під тиском обставин, чому мала добровільно погодитися з очікуваннями козаків?

Важко уявити, щоб та шляхта, яка стояла поруч із козаками, задумувалася над їхнім майбутнім становищем у звільненій з-під московської зверхності Литві. Та й саме повстання тривало дуже коротко, щоб мати час перейматися такими проблемами. Відповіддю Москви на Гадяч стало вторгнення потужного війська до Великого Князівства. Наступ розпочався після укладення під кінець грудня трирічного перемир'я зі шведами і стягнення частини підрозділів з фронту, з Інфлянт. Литовці після поразки 8 лютого 1659 р. під Мядзозлем і маршу царських військ з-над Двіни до Новоградщини та Жмуді не були спроможні вислати підкріплення І. Нечасві. При цьому швидко з'ясувалося, що основна мета росіян полягала саме в тому, щоб знищити головні сили полковника. Царські війська швидко досягли переваги. 10 січня під Лукомлем вони розбили нечисельний корпус С. Кмітича й розпочали репресії проти супротивників. Під враженням масштабів московських дій та чергових поразок литовського війська П. Сапега скерував сюди корпус Самуеля Оскерки, щоб разом з недобитками С. Кмітича підставити плече І. Нечасві¹⁰⁶. Утім гетьману не йшлося про щось інше, тільки про підтримку козаків з метою якнайдовше затримати росіян на тих землях.

Допомога була недостатня, й що цікаво, не бачимо інтересу серед литовських еліт до її збільшення. Їхня увага концентрувалася навколо шведської загрози з боку Інфлянт і побоювань об'єднання шведів з московським військом, яке рухалося в бік Жмуді. Литовський канцлер К. Пац уже не мав ілюзій щодо можливості порозуміння з Москвою. Знав, що після останніх успіхів вона не зацікавлена в переговорах і що новий конфлікт можна розв'язати лише на полі бою. Знову розпочав задумуватися над необхідністю швидкого укладення миру зі Швецією, навіть ціною значних поступок, аби тільки не допустити до співпраці двох ворогів та мати змогу скерувати всі сили проти Москви¹⁰⁷. За таких побоювань білоруський театр військових дій ста-

¹⁰⁶ Параграф з листа без місця й дати (ймовірно, січень–лютий 1659 р.) (НБУ. – Ф. 1. – № 5983. – С. 224); Б. Радзивіл до К. Паца без місця й дати (ймовірно, лютий 1659 р.) (НГАБ. – Ф. 1503. – Оп. 1. – К. 65); С. Пжиборовський до Б. Радзивіла 20 січня 1659 р. з Сельця (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 12561. – S. 18); Х. Кеневич до Б. Радзивіла 10 березня зі Слоніма (Там же. – № 6681. – S. 1); АВАК. – Т. XXXIV. – С. 169.

¹⁰⁷ К. Пац до Б. Радзивіла 12 лютого 1659 р. з Вілковішок (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11208/I. – S. 95); той-таки до того ж таки 19 лютого 1659 р. з Вілковішок (Там же. – S. 102–105).

вав для нього дуже відлеглим. Вистачало, що ті землі боронять козаки. Для королівського двору білоруські землі початково так само мали другорядне значення. Однак у березні та квітні 1659 р. козаки та литовці, що їм допомагали, зазнали вирішальних поразок, після яких І. Нечай зачинився в Старому Бихові, а литовські підрозділи відійшли на західний берег Березини. Було зрозуміло, що більшої допомоги І. Нечай не діждеться. Отримати її міг винятково від литовського війська. Однак ані П. Сапега, який гнівався на І. Нечая, ані жоден з інших посадовців – ніхто не виявляв охоти втягуватися у військові дії зі знову грізною Москвою. Тим паче, що під кінець війни було зауважено, що росіяни припинили свій марш на західні литовські землі, а сконцентрувалися на облозі Старого Бихова та на діях проти І. Виговського.

Влітку й на початку осені 1659 р. на рештках литовських земель, вільних від ворога, настав період тимчасового миру, "*alta pax*", як писав К. Пац. Цей стан відповідав потребам литовських чільників. П. Сапега ставав дедалі рішучішим прихильником повного припинення війни з Москвою на литовських територіях. Вже 31 травня 1659 р. він на післясеймовій раді сенату звернувся до короля за відповідним дозволом. Це означало, що було остаточно відкинута думка про співпрацю з козаками. Король відмовив, вказуючи на те, що такий хід дуже збурить татар і козаків, які воюють з Москвою й домагаються допомоги від Речі Посполитої. Було дозволено лише укладати тимчасові перемир'я між литовським військом та окремими царськими підрозділами, та й то в разі крайньої необхідності й від імені литовського гетьмана. П. Сапега клопотав про загальний мир і пізніше. Король, однак, залишався непохитним, і у відповіді з ради сенату від 9 липня литовського гетьмана змушували пригадати ухвалу з кінця травня¹⁰⁸.

У своїй критиці королівських розпоряджень П. Сапега не був самотнім. Її вистачало в литовських посольських інструкціях. У них, зокрема, ставилися питання про причини розірвання Віленської угоди, про причини війни з Москвою та про те, чому досі не укладено миру зі Швецією¹⁰⁹. Вже невдовзі після поразки під Мядловом жмудський староста Єжі Глебович висловлював свої побоювання щодо майбутнього та долі литовських земель: "Тоді ВКЛ не може знайти іншої протидії таким великим пароксизмам, крім миру з Москвою. Коли швидко його не укладемо, пошириться розпач і призведе до останньої резолюції, як вже деяких приводить. Як ті воєводства Віленське,

¹⁰⁸ Senatus Consultum. Warszawa 31 V 1659 (Biblioteka Czynortoryjskich. – № 401. – S. 110); від 9 липня 1659 р. (Там же. – S. 114); від 30 липня 1659 р. (Там же. – S. 115).

¹⁰⁹ Див.: Інструкція обивателів інфлянтських від 26 лютого 1659 р. (НБУ. – Ф. 1. – № 5983. – Арк. 215–217); Інструкція Вілкомірська від 24–25 лютого 1659 р. (VUB. – Ks. Gr. Żmudzka 1659. – F. 7–19/14471. – K. 161–162).

повіт Ошмянський, Браславський, Вілкомірський, які не знаючи, хто за них бореться, так Москві піддалися. Дуже боюся, щоб у Жмуді та Ковнові до цього ж не дійшло, якщо Біржі не втримаються, під які неприятели підступив”¹¹⁰. Прибита поразками литовська шляхта знову натискала на те, щоб розпочати перемовини з Москвою та укласти мир. Чисельність литовських прихильників швидкої угоди з Москвою росла. У Короні до цієї проблеми підходили з більшою стриманістю, але й тут давали собі раду в необхідності після останніх перемог Москви нав’язати переговори з нею.

Ян Казимир достеменно знав, що будь-які розмови з Москвою призведуть до погіршення стосунків з козаками й татарами. Погодитися на литовські вимоги означало кинути напризволяще І. Нечая, що мало б фатальні наслідки для України. Але навіть без цього Корона боялася реакції козаків, оскільки на сеймі було серйозно втято Гадяцьку угоду. Відтак їх не хотіли більше дражнити додатковими підозрами про домовленості з Москвою. Однак належало дати відповідь литовцям, які на сеймі 1659 р. на чолі з підканцлером Олександром Нарушевичем рішуче виступили з вимогою розпочати переговори з Москвою¹¹¹. Стосовно угоди з козаками литовці традиційно зайняли неприхильну поставу, тим більше, що до своїх минулорічних побоювань могли долучити чинник розпочатої війни з царем, а також поширювані новини про похід самого московського монарха на Литву. Додатково ходили чутки, що з Москви в Україну вислано не тільки військо, але й великі гроші для підкупу старшини й татар. Литовці не довіряли І. Виговському та старшині, бо відразу з’явилися побоювання, що вони дадуть Москві купити себе й разом з нею вирушать на Річ Посполиту¹¹². Відтак не було нічого дивного в тому, що в переддень сейму серед литовських еліт наростала нехоть до козаків та до співпраці з ними. Поразки тільки зміцнювали переконання, що зв’язок з козацтвом не принесе Литві нічого доброго, лише знищувальну війну з Москвою. Знову було висунуто аргументи про відхід від Люблінської унії й загрозу для всієї Речі Посполитої з боку фаворизованих козаків і православ’я. Особливо гостро литовці, навіть приватно, виступали проти авторів Гадяцької унії. На це скаржився Юрій Немирич і просив охорону¹¹³. Проте навряд чи

¹¹⁰ Є. Глебович до Б. Радзивіла з березня 1659 р. з Мшцибова (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 5226. – S. 101–102).

¹¹¹ Rachuba A. Naruszewicz Aleksander Krzysztof // PSB. – T. XXII. – S. 562; *tenże*. Sapieha Paweł Jan // Tamże. – T. XXXV. – S. 142–143.

¹¹² Я. Меженський до Б. Радзивіла 29 березня 1659 р. з Варшави (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 9646/1. – S. 156); лист від 4 квітня (Tamże. – S. 161).

¹¹³ Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej. – S. 36; Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej // Biblioteka “Kultury”. – Paryż, 1960. – T. LVIII. – S. 44.

литовці вірили, що на цьому етапі вдасться змусити короля зірвати угоду з козаками. Насправді заходи головних представників Великого Князівства не були скоординовані, а часто спрямовувалися на досягнення конкретного приватного зиску. Королю не важко було повернути кожного з них зосібна. Спільний знаменник їхніх протестів полягав у тому, щоб звернути увагу на долю Великого Князівства, яке платило ціну української та шведської політики королівського двору. Віддавна піднімалися не позбавлені рації голоси, що інтереси Литви відходять на задній план супроти інтересів Корони. Як аргумент вказувалося на залучення усіх сил на шведський фронт. Особливо болісним стало спорядження корпусу Андрея Потоцького в Україну, а дивізії Стефана Чернецького до Данії при одночасному ігноруванні усіляких прохань про порятунок їхньої вітчизни Литви¹¹⁴. Справа Гадяцької угоди тільки увипустила цю проблему, очорнюючи козаків в очах литовців, як винних у нещастях Великого Князівства. Водночас за період, який минув від попереднього сейму, у багатьох литовських політиків змінилося сприйняття московських цілей. Подібно К. Пацу, багато хто зрозумів, що мета Москви полягала в захопленні не тільки України, але й значної частини Литви. Не стільки ставили на порозуміння з Москвою, в яке вже не дуже вірили, скільки на швидке закінчення війни зі Швецією та на спрямування усіх сил Речі Посполитої проти Москви, що в кінцевому рахунку мало порятунку Литву. Якщо виявиться, що такий сценарій утілити нереально, жадано розпочати переговори з царем¹¹⁵. До рішення про перемовини змушували сейм царські послы – стольник Афанасій Нестеров і піддячий Григорій Кузьмін, які прибули до Варшави на початку квітня. Вони оголосили вимоги Олексія Михайловича, виписані в його грамоті, висланій ще 30 грудня 1658 р.¹¹⁶ Остаточно зрозумівши, що закінчення війни зі Швецією є непростю справою, а також щоб не дратувати литовців, сейм погодився розпочати переговори з Москвою. Було визнано, що минулорічну комісію не зірвано, а тільки перенесено. Визначили послів, однак з огляду на попередній рік вирішили виставити нереальні умови, хоча й пропонували Москві укласти мир¹¹⁷. Ста-

¹¹⁴ Претензії литовців на позбавлення їх військової допомоги заради інтересів Корони мали свою традицію. У 1655 р. після безперечної поразки та московського наступу король вивів з Литви коронний корпус. Див.: Bobiatyński K. Działania posiłkowego korpusu koronnego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1655 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 2004. – T. XLI. – S. 77–81; *tenże*. Od Smolecska do Wilna... – S. 208–212.

¹¹⁵ Wotum na sejmie walnym sześcioletnim 1659 przez Jmci Pana Kasztelana Brzeskiego miane (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 152. – S. 483–487).

¹¹⁶ Цар Олексій Михайлович до сейму (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 2104. – S. 85–96); Chrapowicki J. A. Diariusz. – S. 191.

¹¹⁷ Ян Казимир до Олексія Михайловича 30 квітня 1659 р. з Варшави (РГАДА. – Ф. 79. – № 108).

ралися виграти час аж до ратифікації угоди з козаками на сеймі. Вважали, що разом з ними можна буде успішно протистояти Москві.

Призначення комісарів, очевидно, тішило одного з них, Єжі Глебовича, але подібно до того, як було в попередньому році, він та багато литовців сумнівалися, що вони що-небудь зроблять задля миру, бо, на його думку, «хто поручитель, що він (цар. – К. К.) сприйме ці засоби умиротворення, які ми пропонуємо, особливо будучи переможцем»¹¹⁸.

Доказом, що королівський двір, попри опір литовців, на перше місце ставив не мир з Москвою та стримування її агресивних дій, а збройну конфронтацію з нею, стала ратифікація 22 травня 1659 р. під час сейму Гадяцької угоди. Використовуючи особисті інтереси кожного з литовських сенаторів, вдалося переконати цих достойників прийняти її умови. П. Сапега, рішучий противник угоди, відверто шантажував короля, вимагаючи за свій підпис вирішити за відповідним сценарієм проблему поділу литовського війська на дивізії або повернути значні суми, видані ним, великим литовським гетьманом, на потреби держави. У кінцевому рахунку довів справу до відмови служити королю разом зі своїм військом. Ян Казимир мусив змиритися й зробити відповідну декларацію. Тоді гетьман погодився присягнути на угоді. Це було рішення з розрахунку, ухвалене за конкретні преференції, й не мало нічого спільного з бажанням втягнутися в українську політику короля. Гетьман не змінив свого ставлення до проблеми конфронтації з Москвою, залишався прибічником якнайшвидшого завершення війни зі Швецією. До всього, добре розумів, що стан литовського війська фатальний. Здеморалізоване поразками, воно погрожувало розпочати бунт, жадаючи виплати заборгованої платні. Не обійшлося тут і без вини самого П. Сапеги, оскільки, перебуваючи в конфлікті з Яном Казимиром, він сам підсилював гнів жовнірів супроти себе. У кінцевому рахунку це призвело до дуже гострих конфліктів між гетьманом та групою його офіцерів, яких, у свою чергу, підтримував король. Гетьман добре відав, що з таким військом нема чого марити про одночасну війну зі шведами та московитами. До укладення миру зі шведами та надходження значного підкріплення з Корони П. Сапега не мав жодного наміру розпочинати військові дії в козацьких інтересах, хіба що мусив. Тим більше, що під час сейму дійшло до чергових авантур з козацькими послами, які рішуче виступили проти того, щоб віддати йому Старий Бихів. На обурення гетьмана, вони ждали, щоб він повернув князеві Б. Радзивілу його маєтки. Це також вразило литовських військових, які очікували від князя за ті маєтки грубих

¹¹⁸ Є. Глебович до Б. Радзивіла 9 травня 1659 р. з Варшави (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 5226. – S. 109).

грошей. Звідси зусилля П. Сапеги, спрямовані на те, щоб добитися від короля згоди на укладення загального миру з Москвою¹¹⁹. Гадяцьку угоду, врешті, підписав пов'язаний із П. Сапегою А. Нарушевич, але залишився комісаром на трактатах з Москвою. Підписав також канцлер К. Пац, який у тім часі пов'язував з королівським двором надії на зміцнення своїх позицій у Литві, тому старанно розбудовував прокоролівську партію. К. Пац хоча й не підтримував союз з козаками, але не бачив для себе користі від конфліктування з Яном Казимиром¹²⁰. Крім усіх цих чинників, до згоди литовців спонукали, без сумніву, й королівські обіцянки зайнятися справами Литви, що означало вихід зі шведської війни й зосередження усіх сил проти Москви. У такій системі координат союз Речі Посполитої з козаками міг набути для литовської сторони важливого значення. Бо ж підвищував шанси на остаточну перемогу над царським військом та визволення Великого Князівства. Проблема полягала, однак, у тому, що обидві сторони – польсько-литовська й козацька – добре розуміли: після такого обмеження козацьких запитів угода не має шансів на довге життя¹²¹.

Неприхильне ставлення литовських еліт до козацької справи уявилося невдовзі після ратифікації угоди. У травні 1659 р. поразка І. Нечая в Білорусі стала очевидною. Разом з рештою козацьких і шляхетських підрозділів він засів у Старому Бихові, під який підійшли царські війська. Ситуація не була безнадійною; сподівалися допомоги від І. Виговського та від литовських військ. Козацький гетьман, однак, мусив ставати проти армії О. Трубецького й, отримуючи заклики від І. Нечая, розпочав апелювати до Яна Казимира та П. Сапеги, щоб ті виділили білоруському полковникові литовське військо. Без сумніву, І. Виговському йшлося не тільки про якусь акцію на користь обложених. Він розраховував на потужніший литовський наступ, який би зміг поважно загрожувати північному флангові військ О. Трубецького і в такий спосіб зменшити навантаження на козацькі й татарські підрозділи, які їм протистояли.

Потребу таких дій добавали і при королівському дворі. 31 травня 1659 р. у Варшаві на післясеймовій раді сенату було ухвалено рішення, щоб П. Сапега

¹¹⁹ *Senatus Consultum, Warszawa 31 V 1659* (Biblioteka Czartoryjskich. – № 401. – S. 110); 9 VII 1659. – S. 114; 30 VII 1659. – S. 115.

¹²⁰ Я. Меженський до Б. Радзивіла 29 квітня 1659 р. (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 9646/I. – S. 196), лист від травня (Там же. – Cz. II. – S. 1); П. Сапега до річицького скарбника 13 липня 1658 р. зі Слоніма (Там же. – № 13868/III. – S. 15); *Rachuba A. Naruszewicz Aleksander Krzysztof*. – S. 562; *tenże. Sapieha Paweł Jan*. – S. 142–143; *Wasilewski T. Pac Krzysztof Zygmunt* // PSB. – T. XXIV. – S. 711.

¹²¹ Я. Меженський до Б. Радзивіла 20 травня 1659 р. з Варшави (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 9646/II. – S. 17–18).

вислав зі своєї дивізії до Курляндії 12 хоругв на допомогу дивізії лівого флангу, натомість з рештою підрозділів ішов під Старий Бихів. Там, згідно з королівським наказом, гетьман мав з'єднатися з коронним військом, яке під орудою коронного польного писаря Яна Фрідеріка Сапегі було задумано вислати в ті краї¹²². Не маючи наміру втягуватися у військові дії в Білорусі, гетьман прикрився хворобою. Обмежився тільки дорученням напіввольонтаристським хоругвам Самуеля Оскерки організувати сторожі над Березиною, а також контактами з І. Нечаєм¹²³. З огляду на опір П. Сапегі король довірив виправу на Білорусь литовському польному писареві Гіларію Полюбинському¹²⁴. П. Сапега, однак, мав свої плани щодо застосування підлеглої дивізії правого крила, яка з кінця зими практично не вела жодних військових дій. Під кінець липня він скерував більшість її (понад 30 хоругв) до Курляндії¹²⁵. Такої значної кількості війська там не було потрібно, особливо кінноти, оскільки військові дії тоді обмежувалися блокадою кількох фортець. Проте гетьман плекав надію підпорядкувати собі дивізію лівого крила (жмудську), яка там воювала. Поза іншими мотивами, які влітку 1659 р. викликали в нього нехті до підтримки козацької справи, опція здобути владу над жмудською дивізією ще більше підштовхувала гетьмана засунути до шухляди плани стосовно козаків.

Усе ж таки П. Сапега зробив певні кроки на користь І. Нечая, проте з примусу, під впливом королівського гніву. У липні під Старий Бихів гетьман спорядив деяку кількість хоругв під орудою полоцького каштеляна Яна Сосновського. Утім цей корпус був у кілька разів слабшим від війська, скерованого до Курляндії. Мусило бути навпаки, якби виправу до Білорусі гетьман трактував поважно. До всього, складається враження, що туди спровадили найбунтівливіші хоругви. Я. Сосновський був хворий й не здолав опанувати їх. Це військо надзвичайно повільно рухалося. За липень–серпень ледве спромоглося перейти з-під Кайданова до околиць Мінська, де простояло до половини вересня. Жовніри й офіцери не були зацікавлені надати допомогу І. Нечаєві й свою увагу зосереджували передусім на проблемі повернення їм за-

¹²² *Senatus Consultum, Warszawa 31 V 1659* (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 401. – S. 109–110).

¹²³ С. Оскерка до Б. Радзивіла 28 липня 1659 р. зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11013).

¹²⁴ Ян Казимир до А. Н. Полюбинського 10 липня 1659 р. (Там же. – Dz. III. – Кор. 7. – S. 30); лист від 16 липня. – S. 34.

¹²⁵ *Comput Choragwi ordinowanych z Obozu z pod Giegużyna do Curlandiey* (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11209/I. – S. 156–157 (у кореспонденції К. Паца)); П. Сапега до А. Н. Полюбинського 23 липня 1659 р. з Грандзішок (Там же. – № 13868/III. – S. 17); лист від 28 липня з Мереча (Там же. – S. 21–22).

триманої платні. Лише суворий королівський наказ змусив їх вирушити з-під Мінська¹²⁶.

Відсутність з боку П. Сапегі конкретних кроків з метою розблокувати Старий Бихів викликала нервову реакцію короля, особливо коли влітку розпочали доходити відомості про обурення І. Виговського, козаків і навіть кримського хана добре помітною бездіяльністю литовських військ. Козацький гетьман після перемоги під Конотопом не міг дочекатися від Корони обіцяних йому підкріплень. З Білорусі ж докочувалися до нього заклики про допомогу разом з донесеннями про відхід литовців і самотність тих козаків та шляхтичів, які ще воювали. Маючи сам дедалі непевнішу ситуацію в Україні, І. Виговський наполегливо домагався в короля допомоги: собі від коронних військ, а І. Нечаєві – від литовців. Обурення І. Виговського різко зросло, коли він довідався не про плани литовського наступу, а про укладення П. Сапегою перемир'я з царськими воєначальниками. Подібні відчуття стосовно литовців мали з'явитися в ширших колах козацтва¹²⁷. Ян Казимир також добре знав про важке становище козаків у Білорусі й про невідворотну потребу затримати Москву на тих далеких теренах. Не без підстав нагадував П. Сапезі, що своєю бездіяльністю завів козаків у скрутну ситуацію та до погіршення стосунків з І. Виговським і кримським ханом¹²⁸.

Головну увагу королівський двір зосередив на українським театрі. Там мала вирішитися доля Гадяцької угоди. Канцлера ж К. Паца, який перебував при Яні Казимирові, більше цікавила Литва та її стосунки з Московією, з якою, власне, вже було усталено час та місце майбутніх переговорів. Велика перемога козаків під Конотопом, зі свого боку, поставила литовську справу в кращому світлі. Виявилось, що Москва стала ще поступливішою, що дало канцлерові підстави у вересні сподіватися на легші переговори, особливо, якщо козакам допоможе коронне військо¹²⁹.

¹²⁶ Я. Пенкальський до Б. Радзивіла 18 серпня 1659 р. (Там же. – № 11557/II. – S. 51–52); К. Клокоцький до Б. Радзивіла 20 липня 1659 р. зі Слуцька (Там же. – № 6865/I. – S. 125); лист від 10 вересня 1659 р. – S. 131; Ян Казимир до П. Сапегі 26 серпня 1659 р. з Варшави (ЛНБ. – Ф. 103. – № 1717); *Rachuba A. Konfederacja Kmicicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660–1663*. – Warszawa, 1989. – S. 27–28.

¹²⁷ І. Виговський до С. К. Беньовського 17 липня 1659 р. з-під Путивля (Biblioteka Czarotoryjskich. – № 2446. – S. 196); К. Клокоцький до Б. Радзивіла 10 вересня 1659 р. зі Слуцька (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 6865/I. – S. 130, 132).

¹²⁸ Ян Казимир до П. Сапегі 20 серпня 1659 р. з Варшави (ЛНБ. – Ф. 3. – № 1712); лист від 30 серпня (№ 1718); П. Сапега до Я. Казимира 26 серпня 1659 р. з Ружаної (АРКр. Wawel. – Archiwum Sanguszków. – Rkps. 153. – S. 59).

¹²⁹ К. Пац до Б. Радзивіла 16 вересня 1659 р. з Варшави (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 11208/I. – S. 155).

* * *

З початком осені 1659 р. разом з падінням І. Виговського закотилася зірка Гадяцької угоди. Ще певний час цього не розуміли, бо гадали, що відбулася звичайна заміна незадоволеними полковниками І. Виговського на Ю. Хмельницького. Утверджувалися в такій оцінці, бо старшина з новим гетьманом декларувала подальшу вірність королю. Пильніші ж спостерігачі досить швидко з'ясували, що дійшло до втрати Річчю Посполитою відновлених позицій в Україні й до підданства останньої Москві¹³⁰. У цій ситуації ставало дедалі ясніше, що останнім оборонцем Гадяцької угоди є обложений у старому Бихові І. Нечай.

Найбільше джерел стосовно ставлення литовської шляхти до захисника Старого Бихова маємо зі Слущка, розташованого від тієї фортеці недалеко. Що важливо – у місті дуже боялися, що після падіння Старого Бихова наступним стане Слущк¹³¹. Відтак маємо зі Слущка приклади щирої симпатії до козацького полковника. Поміж іншими висловлював її комісар князя Б. Радзивіла Казимир Клокоцький. Комісар не розумів, чому козакам відмовили в допомозі. Особливо обурювався восени, коли довідався про дуже повільний рух військ Я. Сосновського та С. Оскерки й водночас отримав листи від І. Нечая із закликом про допомогу¹³².

Старий Бихів упав у ніч з 13 на 14 грудня 1659 р. через зраду кількох міщан та захисників. Трагічний фінал героїчної оборони глибоко пригнітив і вразив, надто тих, хто з близького Слущка постійно спостерігав за драмою І. Нечая й останнього в Білорусі пункту опору Москві. Особливо болісно мусили відчувати оборонці, які свого часу стали на бік Речі Посполитої, той факт, що за нагальної потреби не отримали від неї жодної допомоги. Багато хто розумів, що з травня по грудень існувала можливість дістати підтримку з боку правого крила литовського війська. Такої думки був, зокрема, Мацей Ворбек-Леттов, який перебував у Слущку і який, закінчуючи опис боїв під Старим Биховом, віддав належне мужнім захисникам: “Якби обложеним була надана допомога, залишилися б непереможними”¹³³. Значна частина відповідальності за те, що захисники Старого Бихова не отримали дієвої допомоги, лежить на П. Сапезі.

¹³⁰ К. Клокоцький до Б. Радзивіла 21 вересня 1659 р. зі Слущка (Tamże. – Dz. V. – № 6865/I. – S. 152).

¹³¹ Див.: К. Клокоцький до Б. Радзивіла 7 і 22 жовтня 1659 р. зі Слущка (Tamże. – Dz. V. – № 6865/I).

¹³² К. Клокоцький до Б. Радзивіла 20 серпня 1659 р. зі Слущка (Tamże. – № 6865/I. – S. 125); лист від 10 вересня. – S. 131; лист від 22 жовтня. – S. 147; лист від 23 грудня. – S. 160–161.

¹³³ *Vorbek Lettow M. Skarbnica pamięci.* – S. 286.

Можна стверджувати, що з падінням Старого Бихова перестав існувати останній bastion, пов'язаний з Гадяцькою угодою. Чи зауважували це в Литві? Швидше ні. З приводу втрати фортеці найбільше шкодували у Слущку, у якому з перелічених вище причин завжди ретельніше цікавилися українськими справами й долею Старого Бихова. Слід визнати, цей жаль не був викликаний усвідомленням того, що було перекреслено візії, пов'язані з Гадяцькою угодою. К. Клокоцький, прикметний представник локальної еліти, який зауважував необхідність надати ефективну допомогу І. Нечая, правдоподібно мав бути зацікавлений в устійненні нового порядку в цілій Україні. Видається, однак, що клопотав про долю І. Нечая лише з огляду на безпеку Слущка, бо зміни серед козацької старшини в Україні були для нього байдужі, доки не виникла загроза опанування тих земель Московією.

* * *

Зі сказаного вище випливає, що неможливо дати генеральну відповідь на запитання про ставлення Великого князівства Литовського до Гадяцької угоди. Війна з Московією та її союзниками козаками, шведський напад, розподіл території Литви між різними окупантами, найрізніша доля литовської еліти – усе це призвело до того, що шляхетське суспільство стало дуже неоднорідним. Додатково ускладнили ситуацію події, які швидко насувалися в роках, що передували укладенню Гадяцької угоди, особливо у сфері становища Речі Посполитої. Вони виразно впливали на спосіб сприйняття угоди різними групами шляхти. Як видається, найпростішим було б зауважити, що постава тієї литовської шляхти, яка опинилася під царським пануванням, здебільшого зводилася до прагнення запевнити собі безпечне існування в нових умовах. Його гарантували московські влади, особливо в 1656 – на початку 1658 р. Від них також очікували охорони від козаків. З часом, крім багатьох конфліктів, частині шляхти вдалося нав'язати гарні стосунки з козаками. Відродження Речі Посполитої й одночасне наростання суперечностей між Московією й козаками витворили для останніх та литовської шляхти спільну платформу, яка була потужніша за нехиті цієї шляхти до московської окупації. Нав'язування, а потім затіснення порозуміння між Річчю Посполитою та І. Виговським тільки підсилювало це відчуття й невдовзі поставило шляхту та козаків в однім ряду проти Москви. Можна сказати, що це була та частина литовської шляхти, яка у зв'язку зі своїм заангажуванням на козацькому боці могла найбільше цікавитися зближенням Речі Посполитої й козаків, черпаючи відомості, серед іншого, з універсалів короля й козацьких гетьманів. Однак такої позиції дотримувалася далеко не вся “підмосковська” литовська шляхта, бо значна частина її продовжувала бути вірною Олексієві

Михайловичу. Залишається відкритим питання, чи хоча б та шляхта, яка повністю підтримала ідею воювати пліч-о-пліч з козаками, погодилася б у випадку перемоги над Москвою на нову модель Речі Посполитої, запроєктовану в таборі під Гадячем, або навіть на обкарнану на сеймі 1659 р.

Подальші події – ратифікація на сеймі Гадяцької угоди, а потім падіння І. Виговського, Старого Бихова, опанування України московитами – напевно мусили зробити враження на шляхту, яка не брала участі у боях. Особливо на ту, яка мешкала в південних чи східних литовських повітах, поблизу українських та білоруських земель. Однак бракує джерел, які б вустами цієї шляхти коментували українські події. Швидше можна винести враження, що її цікавість обмежувалася локальними проблемами. У наявних шляхетських документах описуються напади козацьких ватаг, рейди козаків по Пінщині, вимоги контрибуцій, які лунали від козацьких ватажків, грабунки, нищення. Але не видно глибшої рефлексії шляхти над причинами подій чи спроб пов'язати їх з порядками, які мала принести Гадяцька унія. Зрештою, нема чого дивуватися. Ця шляхта могла не добачати різниці між часами укладання угоди й попередніми. Вистачало й раніше подібних нападів та грабунків з боку різних козацьких загонів чи тих ватаг, які видавали себе за козацькі, але насправді були сформовані з селян, міщан і навіть шляхти. Видається, що справи великої політики, дотичні українських земель, були для більшої частини шляхти далекими. Україна ж бо належала до Корони.

Інакше слід подивитися на ставлення литовської верхівки. Вона брала участь у політичному житті Речі Посполитої й могла чинити сильний тиск. З цих кіл маємо найбільше даних, на підставі яких можна сформулювати уявлення про ставлення литовців до Гадяцької унії. Узагальнюючи, варто наголосити на тому, що литовські еліти були неприхильні до неї, як до всіх угод з козаками. Не без слушності вважали, що унія означатиме вихід з Немецького перемир'я, умови якого були прийнятними для частини еліт. Боялися збройної конфронтації з Москвою, бо відали, що у зв'язку зі шведською війною Литва буде приречена розраховувати на власні слабкі сили та подібно до 1654–1655 рр. не зможе протистояти потужній царській армії. На підставі спостережень за тодішніми подіями знали також, що для царських військ головним театром дій стануть власне литовські землі. З цієї причини набагато реалістичніше дивилися на кошт української політики. Не вірили козакам, зле оцінювали їхні сили, небезпідставно сумнівалися в стабільності позиції І. Виговського. Крім того, литовці не могли допроситися в Корони якої-небудь допомоги. Усе це налаштовувало їх передовсім стояти на сторожі власних інтересів, не провокувати Москву, поки відомо, що війна зі Швецією не дозволяє королю скерувати їм на допомогу більше сил. А українська проблема та Гадяцька угода виразно загрожували втягнути Литву в чергову війну.

Слід зауважити, що було б перебільшенням перекладати вину за відновлення війни з Москвою лише на козацьку справу. Було багато інших чинників, які підштовхували до цієї війни: елекція, участь шляхти із завойованих земель у сеймиках і сеймах, неврегульованість проблеми розмежування українських та литовських земель, укладання Яном Казимиром і Річчю Посполитою союзів, які дратували царя, взаємне оскарження про таємні контакти зі шведами. Усе це рано чи пізно мусило призвести до конфлікту. Вже в середині 1657 р. у Москві добре це розуміли й розпочали шукати способу вийти зі шведської війни, про що у Варшаві здогадувалися¹³⁴. Тоді ще не існувало реальної загрози укладення союзу між козаками та Річчю Посполитою. Упродовж наступних місяців до двору Олексія Михайловича почали доходити донесення про заходи польських дипломатів в Україні. Однак головні закиди, які в першій половині 1657 р. висував королю дедалі роздратованіший цар, торкалися затягування справ, пов'язаних зі скликанням сейму та елекцією. Хоча землі Речі Посполитої вже були очищені від ворожих військ¹³⁵. У світлі цих фактів королівський двір уже в другій половині 1657 р. мусив рахуватися з можливістю відновлення війни з Москвою. Пошук союзників був неминучим. Крім татар, ними реально могли стати лише козаки. Протести литовців можна зрозуміти настільки, наскільки можна взяти до уваги їхній страх перед війною на власних землях та вмотивовані побоювання, які випливали зі спостережень над військовою й політичною ситуацією. Однак у ширшій перспективі виявляється, що шляхом відкинення політики єднання з козаками мали надію уникнути війни з царем, яка насправді була неunikненою.

Переклад з польської Віктора Брехуненка

¹³⁴ Факт самостійних контактів Москви зі Швецією, які суперечили Немецькому трактатові, в Речі Посполитій було зауважено вже в 1657 р. Самі шведи докладали зусиль, щоб розбити союз своїх противників, розглядаючи, між іншим, поступки Речі Посполитої в Немежі тільки як хід з метою загальмувати війну з Москвою. Див.: Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy... księga pamiętnicza. – S. 69, 92–93, 104, 122–123, 135; АМГ. – Т. II. – № 947. – С. 559; № 990. – С. 586; № 1005. – С. 594–595; № 1006. – С. 596; № 1008. – С. 597; № 1010. – С. 599–600; № 1014. – С. 600–601; Kubala L. Wojny duńskie... – S. 87; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1961. – Т. V–VI. – С. 60–62; Kröll P. Od Ugody Hadziackiej... – S. 19, 30.

¹³⁵ Ян Казимир до Олексія Михайловича 8 травня 1657 р. “*pisan w zamku naszym Korony Polskiej*” (РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 2. – № 598. – К. 185–186); Олексій Михайлович до Яна Казимира 5 серпня 1657 р. з Москви (Там же. – К. 1–2); Ян Казимир до Олексія Михайловича 5 травня 1657 р. з Познані (РГАДА. – Ф. 79. – № 105).

Зенон Е. КОГУТ (Едмонтон)

ВІД ГАДЯЧА ДО АНДРУСОВА: ОСМИСЛЕННЯ “ОТЧИЗНИ” В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ*

На зламі XVII–XVIII ст. концепція української (або малоросійської) “отчизни”, як об’єкта спільної цінності, суспільної поваги та відданості, вже посіла чільне місце в тогочасній українській політичній культурі. Однак, незважаючи на те, що проблема застосування концепції “отчизни” в Україні у XVIII ст. є доволі розробленою, майже невисвітленим залишається питання щодо витоків даної концепції в ранньомодерній українській політичній культурі¹. Ця стаття має за мету дати відповідь на це питання.

Насамперед зазначимо, що появі концепції “української отчизни” мусила передувати поява певного політичного утворення, яке б розглядалося суспільством як цінність та об’єкт поваги й відданості. Таке утворення постало у 1648 році внаслідок повстання під проводом Богдана Хмельницького. У період між 1648 та 1654 роками гетьман Б. Хмельницький вів війну із Польщею, окреслив кордони козацьких земель під своєю владою, встановив та розвивав активні дипломатичні стосунки із сусідніми країнами, втім, продовжував вважатися підданим польської корони. У 1654 р. Б. Хмельницький визнав протекторат московського царя над політичним утворенням, що перебувало під гетьманською владою (на Переяславській раді 1654 р.). Однак при цьому відкритим залишається питання: “Що саме становила собою дана структура?”. Формально вона ототожнювалася із Військом Запорізьким та підконтрольними йому землями. На той час уже існувала добре розроблена термінологія щодо назви цієї історичної території: руські землі, Русь, Україна, Мала Русь; зокрема, після Переяславської ради 1654 р. московський

цар Олексій Михайлович включив “... Малыя Россіи ...самодѣржѣць” до повного царського титулу. Водночас, утворення, з яким поляки, литовці, московити, татари, турки, шведи, мунтяни, волохи, трансільванці та австрійці мали дипломатичні відносини, було ні “Руссю”, ні “Україною”, ні “Малою Руссю (Росією)”, а “Військом Запорізьким”. Таким чином, це політичне утворення можна водночас розглядати і як державу, і як суспільний стан, і як військову організацію.

Іншою складовою даного політичного утворення був “нарід руський” – політична нація, що утворилася під час великого релігійного протистояння після Берестейської унії (1596 р.). Вона складалася із православної шляхти, православних духовництва, козаків, міщан, Православної Церкви із центром у Києві, секулярних православних братств, які відстоювали свої привілеї та свободи, як справжні (або чільні), так і очікувані (або удавані). Церковна унія розглядалася всіма представниками “народу руського” як найсерйозніше порушення їхніх прав та свобод.

У той самий час, як “нарід руський” міг розглядатися як об’єкт спільної цінності та суспільної відданості й поваги та був важливим елементом “русської ідентичності”, його представники мали відносно низький юридичний статус у Речі Посполитій. У зв’язку з цим варто згадати акт від 1632 року, який мав надати легальний статус Православній Церкві і православному населенню в Речі Посполитій, і який мав назву “Заходи, спрямовані на задоволення потреб мешканців Королівства Польського та Великого князівства Литовського, що належать до народу руського грецької віри”. Утім, епізодичне визнання факту існування окремого “народу руського грецької віри” не спричинило фундаментальних змін у конституції Речі Посполитої: республіка і надалі залишалася “спільною двох народів” (польського та литовського), в той час як роль “народу руського” в ній була дуже обмеженою.

Отже, політичне утворення Богдана Хмельницького складалося як з Війська Запорізького, так і з “народу руського”. Цей факт доводять тексти угод Б. Хмельницького і його наступників з Польщею та Московським царством, які чітко окреслюють права Війська і Народу (щодо останнього, він виступав у пізніших документах під назвами “руський”, “український” та “малоросійський”). Подібна формула, що постала внаслідок збереження в українській еліті пам’яті про життя та устрій Речі Посполитої, запроваджувала схожу модель і для земель під владою козацького гетьмана: не напівнезалежна держава, але привілейоване суспільство, яке включало до себе привілейовану політичну націю.

У зв’язку з цим виникає важливе питання: “Чи існувала в українській еліті доби Б. Хмельницького концепція «отчизни»?”. У середньовічній українській мові термін “отчизна” (сучасне укр. “Батьківщина” або “вітчизна”) стосувався спадкового володіння певною територією, як, наприклад, держава певного монар-

* Ця стаття є дещо зміненим варіантом моєї англomовної праці “The Birth of an Ukrainian Fatherland: Civil War, Foreign Intervention, and Innovation in Political Culture (1650s–1660s)”, яка невдовзі має бути видана Польською академією наук і мистецтв.

¹ Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // *Mazepa and his time: History, culture, society*. – Alessandria, 2004. – P. 39–40. Також Сепрій Плохій подає стислий огляд концепції “отчизни” у своїй монографії *The Origins of the Slavic Nations: Pre-modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – Cambridge University Press, 2006. – P. 334–336.

ха, отримана ним (нею) у спадок від попередників². Таким чином, "отчизною" руських князів були їхні успадковані володіння. Значення терміна почалося змінюватися за часів перебування українських земель у складі Литовської, згодом Польсько-Литовської, держави. У Речі Посполитій польський термін *ojczyzna* збігався у значенні з латинським *patria* й прикладався як до держави та землі, так і до населення цієї держави. При цьому наголос робився на спільному походженні та відданості спільній отчизні, "більшій" за будь-який уряд або монарха³. Подібна концепція була добре відомою представникам української еліти, для якої "отчизною" була саме Річ Посполита. Цікаво, що навіть після початку свого повстання у 1648 році, Богдан Хмельницький продовжував називати Республіку "отчизною"⁴. Генеральний суддя в уряді Б. Хмельницького та його наступник, гетьман Іван Виговський, в одному зі своїх листів (квітень 1657 р.) характеризує війну між козаками та поляками як "сумне внутрішнє протистояння", що підтверджує тезу про збереження ставлення козацької еліти до Республіки як "спільної отчизни"⁵.

Беззаперечним виглядає той факт, що існування Козацької держави, окремої від Речі Посполитої, завдало удару по концепції "спільної отчизни". Так, ще в 1652 р. московський агент у таборі Б. Хмельницького доповідав своїм зверхникам про такі слова Івана Виговського: "...И ныне де сколько их (козаків. — З. К.) мочи ни будет, а против неприятелей своих стояти они будут, а отчизны своей и церквей божиих не отстанут..."⁶. Хоча дана цитата залишає місце для певних інтерпретацій, втім, у ній, на нашу думку, доволі чітко проглядається посилення не на спільну з поляками та литовцями "отчизну", а на нову козацьку державу. Перед тим, як Б. Хмельницький та його оточення мали б змогу підійти до спростування концепції "спільної отчизни", вони мусили обґрунтувати концептуальний погляд, згідно з яким служба московському цареві не означала б зради козаками польсь-

² Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century... — P. 40. Щодо значення цього терміна у середньовічній українській мові див.: Словник української мови XIV–XV ст. — Київ, 1978. — Т. 2. — С. 111–112.

³ Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century... — P. 40–41.

⁴ Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century... — P. 39–40; Plochy S. The Origins of the Slavic Nations. — P. 334–336. Також див.: Lesiów M. Bat'kiwszczyna, wiczyzna, ridnyj kraj. Ojczyzna w języku ukraińskim // Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich. — Lublin, 1993. — S. 93–104.

⁵ У листі до Великого канцлера Коричинського (від 18 квітня 1657 року) Виговський, зокрема, писав: "...sufficientissime docebit quantum o zniesieniu y umorzeniu tego oplakanego wnetrznego zamieszania desudai wszystkie siły moje stosując...". Див.: Памятники, изданные киевской комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 136.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі ВУР). — Москва, 1954. — Т. 3. — С. 199.

кого короля. Дане обґрунтування базувалося на тому, що московський цар належав до Православної Церкви та позиціонував себе як спадкоємця руських князів.

У листі до царя від 3 травня 1649 року Б. Хмельницький просив монарха: "...Только вашему царскому величеству низко бьемъ челомъ: отъ милости своей не отдаляй насъ; а мы Бога о томъ молимъ, чтобъ ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, надъ нами царемъ и самодержцемъ былъ..."⁷. Водночас у цьому листі ще не знаходимо згадки про царя як спадкового володаря Малої Росії, що після січня 1654 року стає стандартним зворотом у листуванні між гетьманом, його оточенням та московським монархом⁸.

Серед тих, хто швидко сприйняв подібну риторику й увів її до широкого вжитку, особливо при листуванні із царським двором, були представники Української Православної Церкви. Наприклад, у промові перед царем, складеній 27 вересня 1654 р. ніжинським протопопом Максимом (Филимоновичем), московського монарха вже було названо спадковим правителем Малої Росії:

"...Чаю же ни мало не погрѣшу, коли дерзну овые слова зъ царствующимъ пророкомъ Давидомъ предъ пресвѣтлымъ лицомъ в.ц.в. проглаголати: кто яко Господь Богъ нашъ на высокихъ живый и на смиренныя призирая. Воистинну призрѣлъ Господь Богъ на смирение наше, коли подаль до сердца в.ц.в-у, дабы видя бѣду людей рускихъ, подъ крѣкую руку вашего царского величества принялъ... Призрѣлъ Господь Богъ на смирение наше, коли подаль до сердца в.ц.в-у, дабы расточенныхъ сыновъ русскихъ злохитріемъ лятцкимъ воедино собралъ, раздѣленныхъ составовъ воедино тѣло русского великого княженія совокупилъ, разсѣянныхъ яко кокошъ птенца своя подъ крыла в.ц.в-а воспріялъ, дабы преславное имя русское въ Малоросіи уничиженно и гноищемъ насилствования лятцкого погребенное воскресилъ и въ первое достояніе привелъ. Кто бо закономъ Божиимъ и естественнымъ ближайший есть нами господствовать, аще не ваше царское величество, сродное присвоеніе къ намъ имѣючи: понеже многими нечисленными народы различными страны, далечайшими землями и //великими царствы и государства, по милости Господа Бога вседержителя, владѣюще, отеческо нами господствуешь, како къ намъ по прародителяхъ в.ц.в-а, великихъ князей и самодержицѣхъ русскихъ, праведное и дѣдичное и отеческое жребіе и наслѣдіе

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографическою комиссией (далі Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 309.

⁸ Наприклад, "Божією милостію великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу...отчичу и дѣдичу и наслѣднику и //государю и облаадателю..." (Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 597–598).

имѣючи, не всхощещи, яко отецъ природный сыновѣ русскихъ... пестунствовать... пресвѣтлый государю царю..., помилуй люди русскія, по Господѣ Божѣ на милость в.ц.в-а уповающія, не пощади трудовъ в.ц.в-а ради освобожденія толикого правовѣрного народу христіанского и земли свойственно Русской не остави до конца..."⁹

Таким чином, першим кроком на шляху до спростування польсько-литовської концепції "спільної отчизни" була відмова польському королю в його праві називатися спадковим володарем України. Натомість, спадкоємним монархом Малої Росії-України за правом успадкування від "руських князів" було визнано московського царя. Водночас, акцент на статусі Малої Росії-України як царському спадковому володінні ("отчина", "отечество", "отеческо") частково підживляв підвалини концепції "спільної отчизни". Подальша еволюція терміна "отчина" (як царського спадкового володіння) призвела до того, що він почав поступово вживатися стосовно Малої Росії як "нашої отчини", тобто у значенні отчини українського народу. Це концептуально зблизило "отчину" з "отчизною".

Перші ознаки того, що зародки концепції української козацької "отчини" вже існували в тогочасній українській політичній культурі, знаходимо в документах часів гетьманування І. Виговського. Так, 1 (11) липня 1659 року на адресу промосковського гетьмана Івана Безпалого було надіслано листа за підписом провідних членів уряду Виговського, як-то: Григорія Гуляницького (наказний гетьман Сіверський), Тимофія Носача (генеральний обозний), Германа Гапоновича і Федора Лободи (генеральні судді), Онікія Силича (полковник Чернігівського (правобережного) полку), Івана Лизогуба (полковник Канівського (правобережного) полку), Михайла Ханенка (полковник Уманського (правобережного) полку), Філона Джуля (Джеджелія) (полковник Черкаського (правобережного) полку), Івана Вертелицького (полковник Кальницького (правобережного) полку), Івана Богуна (полковник Паволоцького (правобережного) полку), Івана Кравченка (полковник Білоцерківського (правобережного) полку), Петра Дорошенка (полковник Прилуцького (лівобережного) полку) та Тимофія Цицюри (полковник Переяславського (лівобережного) полку). У цьому листі вірна Виговському козацька старшина висловлювала здивування з приводу того, що Безпалий тримає бік ворогів і забув про власне походження та свою "отчину":

"...Дивуемся тому не по малу, что ваша милость, уродився съ нами вмѣстѣ волнымъ народомъ и скормився заодно въ Малой Росіи, отчинѣ нашей, а проливаючи черезъ немалой часъ кровь свою за вольность всего войска запорожского, теперь сами добровольне въ неволю поддаетесь и съ нами,

⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. 14. – С. 175–178.

братъею своею, съ которыми вмѣстѣ хлѣбъ ѣли есте и противъ всякого непріятеля стояли, войну ведете и на своихъ же кровныхъ ближнихъ наступаете. Разсудите, есть ли то добре чините? А на милость Божию просимъ и напоминаемъ, чтобъ есте опамятавались и до насъ, всего войска запорожского, приступили, чтобъ душевной и тѣлесной непріятель не тѣшился, а мы сумнѣніемъ нашимъ обвязуемся и на душу беремъ, обѣщаемся, что волосъ зъ головы жадному не спадеть, и вѣчно то все, что вы учинили, будетъ забытно, и по панѣ гетману нашемъ тожъ обѣщаемъ, что не толко мститца не будетъ, но и...ласку особливую покажетъ. Да и то вѣдайте, что самъ Богъ вамъ не поможетъ, коли на свою власную кровь наступать захочете..."¹⁰

Разом з тим слід зазначити, що концепція Польсько-Литовської держави як "спільної отчизни" продовжувала існувати серед козацтва завдяки тому, що частина його повернулася під королівську владу. У тексті Гадяцької угоди між польським королем та козаками (6 вересня 1658 року) знаходимо рядки, згідно з якими поляки, литовці та русь створювали "спільну отчизну", і всі її суб'єкти мусили мати спільні права: "A że w spólnej ojczyźnie spólne praerogatiwy..."¹¹. У козацькому варіанті тексту цієї угоди цю концепцію було представлено так: "...въ общомъ отчествіи общіе прерогатиwy и оздобы (украшения) взаемнии обостронной вѣрѣ принадлежать..."¹². Не менш важливим моментом у відновленні концепції "спільної отчизни" слід вважати наголос на тому, що козаки поверталися до свого короля та своєї "отчизни": "...велможный гетманъ зъ Войскомъ Запорозкимъ одѣ рѣчи посполитой отторженнымъ зъ любовѣ до его королевской милости, пана своего милостивого, и власного отчествія, всякихъ отступая протекцій, возвращается..."¹³. У цьому дусі витриманий і один з пізніших (від 7 лютого 1660 р.) маніфестів Виговського до козаків і посполитих: "...милостиваго и правоприрожденного тому честному своему народу російскому монарху короля его милости за пана своего и Рѣчь Посполитую Коруны Польской и Великого княжества Литовского чины с чином и народом своим случився общую отчизну узнавши к ним привратились..."¹⁴.

¹⁰ Акты ЮЗР. – СПб., 1892. – Т. 15. – С. 405.

¹¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатичного. – Київ; Львів, 2004. – Серія І. – С. 34.

¹² Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 141–144 (на С. 142).

¹³ Там само. – С. 143.

¹⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 97–98.

Наступник Виговського, пропольський гетьман Правобережної України Павло Тетеря (1662–1665), також наголошував на тому, що Річ Посполита була "спільною отчизною" поляків і українців. У листі, надісланому Тетерею королю через посланців Андрія Гараджу та Богдана Олістратенка (25 липня 1663 р.), гетьман, запрошуючи монарха відвідати Україну, зазначав:

"...Не тільки перед очима його королівської милості пана нашого милостивого і всієї отчизни Корони Польської це було, але увесь вражений світ дивився на страшні українські революції минулих часів, коли заповзявшись за лихі наміри, роздратовані душі (як-то кажуть) прикрими образами, вдалися до такого поступку, який спричинився до нещасливих наслідків, з одного боку, зламавши належне підданство, з іншого — завдавши отчизні не відшкодовуваних бід, втрат й суворими нагодувавши бурями..."¹⁵

В одному зі своїх маніфестів (від 22 жовтня 1663 р.) гетьман Тетеря докоряв мешканцям містечка Золотоноша, які відступилися від польського короля і самого Тетері, за їхню "зраду спільної отчизни", чим вони "...пагубу учинили отчині маткѣ нашей..."¹⁶.

Подібна відданість "спільній отчизні" була не лише приватною справою її громадян, але й очікувалася та вимагалася від них згідно із законами Речі Посполитої. Наприклад, під час складення присяги польському королеві (29 листопада (5 грудня) 1665 року) митрополит Київський Йосип Тукальський та колишній гетьман, на той час чернець, Юрій Хмельницький (о. Гедеон) мусили засвідчити, що ніяким чином не спричинять шкоди "...отчизні моїй, Короні Польській і Великому князівству Литов(ському)..."¹⁷.

Апеляція гетьмана Тетері перед мешканцями Лівобережної України на користь "спільної отчизни" могла бути відповіддю Тетеріному опонентові, лівобережному гетьману Іванові Брюховецькому, який приблизно в той самий

¹⁵ ... W oczach to nie je k. mci pana naszego miłościwego i całej Ojczyzny Korony Polskiej było, lecz wszystek zdumiał patrzeć świat, na straszne ukraińskie przeszłych czasów rewolucję, kiedy zawziawszy przedsię malignas intentiones, rozdrażnione animusze (jako się wymawiają) affiontami, do takiego się udali postępkę, który nieszczęśliwe wyraził experimenta z jednej strony powiną poddaństwa złamawszy obseruancją, z drugiej nie powetowanemi Ojczyznę dotknawszy plagami, stratami i surowemi nakarmiwszy fluctibus... (Там само. — С. 232).

¹⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 187–188 (на С. 187).

¹⁷ "... ojczyźnie mojej, Koronie Polskiej i Wielkiemu Księstwu Litew(skiemu)..." (Мицик Ю. Козацький відділ фонду Архів коронний у Варшаві АГАД // Історія і особистість історика: збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 86–87).

час почав пропагувати відмінну концепцію "отчизни". Питання про те, чи І. Брюховецький сам сформулював свою концепцію "отчизни", чи запозичив її від когось із своїх сучасників, залишається значною мірою відкритим. Утім, з більшою впевненістю можемо говорити про основні положення концепції "отчизни" Брюховецького.

Почнемо з того, що Брюховецький почав використовувати тему "України-Малої Росії, нашої отчизни" у своїй політичній риторичі ще за часів змагання за гетьманство Лівобережної України. У квітні 1662 р. Брюховецький у листі своєму спільникові єпископові Мефодію лицемірно скаржився священнослужителю про руїну, що спіткала їхню отчизну: "Явная есть пагуба, какъ вижу, нашей бѣдной оплаканой что осталось маленько отчизны, до послѣдняго разоренья имѣеть прійти за такимъ справленіемъ, что не хотимъ ея оборонити отъ непріятелей, одно за гетманство угоняемся..."¹⁸. У цьому листі кандидат у гетьмани пішов навіть далі, зазначаючи, що замість змагань за гетьманський титул вони мусять просити царя призначити князя, щоб правити Малою Росією: "...намъ не о гетманствѣ надобно стараться, только о князя Малоросійского отъ его царьского величества..."¹⁹. Аналіз риторики Брюховецького вказує на те, що під "отчизною" він мав на увазі розділену Козацьку державу, чие існування залежало саме від визнання влади московського царя і його намісника.

Незважаючи на попередні заяви, Брюховецький насправді змагався за гетьманську посаду. Його першим кроком на шляху до влади в цілій Малій Росії було здобуття ним посади кошового отамана Запорізької Січі. Водночас Брюховецький заручився московською підтримкою, адже Січ перебувала під протекторатом царя. Як кошовий Запорізької Січі, Брюховецький видав маніфест до мешканців Правобережної України (від 23 березня 1663 р.), в якому він повідомляв їх про поразку польських військ і закликав об'єднатися з ним проти польського короля. У цьому маніфесті Брюховецький, зокрема, називає "отчизною" українські землі, які перебували під владою московського царя:

"...Але злякавшись могутніх військ його царської пресвітлої величності, які з нами разом, з вірним його пресвітлої царської величності Військом Запорізьким, за християнську віру й за Божі церкви, і за увесь православний люд, озброївшись, на короля, прямо йдучи на нього, тоді з великим соромом... з України вийшов, так теж і на той бік Дніпра Малу Росію відвічну великого князя його царської пресвітлої велич-

¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 100–101 (на С. 100).

¹⁹ Там само. — С. 101.

ності православного й природженого нашого монарха, отчизну від неприятелів... очистивши..."²⁰

Цікавим виглядає той факт, що при цьому Брюховецький вдається до старої української традиції розглядати "отчизну" як спадкове володіння правителя, у даному разі – московського царя. Втім, не зовсім зрозуміло, чи свідомо Брюховецький намагався прив'язати давню руську традицію до сучасних політичних реалій з метою залучення московської протекції.

Свій подальший розвиток ідеї Брюховецького здобули після обрання того гетьманом Лівобережної України у червні 1663 року. У маніфесті, адресованому населенню Правобережної України, новообраний гетьман писав:

"...Іван Брюховецький, гетьман з вірним Військом його пресвітлої царської величності Запорізьким. Всьому православному російському пречесному народові обох станів, духовного і світського, і всілякою умовою зобов'язаним, і посполитим людям, як старшині, так і черні, братії нашій милій, яка мешкає по містах і селах того боку Дніпра, бажаючи від Бога гарного здоров'я та братерського з'єднання з нами, доводимо до відома, що бачачи ми зі славним низовим рицарством, яке перебуває на Запорозжжі, що Мала Росія, мила наша отчизна, через внутрішню незгоду й через часті напади бусурманські, лядські та інших чужоземців, через непорядки старших доходять до останньої згуби... вийшли... щоб в одне серце і в одну братерську думку та любов... в оплаканий нашій отчизні вчинили добрий порядок..."²¹

²⁰ ... Lecz uleknawszy się potężnych jego car. prześw. welicz. wojsk z nami w kupie [z] wiernym jego prześwietłego carskiego weliczeztwa Wojskiem Zaporoskim za wierę chrześcijańską, i za cerkwi Boże, i za wszystek lud prawosławny uzbrowiwszy się na króla prosto idąc na niego tedy ze wstydem wielkim... z Ukrainy ustąpił... tak też i ten bok Dniepra Małe Rossja od początku wieczego wielkiego xięcia jego car. Przeświet. Wieli. Prawosławnego i przyrodzonego naszego monarchi otczyznę od nieprzyjaciół... oczyściwszy... (Універсали українських гетьманів... – С. 318).

²¹ ...Jan Bruchowiecki, hetman z wiernym Wojskiem je przeswietnego carskiego weliczeztwa Zaporoskim. Wszystkiemu prawosławnemu rossyjskiemu przezacnemu narodowi obojga duchownego i swieckiego stanu i wszelkiej conditiej przełożonym i pospolitym ludziom, tak starszynie, jako i czerni, braci naszej milej, po miastach i wsiach, z tamtego boku Dniepra mieszkającym, dobrego zdrowia i braterskiego z nami zjednoczenia od P. Boga uzyczywszy, do wiadomości donosim, iż widząc my z sławnym nizowym rycerstwem, na Zaporozżu będącym, że Mała Rossja, ojczyzna nasza miła, przez wnętrza niezgodę i przez częste bisurmańskie, ladzkie i innecudzoziemskie posiłki, za nieporządkiem starszych do ostatniej zguby przychodzi... wyszliśmy... abyśmy sięw jedno serce i w jedną braterską myśl i miłość... porządek dobry w oplakanej ojczyźnie naszej uczynili... (Там само. – С. 291–292, 293–294).

Як гетьман Лівобережної України, Брюховецький продовжував бойові дії і пропаганду, спрямовані проти правобережного гетьмана Тетері. У черговому маніфесті до підданих мешканців Правобережної України (від 16 жовтня 1663 р.) Брюховецький закликав їх:

"...Сойдемся вси в купѣ и, братолюбно взявся за руку, единѣми усты православными и въ праведныхъ, единовѣрнаго монарха нашего искони вѣчного російского, молитвахъ, крѣпкого и сильного в бранѣхъ, Бога на пособіе противъ враговъ взявъ, не даймо поганцомъ и иновѣрцомъ земли Російскія, матери нашея, разоряти и иноземцомъ въ отечествѣ нашемъ надъ собою властительствовать..."²²

Починаючи з 1666 р., влада Івана Брюховецького над Лівобережною Україною почала підупадати, значною мірою через любов гетьмана до збагачення усілякими шляхами та авторитарне правління. Щодо надмірних поступок Брюховецького на користь московського уряду, то вони змусили багатьох лівобережних козацьких старшин з надією дивитися на правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676). Широке народне невдоволення Брюховецьким було спровоковане і прибуттям царських землемірів та збирачів податків для оподаткування мешканців Малої Росії на користь Москви (1666 р.). Ймовірно, що гетьманові вдалося би згодом пригасити вогонь невдоволення серед власних підданих, якби не відбулося поширення в Україні новин про умови Андрусівської угоди (1667 р.), яка юридично оформила розподіл козацької України між Московським царством і Польщею. Так, у параграфі 4-му угоди йшлося про те, що козаки, які проживають у містах та містечках на правому боці Дніпра, звільнялися царем від клятви зберігати йому вірність як своєму монархові. Цар зобов'язувався не приймати цих людей під свою протекцію, не чинити спроб захопити правобережні землі та міста. Зі свого боку, польський король зобов'язувався проводити подібну політику стосовно Лівобережної України²³.

У січні 1668 р. велике антимосковське повстання вибухнуло на Лівобережній Україні. Брюховецький змінив свою політичну орієнтацію і зробив спробу очолити цей рух. Спільник гетьмана, єпископ Мефодій, писав Брюховецькому з приводу повстання: "...а я свою мысль тебѣ объявляю, что мнѣ своя отчизна мила. Храни Боже, чтобъ Ляхомъ, взявъ насъ за шею, имѣли отдавати, также и къ Москвѣ водити! Лутче смерть, нежели золь животь..."²⁴.

²² Там само. – С. 303.

²³ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 659–669. Також див.: *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 255; *Величко С.* Літопис. – Київ, 1991. – Т. 2. – С. 56.

²⁴ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 63–64.

У лютому 1668 р. гетьман Брюховецький видав декілька маніфестів до мешканців українських міст, закликаючи їх вибивати звідти московські залоги. На відміну від своїх маніфестів з 1663 р., в яких у ролі ворогів "отчизни" було згадано лише поляків, маніфести Брюховецького з 1668 р. додавали до них підданих Московського царя. Наприклад, у маніфесті до мешканців Новгорода-Сіверського від 10 лютого 1668 р. Брюховецький зазначав:

“... Не съ нашего единаго, но съ общего всей старшины Войска Запорожского совѣту то учинилось, что отъ руки и пріязни московской отлучилися есмы. Сему, убо в тѣмъ слушныя суть причины: ... послы московскіе съ полскими комисары миръ, междо собою уговорясь, постановили и присягою подтвердили, что съ обоихъ сторон, то есть съ московской и полской, Украйну, отчизну нашу милую, разоряти, пустошити...”²⁵

В іншому маніфесті, цього разу до мешканців Колонтаєва (від 11 лютого 1668 р.), Брюховецький писав: “... маскали съ ляхами на томъ постановили и узаконили... чтобъ Украйну, отчизну милую, и всѣхъ христіанъ въ слободцкихъ городахъ живущихъ, равнымъ обычаемъ, подъ мечъ предати и меншихъ дѣтокъ не щадя...”²⁶.

Це були останні з листів Брюховецького, в яких гетьман порушував питання "отчизни". У них ми вже не знайдемо згадок про Україну як царське спадкове володіння, руські традиції успадкування престолу або спільність віри. Насправді, останні листи гетьмана не містять жодних згадок про Русь або Малюю Росію. Коли вся його кар'єра пішла під укіс, а життя добігало трагічного кінця, останнім закликом Брюховецького було служити "любимій отчизні Україні".

Підсумовуючи процес становлення концепції української "отчизни", виділимо такі його етапи.

На першому етапі (тобто, протягом 1650-х років) козацька еліта постала перед проблемою, як концептуально довести свою окремішність від Речі Посполитої. Важливим кроком на шляху до вирішення даної проблеми було визнання московського царя спадковим володарем українських земель. Таким чином, польсько-литовській концепції "спільної отчизни" було протиставлено концепцію України як спадкового царського володіння ("отчина", "отечество", "отеческо").

На другому етапі відбувся перехід від концепції "царської отчини" до концепції "малоросійської отчини", що знаменувало собою початок концептуального переходу від "царської отчини" до "нашої отчизни".

На третьому етапі співіснували протилежні концепції "отчизни", які постали внаслідок Гадяцької унії. У той час, як пропольські гетьмани Правобережної України повернулися до польсько-литовської концепції "спільної отчизни", їхній опонент, лівобережний гетьман І. Брюховецький, висунув концепцію "малоросійської/української отчизни".

На четвертому етапі відбувалися важливі зміни, породжені укладенням Андрусівської угоди між Московським царством та Польщею. Малоросійську/українську "отчизну" було поділено між двома державами. Внаслідок цього концепцію, яка раніше слугувала Брюховецькому для обґрунтування своєї промосковської орієнтації, було ним же перетворено на антимосковську ідеологічну зброю. Це було народження концепції "української отчизни", незалежної від Польщі та Московського царства.

Сучасники та пізніша історіографія збігаються в оцінці Брюховецького як демагога, який дбав лише про особисту владу та багатство. З огляду на це іронічно сприймається той факт, що саме ним було запроваджено концепцію "України як улюбленої отчизни", ідею, яку не могли ігнорувати інші гетьмани та претенденти на цю посаду.

²⁵ Універсали українських гетьманів... – С. 353.

²⁶ Там само. – С. 41–42 (на С. 41).

Тарас ЧУХЛІБ (*Kiiv*)

ІДЕЯ ВІДНОВЛЕННЯ ГАДЯЧА 1658 У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ П. ДОРОШЕНКА (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.)

Комплекс проблем, пов'язаних з підготовкою, укладенням та наслідками Гадяцької угоди, яка була підписана між представниками короля Речі Посполитої Яна II Казимира й гетьманом козацької України Іваном Виговським разом з генеральною старшиною восени 1658 р. поблизу Гадяча на Полтавщині й ратифікована у зміненому варіанті на варшавському сеймі 1659 р., вже тривалий час перебуває у полі зору історіографії¹. Не так пощастило іншій проблемі – спробам відновити Гадяцьку угоду (або ж її окремі положення) за правління гетьманів Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка. Це питання, на жаль, поки що не тішилося увагою дослідників. Переважна більшість авторів, які вивчали стосунки Польщі та України на ґрунті впровадження / невпровадження Гадяцької угоди, хронологічно чомусь обмежувалися кінцем 1659 р. або ж, у кращому разі, 1660–1661 рр. (укладенням та ратифікацією Чуднівської угоди) й не торкалися власне подій другої половини 60-х – першої половини 70-х рр. XVII ст.²

¹ Див., наприклад: Будзиновський В. Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. – Львів, 1907; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – № 89. – Львів, 1909; Стадник М. Гадяцька угода // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. VIII. – Київ, 1911; Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. – Т. 2. – Прага, 1930; Мишко С. Гадяцький договір. – Детройт, 1959; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – Київ, 1998; Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. – Вип. 1. – Київ, 1994; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – № 1; Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe. – Warszawa, 1937. – № 1–2; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. – Lwów, 1922; Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. – Paryż, 1960; Dziewanowski M. Dualism or Trialism? Polish federal tradition // Slawonic and East European Review. – Vol. 41. – 1963; Serczyk W. Hadziacz 1658 // Kontrasty. – R. 19. – № 3. – 1986; Kaczmarszyk J. Rzeczpospolita trójga narodów. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007; та ін.

² Винятком є хіба що ґрунтовні статті Миколи Крикуна, які нещодавно були видані окремою книгою: Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – XVIII століття. – Київ, 2006.

Однак саме у зазначений період питання про відновлення положень Гадяча порушувалося не лише під час укладення Підгаєцької 1667 р. та Острозької 1670 р. угод між Коронаю Польською та правобережним Українським Гетьманатом, але й стояло одним з перших у багатьох вимогах Чигирина до Варшави, а також обговорювалося під час численних зустрічей польських та українських дипломатів. Мета цієї розвідки полягає якраз у спробі простежити особливості реанімації ідеї Гадяча 1658 р. в політичних концепціях одного з найвизначніших соратників і спадкоємців Богдана Хмельницького, полковника (1655–1665 рр.) та гетьмана (1665–1676 рр.) Війська Запорізького Петра Дорошенка.

Як відомо, П. Дорошенко розпочав свою стрімку політичну кар'єру ще у 1647 р.³ На той час він перебував у “рицарському колі” Б. Хмельницького, тобто серед тих старшин Війська Запорізького, які не побоялися вже вкотре за більш ніж півстоліття від часу козацьких війн К. Косинського і С. Наливайка підняти зброю не лише за “права та привілеї” козацтва, але й за “вольності” інших станів тогочасного українського / руського суспільства. Безпосередня участь протягом 1650-х рр. у переговорах з урядами Речі Посполитої, Османської імперії, Швеції, Московії, Криму, Молдавії стали для П. Дорошенка тим справжнім вишколом, який дозволив йому як гетьману Правобережної України проводити прагматичну зовнішню політику з метою схилити сусідніх монархів забезпечити сприятливі умови для існування Козацької держави⁴.

Прикметно, що у вересні-жовтні 1660 р., очолюючи Чигиринський полк поблизу Чуднова, П. Дорошенко одним з перших підтримав намір гетьмана Юрія Хмельницького покинути московського царя й перейти на бік польсько-литовського короля. Тоді ж під час переговорів з поляками поблизу Ставищ однією з перших умов української делегації, яку очолювали впливові козацькі старшини П. Дорошенко, Г. Лісницький, М. Ханенко, І. Кравченко та М. Махержинський, була вимога повернення до першої редакції Гадяцької угоди 1658 р. Королівські представники дуже образилися, адже, на їхню думку, козаки мали погоджуватися на мир за будь-яких умов.

Після напружених спільних засідань, 17 жовтня 1660 р. між Коронаю Польською та Українським Гетьманатом було укладено мир, що, зокрема, містив і таке положення: “Комісію Гадяцьку (тут і далі виділення автора. – Т. Ч.) така, яка є, затверджується, їх м[ило]сті п[ани] гетьмани (коронний і польний. – Т. Ч.) присягою своєю підтвердити мають. Ті пункти, які до Кн[язів]ства Руського

³ Степанков В. Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – Київ, 2006. – С. 315–316.

⁴ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 2007. – С. 39–57 (бібліографія: С. 57–61).

раніше належали, що і Вольностям Війська Запорізького менш потрібні виходять...”⁵. Отже, цей важливий вислів мав, по-перше, означати, що Гадяцька угода була підтверджена частково у варіанті 1658 р., адже в угоді, підписаній “в обозі під Гадячем”, лише один раз згадувалося про “Князівство Руське”. Крім того, у Чуднівській угоді йшлося про “землю Руську”, “народ Руський”, “гетьмана Руського”, “гетьмана Військ Руських”. Усі прерогативи Руського князівства мали закріплюватися за Військом Запорізьким.

Сучасник тих подій Веспасіян Коховський відзначав, що під час переговорів П. Дорошенко вів себе з великим достоїнством і заявляв королівському комісару Любомирському, що якщо “будете уперто на нас наступати, то маємо шаблі при боку й самопали в руці, а з відчаю прибуде нам відваги”⁶. Лише представник кримського хана, нуредін-солтан, зумів переконати обидві сторони досягнути компромісу. До речі, першим свій власноручний підпис під Чуднівським⁷ договором залишив “Петро Дорошенко, полковник Війська його к[оролівської] м[илю]сті Запорізького, комісар”⁸. 18 жовтня 1660 р. відбулася обопільна присяга поляків та українців на вірність. 1661 р. варшавський сейм затвердив текст Чуднівської угоди та нобілізував частину козацької старшини, яка сприяла її підписанню. Серед інших до шляхетства Речі Посполитої був приведений і козацький полковник Петро Дорошенко⁹.

Слід наголосити на тому, що інструкція послам від Українського Гетьманату на сейм 1661 р. вимагала від українських дипломатів добиватися поновлення постанов Гадяцької угоди 1658 р. У цей час Чигирин був переконаний, що Корона Польська знову внесе до угоди відповідні корективи, як це було в 1659 р. У разі відмови виконати польською стороною Чуднівські пункти посольство гетьмана Ю. Хмельницького на чолі з С. Богдановичем-Зарудним, М. Зеленським та І. Кравченком мало заявити, що український уряд не буде вважати себе зобов’язаним й надалі підкорятися королю. Однак, хоча затверджений на сеймі 1661 р.

⁵ Biblioteka Czartoryjskich. – № 402. – S. 351–353.

⁶ Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespaziana Kochowskiego. – Т. II. – Poznań, 1859. – S. 95–96.

⁷ В історіографії Чуднівський договір називають ще й “Слободищанським”, з огляду на те, що він був укладений під містечком Слободище, за 25 верст від міста Чуднова, на Житомирщині.

⁸ Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т. I. – Kraków, 1845. – S. 165–169; Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. – Warszawa, 1931. – S. 90–118; Kaczmarszyk J. “Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17 octobra anno 1660” // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 1995. – S. 221–226; Марченко М. Боротьба Польщі і Росії за Україну (1654–1664). – Київ, 1941. – С. 64–67.

⁹ Volumina legum. – Т. IV. – Petersburg, 1859. – S. 359; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 44.

текст Чуднівської угоди не повною мірою відображав прагнення козацької сторони, посли все ж таки були змушені погодитися із запропонованим варіантом.

На думку Я. Качмарчика, саме сеймова конституція 1661 р. сигналізувала про те, що “гадяцька ідея Речі Посполитої Трьох Народів” зазнала остаточного краху¹⁰. Але вилучення польською стороною з тексту Чуднівської угоди згадки про “титул Князівства Руського і привілеїв, належних до того Князівства”¹¹, зовсім не означало, що з політичних концепцій козацької еліти зникла сама ідея утворення триалістичної польсько-литовсько-руської федерації. Адже і до сейму 1661 р., й до середини 1670-х рр. включно значна частина козацької старшини не втомлювалася виступати за те, щоб третім автономним членом Речі Посполитої поруч з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським став український суб’єкт, а повноважень великого руського князя набув правитель козацької України – гетьман.

У зв’язку з приходом до влади у 1663 р. колишнього “королівського секретаря”, гетьмана П. Тетері, почали розроблятися нові умови політичних взаємовідносин між Чигирином та Варшавою. Очевидно, що до них був причетний і Петро Дорошенко, який став генеральним осавулом, а також почав виконувати обов’язки наказного гетьмана. Про своє бачення українсько-польських відносин новий український уряд оголосив у дипломатичній інструкції посольству на чолі з полковником Г. Гуляницьким, яке наприкінці січня 1663 р. вирушило до столиці Речі Посполитої. Одним із перших її положень було забезпечення “прав і вольностей” Війська Запорізького з урахуванням положень Гадяцької угоди¹². З огляду на вимоги української сторони Варшава йде на окремі поступки. Зокрема, вона погоджувалася дотримуватися традиційних козацьких “прав і привілеїв”, а також обіцяла нарешті розпочати діяльність спеціальної комісії для розгляду спірних церковних питань (така комісія мала діяти ще від часу затвердження Гадяцької угоди на весняному сеймі 1659 р.). Поляки навіть дозволяли проведення Чигирином самостійної зовнішньої політики щодо Молдавського і Волоського князівств. Король також наказав звільнити з ув’язнення впливового козацького старшину, полковника Івана Богуна. Однак до цілковитого вирішення порушених гетьманським урядом питань так і не дійшло. Найдражливішим у двосторонніх стосунках залишалося питання щодо становища Православної Церкви. Як відзначалося в одному з документів, українці були “... дуже знервовані ненадійною обіцянкою повернення церков”¹³.

¹⁰ Kaczmarszyk J. Rzeczpospolita trójga narodów. – S. 138.

¹¹ Volumina legum. – Т. IV. – S. 762.

¹² Biblioteka Czartoryjskich. – № 402. – S. 473–476.

¹³ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Т. IV. – Київ, 1859. – С. 293; Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дисертація канд. істор. наук. – Київ, 2001. – С. 74.

Восени 1664 р. у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою “Інструкція послам Війська Запорізького, відправленим на варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року”¹⁴. Його поруч з іншими старшинами підписав “Петро Дорошенко Осаул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] Генеральний”. В інструкції містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між “Україною”, “народом українським” (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод в “Інструкції” ці поняття вживалися як відповідники “землі Руської” та “народу Руського”), “гетьманом”, “Військом Запорізьким”, з одного боку, та “королем” і “станами Речі Посполитої” – з іншого. Цей важливий у розвитку українсько-польських стосунків другої половини XVII ст. документ свого часу ґрунтовно проаналізований різними дослідниками¹⁵, а тому розглянемо його положення лише з точки зору його співвідношення з текстом Гадяцької угоди.

Уже в першому розділі “Інструкції” 1664 р. під назвою “Релігія Грецька” у 4-му пункті згадувалося про саму Гадяцьку угоду, яку було названо “конституцією”. Тут також йшлося про діяльність комісії, яка мала діяти згідно з її положеннями у справі повернення відібраних раніше православних церков¹⁶. У 8-му та 9-му пунктах містилася вимога про відповідний правовий статус “академії та київських шкіл”, який їм мав бути наданий згідно з відповідним пунктом Гадяцької угоди. Окрім того, в 10-му пункті мовилося про заснування академії в Могилеві, що теж відповідало гадяцьким положенням про відкриття такого навчального закладу для православних на території Великого князівства Литовського. Загалом “Інструкція” мала ще низку важливих пунктів, зокрема щодо “вольностей Війська Запорізького”, які так чи інакше повторювали або ж резонували з текстом Гадяцької угоди.

Отримавши гетьманську булаву в серпні 1665 р. у результаті змови проти свого попередника Степана Опари, П. Дорошенко, очевидно, за порадою кримського хана, листовно задекларував свою прихильність до протекції “природного” або ж “дідичного” сюзерена українських гетьманів – короля Речі Посполитої.

¹⁴ Biblioteka Czartoryjskich. – № 402. – S. 545–586.

¹⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 265–279; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорізького на варшавський сейм 1664 року // Крикун М. Між війною та радою... – С. 99–174; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Московією та Варшавою. 1654–1665. – Київ, 2001. – С. 422–443.

¹⁶ У відведений час комісія не працювала, а тому в “Інструкції” на сейм 1661 р. козаки вимагали, щоб було призначено 3–4 комісари від католиків і стільки ж від православних. Налагодженням діяльності цієї інституції, посилюючись на Гадяцьку угоду 1658 р., уряд Ю. Хмельницького переймався і протягом 1662 р. (Див.: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорізького на варшавський сейм 1664 року. – С. 144).

Разом з тим, майже відразу після підтвердження свого гетьманства через обрання на козацькій раді, 23 жовтня 1665 р. П. Дорошенко звернувся до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати свій “гетьманський регімент”, а отже, відмовитися від царської зверхності¹⁷. У такий спосіб новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об’єднання козацької України.

“Було б добре, якби Задніпров’я добровільно піддалося”¹⁸, – говорив П. Дорошенко у той час. 20 листопада 1665 р., перебуваючи в Умані, гетьман відправив два листи до Яна Казимира, в яких просив того розіслати королівські універсали до населення Лівобережної України та козаків Запорізької Січі, щоб ті переходили під королівську протекцію¹⁹. Невдовзі П. Дорошенко вислав своїх послів до Варшави, які мали добитися від короля затвердження відповідних владних повноважень нового гетьмана Війська Запорізького.

Наприкінці року до Чигирини надійшли листи від Яна Казимира, в яких той картав П. Дорошенка за самовільне захоплення гетьманської булави. Саме тому в посланні до короля від 1 січня 1666 р. гетьман позірно відповідав, що мусить залишатися “невільником тої функції, носячи титул Гетьмана запорізького, і то лиш задля того, щоб військо не залишилося без голови...”²⁰. Окрім того, у своїх листах до П. Дорошенка польсько-литовський король запросив прислати “комісарів” від Українського Гетьманату на сейм, щоб виробити спільну угоду. У зв’язку з цим у лютому 1666 р. гетьманський уряд відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. У документі під довгою, але виразною назвою “Інструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осаулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його к[о]р[олівської] м[ило]сті вірно прихильного Запорізького, зараз з одностайної Ради нашої Лисянської на сейм нинішній до найяснішого маєстату його к[о]р[олівської] м[ило]сті пана нашого м[илости]вого і всієї Р[ечі] П[осполитої] послам нашим ввірена, скликаний на 17 березня того самого року”²¹, зокрема відзначалося, що “...ми всі, обивателі українські... прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королю”²². Зі свого боку, король та сейм мали забезпечити

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі Акты ЮЗР). – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 50–51.

¹⁸ Biblioteka Czartoryjskich. – Teki Naruszewicza. – № 160. – S. 1278.

¹⁹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 59.

²⁰ Biblioteka Czartoryjskich. – № 402. – S. 417.

²¹ Її детальний аналіз див. у книзі: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорізького на варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї Яна Казимира // Крикун М. Між війною та радою... – С. 205–248.

²² Biblioteka Czartoryjskich. – № 402. – S. 615.

“права та вольності” не лише козацтва, а й “усього поспільства українського”. Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну. У наданій “Інструкції” від імені “всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні війська його королівської милості” й за дорученням “одно-стайної” козацької ради на варшавському сеймі 1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорізького, права православних українців, питання освіти тощо²³. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві П. Дорошенка, обраного козацькою радою “єдинодушно і вільними голосами”. А отже, П. Дорошенко хотів стати легітимним правителем-васалом усієї ранньомодерної Української держави.

У відповідь на ці вимоги Ян Казимир знову закидав П. Дорошенку, що той став гетьманом без його монаршої згоди й підтримує стосунки з Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправдовуючись пізніше перед королем, український гетьман наголошував на тому, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив “велику руїну цілої України”. Стосовно ж своїх союзницьких відносин з Кримом П. Дорошенко писав про їхню користь для Речі Посполитої²⁴.

“Інструкція” 1666 р. неодноразово посиляється на “зборівські пакти” 1649 р. між Короною Польською та Військом Запорізьким, однак якщо документ, ухвалений на козацькій раді в Лисянці, порівняти з Гадяцькою угодою, то насамперед подібною виглядає структура подання й навіть послідовність викладу, адже “Інструкція”, так само, як і ухвали 1658–1659 рр., передбачала: у пп. 1–6 – забезпечення належних прав Православної Церкви (так, наприклад, у п. 4 йшлося про те, що згідно з гадяцькими домовленостями 1658–1659 рр. до православних від уніатів перейшла “люблінська церква”²⁵, а в п. 6 обумовлювалося, що членами сенату мають бути “отець митрополит наш київський з отцями єпископами православними”); пп. 7–8 – визначала статус “київських шкіл”; пп. 9–10, 12 – “вольності” Війська Запорізького; п. 11 – згадувала про козацький реєстр (“компут”); п. 12 – взаємовідносини козаків з “державцями” в “добрах шляхетських і духовних”; п. 14 – визначала статус і повноваження гетьмана; п. 18 – піклувалася про закріплення за гетьманом Чигиринського староства тощо.

²³ Там же. – № 402. – С. 615–633; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 71–75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р... – С. 205–248.

²⁴ Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – Т. 1. – Київ, 2006. – С. 381.

²⁵ Тут ідеться про Спасо-Преображенську церкву в Любліні.

На сейм до Варшави поїхала козацька делегація на чолі з брацлавським полковником Михайлом Зеленським, генеральним писарем Іваном Чекаловським, чигиринським полковником Прокопом Бережецьким та корсунським полковником Гнатом Бережецьким. Однак на сесії сейму, що розпочалася 17 березня, було не до вирішення “української проблеми”. Натомість на ній йшла запекла політична боротьба між прихильниками партій короля та коронного гетьмана Любомирського²⁶. Послів від України Ян Казимир прийняв лише тоді, коли сейм був зірваний – наприкінці квітня 1666 р. Незважаючи на те, що домагання козацтва фактично зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були підтримані польською стороною, а король обмежився загальними й ухильними фразами щодо “батьківського піклування” про Військо Запорізьке.

Під час військової виїзди на Лівобережну Україну П. Дорошенко у листі від 16 серпня 1666 р. до Яна Казимира відзначав, що він хоче лише “...схилити Задніпров’я до вірного підданства його королівському маєстатові”²⁷. Одночасно, зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, П. Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. У зв’язку з тим, що король не звертав уваги на прохання гетьмана, останній неодноразово повторював свої питання як у листах до королівської канцелярії, так і зверненнях до польських урядовців Я. Собеського та Я. Стахурського. Однак у цей час Варшава за спиною гетьманського уряду проводила переговори з Москвою щодо укладення перемир’я, про позитивний розвиток яких П. Дорошенко дізнався в липні 1666 р. Водночас гетьман не втрачав надії добитися королівської прихильності. У листі до Яна Казимира від 5 жовтня П. Дорошенко просив його надати “виразний ординанс”, який би узаконив похід правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну²⁸. Однак Річ Посполита не лише не підтримала спроби П. Дорошенка об’єднати Україну, а й ужила заходів, які змусили гетьмана відвести свої полки з “лівого берега” Дніпра на “правий”: наприкінці 1666 р. коронна армія вступила на Правобережжя.

Восени 1667 р. П. Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність Яна Казимира та склав йому присягу в містечку Підгайці на Тернопільщині. У підсумку протистояння польських військ, з одного боку, й татарських та українських – з іншого, між королем та правобережним гетьманом

²⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 76.

²⁷ Там само. – С. 90.

²⁸ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 2. – Pars. 1. – Kraków, 1880. – S. 253–254.

19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладене тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його "потенційним" підданим. Ця угода мала назву "*Освідчення підданства для короля і Речі Посполитої зі сторони козаків*"²⁹. З обох боків також була принесена присяга. З вуст гетьмана П. Дорошенка та старшини вона звучала так: "... так і ми в тім же вірнім підданстві до його королівської милості і Речі Посполитої Польської почувачись в онім статечно на віки триматися будемо... всілякої сторонньої протекції з сторонніми [монархами] без відомості його королівської милості і Речі Посполитої усілякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милостиво виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і те, що зараз обіцяємо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього — чистою стверджуємо"³⁰.

Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: "Ми комісари від ясновельможного й[ого] м[илості] пана маршалка великого гетьмана польського коронного, до трактування з Військами й[ого] к[оролівської] м[илості] Запорізькими виправлені, присягаємо... іменем короля й[ого] м[илості] і Речі Посполитої, і військ коронних... Тоді того усього дотримаємо..."³¹.

Якщо порівняти положення Підгаєцької та Гадяцької угод, то насамперед випадає у вічі те, що Корона Польська погодилася, "щоб козаки і їхні хутори були вільні", та зобов'язувалася не вводити своїх військ "в жодні міста чи села, що споконвік козакам належать, де Військо Запорізьке проживає"³². Таким чином польська влада визнавала за Українським Гетьманатом право на ту територію, яка вже фактично перебувала під владою П. Дорошенка. Щодо конкретизації багатьох проблем українсько-польських стосунків, то їхнє вирішення, як це часто бувало, відкладалося на "московський тиждень" — переносилося на розгляд чергового сейму Речі Посполитої.

Підгаєцьке перемир'я з Коронаю Польською й присяга королю символізували поразку політичних планів П. Дорошенка щодо опанування західноукраїнського регіону. До укладення угоди гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, керівники якого перед тим, 16 жовтня, підписали союзницький договір з Польщею й таким чином змусили українського правителя піти на вимушене перемир'я. Вже 23 листопада в листі до литовського князя Богуслава Радзивіла гетьман був незадоволений позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: "...Утиснуте залогам, вислане в Україну військо поводить, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно

²⁹ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 2. — Kraków, 1883. — S. 290–292.

³⁰ Biblioteka Czartoryjskich. — № 402. — S. 671.

³¹ Там же. — S. 672.

³² Там же. — S. 665–668.

стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послали наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводить не як у державі короля й[ого] м[илості], а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом"³³.

У грудні 1667 р. гетьману обіцяли надати від верховної коронної влади "правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові"³⁴. У відповідь П. Дорошенко погоджувався прислати своїх послів на варшавський сейм після того, як "збере перед Різдом раду", а та, в свою чергу, випрацює засади стосунків між Українським Гетьманатом та Коронаю Польською. Очевидно, в такий спосіб П. Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королю та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків з султаном Османської імперії³⁵.

Зрозумівши, що шанс перемогти Польщу та опанувати Східну Галичину втрачено, П. Дорошенко протягом першої половини 1668 р. відвойовує у царя Олексія Михайловича та гетьмана І. Брюховецького Лівобережну Україну. "За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство"³⁶, — зазначав Д. Дорошенко. В усіх православних церквах молилися за "благочестивого і Богом даного гетьмана Петра"³⁷. А вже в цей час він видав низку універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив

³³ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 145.

³⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 301–302. Зазначимо, що П. Дорошенко від початку свого гетьманування вимагав від польської влади повернути йому булаву та інші клейноди (а також частини архіву та скарбу Війська Запорізького), які були вивезені до Варшави на початку 1665 р. П. Тетерею (про це ширше див.: Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі 1665 року // Крикун М. Між війною та радістю... — С. 175–204). Однак Корона Польська всіляко гальмувала вирішення цієї справи. Відомо, що у 1671 р. молдавський боярин М. Спафарій, який певний час перебував у Туреччині, повідомляв цареві, що Дорошенко вимагав у султана Мегмеда IV, аби той забрав у П. Тетері "булаву та інші військові клейноди і привілеї, котрі той завів із собою (до Адріанополя. — Т. Ч.)". (Новые данные о Н. Спафарие // ЧОИДР. — Кн. IV. — 1900. — С. 36).

³⁵ Висвітлення українсько-турецьких стосунків за гетьманування П. Дорошенка не є завданням цієї розвідки. Про них див.: Дорошенко Д., Рупка J. Hejtmann Petr Doroŝenko a jego turecka politika. — Praha, 1933.

³⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 200.

³⁷ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 66.

право на їхні маєтності. Посилення влади П. Дорошенка насторожило верхи Польсько-Литовської держави, які непокоїлися, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в “удільного” володаря. Зокрема, у своєму листі до волоського господаря від 20 червня 1668 р. П. Дорошенко титулувався “За ласкою Божою яко найвищий Монарх і Директор”³⁸.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це призвело до відтягнення основних сил П. Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. “Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік Пакти (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. – Т. Ч.), починають наступати з військовою потугою на Україну”³⁹, – описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П. Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе “гетьманом його королівської милості Війська Запорізького”. Хоча за свідченнями польських урядовців: “... козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав П. Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська, а він, П. Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє королівській величності, а сам уже давно турчинів піддався”⁴⁰. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він все ж таки прийняв турецькі санджаки, П. Дорошенко свідчив – він це зробив лише заради збереження України “в цілості” та для захисту її від наїздів татар, “які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять”⁴¹.

Тут треба зазначити, що вже у січні 1668 р., через три місяці після того, як він присягнув королю у Підгайцях, П. Дорошенко заявив про свою вірність султану Османської імперії Мегмеду IV. Мотивами такої поведінки гетьмана були: по-перше, “закулісні” переговори між королем і царем та укладення Андрусівського перемир’я; по-друге, порушення польською стороною взятих на себе зобов’язань у Підгайцях, а також положень Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її у своєму підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П. Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал Міхала Корибута й був вручений гетьману лише через рік (ймовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що

документ був занесений до Коронної Метрики ще 3 березня 1668 р.⁴², переконливо промовляв про вірно обрану П. Дорошенком традиційну козацьку тактику – “лякати короля султаном, а султана королем”. Одночасно того ж 1668 р. П. Дорошенко розпочав переговори про підданство московському царю. Дуже прикметно, що під час їх на пропозицію росіян розірвати союз з Кримським ханством гетьман відповів, що не може цього зробити з огляду на нібито існування відповідного пункту в Гадяцькій угоді⁴³.

Мотивація гетьмана щодо свого виходу з підпорядкування Речі Посполитої, а також, що важливо, стосовно порушення Варшавою положень Гадяцької угоди, найповніше викладена у листі П. Дорошенка до Я. Собеського від 28 квітня 1668 р. У відповідь на аналогічні звинувачення польської сторони у постійних порушеннях українцями Гадяцьких і Чуднівських домовленостей П. Дорошенко писав, що “... Як вони (поляки. – Т. Ч.) **Гадяцької Комісії Трактаті, [що] в Гадячі постановили**, написали, і там зараз Гетьманом тогочасного Війська Запорізького (І. Виговським. – Т. Ч.), і собою записягнену Комісію у Варшаві на сеймі скасувавши, і звідти змінену аж до Чигирини посилали... Релігії святої Греко-Руської і народу всього нашого Руського, ошукання отримавши, Помазанця Божого і старші стани величного сенату Корони Польської і В[еликого] к[нязівства] Лит[овського], **не на Гадяцькій правдивій Комісії** (тобто 16 вересня 1658 р. – Т. Ч.), але на Варшавському концепті (тобто затверджені на сеймі 1659 р. – Т. Ч.) з неприємлем Церкви Божої уклавши його [Трактат], в *juramenta* втягнули, Пану Богу, й[ого] к[оролівській] м[илос]ті, і [станам] Р[е]ч[і] П[оспол]л[и]тої правлять”⁴⁴. Тобто П. Дорошенко закидав полякам вихід із системи властиво Гадяцької угоди зразка 6 / 16 вересня 1658 р., який стався під час варшавського сейму 1659 р., коли були змінені її найважливіші положення.

На початку 1669 р. П. Дорошенко надіслав лист королю, в якому запевнював останнього, що не піддавався султанові. Міхал Корибут відповів йому, що не вірив і не вірить подібним чуткам про гетьмана⁴⁵. Додатковим доказом прихильності українців стала “Інструкція на сейм коронаційний до найяснішого короля його мл. і всіх станів Речі Посполитої від мене, Петра Дорошенка, гетьмана, і од усього Війська Запорізького” на елекційний сейм, який тривав протягом травня–липня 1669 р. Нагадаємо, що це відбулося після березневої заяви гетьмана

³⁸ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 380.

³⁹ Ibid. – S. 301.

⁴⁰ Цит. за: Соловьев С. М. История России. – Кн. 3. – Т. XII. – Санкт-Петербург, 1896. – Сбщ. 365; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 181.

⁴¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 272.

⁴² Там само. – С. 184–185.

⁴³ Акты ЮЗР. – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 250.

⁴⁴ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol. 1. – Pars. 1. – Kraków, 1881. – S. 362.

⁴⁵ Chrapowicki J. A. Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J. Rusiecki. – Warszawa, 1845. – S. 185–186.

про підданство султанові! У чергових вимогах знову, в основному, повторювалися пункти, які були направлені ще на сейм 1666 р.⁴⁶ Вступна частина цього документа (він має два варіанти текстів: “акцепт короткий усіх пунктів супліки на елекцію найяснішого короля Міхала”⁴⁷ та власне згадану “Інструкцію”), який свого часу був детально опрацьований М. Крикуном, містила звернення гетьманського уряду до Варшави, в якому говорилося, що козаки добре свідомі того, що поляки розкололи цілісність їхньої держави і “за мінімальну суму московських динарів продали нас” Москві, а це, в свою чергу, підштовхнуло козацьку еліту до зближення з Османською імперією⁴⁸.

А сама послідовність викладення скарг і вимог до влади Речі Посполитої в “Інструкції” 1669 р. знову відповідала структурі Гадяцької угоди 1658 р. Спочатку йшлося про потреби Православної Церкви та проблему скасування унії, потім розглядалися питання освіти, “прав і вольностей” Війська Запорізького, виокремлення території, на яку поширювалася влада українського гетьмана, і т. д. Вже в 1-му пункті зазначалося, що “згідно з Гадяцькими пактами” уніати в Україні мали бути “послушними” римському костюлові, а православні мали підлягати константинопольському патріархові. У 2-му пункті йшлося про створення “особливого трибуналу” для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Белзького, Підляшського воєводств, що також було започатковано ще Гадяцькою угодою 1658 р. У 5-му пункті містилася вимога про “фундацію Академії в Києві”, що прямо повторювало відповідну статтю угоди 1658 та 1659 рр. Цікаво, що у 6-му пункті говорилося, щоб з “Гадяцьких пактів вимазаний був пункт той, лютри (лютерани. – Т. Ч.) і кальвіни (кальвіністи. – Т. Ч.) й магістри іншої віри в академіях і школах руських не вчили, бо вони хочуть з усіма жити в згоді”⁴⁹. Таке прохання козацької старшини, окрім конфесійної толерантності, засвідчувало, на нашу думку, ще один досить промовистий факт – в Українському Гетьманаті, незважаючи на погіршення стосунків з Польщею та укладення з нею Чуднівської 1660 р. і Підгаєцької 1667 р. (а також попри існування Андрусівського перемир’я 1667 р. між Варшавою та Москвою), все ж таки вважали Гадяцьку угоду потенційно чинною! Про це свідчить і 10-й

⁴⁶ Акты ЮЗР. – Т. IX. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 96, 99.

⁴⁷ Archiwum Główny Akt Dawnych (далі AGAD). – Archiwum Branickich z Suszy. – № 33/46. – S. 2; Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми // Крикун М. Між війною та радою... – С. 299–301.

⁴⁸ Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького... // Крикун М. Між війною та радою... – С. 292.

⁴⁹ AGAD. – Archiwum Branickich z Suszy. – № 33/46. – S. 2; Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького... // Крикун М. Між війною та радою... – С. 299.

пункт, де українці просили “про апробацію усіх своїх прав згідно з Гадяцькою комісією і про апробацію амністії, яка не досить діє...”⁵⁰.

Прохання 1669 р. про потреби Війська Запорізького та всього українського (руського) народу були зачитані не на коронаційному сеймі в жовтні того ж року, а вже перед коронованим на ньому Міхалом Корибутом⁵¹. Цікаво, що король прийняв українських представників у себе, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від сілістрійського (очаківського) бей-лербея про перехід гетьмана П. Дорошенка під османську протекцію⁵². Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирина знову направив до короля лист, у якому запевнив того, що й не думав піддаватися султанові. Швидше всього, це засвідчувало бажання гетьмана маневрувати, а саме: при збереженні османського номінального протекторату все ж таки не відмовлятися від фактичної королівської зверхності⁵³.

З початком 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до великого коронного гетьмана Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового “задніпровського” походу⁵⁴. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й. Храповицького, саме у цей час український гетьман прохав короля Міхала Корибута “Україну Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко. – Т. Ч.) короля, якщо б добра свої дідині там Москві уступив, то мусив собі протекції деінде шукати”⁵⁵. 15 березня 1670 р. гетьман написав листа до коронного підканцлера Речі Посполитої А. Ольшевського з подякою за згоду короля розпочати чергову українсько-польську комісію щодо врегулювання політико-правових стосунків між Українським Гетьманатом і Коронаю Польською. У цьому ж листі П. Дорошенко нагадав польському урядовцю, що все частіше в офіційних документах Польсько-Литовської держави говориться лише про “Корону Польську” і “Велике князівство Литовське”, а “Русь викидають за плот”, й запитував: хіба це справедливо титулувати короля “великим князем руським”, а про саме Руське князівство зовсім не згадувати?⁵⁶.

⁵⁰ AGAD – Archiwum Branickich z Suszy. – № 33/46. – S. 4; Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького... // Крикун М. Між війною та радою... – С. 300.

⁵¹ Biblioteka Czartoryjskich. – № 602. – S. 677–684.

⁵² Chrapowicki J. A. Diariusz. – S. 176–177.

⁵³ Детальніше див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – Київ, 2003. – С. 123–141.

⁵⁴ Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiątki do dziejów polskich. – Т. 2. – Kraków, 1840. – S. 300.

⁵⁵ Chrapowicki J. A. Diariusz. – S. 197.

⁵⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 291–292.

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував відвоювати в Москви Лівобережну Україну, а також прохав польського урядовця звернутися до короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я⁵⁷. Окрім того, П. Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королю. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників – козацьких старшин С. Білоцерківського і П. Смардовського⁵⁸. У травні П. Дорошенко делегував на спільну комісію (місцем її проведення був визначений Острог) козацьких представників на чолі з М. Вуяхевичем⁵⁹.

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчив спробу П. Дорошенка чітко окреслити свої повноваження як правителя Козацької держави. Оцінюючи Острозький проект П. Дорошенка з історично-правової точки зору, А. Пшибось зазначав, що це був аж ніяк “не унійний зв'язок між Україною та Польщею, ані тим більше широка автономія першої у складі останньої”⁶⁰. Острозькі пропозиції української сторони, на думку науковця, були “примиренням двох самостійних потуг”. Хоча М. Яворський писав, що гетьман П. Дорошенко в 1670 р. запропонував Варшаві програму “широкої автономії” України на основі компромісу та релігійних, соціальних і національних сподівань станів українського суспільства⁶¹.

Готуючись до мирної комісії в Острозі, П. Дорошенко на основі положень Гадяча 1658 р. підготував спеціальну інструкцію козацьким комісарам від 10 травня 1670 р., яка складалася з 24 пунктів⁶². У цьому документі, як і дванадцять років перед тим, козаки вимагали від Корони Польської забезпечити їхні права щодо: вільного віросповідання православ'я на землях “поки язик народу Руського сягає”, державних урядів, освіти, мови, визначення території для Війська Запорізького в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств, привілеїв для козацького війська тощо.

Досить ґрунтовну інструкцію, яка складалася з 31 пункту, мали й представники Корони Польської. Очевидно, що під час підготовки цього документа в королівській канцелярії теж орієнтувалися на текст Гадяцької угоди 1659 р. Так, наприклад, у польській дипломатичній інструкції на Острозьку комісію було таке положення: якби українські послы під час обговорення церковних проблем

⁵⁷ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1971 r. // Studia i materialy do historii wojskowości polskiej (далі SMHW). – Т. XI. – Cz. I. – Warszawa, 1965. – S. 1.

⁵⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 288.

⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196.

⁶⁰ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki, 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S. 155.

⁶¹ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... – S. 72.

⁶² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196–206.

вимагали б звернення до відповідної статті Гадяцької угоди, то потрібно погодитися з цим, але робити це дуже обережно з огляду на велике незадоволення католицького духовництва Речі Посполитої відповідними положеннями Гадяча⁶³. Посилання на Гадяцьку угоду було й у тому пункті, який стосувався впровадження академії і шкіл в Україні: поляки мусили погодитися з українськими вимогами, але за умови заборони навчання і викладання у цих освітніх закладах представників протестантських течій. Нагадаємо, що у 1659 р. таке положення було ратифіковано на сеймі, проте у “Інструкції” 1669 р. гетьманський уряд вже звертався з проханням про дозвіл “аріянам, кальвінам і лютерам” бути присутніми в українських академії та школах. Проте найбільшу цікавість викликає пункт інструкції, де відзначалося, що козаки постійно у своїх зверненнях до короля та сейму посилаються на положення Гадяцької угоди, а тому польським комісарам на Острозьку комісію наказувалося, щоб вони пояснили своїм візаві таке: угоду 1658 р. було укладено між Варшавою і Чигирином в умовах польсько-шведської війни, з огляду на що козакам було дозволено “багато чого”, аби лише вони залишилися вірні Речі Посполитій. Однак потім, як свідчили укладачі інструкції з королівської канцелярії, козаки самі порушили Гадяцьку угоду, піддавшись знову Москві у 1659 р., а під час укладення українсько-польського договору під Чудновом у 1660 р. “зреклися гадяцьких трактатів”, та й взагалі Гадяцька угода втратила своє значення внаслідок повернення Лівобережної України під московський протекторат⁶⁴.

Скидається на те, що саме різні підходи до Гадяцького трактату (українці вважали його чинним, а поляки – навпаки) й затягування Варшавою з вигідною для П. Дорошенка угодою в Острозі змусили гетьмана нарешті узаконити стосунки з Османською імперією. На старшинській раді у грудні 1670 р. було ухвалено рішення про остаточний перехід Правобережного Гетьманату під сюзеренітет султана. За допомогою цього П. Дорошенко намагався забезпечити собі більший обсяг владних повноважень (які не погоджувався надати йому король Речі Посполитої) над козацькою Україною. Окрім того, П. Дорошенко розумів, що Корона Польська, всіляко підтримуючи на Правобережжі свого ставленика М. Ханенка, не піде на улегітимення “прав і вольностей” Гетьманату на умовах Гадяцької угоди.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками П. Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорізької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі старшин Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І. Завіши,

⁶³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 293.

⁶⁴ Там само. – С. 295.

С. Білого та В. Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків⁶⁵. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали “щиріше трактувати”), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорозькі також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (а переговори з послами П. Дорошенка тривали з перервами близько чотирьох місяців!)⁶⁶. Окремі положення цього договору були такими: унія на українських землях мала залишатися в силі; шляхта поверталася до своїх маєтків в Україні без усіляких обмежень; гетьманський уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій та не мав права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорізького повинен був обов’язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого ці посадовці складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої український гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо⁶⁷.

Починаючи від М. Костомарова, українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі⁶⁸. Острозька угода (Ханенка) набагато поступалася проекту П. Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Політичні, економічні та конфесійні права українців, порівняно з попередніми договорами в Гадячі, Чуднові та Підгайцях, значно обмежувалися, але в боротьбі з П. Дорошенком М. Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Міхал Корибут так розумів домовленості 1670 р.: “...Щоб в тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. – *Т. Ч.*)”⁶⁹. Отже, більше ніж два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту – вона знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин зі своїм “корпоративним васалом” – Військом Запорізьким. Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема одержавлення Війська Запорізького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати Український Гетьманат. Символічно, що дого-

⁶⁵ Там само. – С. 306.

⁶⁶ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. – Т. 2. – Kraków, 1898. – С. 396; Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol. II. – Pars. I. – S. 614.

⁶⁷ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 210–215; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 346–351.

⁶⁸ Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. 6. – Т. 15: Руина. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 168–169; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 308; Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – Київ, 1994. – С. 308; Чухліб Т. Михайло Ханенко // Там само. – С. 321.

⁶⁹ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 210.

вір з представниками маріонеткового гетьмана Ханенка в Острозі з польського боку підписали комісари на чолі з одним із творців Гадяча 1658 р., чернігівським воєводою Станіславом Бенъовським.

Тим часом, попри свої стосунки з Мегмедом IV та конфлікт з польською владою, П. Дорошенко у жовтні 1670 р. все ж таки вислав своїх представників Я. Петрановського та М. Харлана на черговий варшавський сейм. Їм була надана інструкція, яка повторювала попередню інструкцію П. Дорошенка на Острозьку комісію з додатком окремих пунктів. З вального сейму 1670 р., де 22 грудня спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком⁷⁰, до Чигирини посланці гетьмана привезли лист від Міхала Корибута з поясненням причин відмови польської влади задовольнити вимоги П. Дорошенка (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької угоди) на Острозьку комісію, а також на сейми 1669 р. і 1670 р. Серед іншого король відзначав, що скасування унії в Україні не залежить від світської влади (!?), а виокремлення Гетьманату особливої території є неможливим, адже тоді б, на думку Міхала Корибута, знову постало “Руське князівство”, від якого козаки відмовилися згідно з Чуднівською угодою. Останні слова короля були такою собі “єзуїтською” відмовкою, адже старшина Ю. Хмельницького у 1660 р. відмовлялася лише від назви “Руське князівство”, але ніяк від можливості мати для Війська Запорізького особливу автономну територію, “права та привілеї” козацького та інших станів України.

Після приїзду послів з Варшави та прочитання листа П. Дорошенко відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському, що “коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!”⁷¹. Гетьман просив повідомити Міхалу Корибуту, що він з 1667 р. вірно дотримувався Підгаєцького перемир’я, а його турецьке підданство було не чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів. У зв’язку з цим, Й. Шумлянський змушений був звітувати королю: “...ці люди (козаки-українці. – *Т. Ч.*) не хлоппи, але народ самостійний”⁷².

Обурений відмовою укласти з ним Острозький договір, у листі до коронного гетьмана Я. Собеського від 7 грудня 1670 р. П. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир’я. “Все це не дає нам ті-

⁷⁰ Volumina legum. – Т. V. – Petersburg, 1860. – S. 30.

⁷¹ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 630.

⁷² Ibid. – S. 631.

шитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості”⁷³, – писав П. Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала “одному війську одного гетьмана”. У зв’язку з черговою акцією польських військ на Поліссі (під час якої, зокрема, полковник Я. Півовічент вирізав населення села Ольшанка), український гетьман заявляв, що йому доводиться шукати зверхності кращого монарха, який би не дозволив плюндрувати, палити та грабувати Україну. Одночасно посла П. Дорошенка продовжували спроби змусити урядові кола Речі Посполитої до “переукладення” з ними Острозької угоди, але на запропонованих ними умовах. До Варшави з Чигирини виїхав український посол Петрановський, який мав з собою дипломатичну “Інструкцію” від гетьмана, яка в основному повторювала Острозький проект П. Дорошенка.

У лютому 1671 р. після завершення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертається низка козацьких полковників: “... Адже тоді (перед 1648 р. – Т. Ч.) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитись. Вже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте ваша королівська милість виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, бажаємо, в задоволенні всіх наших потреб”⁷⁴.

28 березня 1671 р. гетьман направив до правителя Бранденбурзького курфюрства Фрідріха І Вільгельма лист, у якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: “Бажаючи, однак, як цієї Батьківщини сини, знову залишитись під природним Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших уклали угоду за присягою самого й[ого] м[ило]сті короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім’я наше знищити”⁷⁵. При цьому український гетьман і далі листувався з королем Міхалом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським.

⁷³ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. – Вильно, 1879. – Т. VII. – С. 149–150.

⁷⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 623–624.

⁷⁵ Цит. за: Крип’якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі ЗНТШ). – Т. 117. – Львів, 1914. – С. 127–129. Див. також: Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. – Т. 151. – Львів, 1931. – С. 151–174.

Наприкінці березня 1671 р. П. Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції примирення й тим самим пропонував Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни⁷⁶. Українські вимоги склалися з 7 пунктів і явно базувалися на положеннях Гадяча 1658 р., Чуднова 1660 р. та незатверджених положеннях Острозького проекту 1670 р.⁷⁷, повторюючи інструкцію козацьким послам від жовтня 1670 р. Зокрема, у першому пункті було записано: “Віра Грецька Руська старовинна, та і така, з якою стародавня Русь до Корони Польської приступила, аби лишалася при своїх свободах і правах, і вільнім вживанню свого богослужіння, поки сягає мова народу Руського...”⁷⁸. Це положення дослівно повторювало відповідний пункт Гадяцької угоди від 6 / 16 вересня 1658 р. Так само дублювалися у своєму смисловому наповненні й інші пункти: 1) надання місця в Сенаті київському митрополитові, луцькому, львівському, холмському, перемиському та мстиславському православним єпископам; 2) заснування двох православних академій, у Києві та на території Литви, а також “гімназій, колегій, шкіл і друкарень”; 3) амністія тих представників усіх станів, які підтримували гетьманську владу та брали участь в українсько-польських війнах; 4) вирішення майнових питань з приводу попередньо набутої в Україні власності, зокрема скасування “всіх кадук”; 5) встановлення кордонів між Українським Гетьманатом, з одного боку, і Коронаю та Великим князівством Литовським – з іншого, що передбачало функціонування автономної Козацької держави в межах Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств; 6) налагодження військової співпраці між Чигирином та Варшавою тощо⁷⁹.

Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочав облогу Білої Церкви. Як дослідив М. Яворський, військові плани Українського Гетьманату у 1671 р. полягали в наступному: на першому етапі – опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) й убезпечити себе від наступу литовських військ з Півночі; на другому етапі – об’єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля винищення коронного війська й нав’язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П. Дорошенка за султанського ленника⁸⁰.

У зв’язку з цим влітку 1671 р. Корона Польська розпочала військові дії проти Петра Дорошенка. У цей час серед панівних кіл Речі Посполитої стосовно

⁷⁶ Grabowski A. Ojczyście spominki... – Krakow, 1845. – Т. II. – С. 308–309; Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki. 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – С. 159.

⁷⁷ Grabowski A. Ojczyście spominki... – Т. II. – С. 308.

⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. XIX. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 300–301.

⁷⁹ Там же. – С. 302–311.

⁸⁰ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... – С. 81.

вирішення “козацької проблеми” сформувалися дві партії: по-перше, це “партія війни”, яка трактувала “великий політичний рух” в Україні як звичайний бунт у рамках Ординації 1638 р. й прагнула обернути козацтво, що тяжіло до самостійності, в “хлопи”; по-друге – “партія примирення”, яка схилилася до політичного порозуміння й намагалася “сполучити почуття окремішності козацького суспільства з польською державністю”⁸¹. Перемогу отримали прихильники відмови від положень Гадяцької угоди, а отже – ідеї знищення Козацької держави та цілковитого підкорення “свавільних” українських козаків.

Польська армія на чолі з Я. Собеським, підсилена полками “колаборантів” М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П. Дорошенко не полишав задумів укладення “грунтового трактату” з Річчю Посполитою на умовах Гадяча 1658 р., про що, наприклад, свідчив його лист до короля Міхала Корибута від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: “непевність ласки й[ого] к[оролівської] м[ило]сті... викликає у мене і в Війська Запорізького бажання, що інших мушу шукати протекцій...”⁸². А в листі до Петрановського гетьман відзначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то “Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало”⁸³. У вересні 1671 р. до ставки великого коронного гетьмана Речі Посполитої прибуло чергове українське посольство на чолі з литовським шляхтичем В. Хилькевичем. Той передав Собеському листа від П. Дорошенка, в якому останній висловлював бажання примиритися та укласти угоду з поляками. Під час розмови з коронним гетьманом Хилькевич заявив, що перед тим, як укласти мирний договір, польське військо має відступити з України⁸⁴. Зрозуміло, що поляки не погодилися на таку умову.

Попри своє підпорядкування Туреччині, П. Дорошенко на початку 1672 р. вислав своїх представників на зимовий вальний сейм у Варшаві. Як зазначав А. Пишибось, у цьому випадку гетьман сподівався на порозуміння з Річчю Посполитою й хотів добитися від неї допомоги під час майбутнього походу для відвоювання Лівобережної України⁸⁵. Однак на перешкоді українсько-польського порозуміння знову стало питання про “надмірні” вимоги гетьманського уряду. Так, наприклад, у документі під назвою “Вотум ймсці Пана Собеського маршалка і

гетьмана вкор. на сейм 1672 року” зазначалося, що “завжди на Комісіях (тут, очевидно, йшлося і про Гадяцьку, Чуднівську та Острозьку комісії. – Т. Ч.) з Козаками” серед найбільш принципових був пункт про “ограничення України, тобто поки булава гетьманів запорізьких зятягати мала”⁸⁶. А тому навіть перед турецькою загрозою шляхта не хотіла йти на поступки Чигирину й віддавати під “булаву гетьманів” частину своєї колишньої території. Разом з тим, українським послам на сейм 1672 р. було заявлено, що лише за умови відходу П. Дорошенка від турецької протекції з ним будуть розпочаті мирні переговори. Але це були дипломатичні відмовки – король Міхал Корибут вже давно зробив ставку на маріонеткове гетьманування Ханенка й не хотів укладати будь-яких домовленостей зі “свавільним” П. Дорошенком. Змінилася й міжнародна ситуація, яка вплинула на відносини між Коронаю Польською та Українським Гетьманатом – до Поділля увійшла багатотисячна османська армія на чолі з султаном Мегмедом IV, яка оволоділа Кам’янцем-Подільським та навколишніми містами й містечками.

Як відомо, за Бучацькою угодою від 16 жовтня 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, до Високої Порти відходило Західне Поділля. Крім того, Корона Польська відмовлялася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана П. Дорошенка: “Україна має належати козакам у старих кордонах”⁸⁷, – зазначалося в 4-му пункті цього польсько-турецького договору. Таким чином, під владою П. Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель відходила до Польщі. Представники Правобережного Українського Гетьманату під час проведення попередніх переговорів між обома “високими сторонами” вимагали включити до мирних положень пункт щодо встановлення західного кордону Козацької держави, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь.

Треба відзначити, що, незважаючи на Бучацький договір, правобережний гетьман П. Дорошенко продовжував переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагав від них примирення на основі окремих положень Гадяцької угоди 1658 р.⁸⁸ Про автономію Війська Запорізького, статус Української Православної Церкви, освітні та інші права йшлося, наприклад, під час двох зустрічей з представником Речі Посполитої, вже згадуваним священником Й. Шум-

⁸¹ Там же. – С. 74.

⁸² Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. 2. – Pars. 1. – С. 673–674.

⁸³ Ibid. – С. 614.

⁸⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 365.

⁸⁵ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki. – С. 166.

⁸⁶ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. 2. – Pars. 1. – С. 857.

⁸⁷ AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – № 45. – Т. 4. – С. 153–155; Archiwum Zamoykich. – № 3036. – С. 222–225; Biblioteka Czartoryjskich. – № 609. – С. 46–46 v.; Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. – № 32423. – № 615.

⁸⁸ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – С. 361.

⁸⁹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 286; Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. 2. – Pars. 1. – С. 854–858.

лянським (квітень і червень 1673 р.), сотником С. Тупталом (жовтень 1673 р.) та в неодноразових зверненнях П. Дорошенка до багатьох польських урядовців⁸⁹. Та головним підтвердженням того, що українська верхівка під час цих переговорів намагалася відновити ідею Гадяча, була пропозиція відновити Князівство Руське⁹⁰. Для підтвердження своїх політичних намірів гетьман у цей час навіть звільнив з полону декількох польських полонених⁹¹.

Зі свого боку, політична верхівка Корони Польської (яка гуртувалася навколо великого коронного гетьмана Я. Собеського), з огляду на рішення розпочати війну з Османською імперією, намагалася перетягнути правобережного гетьмана на свій бік. Для цього пропонувалося “позволити йому (Дорошенку. – Т. Ч.) на час України”⁹², але не на основі Гадяцьких положень, а спираючись на “Інструкцію”⁹³, надану польським комісарам на Острозьку комісію й затверджену варшавським сеймом наприкінці березня 1670 р.⁹⁴.

У квітні 1673 р. варшавський сейм погодився розпочати переговори щодо повернення П. Дорошенка під королівську протекцію. Посли сейму відзначали, що коли б цього не можна було зробити мирним шляхом, то для досягнення необхідного результату потрібно використати військову силу⁹⁵. 11 листопада 1673 р. польсько-литовські війська на чолі з Я. Собеським перемогли османську армію (якій допомагали й полки П. Дорошенка) під Хотиним і таким чином засвідчили свою військову спроможність оволодіти усією Правобережною Україною.

Свого часу Я. Волінський дійшов висновку, що з обранням Я. Собеського на королівський трон Речі Посполитої у Варшаві спочатку (попри сумніви та попередні непорозуміння) все ж таки рахувалися з думкою щодо повернення Правобережного Українського Гетьманату до складу Польсько-Литовської держави на умовах Гадяцької угоди⁹⁶. З огляду на це, а також зважаючи на те, що османські гарнізони перебували лише на Поділлі, наприкінці 1674 р. коронне військо здійснило черговий наступ на Правобережжя. Воно відвоювало у П. Дорошенка та

⁹⁰ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 297–298, 328–330.

⁹¹ Grabowski A. Ojczyście wspominki... – Т. II. – С. 258–260.

⁹² Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. 2. – Pars. 2. – S. 1237; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 452.

⁹³ Повна назва цього документа така: “*Deputacja na uspokojenie wojska Zaporoskiego i calej Ukrainy w prozbach ich przez supliki podanych przez wielm. i ur. deputatow z senatu i izby poselskiej odprawiona na seimie Warszawskim die 30 mensis Martii a. D. 1670*”.

⁹⁴ Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. – Т. X. – Cz. 2. – Warszawa, 1964. – S. 256.

⁹⁵ Acta Historica res gestas Poloniae. – V. 2. – P. 2. – S. 1087–1093.

⁹⁶ Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S. 6.

його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Як влучно висловився З. Вуйцик, політикою короля Яна Собеського у цей час мала бути війна “найвищого ґатунку – з росіянами, турками, татарами, але передусім з гетьманом П. Дорошенком”⁹⁷. Події українсько-польської війни 1674 р., а також гострі питання політичних взаємовідносин між Варшавою і Чигирином, добре висвітлив у своїй книзі інший польський вчений Я. Волінський⁹⁸.

Виснажений у боротьбі з Корonoю Польською, Московською державою та Лівобережною Гетьманщиною, П. Дорошенко у листі від 12 грудня 1674 р. прохав у нового короля, “аби її (Україну. – Т. Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших, здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти, визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... **народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім забезпеченням**”⁹⁹. Разом з тим, в універсалі від 13 грудня до “Панів сотників, отаманів, городовим з усім товариством, так теж військом і усім посполитим людям...” Паволоцького і Білоцерківського полків український гетьман висловлювався гостріше, пишучи, що король Речі Посполитої “ніколи на Україну з військами кор[онними] війною не мав приходити, але **звиклими трактатами і добрим способом** мав про те дбати, аби з нами погодився зараз, коли військо усе турецьке і хана вже з землі нашої виправили...”¹⁰⁰. У цьому документі також йшлося про те, що Корона Польська довгий час застосовує проти українців “ласки, хитрі омани”, однак, як попереджав П. Дорошенко населення Білоцерківського і Паволоцького полків: “за оманами наступає тиранство”¹⁰¹.

Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції П. Дорошенка щодо налагодження дипломатичних контактів й вислав до Чигирини своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди¹⁰². Та отримавши звістку про те, що поляки,

⁹⁷ Wojcik J. Jan Sobieski. 1629–1696. – Warszawa, 1994. – S. 244.

⁹⁸ Woliński J. Król Jan III...

⁹⁹ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 423. – S. 113; Woliński J. Materiały do dziejów wojny... – S. 245.

¹⁰⁰ Biblioteka Czarotoryjskich. – № 423. – S. 119; там же. – Teki Naruszewicza. – № 172. – S. 593.

¹⁰¹ Там само; Муцик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – Київ, 1999. – С. 88.

¹⁰² Biblioteka Czarotoryjskich. – № 423. – S. 111–112; Woliński J. Król Jan III... – S. 14–15.

незважаючи на початок мирних переговорів, готуються до походу на Чигирин, П. Дорошенко вирішив відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висунув концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана “князем України” під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Гетьманат мав бути у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами¹⁰³.

На переломі 1674–1675 рр. у Чигирині знову перебувало посольство Речі Посполитої на чолі з Й. Шумлянським, а також С. Морштином. Воно мало завдання від Яна Собеського: по-перше, пояснити П. Дорошенку причину приходу в Україну королівських військ, яка полягала у рятуванні “християн від бусурманів”; по-друге, запевнити “бунтівливих” українців у тому, що вони отримають “батьківське ласкаве прощення” від короля; по-третє, пояснити козацькій старшині, що всі їхні попередні вимоги будуть розглянуті черговим сеймом, і, по-четверте, що лише в разі вислання П. Дорошенком татарського війська з України король зможе визначити коло комісарів для майбутніх переговорів з Чигирином¹⁰⁴. У лютому 1675 р. посольство повернулося до Варшави з пропозиціями від П. Дорошенка, які були викладені у документі під назвою “Пункти головні, за якими Військо Запорізьке іменем всього народу Руського вольності просить, до повинного Пана підданства приступити хоче”¹⁰⁵. Зважаючи на те, що цей документ був опрацьований П. Дорошенком та його старшиною у Чигирині, будемо називати його Чигиринськими пунктами 1675 р.

Усього таких пунктів нараховувалося чотирнадцять, опиралися вони, в основному, на положення Зборівської 1649 р., Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод. Зокрема, вже у 1-му пункті, де йшлося про церковні проблеми, зазначалося, що “старовинні греко-руські церкви і монастирі” мають “згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою” людям народу православного греко-руського бути віддані”. У третьому пункті відзначалося, що Військо Запорізьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств “Київського, Чернігівського й Брацлавського згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою і Чуднівською...”¹⁰⁶. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, яка охоплювала колишнє Чернігівське й частину Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом

¹⁰³ Biblioteka Ossolińskich. – № 355. – S. 19–20; Woliński J. Król Jan III... – S. 17; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 533–534.

¹⁰⁴ Woliński J. Król Jan III... – S. 21–22; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 531.

¹⁰⁵ Оpubліковано: Woliński J. Król Jan III... – S. 23–27. Див. також: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 534–541.

¹⁰⁶ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 235–242.

українсько-польського договору, мав бути переданий “обсаджений козацькою залогою” Київ. Звичайно, що в цьому випадку королівський уряд, зважаючи на положення Андрусівського перемир’я (ці території перебували у сфері впливу московського царя), не міг “комплексно” погодитися на такі українські пропозиції.

Більшість з прохань П. Дорошенка 1675 р. були відкинуті Яном Собеським, хоча він обіцяв: “нехай тільки наступить у Війську Запорозькому щирість та зичливість до короля, тоді він зуміє кожного в його потребах задовольнити”¹⁰⁷. “Нічого не було сказано в листах вашої королівської милості, яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем”, – писав П. Дорошенко до Яна Собеського, жалкуючи, що так і не було укладено українсько-польської угоди¹⁰⁸.

Зважаючи на наступ на Правобережжя, з одного боку, польського війська, а з іншого – підрозділів Московського царства та Лівобережної Гетьманщини, у жовтні 1675 р. П. Дорошенко склав присягу на вірність цареві. Хоча на початку наступного року правобережний гетьман знову надіслав листи до Стамбула із запевненням у своїй вірності та проханням надати військову допомогу проти Польщі й Росії. Однак під натиском військ Москви й Батурина у вересні 1676 року П. Дорошенко, як відомо, відмовився від булави на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича та московської протекції.

Так незугарно завершилася “Гадяцька епопея” одного з найближчих соратників Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері, який протягом 1665–1676 рр. продовжував їхню політику щодо утвердження на міжнародній арені ранньомодерної Української держави. Небажання польської сторони (так само, як і турецької) вирішити “удільницькі” прагнення П. Дорошенка неминуче штовхали цього гетьмана в обійми московського царя. Водночас широко пропонована протягом 1658–1659 рр. варшавськими й чигиринськими колами ідея “трьохнародової” Польсько-Литовсько-Української (Руської) держави все ж таки продовжувала жити й протягом 60-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. З боку Українського Гетьманату факт існування пропозицій щодо відновлення якщо не всієї Гадяцької угоди 1658 р., то хоча б окремих її положень, засвідчувалося не лише текстом Чуднівської угоди 1660 р., а й такими різноплановими, але цільними за внутрішнім “ідеологічним змістом” документами й матеріалами, як: 1) звернення (“супліки”, “пункти”, “інструкції”) Війська Запорізького на варшавські сейми 1661 р., 1664 р., 1666 р., 1669 р.,

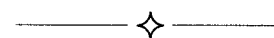
¹⁰⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 538. Порівн.: Bendza M. Tendencje unijne względem cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. – Warszawa, 1987.

¹⁰⁸ Див.: Biblioteka Chartoryjskich. – № 423. – S. 264; Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка. – С. 91.

1670 р., 1672 р.; 2) вимоги П. Дорошенка на Острозьку комісію 1670 р.; 3) гетьманські листи до королів Яна Казимира, Міхала Корибута і Яна Собеського; 4) матеріали українсько-польських посольств другої половини 1660-х – першої половини 1670-х рр.; 5) Чигиринські пункти 1675 р. від Українського Гетьманату до Корони Польської тощо.

Прагнення тієї значної частини української еліти, яскравим виразником якої у досліджуваній період був Петро Дорошенко, до порозуміння з польсько-литовською владою на умовах політичної, адміністративно-територіальної та національно-культурної автономії наштовхувалися на нерозуміння з боку королівських урядів Міхала Корибута та Яна Собеського, а також сеймової шляхти. Корона Польська з огляду на різні причини намагалася інкорпорувати Козацьку державу й повернутися не до умов Гадяцької угоди 1658 р., а практично до норм, чинних напередодні 1648 р. Саме небажання владних кіл Речі Посполитої Двох Народів в межах Гадяцького проекту долучити до свого “політичного тіла” ще третій Народ – Руський – й стало однією з головних причин зруйнування вже у XVIII ст. самої Польсько-Литовської держави.

ГАДЯЧ 1658 РОКУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТРАДИЦІЯХ

о. Юрій МИЦИК (Київ)

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 року У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСЦІВ

Мирний договір, укладений під Гадячем у вересні 1658 р., припинив збройне протистояння між Українською державою – Гетьманщиною та Річчю Посполитою, яке тривало понад 10 років, дав шанс на створення нової системи взаємовідносин між ними. Однак українсько-польська угода такого типу із сучасного пункту бачення спізнилася щонайменше на сорок років і тому не була втілена у життя. Агресія Московської держави проти Гетьманщини і громадянська війна в українському суспільстві призвели до поразки України в російсько-українській війні 1658–1659 рр. і втрати її державної незалежності. Переяславська ж угода 1659 р. перетворила Гетьманщину в автономну одиницю Російської імперії, але ця автономія танула на очах.

Такі важливі події не могли пройти повз увагу українських літописців, які чутливо реагували на зміни політичного клімату в Центрально-Східній Європі і насамперед у самій Україні. Практично в усіх найважливіших пам'ятках українського літописання другої половини XVII–XVIII ст. відбилось уявлення їхніх авторів, а відтак і певних прошарків еліти Гетьманщини про гетьманат Івана Виговського та про укладений з його ініціативи Гадяцький договір. Це стосується вже центрального в українському літописанні XVII ст. твору – “Кройніки” (1672–1673 рр.) ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (певний час він був і ректором Києво-Могилянської академії) Феодосія Софоновича. “Кройніка” репрезентує групу творів-загальників, у яких висвітлювалося історичне минуле України з давніх часів до подій, сучасних авторам. У ній виклад починається від етногенезу слов'ян, яких автор виводить ще від біблійного Мосоха – сина Ноя, потім продовжується історією Русі-України часів Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, врешті завершується історією Гетьманщини. У третій книзі свого твору – “Кройніці о землі Полской” (1673) – Ф. Софонович описав історію Польщі з давніх часів і на цьому тлі особливу увагу приділив історії козацтва, його національно-визвольній боротьбі, власне історії Гетьманщини. Природно, що він не міг обійти мовчанкою гетьманат І. Вигов-

ського (1657–1659 рр.). Увагу хроніста привернуло в першу чергу обрання київським митрополитом Діонісія Балабана, невдалий штурм Києва військами І. Виговського, а також Конотопська битва. Закінчивши розповідь про неї, Ф. Софонович згадав про укладення Гадяцького договору, але присвятив цій події всього одну лаконічну звістку: “Того ж часу приїзжал до Гадячого Беневский от короля Кизимера, намовляючи гетмана Иоанна Выговского з козаками, абы, отступивши от ц[а]ря, жили под королем. И обіцал (Беньовський. – Ю. М.) именем кролевским вшелякии волности так духовным, так и свіцким, в вірі руской будучим, яких потребовал з воиском Выговский. На що потом кроль з сенаторами и присяг. А Выговский обіцал з воиском под кролем (?) быти, але потом тое от кроля не сталося козаком”¹.

Далі оповідалося про повстання проти І. Виговського й вимушену відставку цього гетьмана. Якщо врахувати, що Ф. Софонович – учень і молодший сподвижник св. Петра Могили – мав певні контакти з І. Виговським ще в ті часи, коли той був генеральним писарем, що він отримував від цього гетьмана універсали-привілеї на Свято-Михайлівський монастир, що він назагал досить лояльно ставився до Речі Посполитої, то такий лаконізм видається неприродним. Тут слід підкреслити обставину, яка багато в чому визначила підходи й оцінки літописців до Гадяцького договору. Ф. Софонович писав у Києві, закріпленому за Лівобічною Гетьманщиною, яка перебувала під зверхністю московського царя. Критичний відгук про московську політику і схвальний про польську міг дорого коштувати тогочасному українському літописцю. Ця ж обставина не дозволяла схвально писати й про тих гетьманів, які з точки зору Москви були “ізмєнниками”. Тому Ф. Софонович, який належав до верхівки українського православного духовництва, обмежився лише стислим повідомленням читача про Гадяцький договір, витриманим у підкреслено нейтральній, безсторонній формі. Автор, природно, загострив увагу на тому, що Православна Церква в Україні досягала рівноправного становища з Католицькою Церквою.

“Кройніка” тішилася значною популярністю в українському суспільстві й ставала об’єктом для подальших літописних компіляцій. Чи не першим нею скористався автор “Літописця” Дворецьких, завершеного, очевидно, в тому ж 1673 р. Ним був або сам Василь Дворецький (київський полковник у 1658–1668 рр.), або його син Іван (київський полковий суддя), або близька до них особа. У будь-якому разі “Літописець”, як і решта текстів, що склали цілий “збірник Дворецьких”, точно передав світогляд Василя Дворецького, прихильника Москви й особистого ворога І. Виговського. Природно, що в

такому ж тоні вівся й опис подій, а І. Виговський обвинувачувався у зраді царю, іменувався гетьманом “лядзкого духу” тощо.

Згадавши про поразку козаків І. Виговського під Києвом та Конотопську битву, автор “Літописця” лише натякнув про Гадяцький договір: “В том же року м[іся]ця августа сегого дня, видячи войско зраду Выговского, же Москову ошукал и иж старается в неволю ляхом Україну отдат, отступил Переяславский полк от Выговского... И Немирича в той час забыли, знову жить стали под царским величеством, заедно з Москвою вся Україна в доброй згоди и в послушании вшеляком”².

У 1681–1682 рр. переробкою твору Ф. Софоновича перейнявся економ Києво-Печерської лаври Пантелеймон Кохановський (помер у 1685 р.) – автор широковідомого друкованого “Синопису” (три видання 1674, 1678 і 1680 рр.). Якщо у “Синописі” про Україну козацької доби майже нічого не говориться, то у двох наступних творах – “Хронографі” (1681) та “Обширному Синописі Руському” (1681–1682) – було внесено принципові зміни. У результаті з’явилися дві фундаментальні компіляції, до котрих повністю увійшли книги “Кройніки” Ф. Софоновича, фрагменти “Синопису”, окремі частини твору Олександра Гваньїні “Хроніки европейської Сарматії” (Краків, 1611), уривки з російських літописів тощо.

Перепишуючи й редагуючи “Кройніку”, П. Кохановський дещо переробив і фрагмент зі згадкою про Гадяцький договір. Перед розповіддю про Конотопську битву він згадав про прибуття під Гадяч королівського посла Беньовського: “приїжджал под Гадяч Казимер Беневский, воевода черниговский, в поселстві от короля Кизимера до гетмана Иоана Выговского и до всего войска козацкого, намовляючи гетмана з казаками, абы отступивши от православного царя, жили под королем”³.

Якщо вставка “воевода черниговский” є звичайним уточненням, то наступною вставкою (“православного”) П. Кохановський прагнув підкреслити своє негативне ставлення до Гадяцького договору, оскільки в умовах протистояння православ’я і католицизму цей договір трактувався (принаймні частиною українського православного духовенства) як ворожий акт. П. Кохановський не довіряв Речі Посполитій і волів схилитися під московську руку, сподіваючись, що там Православна Церква буде вільна від дискримінації. Дуже показовим тут є діаметрально протилежне ставлення до Гадяцького договору Ф. Софоновича та П. Кохановського, представників одного стану,

¹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – Київ, 1992. – С. 235.

² Мицик Ю. А. “Літописец” Дворецких – пам’ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники. 1984. – Москва, 1984. – С. 229.

³ Софонович Ф. Хроніка... – С. 235.

які належали до однієї Церкви, жили в Києві і, ймовірно, були непогано знайомі один з одним.

Подібно до П. Кохановського діяв і невідомий творець скороченої редакції “Кройніки о землі Полскої”, створеної у 1690 р. Упорядник, який також виступав з промосковських позицій, у відповідному дусі препарував відомості Ф. Софоновича про Гадяцьку унію та ще й скоротив їх. У результаті повідомлення набуло такого вигляду: “Тогді ж до Виговского приездил ніякийсь Беневіч от кроля Казимера, намовляючи, аби ц[а]ря отступивши, при кролю zostавали. Приобецал тоє був гетман кролю, але зараз перші задніпрськіє почали ляхов бити...”⁴.

До узагальнюючих творів, але до іншого типу, слід віднести таку фундаментальну пам’ятку як Хронограф II редакції. Його ядро було створено як мінімум у 30-х роках XVII ст., але потім він неодноразово переписувався, редагувався й доповнювався. На його сторінках висвітлювалася спочатку всесвітня історія з біблійних часів, а потім історія Русі-України, Польщі та Литви. Автором найвідомішої редакції пам’ятки був ієромонах Свято-Троїцького монастиря у Чернігові Леонтій Боболінський, який у 1699 р. додав до її тексту низку важливих вставок історичного змісту, наприклад уривки з хроніки Олександра Гваньїні. Серед цих вставок бачимо й копію Гадяцького договору (“Comissia Hadziecka”)⁵, але без жодних коментарів. Л. Боболінський симпатизував Івану Мазепі, тому його зацікавлення Гадяцьким договором не було випадковим. Адже концепція, покладена в основу Гадяцької угоди, міцно трималася в історичній пам’яті тогочасної козацької еліти й враховувалася при виробленні поточних політичних програм. Про це виразно свідчать події інтелектуального життя Гетьманщини, які безпосередньо передували повстанню І. Мазепи.

Приблизно в цей час розквітає той різновид українських літописів, які названо козацькими. Таким, власне, вже був “Літописець” Дворецьких, але традиційно пальму першості дослідники віддають літопису Самовидця. Під цим іменем виступав невідомий автор, якого більшість дослідників ідентифікує з Романом Ракушкою-Романовським (1622(?)–1703), активним учасником української Національно-визвольної війни середини XVII ст., який у 1658 р. був ніжинським сотником і брав участь у відновленні союзу І. Виговського з кримським ханом (пізніше він став ніжинським наказним полковником, а в часи гетьманату Івана Брюховецького – генеральним підскарбієм,

⁴ Там само. – С. 256.

⁵ Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – Киев, 1983. – С. 87.

після чого став священником). Свій твір він довів до 1703 р., використовуючи при його написанні різні джерела, між ними й незбережені літописи, як-от “Уманський”.

Самовидець був прихильником орієнтації на Москву і з таких позицій писав свій літопис. Досить велику увагу приділив гетьманату І. Виговського⁶, особливо придушенню виступу полтавського полковника М. Пушкаря та Конотопській битві. Завершивши розповідь про останню, Самовидець повідомив про відхід І. Виговського під Гадяч, де він “докончил згоди з королем его милостю”. Видно, Самовидець не був безпосереднім учасником цієї події, але показово, що не відчував потреби зупинитися на ній спеціально. Опис Гадяцького договору вмістився в нього всього-на-всього в 7 рядків.

У звичному для себе холодно-розміреному стилі Самовидець констатує, що ця угода стосувалася Гетьманщини на теренах трьох воєводств Речі Посполитої (Київського, Чернігівського та Брацлавського), передбачала призначення І. Виговського київським воєводою, нобілітацію по кількості козаків з кожного полку. Завершив автор цей лаконічний опис фразою: “В Києві усі суди і справи иміли отпраоватися, не ездючи до Люблина, ані теж до Варшави на сейм, що и привилеями юж истверджено было”⁷. У наступному абзаці Самовидець відзначив, що “того ж року тая ж згода з королем полским розорвалася”, і пояснив причини зриву договору переплетенням низки чинників: військових (розпуск війська І. Виговським, повернення хана до Криму, розквартирування польських військ на зиму), амбіцій Юрія Хмельницького, переяславського (Т. Цюцюра) та ніжинського (В. Золотаренко) полковників, врешті, втручання Москви в українські справи. Цікаво, що саме в літописі Самовидця знаходимо звістку про роль Івана Брюховецького (майбутнього гетьмана) у цій справі: Ю. Хмельницький посилав його як свого слугу до запорожців, щоб підбурити їх до виступу проти І. Виговського⁸.

Під значним впливом літопису Самовидця було написано великий за обсягом твір Григорія Грабянки “Дійствія презільной ...брані з поляками” (1710). Г. Грабянка все своє життя служив у Гадяцькому полку, був і гадяцьким полковником (1735–1738). Як український автономіст (навіть був під арештом у справі П. Полуботка) він рахувався з тогочасними реаліями існування Гетьманщини під берлом московського царя. Саме під цією світоглядною опцією він трактував постать і дії І. Виговського, і трактував однозначно негативно.

⁶ Літопис Самовидця. – Київ, 1971. – С. 75–82.

⁷ Там само. – С. 81.

⁸ Там само. – С. 81.

За твердженням літописця, І. Виговський (ще як регент при Ю. Хмельницькому) почав з польським послом Беншовським “нікое зло противу царского величества кновати”⁹. Далі йшлося про дипломатичні інтенції Речі Посполитої, про українських послів Немирича, Верещаку та Сулиму, про укладення порозуміння в Гадячі, врешті, чимало місця відводилося розповіді про вальний сейм у Варшаві, на котрому було ратифіковано Гадяцьку угоду щодо створення третьої Речі Посполитої (“третья Речь Посполитая новоустроена была”). Переказавши суть основних статей договору, Г. Грабянка навів нижче і сам його текст (“Пункта пактов з козаками”), і навіть назвав його корисним для козаків (“Виговский... казал пред всем войском tie полезние козацкой стороне... новоприсяжение пакта читати”). Водночас він критикував І. Виговського, який надто покладався на цей договір (“Таковими убо поприсяженними от поляков пактами уведшиися легкомислний Виговский”)¹⁰. У такому підході відбилася амбівалентність оцінки літописця ідеї Гадяча, що напрочуд яскраво віддзеркалило розбалансованість ціннісних орієнтацій тогочасної козацької старшини. Просякнута елементами політичної культури, винесеними з річпосполитського соціуму, й відчуючи цивілізаційну чужість московського зверхника, вона шкодувала за втраченими можливостями оформити широку автономію Гетьманщини в цивілізаційно “своєму” соціумі. Однак при цьому чулася неспроможною зупинити маховик поглинання Козацької держави Вітчизни північним сусідом.

Показово, що виписані Г. Грабянкою статті Гадяцького договору збігаються з тими, що їх пізніше надрукував український історик XIX ст. М. Маркевич¹¹, посилаючись на Фролівський літопис. Очевидно, що останній являє собою якусь редакцію літопису Г. Грабянки.

Зі свого боку, наводячи текст Гадяцької угоди, Г. Грабянка явно використав віршовану хроніку “Громадянська війна” (“Wojna Domowa”) класика польської історіографії та літератури XVII ст. Самуеля Твардовського. Найповніша версія “Громадянської війни” була видрукувана в Каліші у 1681 р., й саме це видання знав Г. Грабянка. Крім того, “Громадянську війну”, як буде показано нижче, використовував і С. Величко. Відтак є сенс придивитися до відповідних сторінок “Громадянської війни”, тим паче, що вона під таким кутом ще не розглядалася.

Отже, С. Твардовський на підставі інформації від польських дипломатів згадав про укладення Гадяцького договору у вересні 1658 р.¹² й не приховував

свого захоплення з приводу поєднання Речі Посполитої з козаками. Наче забувши про свої попередні злісні випадки проти повсталого козацтва, він критикував польську шляхту і підкреслював, що козаки “не кланялися нікому... мужністю й шаблею цього добилися”, порівнював козаків з тими пастухами – долопами (тобто пелазгами), з яких “виникли римляни”, тощо, схвалив політику короля Стефана Баторія, яка в перспективі дозволила створити “з цих злодюжок Річ Посполиту”. Ясно, що на схилі життя хроніст під враженням довголітньої кривавої боротьби частково переглянув свої погляди і став прихильником українсько-польського компромісу, який би дав шанс обом сторонам вистояти перед загрозою з боку інших держав.

Хроніст влучно вказав на важливі наслідки Гадяцької унії: виникнення “нової Речі Посполитої”, урівняння православних з католиками (за недалекого глядну позицію від С. Твардовського дістається католицькому кліру, який скаржився папі на те, що тепер православне духовництво буде зрівняне з ним). У “Громадянській війні” згадується про українське посольство на чолі з Юрієм Немиричем на сейм, переказується й промова цього посла, у котрій він порівнює Україну з біблійним блудним сином, який повертається до свого батька. Є також дані про інше українське посольство, що його мав очолити Т. Носач (генеральний обозний) з двома осавулами.

Далі С. Твардовський переказав головні положення Гадяцького договору, зокрема про амністію всім повстанцям, про виділення в сенаті місць для православно-єпископату, про 60-тисячний реєстр Війська Запорізького, nobilitацію частини козаків, сенаторів “з Русі”, податки, власний суд, про виділення Чигирини на булаву гетьманові та ін. Серед повідомлень С. Твардовського особливо цікавими є дві звістки. У першій мова йшла про те, що тепер Русь буде мати “свої академії, архіви і друки”. Якщо про дві академії (одна з них – Києво-Могилянська) та друкарні є відповідні статті у договорі, то про запровадження державних архівів йдеться тільки у “Громадянській війні”. У другій звістці мовиться про власну монету, яку мали б карбувати в Україні й виплачувати нею жолд реєстровцям (в інших джерелах є згадки про карбування української монети в Чигирині при Б. Хмельницькому, а подальші свідчення стосуються вже часів П. Дорошенка та І. Самойловича). У С. Твардовського ж надibuємо оригінальну й, здається, достовірну звістку про намір І. Виговського карбувати монету у Великому князівстві Руському. У “Громадянській війні” є певні відомості і про напрямки зовнішньої політики Гетьманщини після Гадяча: йшлося про мирні переговори з Московською державою і про мореплавання козаків. На цьому розповідь про Гадяцький договір уривається.

У такому ж дусі, але значно повніше, про Гадяцький договір розповів Самійло Величко у своєму фундаментальному творі, написаному у 1700 р.

⁹ Летопись Григория Грабянки. – Киев, 1854. – С. 157.

¹⁰ Там само. – С. 170, 160–164.

¹¹ Маркевич М. Історія Малоросії. – Київ, 2003. – С. 261–262.

¹² Twardowski S. Wojna Domowa. – Kalisz, 1681. – Ks. IV. – S. 263–265.

До всього, він навіть подає чіткі посилання на “Громадянську війну”¹³. Якщо порівняти тексти літопису й “Громадянської війни”, то ясно видно запозичення С. Величка насамперед у тій частині, де цитуються пункти договору (С. Величко безпосередньо вказує, що вони “виписані з Твардовського”), де йдеться про творення Речі Посполитої “трьох націй”, посольство Носача – Немирича 1659 р., промову Немирича, виголошену у сеймі, про порівняння українських козаків з блудним сином. При цьому С. Величко не стільки копіює, скільки переказує текст “Громадянської війни” й до того ж доповнює його своїми коментарями щодо п. 1, у котрому мова йшла про ліквідацію церковної унії. С. Величко тут обґрунтовував необхідність скасувати унію, через яку православним може бути вчинена “немала ураза”, а до римо-католицької “радше ніхто не захоче хилитися”.

У цілому пункти договору передані літописцем більш-менш точно, але деяких “Величкових” статей у тексті договору немає, інші ж було пропущено. С. Величко вважав також, що пункт про зрівняння у правах православної віри з католицькою означає “не що інше, як ту ж, власне, унію”. Ця його точка зору базувалася на якомусь листі київського митрополита Діонісія Балабана до римської курії. Але якщо С. Твардовський покладав провину за відсутність даного пункту в остаточній редакції договору на католицький клір, то С. Величко, навпаки, трактує цю відсутність позитивно і вважає її заслугою українського єпископату на чолі з митрополитом Діонісієм Балабаном. Врешті, на сторінках свого твору С. Величко навів розлогу присягу, яку дав король Ян Казимир на Гадяцькій угоді. Вона була, як з’ясував В. Шевчук, списана з оригіналу, який пізніше опублікував М. Костомаров¹⁴.

Про сам факт укладення договору С. Величко помістив інформацію у своєму літописі після згадок про невдалу спробу І. Виговського оволодіти порубіжними містечками Кам’яне й Веприк та про зупинку гетьмана під Гадячем, куди до нього прибув Беньовський (за іншою, хибною, версією, що її наводить С. Величко, – Пнемевський). Опирався автор на усні й, очевидно, літописні джерела. Спочатку С. Величко розповів про повернення до І. Виговського під Хмільник посольства Ю. Немирича та про радість гетьмана з цього приводу. Тут таки С. Величко однозначно негативно оцінив Гадяцький договір, яким гетьман “прагнув посіяти в українському народі велике сум’яття й непуття”. Літописець не приховував свого ворожого ставлення до І. Виговського та до Польщі. Московську ж державу розглядав як менше зло.

¹³ Величко С. Літопис. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 232, 234, 259.

¹⁴ Там само. – Т. 1. – С. 260; Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1863. – Т. IV. – С. 211.

Відтак вважав, що подальші поразки І. Виговського були викликані безпосереднім втручанням Божої волі: “Але всевидець Бог, не бажаючи здійснити той його, І. Виговського, замисел і бачачи через це в малоросійському народові ще більше чварне кровопролиття, вклав у серце князеві Трубецькому й іншим князям та боярам, що були з московським військом..., виправити на І. Виговського... козацьке військо й перепинити його підступні наміри”¹⁵.

Згадано в літописі й про поразку І. Виговського під Хмільником, і про те, що до рук гетьманового конкурента Я. Сомка потрапили статті Гадяцького договору, які І. Виговський “ховав, як розказували багато хто, їх у себе в таємниці”. В. Шевчук вважає недостовірною цю звістку, бо Гадяцькі пакти зберігалися в Чигиринському замку і їх захопили вже згодом козаки Ю. Хмельницького¹⁶. Але, на наш погляд, згаданий дослідником факт не заперечує ймовірності того, що Я. Сомку вдалося роздобути текст угоди до захоплення Чигирини козаками Ю. Хмельницького.

Найпопулярнішим українським літописом XVIII ст. був, без сумніву, “Короткий опис Малоросії”, створений під впливом твору Г. Грабянки. Однак незнаний автор “Короткого опису Малоросії”, на відміну від зауваженої вище двозначної оцінки Гадяча Г. Грабянкою, ставився до договору однозначно негативно. Про це красномовно свідчить уже той факт, що переписуючи відповідний фрагмент твору Г. Грабянки, він після слова “полезніє” додав “(якобы)”, а нижче, переказуючи пункт Гадяцького договору про взаємну амністію, додав: “Тут сила хитрости людской!”. Автор “Короткого опису Малоросії” не вірив у можливість реалізації Гадяцької угоди. Так само ставилися до неї Олександр Рігельман, а також автори обох редакцій “Літописця, или описания краткого”¹⁷.

Невідомий автор одного літописця такого роду (“Краткое літоизобразительное ... описание”) теж негативно ставився до зовнішньої політики І. Виговського й розглядав Гадяцький договір як поворотний пункт у відносинах Гетьманщини з Московською державою та Річчю Посполитою: “Виговский пакта сконтрактвал з ляхами, якобы козакам полезніє по пунктам Гадяцким быть под Полщею, и начал зло мыслить государю российскому”¹⁸.

Певний вплив літопису Г. Грабянки та “Короткого опису Малоросії” відчувається у створеному начебто на замовлення гетьмана К. Розумовського

¹⁵ Величко С. Літопис. – Т. 1. – С. 262.

¹⁶ Там само. – Т. 1. – С. 263.

¹⁷ Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – Київ, 2006. – С. 333.

¹⁸ Там само.

“Короткому описі про козацький малоросійський народ” (1765) бунчукового товариша Петра Симоновського. Автор ознайомив читачів з Гадяцьким договором, який вважав зразковим для гетьманів другої половини XVII ст., але сумнівався в можливостях його практичної реалізації. При цьому він показово промовчав про статтю, яка обмежувала суверенітет гетьмана в питаннях зовнішньої політики¹⁹. Це виразно сигналізує про той факт, що для козацької еліти середини XVIII ст., принаймні для якоїсь значної її частини, зовнішня політика якраз входила в рамки уявлюваної оптимальної моделі компетенцій Гетьманщини у складі Російської імперії.

Політичні орієнтири менш оптимістично налаштованої частини козацької старшини відбиває Чернігівський літопис, який писався під впливом творів Ф. Софоновича та Г. Грабянки. Автор та редактори твору (наприклад, Іван Янушкевич, який продовжив виклад подій у цьому літописі до 1764 р.) взагалі не згадали про Гадяцьку угоду. Це теж було не випадковим. По-перше, Річ Посполита вже переживала тяжку кризу, і її можливості для суттєвого впливу на ситуацію в Гетьманщині були швидше символічними. По-друге, панівні кола Речі Посполитої посилювали політику дискримінації Православної Церкви, що прискорило вибух Коліївщини. Уже з цих двох причин Річ Посполита не була привабливою для українських літописців середини XVIII ст. Через це нереалізований Гадяцький договір сприймався ними вже як історичне непорозуміння чи помилка, в усякому разі він втратив для українських самостійників та автономістів свою атракційність. Не дивно, що в численних збірниках, де наводилися договори гетьманів України з російськими царями (це мало слугувати українським патріотам аргументом в дискусії щодо державного устрою Гетьманщини та обґрунтувати претензії на збереження чи відродження Гетьманщини), не знаходимо Гадяцького договору, бо посилення на нього не допомогло б українським автономістам у їхніх клопотаннях перед правителями Російської імперії, радше навпаки, могло навіть зашкодити.

Єдиним відомим на сьогодні винятком є збірник, упорядкований у 80-х рр. XVIII ст. у Гадяцькому Красногорівському монастирі. Цей компендіум уміщує не тільки вищезгадану редакцію Чернігівського літопису, але й “Хронологію благочестивих митрополитів киевских... (1000–1765 рр.). Крім даних про київських митрополитів, тут містяться також згадки про гетьманів Війська Запорізького, зокрема й про І. Виговського. Йдеться, що саме він уклав Гадяцький договір, але не конкретизується, що це за угода й не подається її оцінка²⁰.

¹⁹ Южнорусские летописи. – Киев, 1856. – С. 71.

²⁰ Детальніше про це див.: *Дзира І. Я.* Козацьке літописання... – С. 284; *Апанович Е. М.* Рукописная светская книга... – С. 104.

Останній значний український літопис – знаменита “Історія Русів” – є, швидше, публіцистичним твором. Ця пам’ятка приділяє досить багато уваги гетьманату І. Виговського, але тут, як і в інших її місцях, можна легко знайти чимало фактологічних помилок²¹, які, втім, підпорядковані авторській концепції, сфокусованій на негації Гадяцької угоди. Для початку анонімний автор чомусь розглядає І. Виговського тільки як регента, а повноправним гетьманом вважає Юрія Хмельницького. І. Виговського автор вважав етнічним поляком (“природний поляк”), звинувачував у хитрості, честолюбстві та багатьох інших гріхах, зокрема в тому, що залякував та спокушував Хмельниченка, призвавши його до угоди з Польщею. Укладення цієї угоди автор “Історії Русів” відносив до квітня 1658 р. і чомусь вважав, що це сталося у Заславі. Далі наводяться вже зовсім фантастичні відомості про якийсь “конгрес, состоявшийся из многих вельмож польских, присланных от короля и Речи Посполитой”, а на додачу ще й з міністрів “цесарского и турецкого”. Тут Ю. Хмельницькому були через деяких старшин (Верещаку й Сулиму) подані статті, які начебто уклав ще його батько (тут вони вже названі Гадяцькими). В “Історії Русів” наводиться 7 статей договору, які являють собою надто вільний і приблизний переказ окремих положень реального Гадяцького договору²².

Автор “Історії Русів” підкреслював, що “Руська земля” в межах, окреслених Зборівським миром 1649 р., була юридично поставлена на одну дошку з Кораною та Великим князівством Литовським. Говорячи про зрівняння в правах релігії православної з католицькою, автор “Історії Русів” пропустив пункт про ліквідацію релігійної унії, що видається дивним з огляду на цілковите несприйняття унії автором даного твору. Очевидно, це робилося для того, щоб зручніше було звинувачувати І. Виговського у зраді Православної Церкви. Аналогічній меті слугує також звістка про нібито оголошення умов Гадяцького миру Війську Запорізькому після Конотопської битви. Тоді буцімто “все чины и козаки, узнав о перемене толикой важности и столько для всех позорной, тотчас, нагрубив гетману, проклиная подлое его поведение и злодейские умыслы, отстали от него и воротились к городу Чигирину”. Козаки звернулися до Пушкаря, а Ю. Хмельницький втік на Січ піднімати повстання.

Дуже далекою від реалій і такою ж підпорядкованою авторській концепції була й версія подальших подій: І. Виговський поспішив за допомогою Польщі заручитися підтримкою царя, що дало йому можливість стати повноправним гетьманом і разом з татарами розбити Пушкаря й оволодіти Полтавою.

²¹ История Русов. – Москва, 1846. – С. 143–150.

²² Там само. – С. 143–144.

Зазнавши потім поразки, він утік до Польщі, а Військо Запорізьке зібралось на раду в Чигирині, щоб обрати нового гетьмана. Посол Речі Посполитої Бенювський запропонував тоді обрати нового гетьмана “на основани Гадяцких статей, всеми дворами оными гарантированных, и по них дать полномочие новому гетману устроить свое правление”, але козаки відкинули цю пропозицію²³.

* * *

Огляд звісток українських літописів щодо Гадяцького договору 1658 р. свідчить, що більшість українських літописців негативно поставилась до Гадяцького договору. Це відбиває особливості світоглядних орієнтирів певних кіл козацької еліти, однак не всієї старшини. Слід враховувати нерепрезентативність розглянутих творів. Досить сказати, що всі вищезгадані літописи були створені на Лівобічній Гетьманщині, залежній від царя. Літописці мусили рахуватися з імовірністю зазнати переслідувань за схвалення діянь тих гетьманів, котрі виступали проти Московії і в російській політичній та історичній думці трактувались як “ізмєннікі”. Звідси амбівалентність Г. Грабянки чи стриманість П. Симоновського. Відчувається, що за інших обставин ці автори розставили б акценти інакше.

Літописи ж Правобережної України, яка зазнала особливо тяжкої Руїни і раніше втратила державність, на жаль, не дійшли до нашого часу. Але правобічні полки більше тяжіли до Речі Посполитої, ніж лівобічні. Останні воліли орієнтуватися на Московську державу, а творцями деяких важливих пам’яток були відверті прихильники Москви (Василь Дворецький, Роман Ракушка-Романовський). На світогляд і політичні позиції літописців не могло не вплинути зростання потуги Російської імперії, як і занепад Речі Посполитої. Однак зрозуміло й інше: попри існування в середовищі козацької еліти різних угруповань з відмінними політичними орієнтаціями й поглядами на майбуття Гетьманщини та свою долю, про Гадяч 1658 р. добре пам’ятали всі.

Сергій ПЛОХІЙ (*Кембрідж, Массачусеттс*)

ГАДЯЧ 1658: ТВОРЕННЯ МІТУ

У 1920 р. видатний український історик і політичний діяч В’ячеслав Липинський (Wacław Lipiński) опублікував книгу “Україна на переломі”. У ній він описав драматичні зміни в Україні у середині XVII ст., спричинені повстанням Богдана Хмельницького (1648), утворення козацької держави, відомої в історіографії як Гетьманат, і тривалі війни козацтва спершу з Річчю Посполитою, а потім з Московією. Згодом книгу було потрактовано як маніфест “державницької” школи в українській історіографії. Один із внесків Липинського у вивчення даного періоду полягає у запровадженні в історіографічний дискурс поняття “перейславської легенди” – комплексу історичних мітів про козацько-московську угоду в Переяславі, укладену в січні 1654 р., що вповні розвинулись у XVIII ст. Формальне затвердження угоди під час візиту козацької делегації до Москви у березні того ж року встановлювало протекторат царя над козацькою державою Богдана Хмельницького. На думку Липинського, подаючи Переяславську угоду як акт добровільного союзу між малоросійським народом та православною Московською державою, козацька еліта XVIII ст. полегшила собі процес інтеграції в Російську імперію, чим поставила під загрозу інтереси своєї держави та сприяла формуванню теорії “возз’єднання Руси” й концепції єдиної всеросійської нації¹.

Думки Липинського сприйняли й розвинули українські історики на Заході, які розглядали “перейславську легенду” з точки зору розвитку й збереження історичної мітології. Не всі послідовники Липинського були такими критичними до козацьких еліт та їхньої ролі в творенні перейславського міту, як ідеолог “державницької” школи². Що ж Липинський не згадав у своєму критичному аналізі,

¹ Липинський В’ячеслав. Україна на переломі, 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 28–29.

² Rudnytsky Ivan L. The Myth of Pereiaslav/Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987. – Р. 77–89; Козут Зенон. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини // Український археографічний щорічник. – 2006. – №10/11. – С. 291–297. Про роль козацької мітології у формуванні модерної української ідентичності див.: Armstrong John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter, ed. Peter J. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – Р. 125–139.

²³ Там само. – С. 150.

так це мінливі політичні обставини, за яких функціонувала переяславська легенда в Україні після невдалого виступу гетьмана Івана Мазепи проти царя Петра I. Через двадцять років після Полтавської битви (1709) переяславський міт став історичним підґрунтям для козацьких спроб відновити “права й привілеї”, гарантовані “статтями Богдана Хмельницького”. Цей міт допоміг козацькій еліті відновити не лише деякі зі своїх прав та привілеїв, а й власне інститут гетьманства, скасований Петром I після смерті наступника Мазепи гетьмана Івана Скоропадського (1722)³.

Одним із контрмітів, що ніколи не дорівнював до переяславської легенди за своєю популярністю, але був близько пов’язаний із нею хронологічно й контекстуально, був козацький наратив про Гадяцьку угоду, складену у вересні 1658 р. між наступником Богдана Хмельницького гетьманом Іваном Виговським та представниками Речі Посполитої. Мало яка з подій української й польської історії викликає так багато “а що, якби”, як Гадяцька угода. Задовго до появи віртуальної історії дослідники Польщі й України відкинули трюїзм позитивістської історіографії про те, що історія не має умовного способу, й поринули в припущення про те, як склалася б історія кожної з країн, якби замість тривалих і виснажливих воєн Річ Посполита й Гетьманат об’єдналися в нову зреформовану співдружність. Чи зупинило б це занепад Польщі, руїну України, експансію Оттоманської Туреччини або постання Московії як домінуючої потуги в регіоні?

Гадяцька угода могла потенційно вплинути на всі ці процеси. Так, вона передбачала створення троїстої співдружності, що складалася з королівської Польщі, Литовського князівства та Руського князівства з козацьким гетьманом на чолі. Угода стала уособленням найголовніших прагнень поміркованих сил серед польської й української еліт та втіленням політичних мрій і сподівань руської (української й білоруської) знаті першої половини XVII ст. Проте і польська, й українська сторони відхилили закладений в угоді компроміс, а сейм Речі Посполитої ратифікував урізаний текст угоди, що не включав ряд принципових положень. Важливо, що навіть скорочена форма договору не влаштувала польські правлячі кола, які не могли змиритися з тим, що православні козаки матимуть однакові права з католицькою знаттю, і сприйняли угоду з підозрою, зрештою відхиливши її. З українського ж боку, угоду не сприймало рядове козацтво й селяни, які внаслідок розширення прав еліти Руського князівства знов підпадали під юрисдикцію і контроль заможних землевласників.

Деякі історики вважають, що Гадяцьку угоду було укладено запізно, щоб успішно втілити в життя її умови. Інші стверджують, що її укладення не могло

³ Про події цього періоду й зростання культу Богдана Хмельницького наприкінці 1720-х рр. див.: *Plokhyy Serhii*. Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. — Cambridge, 2002. — P. 45–54.

статися раніше 1658 р. з огляду на події в Україні й політичне мислення української й польської еліт⁴. Цей полемічний вузол, мабуть, ніколи не буде розв’язано. Очевидно, однак, що якими б запізнілими й незначними не були поступки, які обіцяла козацтву Гадяцька угода, ними не змогли скористатися ті, хто розраховував на вигоди від її укладення. Крім того, угода стала катастрофою для її українського ініціатора, гетьмана Івана Виговського, який мусив скласти булаву в 1659 р. Він добре усвідомлював, що Гадяцька угода, ухвалена сеймом в урізаному вигляді, була, по суті, смертним вироком йому і його прихильникам. “Ти прийшов зі смертю і приніс мені смерть”, — сказав Виговський польському посланцю, який привіз йому текст угоди. І хоч сам гетьман залишився живим, його найближчого радника і палкого прихильника угоди, генерального суддю Юрія Немирича, схопили і вбили повстанці, які виступили проти присутності польських військ, запрошених до Гетьманату адміністрацією Виговського⁵.

З точки зору козацької політики, умови договору в редакції сейму Речі Посполитої були кроком назад порівняно з умовами, що їх лише чотири роки тому запропонувала козакам Москва. Замість *de facto* незалежної держави під протекцією іноземного правителя, козацька держава, названа тепер Руським князівством, ставала складовою Речі Посполитої, інтегрованою в її адміністративно-територіальну систему. Її територія ділилася на три воєводства. Гетьман не мав права на дипломатичні зносини з іноземними правителями. Козацьке військо скорочувалося від шістдесяти до тридцяти тисяч. Козаки втрачали право обирати гетьмана, яке тепер переходило до старшини. Більш того, надання шляхетства обмеженому колу козацької старшини позбавляло рядове козацтво власної еліти.

⁴ *Kamiński Andrzej*. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // *Harvard Ukrainian Studies*. — June 1977. — № 2. — P. 178–197, тут P. 195–197.

⁵ Про Гадяцьку унію див.: *Герасимчук Василь*. Виговщина і гадяцький трактат // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. — 1909. — № 87. — С. 5–36; 1909. — № 88. — С. 23–50; 1909. — № 89. — С. 46–91; *Стадник М.* Гадяцька унія // *Записки Українського наукового товариства у Києві*. — 1910. — № 7. — С. 65–85; 1911. — № 8. — С. 5–39; *Lipiński Wacław*. Z dziejów Ukrainy. — Kijów and Cracow, 1912. — S. 588–617; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1958. — Т. 10. — С. 288–359; *Tomkiewicz Władysław*. Uгода hadziacka // *Sprawy narodowościowe*. — 1937. — № 11; *Kot Stanisław*. Jerzy Niemirycz, w 300-lecie Ugody Hadziackiej. — Paris, 1960; *Kaczmarczyk Janusz*. Hadziacz 1658: Kolejna uгода czy nowa unia // *Warszawskie Zeszyty Ukrainistyczne*. — 1994. — № 2. — С. 35–42; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. — Białystok, 1997. — S. 149–189; *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини та початок Руїни. — Київ, 1998. — С. 305–323. Про сейм 1659 р., який схвалив угоду, див.: *Ochmann-Staniszevska Stefania i Staniszevski Zdzisław*. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. — Wrocław, 2000. — Т. 1. — S. 276–291.

Такі умови відчутно поступалися запропонованим і значною мірою реалізованим умовам Переяславського договору 1654 р.⁶

Не дивно, що Гадяцька угода стала об'єктом критики з боку низки українських науковців. Зокрема, найвідоміший український історик XIX ст. Микола Костомаров позитивно оцінював задум авторів договору, однак, зрештою, став на бік народних мас, які сприйняли його як спробу відновити польське правління в Україні. Ідеї Костомарова розвинув Василь Вовк-Карачевський, який вважав, що автори угоди знехтували інтересами народу. На початку XX ст. інший дослідник – М. Стадник – назвав угоду однією з найтемніших сторінок в історії української політичної думки й кроком назад порівняно з Переяславським договором. Критично ставився до угоди й найвизначніший історик України XX ст. Михайло Грушевський. Так, в останньому томі своєї *Історії України-Руси* він оцінив результати угоди, розглянувши їх у контексті соціального протистояння між козацькими елітами й народними масами. На думку Грушевського, угода була невдачею, адже вона ніяк не поліпшувала становище мас і обмежувала козацьку державу територією на сході України.

В'ячеслав Липинський розглядав угоду як відхід від здобутків Богдана Хмельницького у справі розбудови Української держави. Так, згідно з Липинським, угода звела роль козацького гетьмана до рівня польського сенатора й заборонила йому вступати у міжнародні стосунки; козацька держава втрачала свою незалежність, перетворюючись на автономію Речі Посполитої; а її козацький лад було проігноровано й перетворено на лад польської шляхетської держави⁷.

Критична оцінка угоди Липинським і Грушевським, двома найбільш впливовими українськими істориками доби, мала поважний вплив на інтерпретацію подій 1658–1659 рр. в українській історіографії XX ст. Водночас, їй протистояла добре усталена традиція трактування Гадяча як загалом позитивного явища української історії. Зокрема, частина українських політичних діячів та істориків другої половини XIX ст. розглядала Гадяцьку угоду як прояв українських автономістських і федералістських прагнень. Наприклад, провідники українського руху в Російській імперії Михайло Драгоманов і Володимир Антонович у цілому позитивно оцінювали договір. А учень Грушевського Василь Гарасимчук розглядав його не лише як великий здобуток української політичної думки, а й як крок до незалежності. Подібну думку поділяв також Іван Франко, для якого угода стала на-

⁶ Про негативні аспекти Гадяцької угоди див.: Ochmann-Staniszevska Stefania i Staniszevska Dzislav. Sejm Rzeczypospolitej. – S. 315–318; Plochy Serhii. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 62–64.

⁷ Грушевський Михайло. Історія України-Руси. – Київ, 1936. – Т. 10. – С. 352–357; Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. – S. 595–598.

самперед виявом ідеї українського автономізму. “Від елементарної оборони “руської віри”, рівноправності українського чи білоруського православного елементу з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території, як окремого політичного тіла”. У пункті договору, який передбачав нейтралітет козацької держави у разі польсько-московського конфлікту, Франко вбачав прояв “ідеї вічної неутральності України між двома конкурентами – Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі і Московщини”⁸. Франко зміг добре виразити те, що деякі історики прагнули віднайти в угоді, однак, будучи скутими обмеженнями історіографічного жанру та свідченнями історичних джерел, не могли відшукати впродовж XX ст.

Однак Гадяцька угода продовжувала привертати увагу українських істориків. Деякі з них, як-от Семен Наріжний, ішли слідами Василя Гарасимчука й були готові вбачати прямий зв'язок між угодою та ідеєю української незалежності. Особливо захопились угодою представники “державницької” школи в українській історіографії. Один з її провідників, Дмитро Дорошенко, навіть зарахував головного ідеолога школи В'ячеслава Липинського (уже покійного на той час) до істориків, які дали позитивну оцінку угоді⁹. Насправді ж, Липинський позитивно ставився до гетьманства Івана Виговського, а не до Гадяцького договору; і це був особливий підхід, узятий на озброєння деякими істориками в незалежній Україні¹⁰.

Після розпаду СРСР і критичного переосмислення підходів радянської історіографії, які засуджували Виговського як “зрадника українського народу” і вважали Гадяцьку угоду доказом цієї “зради”, українські історики змінили ставлення не лише до Виговського, а й до Гадяцької угоди. Так, Наталя Яковенко, одна з лідерів сучасної української історіографії, розглядає Гадяцьку угоду як “яскраву пам'ятку тогочасної політико-правової думки”, реалізація якої дала б Речі Посполитій “шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову

⁸ Франко Іван. Поза межами можливого: http://franko.lviv.ua/faculty/Phil/Franko/Poza_mezhamy.pdf.

⁹ Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – С. 63–64.

¹⁰ Пор. ставлення до Виговського й Гадяцької угоди Валерія Смоля й Валерія Степанкова: Смолий В., Степанков В. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 254–255; 374–377. Ці автори критикують укладачів Гадяцької угоди за нехтування принципами української незалежності та єдності українських земель.

та політичну свободу”¹¹. Зростання інтересу до Гадяча серед істориків незалежної України було спричинене *inter alia* посиленою увагою до польської історіографії, яка традиційно прихильно ставилася до Гадяча. Для багатьох польських істориків Гадяч залишається символом цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході, її релігійної толерантності та спроможності розв’язувати національні проблеми в межах багатоетнічної держави¹².

Існує низка причин як наукового, так і політичного характеру, які пояснюють стійкість позитивного іміджу Гадяцької угоди в сучасній українській історіографії. Дана стаття, однак, не ставить за мету розглянути ці причини. Її мета значно скромніша – простежити витоки українського міту про Гадяч, а також відповісти на питання, які функції він виконував в історичному мисленні козацьких еліт і як трансформувався в уяві українських інтелектуалів початку ХІХ ст.

* * *

У другій половині ХVІІ ст. пам’ять про Гадяцьку угоду ще жила на Правобережній Україні. Подібно до гетьманів підросійської Лівобережної України, які у своїх переговорах із московськими царями завжди посилялися на права, надані козакам за Переяславським договором 1654 р., кожен правобережний гетьман намагався полагатися на справи з поляками, нагадуючи їм про Гадяцьку унію¹³. Можна лише здогадуватись, яку роль ця угода могла б відіграти в козацькому літописанні, якби воно розвинулося на контрольованій поляками Правобережній Україні. Проте українське козацтво в Речі Посполитій було придушене ще до того, як така традиція могла там виникнути. Натомість, як не парадоксально це звучить, гадяцький міт з’явився у працях лівобережних козацьких літописців, які в цілому негативно ставилися до пропольських гетьманів та їхніх політичних і дипломатичних взаємин із Річчю Посполитою.

Першим козацьким істориком, який розглянув Гадяцьку угоду в історичному контексті, був Роман Ракушка-Романовський, козацький старшина, який перебу-

¹¹ Яковенко Наталія. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття. – Київ, 1997. – С. 212. Її ж. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 373–374.

¹² Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów, 1505–1795. – Lublin, 2000. – S. 134–135. Про огляд ідей, які живили традиційну польську історіографію, див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 354–355. Про панівні підходи в сучасній польській історіографії див.: Pernal A. B. The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polish History // Millennium of Christianity in Ukraine, 988–1988. – Winnipeg, 1989. – P. 177–192.

¹³ Безпосередні посилання на статті Гадяцької угоди можна знайти, наприклад, у розпорядженнях гетьмана Петра Дорошенка, даних своїм представникам в Острозькій комісії (1670), а також у розпорядженнях польським делегатам комісії. Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев’яти томах. – Київ, 2001. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 56, 63, 67.

вав на службі як у лівобережних, так і в правобережних гетьманів. Ставши православленим священиком, він написав “Літопис самовидця” – першу велику пам’ятку козацького літописання. У цьому творі Ракушка-Романовський лише перерахував кілька головних умов Гадяцької угоди, не давши їй ані позитивної, ані негативної оцінки. Водночас, його згадка про Гадяч є корисною для розуміння того, як козацька старшина другої половини ХVІІ ст. сприймала договір. Так, Ракушка згадує серед його умов уповноваження гетьмана обов’язками київського воеводи, надання шляхетського статусу кільком сотням козацьких старшин у кожному полку та створення особливих судів у Київському, Чернігівському й Брацлавському воеводствах. Остання умова звільняла козацьку старшину від потреби їхати до Любліна або відвідувати сейм у Варшаві для того, щоб поладити правові питання. Напевно, козацька старшина розраховувала на більше, ніж угода, власне, їй надала. Так, згідно з умовами Гадяцького договору, кількість козаків, які отримували право шляхетства, була обмежена до сотні у кожному полку. Не виключено, що ці умови з плином часу було перебільшено в козацькій уяві, – як-не-як Ракушка-Романовський писав про угоду через багато років після її підписання¹⁴.

На межі ХVІІІ ст., коли Ракушка завершував свій літопис, гадяцький міт уже перебував на стадії творення. Умови договору було напівзабуто й напівперебільшено. Однак нейтральне і навіть позитивне ставлення до нього співіснувало з негативною оцінкою гетьманства Івана Виговського, одного з авторів договору. Наприклад, Ракушка-Романовський вважав Виговського пропольським політиком і зрадником царя. Так, для автора “Літопису самовидця” гетьман Виговський, який відібрав булаву в сина Богдана Хмельницького Юрія, був “ляхом”, “хитруном” і “латинником”¹⁵. Роман Ракушка-Романовський став літописцем, який започаткував у козацькій історіографії традицію зображати Виговського і приписане йому полонофілство у край негативному світлі. Відтоді два суперечливі аспекти гадяцького міту – позитивне ставлення до власне угоди й негативна характеристика її укладача – мирно співіснували, вказуючи на багатовимірність світу, в якому козацька еліта Лівобережної України формувала свою історичну ідентичність.

Виступ Івана Мазепи проти царя Петра І у 1708 р. драматично змінив політичну атмосферу в Гетьманаті й сприяв подальшому розвитку та ускладненню гадяцького міту. Повстання Мазепи, союзниками якого стали шведський король

¹⁴ Літопис Самовидця / Ред. Ярослав Дзира. – Київ, 1971. – С. 81. Пор. два відмінні варіанти Гадяцької угоди: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 334–343. Хоч останній текст угоди не містить посилань на сейм, таке положення з’являється у Веспасіяна Коховського. Див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років ХVІІ століття. – С. 433.

¹⁵ Літопис Самовидця. – С. 76.

Карл XII і польський король Станіслав Лещинський, поставило питання про альтернативу царському правлінню в Україні. Тому козацька старшина знову звернулася до Гадяцької угоди. Якою б недосконалою вона не була порівняно з Переяславським договором 1654 р., вона все ж виглядала значно краще, ніж обмежена козацька автономія під царським скіпетром протягом останніх десятиріч XVII – початку XVIII ст. Знову Гадяцький договір став привабливим для еліти Гетьманату, яка перебувала на стадії “ошляхетнення” й мріяла про шляхетський статус і права, пов’язані з цим статусом.

Однак практичне зацікавлення умовами Гадяцької унії було швидкоплинне, хоча й вплинуло на козацькі літописи, написані в Гетьманаті після Полтавської битви. Наступ Петра на козацькі права й антипольська пропаганда, яку він вів зі своєї нової столиці Санкт-Петербурга, обмежували свободу літописців висловлювати свої думки з цього приводу. Проте очевидним є те, що вони стали звертати більше уваги на Гадяцьку угоду, аніж це робив Ракушка-Романовський. Історіографічний поштовх для дальшого формування гадяцького міту надали польські джерела, найвпливовішим серед яких була римована хроніка Самуеля Твардовського “*Wojna Domowa*” (Громадянська війна), видана в чотирьох частинах у Калуші 1681 р.¹⁶ Твардовський описував Гадяцьку унію у зв’язку з рішеннями сейму 1659 р., який ухвалив угоду з польської сторони. Автор вірив, що угода привела до створення “третьої Речі Посполитої” в Україні (разом із Королівством Польським і Великим князівством Литовським). Для своєї праці Твардовський використав текст угоди, схвалений під час переговорів у Гадячі, а не останній проект договору, утверджений сеймом. Тому й писав про шістдесятитисячне, а не тридцятитисячне козацьке військо. Він також згадав положення про ліквідацію церковної унії, хоч воно і було змінене в сеймовому проекті угоди. Твардовський бачив у створенні “Козацької Речі Посполитої” здійснення прогнозу, нібито зробленого польським королем XVI ст. Стефаном Баторієм. Характеристика козаків у Твардовського була в основному позитивною. Так, він порівнював просте походження козаків із походженням греків, римлян, османів і навіть польської шляхти. Більше того, Твардовський був готовий прийняти козацьку старшину як рівного партнера в Речі Посполитій¹⁷.

Не дивно, що інтерпретація Твардовським Гадяцької угоди сподобалася козацьким літописцям XVIII ст. Самійло Величко, колишній козацький писар і найплідніший літописець періоду, використав хроніку Твардовського у своїй праці “Сказаніє о войне козацкой з поляками”, ймовірно написаній у 1720 рр. Величко переклав вірші Твардовського з польської мови, роблячи посилання на

¹⁶ *Twardowski Samuel. Wojna Domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą, potem Szwedami i Węgry Przez lat Dwanascie.* – Kalisz, 1681.

¹⁷ Там само. – С. 262–265.

відповідні сторінки праці свого попередника. Однак власний внесок літописця полягав у реконтекстуалізації Гадяцької угоди, представленої не як результат роботи польського сейму 1659 р. (як стверджував Твардовський), а як наслідок переговорів, проведених у Гадячі у вересні 1658 р. Величко також подав довгий коментар про перше положення угоди щодо ліквідації церковної унії, стверджуючи, що це був важливий акт, який міг зупинити відхід від Православної Церкви в польській Україні. Літописець дещо скоротив текст Твардовського. Наприклад, він повністю вилучив зі своєї праці промову, виголошену на сеймі козацьким представником Юрієм Немиричем. Так само він оминув увагою й слова Твардовського про повернення козаків під владу польського короля та посилання на історію про блудного сина, який повертається до батька. Обидві тези польського поета були явно не до вподоби козацькому літописцеві. Таким чином, перша зроблена Величком зміна ставила угоду більше в український, аніж у польський історичний контекст, друга надавала їй легітимності з точки зору інтересів Православної Церкви, а третя сприяла спростуванню ідеї Твардовського про Гадяцький договір як акт підпорядкування козацької України польському королю. Незважаючи на всі ці зміни, Величко зробив свій опис Гадяча натхненно й під сильним впливом схвальної оцінки угоди Самуелем Твардовським. Подібно до Ракушки-Романовського, Величкова позитивна оцінка Гадяча мирно співіснувала з його переважно негативною характеристикою гетьмана Івана Виговського, якого він зобразив як руського шляхтича, який “ради суетія временнаго и бл[а]гополучія сегосветнаго, єдного духа биль з Поляками”¹⁸.

Особливо цікавим (і вагомим для даної теми) є вплив інтерпретації Гадяцької унії у творі Самуеля Твардовського на інший важливий козацький літопис – “Действія о презельной брані” Григорія Грабянки, очевидно написаний у 20-х роках XVII ст.¹⁹ Якщо Величків літопис зберігся тільки в двох списках, то Грабянчин був дуже добре поширений в Україні у XVIII ст., ставши найвпливовішою історичною працею цього періоду. Грабянка, який був добре обізнаний з “Літописом самовидця” і використовував його у своїй праці, поділяв негативне ставлення Ракушки-Романовського до Виговського, називаючи його “супостать и явній измѣнникъ”²⁰. Але у своїй розповіді про Гадяцьку унію Грабянка змалював Ви-

¹⁸ *Величко Самійло. Сказаніє о войне козацкой з поляками.* – Київ, 1926. – С. 166, 184–186.

¹⁹ Про час написання літопису, його автора і джерела див. вступ Юрія Луценка до книги: *Hrabjanka's Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj* (Григорія Грабянки Дѣйствія презельной брани Богдана Хмельницкого). – Cambridge, 1990. – P. XV–XLIV. Див. також: *Plokhyy Serhii. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus.* – Cambridge, 2006. – P. 343–345.

²⁰ *Hrabjanka's Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj.* – P. 378.

говського лише як жертву поляків, які дали йому спокусливі обіцянки. Отже, подібно до Ракушки-Романовського й Величка, Грабянка не поширив свою негативну характеристику Виговського на Гадяцьку угоду як одну з його найбільших дипломатичних акцій. Йому подобались головні ідеї угоди, і тому він подав додаткові деталі, які розширювали її позитивну оцінку. Деякі з цих деталей були, однак, плодами багатой уяви козацької еліти, схильної бачити в договорі набагато більше привілеїв, ніж він передбачав.

Праця Самуеля Твардовського вплинула на літопис Григорія Грабянки так само сильно, як на “Сказаніє” Самійла Величка. Подеколи автор використовував її навіть менш критично, ніж Величко. Наприклад, літописець не намагався реконтекстуалізувати історію Гадяцької унії, яку він представив читачеві у зв’язку з роботою Варшавського сейму 1659 р., саме так, як це зробив Твардовський. Як і Величко, Грабянка цитує похвалу Твардовського на адресу козаків, порівнюючи їхнє походження з легендарним минулим греків, римлян, турків і поляків. Проте, на відміну від Величка, Грабянка не вказує на своє джерело. Він також робить набагато більше змін у наративі Твардовського, ніж Величко. Зокрема, літописець вилучив не лише згадку про промову Юрія Немирича на сеймі, а й положення угоди, яке зобов’язувало козаків вести оборонну війну проти Московії. Також він не згадав проголошення амністії козакам, які стали на бік шведів під час Потопу. Якщо Грабянка не згадує Немирича через ті самі причини, що й Величко, то інші дві зміни можна пояснити новою політичною атмосферою в Україні після Полтавської битви. Після поразки під Полтавою Грабянка, очевидно, не хотів привертати увагу до історії козацько-московських антагонізмів або до минулого союзу козаків із шведським королем²¹.

Якщо Грабянка скоротив оповідь Твардовського про договір, щоб оминати фрагменти, які він не хотів, щоб його читачі знали або пам’ятали; то його додатки до тексту Твардовського чітко вказують на те, якою він хотів бачити Гадяцьку угоду. Насамперед, Грабянка ввів у свій наратив поняття Великого Руського князівства, якого бракувало у праці Твардовського і яке, можливо, було запозичене літописцем з іншого польського джерела — “Climacter” Веспасіяна Коховського²². Грабянка також додав до тексту Твардовського про угоду політично важливе твердження, що козаки приєдналися до Речі Посполитої як “вільні до вільних і рівні до рівних”. Ця формула ввійшла в руський політичний дискурс у першій половині XVII ст. і у XVIII ст. Вона вживалася на підтвердження того, що козацька еліта мала особливі права за польських королів, які вона тепер могла вимагати

²¹ Там само. — Р. 379–381.

²² Kochowski Wespazjan. Annalium Poloniae ab obitu Vladoslai IV. Climacter primus. — Cracow, 1683. Пор. польський переклад праці Коховського: Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów, 3 vols. — Poznań, 1859. — Т. 1. — С. 363–365.

від російських царів. Такою ж була мета іншого додатку Грабянки до тексту Твардовського, зокрема твердження, що король сам підписав умови угоди, а потім, як було заведено поміж монархами, обидві сторони заприсяглися їх дотримуватись. Зважаючи на відмову царських посланців дати клятву від імени монарха в Переяславі, цей додаток також був політично значущим²³.

Додаток Грабянки, який стосувався походження ідеї укладення Гадяцької угоди, мав найтриваліший вплив на подальшу історіографію і зумовив її суперечливі оцінки в історичних працях XIX ст. У своєму літописі Грабянка заявляє, що першим подав угоду полякам не хто інший, як Богдан Хмельницький (у літописі він не вказав імені гетьмана, а лише зазвичай уживане прізвище “Хмельницький”). Згідно з Грабянкою, угода спочатку була відхилена поляками, але згодом маршалок варшавського сейму Станіслав Гнінський зрозумів, що козаки не мали підстави розпочати війну з Річчю Посполитою. Після утвердження угоди сеймом вона начебто була ратифікована у Гадячі в присутності козацьких послів на сейм — Немирича, Сулими й Верещаки. Отже, за версією Грабянки, переговори в Гадячі відбулися після сейму, а не навпаки. Окремі контроверсійні елементи реконструкції Грабянкою подій, пов’язаних з укладенням угоди, очевидно, походять від Твардовського, та й до того ж не зовсім точного прочитання його твору. Але помилку міг спричинити “Літопис Самовидця”, автор якого розглядає переговори в Гадячі під 1659 р., коли угоду було ратифіковано сеймом²⁴.

Менш зрозуміло, яким джерелом скористався Грабянка, посиляючись на Хмельницького як первісного автора угоди. Це джерело — реальний документ, підrobка чи власна вигадка — не допомогло авторові пояснити, чому козаки зрештою пішли на підписання договору. За Грабянчиною схемою, ні хитрість поляків, ні наївність козаків, ні навіть зрада з боку Виговського не могли применшити доброї ідеї, закладеної в угоді Богданом Хмельницьким. Посилання на Хмельницького, культ якого як героя і рятівника “отчизни” досяг своєї вершини в 1720 рр., не могло не додати легітимності Гадяцькій угоді²⁵. Іншим фактором, який зміцнював репутацію угоди в Україні після Полтавської битви, була зафіксована Твардовським і підтверджена Грабянкою опозиція до унії з боку католицької ієрархії.

Загалом, Грабянка подав Гадяцьку угоду так, щоб захистити її від звинувачень у нелояльності до царя чи зраді Православної Церкви²⁶. Це було надзвичайно

²³ Hrabjanka’s Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel’nyč’kyj. — Р. 379–380.

²⁴ Літопис Самовидця. — С. 80–81; Twardowski S. Wojna Domowa... — С. 262–263.

²⁵ Plochy S. Tsars and Cossacks. — Р. 45–54; див. також: *Ibid.* The Origins of the Slavic Nations. — Р. 348–350.

²⁶ Hrabjanka’s Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel’nyč’kyj. — Р. 378–381.

важливо, беручи до уваги те, що Грабянка представив Гадяцьку унію як реальну альтернативу Переяславській угоді. Еліті Гетьманату обрид московський наступ на її права і привілеї, що призвело до скасування гетьманства в 1722 р. і впровадження прямого правління Малоросійської Колегії. Тому вона шукала в минулому альтернативу російському правлінню. Грабянчина інтерпретація Гадяча мала значний вплив на формування української історичної ідентичності. Його літопис був надзвичайно популярним серед козацької старшини, а ще більшою популярністю користувалися різні варіанти його скороченої версії, відомої як “Краткое описание Малороссии”²⁷. Усі ці літописи зробили вагомий внесок у створення гадяцького міту, що сприяв формуванню ідентичності, яка спиралась не лише на досвід життя України під царями, а й на тривалу традицію існування під владою польських королів.

* * *

Якщо першість у формулюванні й популяризації гадяцького міту в після-полтавській Україні належить Григорію Грабянці, його редакторам і послідовникам, то впровадження цього міту в модерну українську історіографію слід розглядати як заслугу анонімного автора “Історії Русів”. Цей історичний памфлет полонив уяву української еліти в 1820-х – 1840-х рр., саме тоді, коли почала окреслюватись українська національна ідея²⁸. Автор “Історії” запозичив із козацьких літописів звичайну для них сюжетну канву, наповнивши її романтичними героями та їхніми славетними вчинками. Це був наратив, на який очікували читачі, виховані на ідеях просвітництва й творах ранніх романтиків. Але, все ж таки, історіографічне тло “Історії” та деякі важливі ідеї, вжиті її автором, походили з козацьких літописів. Це стосувалося передовсім головного героя “Історії” – народ русів, що мав свої витоки у працях

²⁷ Про популярність літопису Грабянки та “Краткого описания Малороссии” див.: *Апанович Елена*. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: исторические сборники. – Київ, 1983. – С. 137–201; *Бовгузя Андрій*. Короткий опис Малоросії (1340–1734) у рукописних списках XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 14. – С. 340–363.

²⁸ История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. – Москва, 1846; передрук: Київ, 1991. “История ...” була містифікацією, яку приписували білоруському православному архієпископові й уродженцеві Гетьманату Георгію Кониському, авторство якого не було піддане сумніву аж до другої половини XIX ст. Про “Історію Русів” існує багата література. Її короткий огляд: *Кравченко Володимир*. Нариси з історії української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 101–115; *Його ж.* Історія Русів у сучасних інтерпретаціях // Synopsis: Essays in Honour of Zenon E. Kohut. – Edmonton, 2005. – P. 275–294.

літописців XVII ст.²⁹. Автор “Історії”, звичайно, вибирав, що з історіографічної традиції слід використати, а що оминати. Наприклад, він послідовно вживає назву “Русь” на позначення своєї країни й народу, відкидаючи назву “Україна”, вживану в XVII ст. і поширену в XVIII ст.³⁰. Факти й ідеї, запозичені в попередніх авторів, мали укладатися в історичну парадигму автора “Історії Русів”, але фактів було недостатньо: їх легко можна було вигадати у стилі Джеймса Макферсона та його *Оссіяна*³¹.

Інтерпретація гадяцького міту анонімним автором дає досить добре уявлення, що саме нове покоління української еліти очікувало від історії своєї батьківщини і в якій спосіб воно намагалося задовольнити свої очікування. Одна з проблем, пов’язаних із побутуванням гадяцького міту в XVIII і на початку XIX ст., полягала в зростанні антипольських сентиментів в Україні й Російській імперії в цілому. Цей новий фактор знайшов відображення в “Історії Русів”, зробивши її однією з найбільш антипольських історичних праць, написаних в Україні. Судячи зі вступу до “Історії”, одним з головних завдань праці було розвінчання “історій” польських і литовських авторів та їх послідовників в Україні. Анонімний автор узяв на себе завдання довести, що Наддніпрянщина була заселена руськими князями, а не польськими королями; що Малоросія, яка вела численні війни з Польщею за свою свободу, добровільно приєдналася до Російської держави і здобула визнання за свої військові заслуги³². Чи міг гадяцький міт вписатися в цю історіографічну схему?

Виглядає, що так, хоч і не без певних складнощів і змін. Гадяцька угода постає на сторінках “Історії Русів” у найбільш несподіваному для всіх обізнаних з її справжньою історією варіанті. Насамперед, ми дізнаємося з “Історії”, що, хоч договір і базувався на Гадяцьких статтях, переговори про його укладення відбулися не в Гадячі, а в місті Заслав (Заславль). По-друге, головним ініціатором угоди з української сторони був не Юрій Немирич чи Іван Виговський, а Юрій Хмельницький, який нібито і втратив булаву за те, що погодився на умови угоди. Текст поданої в “Історії Русів” угоди мало схожий на відомі сьогодні версії

²⁹ Про концепцію руського народу в “Історії Русів” див.: *Sysyn Frank*. Ukrainian Political Thought of the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: Fatherland and Nation in *Istoriia Rusov* (Доповідь, виголошена на щорічній конференції Канадської асоціації славистів, Саскачеванський університет, Саскатун, 26–28 травня 2007 р.)

³⁰ *Plokhyy Serhii*. Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth-Century Debate // Canadian Slavonic Papers. – (September – December 2006). – № 48, nos. 3–4. – P. 335–353.

³¹ Про історичні й літературні містифікації у Східній Європі й Україні: *Грибович Григорій*. Слідами національних містифікацій // Критика. – Червень 2001. – № 6. – С. 14–23.

³² История Русов. – С. 4.

Гадяцького договору чи на його версію у творі Самуеля Твардовського, який пізніше використали Величко і Грабянка.

Згідно з “Історією”, у договорі йшлося в основному про права й привілеї руського народу, а не гетьмана чи козацької держави – дві теми, на яких зосереджувалась Грабянчина характеристика угоди. Руський народ, як і польський, походить в “Історії” від сарматського роду і займає чотири князівства або воєводства: Київське, Чернігівське, Сіверське й Володимирське. Він прирівнювався до польського й литовського народів, а його провідником був козацький гетьман, титулований князем Руси або Сарматії і наділений необмеженою владою у військовий час. Гетьман був головнокомандувачем сорокатисячної армії і мав право набирати додаткове військо із добровольців і запорізьких козаків. Він також наглядав за воєводами, виборами до Генеральної ради та відповідав за оборону і внутрішню безпеку руської землі. Ця земля брала участь у війнах Польської Корони лише на добровільних засадах. Право обирати гетьмана й воєвод належало виключно місцевій козацькій еліті (“лицарям”); іноземці до виборів не допускалися. Договір гарантував рівність усіх представників руського лицарського стану й народу з народом польським та рівність “русько-католицької, або грецької, релігії” з “польською чи римо-католицькою”³³.

Що можна сказати про такий підхід до історії Гадяцької угоди в “Історії Русів”? Звичайно, він інформує більше про погляди автора твору, ніж про саму угоду. Щоби вповні реконструювати ці погляди, слід виокремити те, що автор запозичив із джерел, і те, що додав сам. Отже, першим кроком у визначенні “доданої вартості” у складі даного наративу має бути ідентифікація використаних автором джерел. Детальне вивчення цих джерел є завданням майбутнього. Наразі ж можна говорити напевно про добру обізнаність автора “Історії Русів” лише з двома українськими текстами XVIII ст. Це “Короткий літопис Малоросії” (Краткая летопись Малая России), виданий у Санкт-Петербурзі 1777 р. уродженцем Гетьманату Василем Рубаном³⁴, та “Літопис Малоросії”, виданий французькою мовою як другий том праці Шерера “Annales de la Petite-Russie”³⁵. Обидві пам’ятки є

³³ Там само. – С. 143–145.

³⁴ Краткая летопись Малая России с 1506 по 1776 год. – Санкт-Петербург, 1777. Про паралелі між “Краткой летописью” та “Историей Русов” див.: *Возняк Михайло*. Псевдо-Кониський і Псевдо-Поветика (“Історія Русов” в літературі і науці). – Львів і Київ, 1939. – С. 135–159.

³⁵ *Scherer Jean-Benoit*. Annales de la Petite-Russie. – Paris, 1778. Український переклад цієї праці: Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії (пер. Віктор Коптілов). – Київ, 1994: <http://litopys.org.ua>. Про паралелі між Шереровою версією “Краткого описания” та “Історією Русів”: *Оглоблин Олександр*. “Annales de la Petite-Russie” Шерера і “Історія Русов” // Науковий збірник Українського вільного університету. – 1948. – № 5. – С. 87–94.

насправді різними версіями єдиного основного тексту – “Короткого опису Малоросії” (Краткого описания Малороссии), який є скороченою версією літопису Григорія Грабянки. З огляду на вищесказане, можна припустити, що опис багатьох подій в “Історії Русів” базований на “Короткому описі” і, зрештою, на Грабянчиному тексті. Але якщо це справді так, то чому тоді ці три наративи так сильно відрізняються? Текстуальний аналіз інтерпретації Гадяцької угоди в “Історії Русів” та різних версіях “Короткого опису” допомагає відповісти на це питання.

“Короткий літопис Малоросії” (1777) став першим українським історичним трактатом, який був виданий у Російській імперії після “Синопису” 1674 р. На відміну від попередньої книги, “Короткий літопис” не має за мету подати всю історію Руси, – її київського і московського відламів, – а лише прагне представити історію козацької України. За основу тексту взято одну з копій “Короткого опису Малоросії” (Краткого описания Малороссии). Ця копія включала скорочену версію літопису Грабянки (до 1709 р.) і продовжувала виклад історії до 1734 р. До цього тексту Василь Рубан додав опис за 1734–1768 рр., написаний Олександром Безбородьком, колишнім київським полковником і на час публікації секретарем імператриці Катерини II. Як виглядала Гадяцька угода у книзі, співавтором якої був один із прихильників інтеграції Гетьманату в Російську імперію? У цілому, вона базувалася на праці Грабянки з деякими важливими фактологічними й ідеологічними винятками. “Короткий літопис” майже дослівно повторює Грабянчину негативну характеристику гетьмана Виговського. Але її автор на цьому не зупиняється і дає також у цілому негативну оцінку Гадяцької угоди. “Короткий літопис” не містив посилання на можливу ініціативу з боку Хмельницького аж до укладання угоди. Натомість угоду представлено тут як вигадку підступних поляків (очолених маршалком Яном Гнинським), які хотіли, щоб козаки відмовилися від “мирного правління всеросійського суверена”. Тему польської дволучности, уже наявну в літописі Грабянки, тепер було розвинуто і представлено як головну причину укладення договору. Ідею про руський народ у літописі Грабянки “Короткий літопис” не врахував взагалі. Натомість, бачимо посилання на Малоросію і малоросіян. Не було тут згадок і про козацький нейтралітет у війні з Московією. Також пропущено оцінку угоди як союзу “вільних з вільними і рівних з рівними”. Не згадувалася й клятва короля³⁶.

Порівняння опису Гадяцької угоди в “Історії Русів” та “Короткому описі” засвідчує, що якщо автор “Історії Русів” користувався “Коротким описом

³⁶ Краткая летопись Малая России. – С. 60–62. Одним із українських істориків XVIII ст., який використовував текст “Краткой летописи” як джерело для своєї праці про Гадяцьку угоду, був Олександр Рігельман, який написав свій історичний опис України в 1780-х рр. Див. його працю: Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – Київ, 1994. – С. 276–277.

Малоросії” для свого твору XVIII ст., то для опису Гадяцької угоди він використав інші джерела. Одним із таких джерел міг бути варіант Шерерового “Краткого описания Малороссии”³⁷. Версія гадяцької історії Шерера починається зі згадки про польську місію до Івана Виговського. Ця місія мала за мету підтвердити гетьманський титул Виговського та ввести в дію згадки про угоду, з приводу якої він раніше разом з Хмельницьким вів переговори в Гадячі. Далі, ідучи за Грабянкою, літопис Шерера перераховує умови договору, який включав визнання влади гетьмана над Україною, вибори гетьмана й сенаторів козаками із числа власних кандидатів та право козацького війська залишатися нейтральним у війнах поляків. У Шереровому літописі також ідеться про те, що угода стала наслідком польської змови, але автор літопису був менше схильний наголошувати на цьому, ніж автор “Краткой летописи Малыя России”. Він пише, що, хоча Виговський і прийняв угоду, багато козаків були більш скептичними щодо польських намірів, підозрюючи, що поляки не виконають свої обіцянки. Отже, саме Виговський, а не все військо, був звинувачений в укладенні угоди з підступними поляками. Паралелі до цих елементів гадяцького наративу можна знайти як у літописі Грабянки, так і в “Історії Русів”. Виглядає, що Шерерова версія “Краткого описания” могла бути сполучною ланкою між двома пам’ятками, написаними з різницею майже у століття³⁸.

Шерерова версія “Краткого описания” могла бути частково причетною також до плутанини, створеної автором “Історії Русів” відносно історії Гадяцької угоди. У явній спробі пролити більше світла на історію усунення з гетьманства Юрія Хмельницького і надання булави Івану Виговському анонімний автор “Історії” вхопився за посилання у використаному Шерером літописі на Хмельницького як одного з учасників переговорів про Гадяцьку угоду. Здається, він не був певен, хто з Хмельницьких, – старший чи молодший, – брав участь у переговорах. Тому анонімний автор згадав Богдана Хмельницького як учасника переговорів про Гадяцькі статті, але представив цю інформацію як не цілком достовірну: її донесли молодшому Хмельницькому поляки. В “Історії Русів” Юрій Хмельницький постає як головний прихильник і жертва угоди, яку він прийняв на основі Гадяцьких статей на конгресі в Заславі. Гарантами цих статей були представники Польщі, Габсбурзької та Оттоманської імперій – великих держав, що начебто зібралися на міжнародний конгрес, не схожий на міжнародні зібрання, які відбувалися в Європі в кінці XVIII – на початку XIX ст. З перспективи автора “Історії Русів”, участь у переговорах представників провідних держав, звичайно,

³⁷ Без подальшого текстологічного аналізу важко визначити, чи автор “Історії Русів” був знайомий із українським літописом, подібним до Шерерового, чи скористався його французьким виданням, а чи, можливо, одним із його російських перекладів.

³⁸ Scherer Jean-Benoit. Annales de la Petite-Russie. – Vol. 2.

надала престижності й міжнародної легітимності угоді. Але чому конгрес відбувся у Заславі? Можливо, на це питання ніколи не вдасться відповісти, але з точки зору автора “Історії Русів”, певно, був сенс організувати конгрес, на якому зібралися представники козаків, поляків, Габсбурзької й Оттоманської імперій у місті, яке, судячи з тексту “Історії”, знаходилося на українсько-польсько-оттоманському кордоні³⁹.

Автор “Історії Русів” загалом був набагато позитивніший у своїй оцінці Гадяцької угоди, ніж автор літопису, використаного Шерером. Він не тлумачить її як польський підступ, відзначаючи лише, що вона була відхилена військом, спричинила звинувачення проти Юрія Хмельницького та коштувала йому гетьманства. Із посиланням на умови угоди анонімний автор пише: “Но когда онѣ имѣ объявлены были, то всѣ чины и Козаки, узнавъ о перемѣнѣ толикой важности и столько для всѣхъ позорной, тотчасъ, нагрубивъ Гетману, проклиная подлое его поведение и злѣйшіе умыслы, отстали отъ него и воротились къ городу Чигирину”⁴⁰. Це були важкі слова осуду, але автор “Історії Русів” не вказує, що він поділяє ці сентименти. Згідно з “Історією Русів”, військо не підтримало молодшого Хмельницького, але він знайшов спільну мову із запорізькими козаками, незадоволеними союзом з Росією в основному через образливу поведінку російських солдатів під час спільних військових походів. У цьому конфлікті між запорожцями й московитами анонімний автор став на бік перших. “Солдаты оные, – писав він, – бывши еще тогда въ сѣрыхъ зипунахъ и въ лычаныхъ лаптяхъ, небритыми и в бородахъ, то есть, во всей мужичей образинѣ, имѣли однако о себѣ непонятное высокомеріе или какой-то гнусный обычай давать всѣмъ народамъ презрительныя названія, как-то Полячишки, Нѣмчурки, Татарышки, и такъ далѣе. По сему странному обычаю называли они Козаковъ чубами и хохлами, а иногда и безмозглыми хохлами, а сіи сердились за то до остервененія, заводили с ними ссоры частыя и драки, а наконецъ нажили непримиримую вражду и дышали всегдашнимъ отвращеніемъ”⁴¹. Важко уникнути враження, що, розповідаючи цю історію, яка зображує козаків жертвами культурно нижчих, але зарозумілих російських солдатів, автор “Історії Русів” намагається не лише реабілітувати Юрія Хмельницького, а й виправдати його союз із Польщею.

Незважаючи на приховування своєї симпатії до авторів Гадяча, анонімний автор “Історії Русів” був відкритим прихильником Гадяцьких статей. Так, він знову і знову повертається до них у тексті твору, пишучи про друге гетьманство Юрія Хмельницького, його призначення турками князем Сарматії та обрання

³⁹ История Русов. – С. 129–130, 143–144.

⁴⁰ Там само. – С. 144.

⁴¹ Там само. – С. 145.

гетьманом Михайла Ханенка⁴². Щоразу, посилаючись на Гадяцькі чи Заславські статті, він згадує, що вони були схвалені й гарантовані представниками провідних держав. Для автора “Історії Русів” не було проблемою позитивне ставлення до угоди, зважаючи на те, що не лише заславський конгрес, а й більшість тексту Гадяцької угоди були його власною вигадкою. У текст договору він включав лише близькі йому положення. Зокрема, як уже зазначалося, він відкинув “Краткую летопись Малыя России” Рубана-Безбородька як джерело про угоду. Він також був перебірливим у добір матеріалу з Шерерової версії угоди. У цілому, більшість тексту Гадяцької угоди в тому вигляді, як вона з’явилася в “Історії Русів”, було запозичено з джерела, яке не має нічого спільного з угодою 1658 р. Це був текст Зборівської угоди 1649 р., наведений в “Історії Русів”. До того ж, цей текст мав мало спільного з дійсним текстом Зборівської угоди.

Але навіщо анонімному авторові було робити підробку, переробляючи документ, цитований раніше у тій самій праці? Адже автор, мабуть, вважав себе дбайливим дослідником історичного факту, а не літературним містифікатором. Він тільки намагався реконструювати справжню історію угоди на підставі доступних йому джерел. А ці джерела свідчили, що Гадяцькі статті спочатку були запропоновані Хмельницьким. Грабянка, якого анонімний автор міг знати за іншими версіями його скороченого літопису, навіть писав, що йшлося про “добре відомі” статті Хмельницького. Єдині добре відомі статті гетьмана, до яких анонімний автор мав доступ, були статті, які обговорювалися в Зборові. Отже, він використав апокрифічний текст Зборівської угоди, яка була в його розпорядженні, щоб реконструювати текст Гадяцьких статей. На його думку, останні не могли бути менш вигідними для козаків, аніж статті Зборівського договору. Порівняння текстів Зборівської й Гадяцької угод, поданих в “Історії Русів”, не лишає сумніву в тому, що останній текст був витвором автора “Історії”, а перший належав іншому автору. У тексті Зборівської угоди багато українізмів, більшість з яких автор “Історії Русів” виправив у його викладі Гадяцьких статей. Наприклад, частина з тексту Зборівської угоди “Народ Рускій отъ сего часу есть і ма быть ни отъ кого, кромѣ самага себе і правительства своего независимымъ” була відтворена в тексті Гадяцької угоди таким чином: “Народъ Рускій и земля его [...] да пребудутъ вольными, отъ самихъ себя и правительства своего зависимыми”⁴³. У кожному з текстів є українські мовні впливи, але найбільш очевидні, як-от “от сего часу ма быть ні от кого, кромє самого себе”, наявні лише в тексті Зборівської угоди. Анонімний автор “Історії Русів” набагато краще володів російською мовою, ніж автори деяких його джерел.

⁴² Там само. – С. 150, 157, 170.

⁴³ Там само. – С. 94, 143.

Автор “Історії” був готовий “вдосконалювати” не лише мову джерел, а й їхній зміст. Так, він починає опис своєї версії Гадяцької угоди не зі згадки про скасування церковної унії, як це робили Грабянка, його редактори й наступники, а з розділу, який стверджує, що руський народ був вільний, що він приєднався до інших “польських народів” як рівний до рівних, і що всі попередні конфлікти між ними мають бути прощені й забуті. Перше речення “реконструйованої” Гадяцької угоди, з його наголосом на правах руського народу, було по суті сполученням перших двох речень апокрифічної Зборівської угоди. Воно проголошує основний інтерес анонімного автора в історії руського народу та його готовність інтерпретувати головні події козацького минулого як епізоди цієї історії. Анонімний автор зробив запозичення зі згаданої Зборівської угоди, перенісши до свого тексту Гадяцької угоди положення, які передбачали незалежність руського уряду; верховну владу гетьмана, обраного його власним військом без участі іноземців; чисельність козацького війська (сорок тисяч плюс необмежена кількість добровольців); та право руського народу захищати свою батьківщину й брати участь у війнах Речі Посполитої або зберігати нейтралітет. Положення угоди про рівність Православної і Католицької церков могло походити або з апокрифічного тексту Зборівської угоди, або з інших джерел інформації про Гадяцьку угоду, які анонімний автор мав у своєму розпорядженні.

Автор “Історії Русів” зробив кілька доповнень до апокрифічного тексту Зборівської угоди і вилучив кілька її положень, перетворивши свою версію Гадяцьких статей на документ, натхненний текстом Зборівського договору, але все ж таки досить відмінний за своїм політичним звучанням. Цікавим у цьому плані є авторове визначення території, на яку претендує руський народ. Так, якщо у Зборівському договорі західний кордон Руської держави пролягає по річці Горинь (історичний кордон Гетьманату), то в Гадяцькій угоді територія, на яку претендує руський народ, включає Київське, Чернігівське, Сіверське й Володимирське “князівства або воєводства”. Очевидно, що автор був патріотом Сіверської землі. Адже, хоч у середньовічний період існувало Новгород-Сіверське князівство, а у XVIII ст. на короткий час утворилося Новгород-Сіверське губернаторство, Сіверського воєводства ніколи не існувало. Більш важливо у ретроспективі те, що він відносив до володінь руського народу всі українські землі, приєднані до Російської імперії в результаті поділів Польщі, включно з Волинню.

З політичної точки зору, головною відмінністю реконструйованої Гадяцької угоди від апокрифічного тексту Зборівського договору став наголос анонімного автора на владних повноваженнях гетьмана й правах знаті (“рицарів”). Анонімний автор зазначав, що у військовий час гетьман може стати “самовладним” князем Руси й Сарматії – титул, згаданий в “Історії Русів” у зв’язку з наданням гетьманської булави Юрію Хмельницькому турками. Він, мабуть, вважав положення

про абсолютні повноваження гетьмана одними з найважливіших, бо посилався на них, коли оповідав про обрання Михайла Ханенка гетьманом, здійснене нібито на основі Гадяцьких статей. Згідно з авторовим варіантом Гадяцьких статей, гетьман наглядав за діяльністю обраних воевод і відповідав за вибори до Генерального сейму – установи, не згаданої в тексті апокрифічної Зборівської угоди. Положення цієї угоди, які обумовлювали вибори гетьмана й уряду козацькими старшинами та усім військом, анонімний автор замінив посиланнями на те, що лише знать (“рицарі”) може брати участь у виборах⁴⁴.

Цікавою особливістю “реконструйованого” таким чином тексту Гадяцької угоди був пропуск положення про скасування церковної унії. Хоча це положення з’явилося в усіх відомих анонімному авторові джерелах – двох версіях “Краткой летописи Малыя России” та апокрифічному тексті Зборівської угоди, – воно було пропущене в його викладі умов Гадяцької угоди. Чи автор, який, на думку дослідників “Історії Русів”, був під впливом просвітницьких ідей, наголошував таким чином на важливості толерантності; чи демонстрував свою прихильність до нових членів руського народу, до якого тепер приєднувалася значна частина уніатської Волині? Жодне з цих припущень не дозволяє, однак, пояснити відверті антиуніатські висловлювання в інших місцях “Історії Русів”. Можливо, звичайно, що автор просто забув притлумити антиуніатський тон інших джерел, щоб підігнати їх під власні просвітницькі погляди. Наразі можна припустити лише, що автор оминув усі згадки про церковну унію у тексті реконструйованої ним угоди не через те, що він мав доступ до версії Гадяцького договору, ухвалені польським сеймом 1659 р., яка не передбачала ліквідації Уніатської Церкви, а з ідеологічних міркувань. Хоч автор і був обмежений у виборі історичних джерел, уява й спроможність творити тексти, які б відбивали ідеї, смаки й уподобання його епохи, практично не мали меж⁴⁵.

Уважний читач “Історії Русів” може зробити висновок, що руський народ за Гадяцькою угодою займав більшу територію, ніж та, яку він мав за Зборівським договором; перебував під керівництвом набагато сильнішого гетьмана, який міг діяти як незалежний князь у військовий час; і мав набагато сильнішу еліту, яка позбавила козацьке військо права обирати гетьмана і воевод. Численні вигоди козацького війська залишались такими ж, як і статус руського народу в Речі Посполитій. Єдиною негативною рисою угоди в даному трактуванні видається асоціація з Іваном Виговським. Анонімний автор “Історії Русів” продовжує добре усталену традицію козацьких літописів, згідно з якою добра угода дистанціюється від поганого гетьмана Виговського. На переконання анонітного автора, Виговський був етнічним (*природним*) поляком, що в епоху зростаючого націо-

налізму мало краще пояснити зрадницькі дії гетьмана, ніж попередні згадки літописців про його польську освіту й симпатії⁴⁶.

Образ Гетьманату, що постає з тексту реконструйованих Гадяцьких статей, залежав від реалій XVII ст., але він був досить близьким до того образу козацької автономії, що панував в уяві козацької старшини в середині XVIII ст. Сильна влада гетьмана, політичне домінування козацької еліти, заснування місцевого сейму – усе це було програмою реформи Гетьманату за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Це був той образ Гетьманату, який пам’ятала і плекала українська еліта на межі XIX ст.⁴⁷ Важливе місце в новому наративі Гадяцької угоди займає концепт руського народу, представленого як рівного з іншими народами, а його права не лише визнані Польською Кораною, а й гарантовані провідними європейськими державами. Це є народ, який у дусі просвітництва толерує інші визнані релігії, і релігія якого є толерованою іншими. Таким народом читач може пишатися.

Дане трактування Гадяцької угоди в “Історії Русів” цілком задовольняє прагнення автора виявити належну пошану славним вчинкам руського народу та його провідників⁴⁸. У вступі до твору зроблено наголос на змалюванні битв руського народу проти поляків. Але трактування анонімним автором Гадяцької угоди доводить, що інші домовленості, укладені з поляками і подані у належному світлі, також могли виконувати подібну функцію. Авторіві “Історії Русів” – найбільш антипольської праці в українській історіографії – вдалося використати міт про Гадяч саме з цією метою. Позиціонуючи історію руського народу в межах російського імперського історичного простору, автор потребує і польського “іншого”. Його виклад про козацькі війни з Польщею мав на меті наголосити на значимості руського народу для імперії, а козацькі договори з польськими королями давали руському народові можливість претендувати на особливий статус в умовах імперії. Обидва елементи підтримували національну гордість, тим самим роблячи внесок у процес націєтворення модерної України. Міти, подібні до гадяцького, були вкрай потрібні для успіху національного проекту. Трактування автором гадяцького міту в “Історії Русів” демонструє, як передмодерний міт було адаптовано до вимог національного наративу.

* * *

“Історія Русів” відіграла важливу роль у розвитку української історіографії, ставши тією ланкою, що поєднала історичні козацькі літописи XVIII ст. з модер-

⁴⁴ История Русов. – С. 143–144, 157, 170.

⁴⁵ Пор. тексти Зборівської і Гадяцької угод: Там само. – С. 94–95, 143–144.

⁴⁶ История Русов. – С. 143.

⁴⁷ Про спроби Розумовського реформувати Гетьманат див.: Kohut Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s. – Cambridge, 1988. – P. 86–94.

⁴⁸ История Русов. – С. III–IV.

ною українською історіографією XIX ст. Вплив цього твору на Тараса Шевченка та його покоління будівничих української нації добре доведено⁴⁹. Коли першу модерну історію України Дмитра Бантиша-Каменського (1822) було розкритиковано за те, що по суті це була історія російської провінції, українські автори у пошуках автентичної української історії звернулися саме до “Історії Русів”⁵⁰. Микола Маркевич, автор багатотомної “Історії Малоросії” (Истории Малороссии) (1842–1843), використав “Історію Русів” не лише як джерело патріотичного натхнення, а і як історичне джерело, не піддаючи сумніву його автентичність⁵¹. Разом з працею Бантиша-Каменського, “Історія” Маркевича була єдиним синтетичним твором з історії України, доступним у Російській імперії аж до видання “Очерка истории украинского народа” Михайла Грушевського (1904)⁵². Її вплив на формування української історичної та національної ідентичності важко переоцінити.

З іншого боку, “Історія Малоросії” Маркевича, подібно до поезії Шевченка, поширювала не лише ідеї, а й помилки та перекручування, впроваджені анонімним автором “Історії Русів”. Саме тому історія Гадяцької угоди набула чимало фантастичних рис в українській історичній свідомості першої половини XIX ст. Якщо Бантиш-Каменський знехтував описом Гадяцької/Заславської угоди в “Історії Русів”⁵³, Маркевичу було складно узгодити текст Гадяцьких статей, які він там знайшов, із текстом, який він знав із так званого Фролівського літопису. Не міг знайти Маркевич підтвердження заяви анонімного автора і про те, що Юрій Хмельницький, а не Іван Виговський, уклав угоду. Зрештою, Маркевич опублікував обидва тексти Гадяцького договору, які були в його розпорядженні. Перший текст, дослівно взятий з “Історії Русів”, він назвав Заславськими статтями. А другий, взятий з Фролівського літопису, він назвав Гадяцькими статтями. Іван Виговський, якого Маркевич слідом за автором “Історії Русів” називає поляком, нібито вів переговори з приводу обох договорів. “Честолюбивый сребролюбец Виговский, чуждый по рождению своему для Малороссии, – равнодушный кь выгодамъ народа, сь нимъ неединоплеменного, не усумнился измѣнить

⁴⁹ Про вплив “Історії Русів” на українських літературних і культурних діячів див.: *Возняк Михайло*. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика. – С. 5–60.

⁵⁰ *Plokhyy Serhii*. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto, 2005. – P. 153–155.

⁵¹ *Маркевич Николай*. История Малороссии в 5-ти т. – Москва, 1842–1843; *Маркевич Микола*. Історія Малоросії. – Київ, 2003. Маркевич посилається на Георгія Кониського як на автора “Історії Русів” – думка, яку поділяли всі читачі пам’ятки аж до середини XIX ст.

⁵² *Грушевский Михаил*. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904.

⁵³ Бантиш-Каменський використав копію Гадяцьких статей з архіву Колегії іноземних справ у Москві. Див.: *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – Киев, 1993. – С. 225–226.

Украинѣ, которая его такъ облагодѣтельствовала”, писав Маркевич, оздоблюючи націоналізм анонімного автора типовим для XIX ст. популізмом⁵⁴.

Продовжуючи давно усталену традицію українських історичних писань, Маркевич дистанціює Виговського від угод (тепер уже двох), які він нібито уклав. З іншого боку, він став першим автором, який відверто схвалював їх за вигоди, які вони давали козакам. Коментуючи Гадяцькі статті, які він узяв із Фролівського літопису, Маркевич писав: “И чѣмъ была-бы Малороссія, въ дѣйствительности, если-бы Гадяцкія статьи могли быть когда-либо выполнены? У насъ свои войска, свои Академіи, школы, типографіи, свое правительство, свои законы, своя монета, своя вѣра; Гетманъ раздаетъ награды, жалуетъ дворянствомъ, даже надъ Польскими войсками, находящимися въ Украинѣ, имѣетъ главное начальство. Мы имѣемъ право вступать въ союзъ сь Крымомъ, *только не сь Москвою* (виділення моє. – С. П.), имѣемъ свою торговлю, свое мореплаваніе; даже вправѣ держать неутрали-тетъ въ войнахъ Королевства сь другими державами; – это ужѣ не протекція, это государство независимое, отдѣльная держава въ державѣ другой!”⁵⁵.

Це була найпозитивніша оцінка Гадяцького договору, колись висловлена українським істориком до середини XIX ст. Вона, без сумніву, відбивала настрої покоління козацьких літописців, які так старанно копіювали умови Гадяцької угоди, будучи неспроможними відкрито пояснити у своїх працях, чому вони так плекали цей документ. Але і Маркевич не був цілком послідовний у своїй оцінці Гадяча. Щоб пояснити, чому козацьке військо відкинуло й ніколи не прийняло угоду, він дотримувався версії Рубана-Безбородька в “Краткой летописи Малыя России”, згідно з якою обіцянки поляків були нещирі й мали на меті ошукати козаків. Коментуючи “Заславські статті”, узяті з “Історії Русів”, він також додає цьому поясненню національного звучання: “Въ этихъ условіяхъ мы видимъ что нибудь изъ двухъ: или безсмысліе, или предательство. Онѣ не сходны ни сь здоровымъ смысломъ, ни сь политикою; тѣмъ менѣе онѣ были сходны сь характерами двухъ народовъ, которыхъ тяжба и донынѣ не была-бъ рѣшена безъ Хмѣльницкаго. Одинъ гонитель, другой гонимый; одинъ безгра-нично гордый, другой благодарно самолюбивый; одинъ дающий обѣты невы-полнимые, другой потерявшій прежнюю довѣрчивость. Разъединеніе ихъ было рѣшено, пріязнь безвозвратна”⁵⁶. Така інтерпретація Гадяцької угоди дозволила

⁵⁴ *Маркевич Николай*. История Малороссии. – Москва, 1842. – Т. 2. – С. 10; *Маркевич Микола*. Історія Малоросії. – С. 250. “Заславські статті”, впроваджені в історіографію автором “Історії Русів” і далі популяризовані Маркевичем, деякі історики вважали автентичними аж до 1880-х рр. Одним із них був Н. Павліщев, автор двотомної праці: *Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину*. – Санкт-Петербург, 1887.

⁵⁵ *Маркевич Николай*. История Малороссии. – Т. 2. – С. 34.

⁵⁶ Там само. – С. 12–13.

Маркевичу зробити внесок у “націоналізацію” української історії. Він також підготував ґрунт для інтерпретації угоди як договору, який гарантував Україні повну автономію, якщо не негайну незалежність, – положення, яке різною мірою підтримувало багато українських істориків та політичних діячів на межі ХХ ст.

У даній інтерпретації Гадяча було мало спільного зі справжнім текстом договору, який урізав права Гетьманату й козацькі вольності – складові договору, що її так болісно усвідомлював Виговський і його сучасники. Пізнішу популярність гадяцького міту можна добре зрозуміти, лише осягнувши політичний та історіографічний контексти його існування. Цей міт створило й підтримувало покоління літописців та істориків, які відчайдушно шукали в минулому альтернативу російському правлінню. Незважаючи на численні недоліки Гадяцької угоди, особливо помітні в порівнянні з Переяславською угодою 1654 р., вона зрештою почала сприйматися як реальна альтернатива Переяславу і, – що найважливіше, – подальшим козацько-московським договорам, які поступово обмежували автономію України. Той факт, що Гадяцьку угоду ніколи не було введено в дію, зробив її особливо привабливою для вправлянь у віртуальній історії. Відносно легко можна було зробити наголос на версії договору, погодженій під Гадячем; знехтувати договором, ратифікованим сеймом; забути про те, що доля козацтва під польським правлінням була навіть трагічнішою, ніж під російським, і перетворити його на потенційну зброю в історіографічних дискусіях доби. Але не слід занадто суворо оцінювати творців і споживачів гадяцького міту. Адже наукова вартість переяславського міту, з яким він конкурував, не була набагато вищою. В основі переяславського міту лежала сфальсифікована копія справжньої угоди. Щонайменше, він спотворював наміри Хмельницького та його сподвижників і не враховував десятиліття російсько-українського протистояння. Крім того, якщо переяславський міт мав державну підтримку, то гадяцький значною мірою перебував на узбіччі ранньомодерних історичних писань і не був повністю артикульований аж до початку ХІХ ст. Щоправда, відтоді він зробив неабияку кар’єру, що була важливою для захисту прав нащадків козацької старшини та російського дворянства, утверджувала українську ідентичність і, зрештою, легітимізувала ідею української автономії та незалежності.

Несподівана смерть героя, знехтувана обіцянка, нереалізована угода – щось у цьому приваблює авторів і читачів історичних текстів. Усі вони прагнуть знати, як склалася б історія, якби ці незавершені проекти принесли свої плоди. Гадяцька угода не є винятком з цього правила, тому й продовжує привертати увагу істориків Східної Європи. Сьогодні деякі з них розглядають угоду як пам’ятник розбитим надіям двох народів, які втратили шанс досягти взаємопорозуміння і дорогою ціною заплатили за цю невдачу. Інші вбачають у ній невдалу спробу одного народу встановити панування над іншим. Якими б не були сучасні тлумачення

гадяцького міту, він і через три з половиною століття після укладання угоди видається живим і актуальним. Щоправда, тепер він більше не задовольняє потреби, інтереси й турботи окремих соціальних груп, а слугує інтересам націй. Здається, що на відміну від рукописів, які таки горять, міти ніколи вповні не вмирають, а лиш відроджуються у щоразу нових оздобленнях.

*Переклад з англійської Миколи Сороки,
наукова редакція Оксани Михед*

Конрад БОБЯТИНСЬКИЙ (Варшава)

ГАДЯЦЬКА УНІЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Події, пов'язані з Гадяцькою унією та спробами впровадження в життя її пунктів, здавна тішилися великим зацікавленням у польській, а також українській та російській історіографіях. Зі зрозумілих причин польські історики в цілому швидше позитивно оцінювали саму ідею підписання угоди, яка у своєму задумі мала надовго вирішити козацьку проблему й забезпечити “народу руському” те саме місце, що й полякам та литовцям у структурах Речі Посполитої “трьох народів”. Натомість дискусії викликали питання, пов'язані з генезою унії, перебігом дипломатичних переговорів, які відбувалися між Річчю Посполитою й Чигирином у 1657–1659 рр. По-різному інтерпретовано мотиви, якими керувалися архітектори Гадяча з козацького боку – тобто Іван Виговський та Юрій Немирич, – прагнучи по смерті Б. Хмельницького порвати з Москвою й досягнути порозуміння з Польсько-Литовською державою. Дискусії серед польських істориків точилися й навколо оцінки політики Речі Посполитої стосовно проблеми ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р. Як відомо, опір значної частини сенаторів та послів затвердженню деяких статей призвів тоді до змін у тексті унії. Останні були дуже негативно сприйняті козаками, що значною мірою спровокувало швидкий занепад влади І. Виговського в Україні. Це означало поразку проекту розв'язання української проблеми на умовах, наближених до гадяцьких, тобто через надання козакам найширшої автономії. Затяті суперечки, зрештою, не лише в польській історіографії, збуджувала, збуджує й, напевно, буде збуджувати далі також оцінка шансів на успішне впровадження унії в життя.

У цій статті не маю наміру аналізувати погляди на Гадяцьку унію польських істориків XVII–XVIII ст., значна частина яких безпосередньо спостерігала за процесом: це окрема велика розмова. Зосереджуся на суто академічній історіографії.

* * *

Серед першопрохідців властиво наукового освоєння проблематики Гадяцької унії слід у першу чергу згадати історика першої половини XIX ст. Міхала-Димітра Красвського, автора першої, хоча й незавершеної синтези історії Речі

Посполитої доби Яна Казимира¹. Причиною наміру І. Виговського повернутися під скіпетр останнього Вази на польсько-литовському троні автор визнав обмежувальну політику в Україні царських влад (“Виговський, відчуваючи тверду опіку Москви, прийняту Хмельницьким, пояснив населенню, скільки кривд воно зазнає під новим пануванням, який обтяжливий мусить платити податок за винокуріння, якими прикрими є монополії, яких раніше не знало”)². Безпосереднім приводом до підписання Гадяцької угоди став, за М. Краєвським, невдалий наступ війська І. Виговського на Київ, після чого “всюди добавляючи до себе нехить козаків, які прозивали його ляхом, тираном, загарбником Русі та збурювачем суспільного спокою, підписав угоду з королівським посланцем Бенювським, яку довго відтягував”³. Проаналізувавши найважливіші статті унії, автор дійшов висновку, що важка військова ситуація та заангажування Польсько-Литовської держави на інших фронтах призвели до того, що угода практично не принесла Речі Посполитій жодної користі⁴. Однак саму ідею укладення угоди з козаками на гадяцьких умовах М. Краєвський оцінив дуже позитивно. “Відтягнути козаків від Москви було наміром, якому слід було присвятити увагу у зв'язку зі стількома поразками переповненого гордістю шляхетства, котрого не хотіли ділити з людьми, які ще недавно були в погорді і в підданстві”. Причини поразки шукав перш за все по козацький бік. Зазначаючи, що “всі ці труднощі були б нічим в очах тих, хто добре мислив, якби тільки непостійність помислів обмежених людей не перешкоджала зусиллям короля і станів... Але швидко побачимо, якими даремними були ці жадання і як важко заспокоїти чернь, розбурхану розбоями та вольністю”⁵.

Значно менше місця присвятив козацьким справам Джозеф Казимир Плебанський у своїй книзі, яка стала першою біографією Яна Казимира та Людвіки Марії. Цей автор лише згадав про щасливий поворот у польсько-козацьких стосунках після смерті Б. Хмельницького та про роль королеви у справі завершення переговорів з І. Виговським⁶.

Дуже позитивно, але часто дуже ідеалістично оцінював проект унії з козаками Антоній Валецький, автор монументальної історії Речі Посполитої доби Потопу⁷. Цей шанований у XIX ст. історик, відомий своєю прихильністю до

¹ Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668... – Warszawa, 1846. – Т. I–II.

² Там же. – Т. I. – С. 95–96.

³ Там же. – Т. I. – С. 99–100.

⁴ Там же. – Т. I. – С. 101.

⁵ Там же. – Т. I. – С. 154–155.

⁶ Plebański J. K. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. – Warszawa, 1862. – С. 96.

⁷ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Kraków, 1870. – Т. I.

Яна Казимира, писав, між іншим: “Віддавна перейнятий наміром вгамувати козаків, обрав політику, наповнену поміркованістю й талановитою продуманістю, бо ж на Виговського, наявного провідника козаків, можна було розраховувати. Згідно з тією політикою зв’язок козаків з Річчю Посполитою мав відтоді базуватися не на підданстві (*absoluta subjectio*), як було перед цим, а на поєднанні з Польщею на зразок литовської унії”⁸. Завдяки обізнаності з віденськими архівами А. Валецький першим з польських істориків докладно висвітлює роль посередників цесаря Фердинанда III у нав’язуванні перемовин з Чигирином, згадуючи, між іншим, про виступи цих посередників на сеймі 1658 р., на якому було вирішено старатися навколо вирішення української проблеми⁹. Дуже позитивно А. Валецький писав також про заангажування в проект унії І. Виговського й не шкодував на його адресу позитивних оцінок (“був то чоловік нехлопських здібностей, умілий, навіть хитрий, красномовний, поціновувач мистецтва вгамування людей й приховування своїх намірів”, “був він вродженим поводителем прихильників”, “гордий поляк, душа всіх переговорів”)¹⁰.

Про саму Гадяцьку унію А. Валецький писав з великим ентузіазмом: “Цей видатний трактат назавжди залишиться пам’ятником похвали Речі Посполитій, оскільки був виміром історичної справедливості, вчиненій руському народові, був реставрацією згаданої польської порядності, яка довела до унії з Пруссамі, Литвою, Курляндією і т. п.”. А. Валецький робив наголос на універсальному значенні ідеї Гадяча. Вона означала для нього перш за все триумф західної культури над східною: “Руський етнос дозрівав, овіяний під протекцією Польщі духом просвіченого Заходу, й самоусвідомивши себе, домагався свого визнання законами; старопольська чудовість, пристрасно обмежена, але ще не згасла, визнала це за Руссю. Тільки бездумна екзальтація могла припустити, що Польща з огляду на Москву, яка посилювалася, зможе обійтися без дієвої допомоги русинів; ті, хто мислив, прагнули зробити з них передмур’я проти Москви, твердиню, залюднену кількома мільйонами (а на тепер кільканадцятьма мільйонами) доблесного народу русинів, який стількома переможними битвами здобув право на самоврядність. Його відродження могло стати також відродженням потуги Речі Посполитої, покликаної дякувати Виговському, Бенювському (а насамперед королю), які зробили таку велику справу”¹¹. Укладення угоди з козаками історик визнав дуже великим досягненням габсбурзької дипломатії, перемогою Австрії над інтригами Франції та Швеції¹².

⁸ Tamże. – T. I. – S. 4–5.

⁹ Tamże. – T. I. – S. 4, 13.

¹⁰ Tamże. – T. I. – S. 24.

¹¹ Tamże. – T. I. – S. 27–28.

¹² Tamże. – T. I. – S. 61.

* * *

Події Гадяча відбилися й на сторінках синтез історії Польщі пера істориків XIX ст. Й. Лелевеля, Є. Морачевського, Х. Шмідта, Ю. Шуйського, М. Бобринського, Т. Моравського.

На протигагу А. Валецькому скептично до ідеї Гадяча віднісся Йоахим Лелевель, зазначаючи, між іншим, що “ця умова збудила гнів серед козаків, небагато їх поверталось обличчям до Польщі, а Москва була ображена”¹³. Базуючись на історіографічних концепціях та фактографічному багажі Й. Лелевеля, Є. Морачевський основну увагу звернув на ту критику, яку укладення угоди викликало серед станів Речі Посполитої на сеймі 1659 р. (“що до сенату хлопству й гультяйству широко відкрило двері, а на найдорожчий клейнод шляхетський всякому дозволили зазіхати”). Дослідник не приховував своїх радикальних демократичних поглядів, які мали значний вплив на його історичну візію. Тому немає нічого дивного, що Є. Морачевський дуже суворо оцінював Гадяцьку унію. Вважав, що поляки ніколи не думали впровадити в життя її постанови. “Почасти це була змова з підбурювачами українного люду, але не умова між Річчю Посполитою й українною людністю. Інакше бути не могло за доби, коли ще жодним мудрецам світу і в голову не приходило, щоб простолюдини могли мати права чи домагатися теперішнього привілею як для стану”¹⁴.

Іншим прихильником лелевельської республіканської візії історії Польщі був Генрік Шмідт. У монументальній “Історії польського народу” цей історик коротко описав переговори з козаками 1657–1659 рр. Пишучи про ратифікацію трактату сеймом 22 травня 1659 р., Г. Шмідт визнав, що обґрунтована потреба історичних поступок Речі Посполитої козакам зійшла на пси внаслідок опору духівництва, яке зажадало викреслити з тексту угоди пункти про знесення Брестської унії та про включення до складу сенату православних ієрархів. “Цей крок, – писав він про нобілітацію козацьких еліт, подібно ж оцінюючи наслідки всієї унії, – не призвів до сподіваних благодіючих наслідків, швидше навпаки, тільки роздратував козацьку чернь, яка почала дуже боятися, аби ошляхетнена старшина не накинула на неї ярма підданства”¹⁵.

* * *

Цілком інакше на проблему Гадяцької унії дивилися передові представники так званої “краківської історичної школи”. У книзі, яка підсумовувала його дослідження історії Польщі, Юзеф Шуйський писав: “Засуджена свого

¹³ [Lelewel J.], Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział. – Lwów, 1848. – S. 173–174.

¹⁴ Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej... – Poznań, 1855. – T. I. – S. 1–6.

¹⁵ Schmit H. Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów, potocznie opowiedziane przez... – Lwów, 1863. – T. I. – S. 729–730.

часу думка Оссолінського й Киселя, піднесена обома навіть помірковано, стала після кривавого досвіду популярною, на жаль, запізною. Ю. Шуйський куди нижче від Валевського оцінював потенціал І. Виговського, підкреслюючи, що гетьман не мав в Україні тієї повноти влади, що Б. Хмельницький, і що бракувало йому, І. Виговському, здібностей (“характеру теж взагалі не мав”), щоб впровадити в життя умови трактату від 16 вересня 1658 р.¹⁶

Подібним чином дивився на Гадяцьку унію один з найвидатніших учнів Ю. Шуйського Міхал Бобжинський. “Угода, така, як перше укладена і втілена, могла розраховувати на довге життя, тоді підривало її не стільки неприязне ставлення поляків, скільки анархія в лоні козацтва й надзвичайно важливий вплив, який чинила на нього Росія”, – писав дослідник. Він визнав, що попри все Гадяч приніс Речі Посполитій значну тимчасову користь, давши їй цінного союзника у протистоянні з московськими військами¹⁷.

Позитивно сам факт укладення гадяцької угоди (“велика то була подія”) оцінив також Теодор Моравський, історик з еміграції, який перебував дещо на узбіччі головних напрямків польської історіографії другої половини XIX ст. Однак він звернув увагу на те, що “насувається на край великий труд”, тобто невідворотність продовження війни з царем за Україну¹⁸.

* * *

Потужний розвиток у польській історіографії досліджень з історії козацтва припав на початок XX ст. Провісником став Францішек Равіта-Гавронський, автор, між іншим, першої монографічної праці, присвяченої генезі Гадяча. Опіраючись головню на опубліковані джерела, а також на архівалії з Бібліотеки Чарторийських, дослідник зробив спробу реконструкції перебігу перемовин, які з початку 1657 р. вів з козаками головний натхненник Гадяцької унії з польського боку волинський каштелян Станіслав Казимир Беньовський¹⁹. Досліджуючи генезу Гадяча, Ф. Равіта-Гавронський педалював головню на культурні й цивілізаційні

¹⁶ Szulski J. *Historia Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*, postowie P. Matysiak. – Poznań, 2005. – S. 298 (препринт видання 1889 р.; перше видання в 1880 р.).

¹⁷ Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie / opr. i wstępem poprzedzili M. H. Serejski i A. F. Grabski*. – Warszawa, 1974. – (1-е видання 1879 р.). – S. 356–357.

¹⁸ Morawski T. *Dzieje narodu polskiego w krótkości zebrane przez...* – T. III (“Królowie obieralni”). – Poznań, 1877 (2-е видання). – S. 538–540, 546–547.

¹⁹ Rawita Gawronski F. *Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej* – Lwów, 1907. Попри солідну джерельну базу Ф. Равіта-Гавронський не уникнув у цій праці суттєвих помилок, приміром, “хоронячи” Беньовського під час чергового туру переговорів з козаками на початку 1659 р. (Там же. – S. 79). Свої погляди на генезу Гадяча дослідник подав також у праці “*Polityka kozacka w ostatnich latach życia Bohdana Chmielnickiego*” // Biblioteka Warszawska. – 1910. – T. CCLXXIX. – Seria 9. – T. III–IV.

різниці між вихованими в західній (тобто польській) культурі козаками й Москвою. Козацькі ватажки – Хмельницький (автор акцентує увагу на виразній зміні його політики в останні місяці життя), Виговський і Тетеря – “першими, як багатші досвідом, зрозуміли, що федерація з Москвою не гарантує руському народові самостійний розвиток, і прагнули знову повернутися до «спільної вітчизни»”²⁰.

Багато місця Ф. Равіта-Гавронський присвятив аналізу складної дипломатичної гри, яку після смерті Б. Хмельницького вів І. Виговський не тільки з Річчю Посполитою, але також із Москвою. Подаючи перебіг переговорів з С. К. Беньовським та закулісся чергових дипломатичних місій, висланих царем в Україну, дослідник дійшов висновку, що вже до початку травня 1658 р., тобто до розгрому М. Пушкаря під Полтавою, – І. Виговський інтригував на два фронти, “вичікуючи моменту, щоб остаточно схилитися в один чи інший бік. Перебуваючи в постійних контактах з Москвою, вводячи її в оману вірністю, зміцнюючи за її допомогою свою гетьманську владу, одночасно через довірених осіб переписувався з Беньовським”. Тільки після ліквідації найнебезпечнішого опозиціонера, гетьман набув “певності і поводив себе (з Москвою. – К. Б.) так гордо, чого не міг би чинити, якби не наміри рішучого розриву”²¹. Наслідком цього рішення стало підписання Тетерею у червні в Межирічі декларації про повернення козаків під зверхність Речі Посполитої.

Оцінюючи значення Гадяцької унії, Ф. Равіта-Гавронський писав: “Для Речі Посполитої Польської це був знаменний акт, для козаків міг би стати початком нового життя, якби тогочасне козацтво мало в собі зародки державності, коли б його бажання та ухвали не писалися на піску, коли б більше знало про загрозливе становище й менше мало жовнірської метушні, яка вела разом з іншими вадами більше ніж на бездоріжжя, до руїни”²². Попри значущі зміни, внесені до тексту угоди на сеймі, “всі відчували глибоку радість з приводу оформленої згоди, яка, здавалося, клала край внутрішній боротьбі та сварці, тим, хто тулився, повертала втрачені маєтки, вигнанням – батьківські дома, костелам – Божу хвалу, а всім мешканцям такий жаданий спокій для праці”. Аналізуючи причини поразки унії, історик ще раз доводив, що “розбилися ці домовленості і все майбуття обту саму козацьку недовіру, об дух непокори, об нездатність поставити публічний інтерес над власним. Громадянська війна між Пушкарем і Виговським стала початком повного занепаду ідеї державності, яка викликала перші суперечки між Хмельницьким та Москвою і була сформульована тільки під Гадячем”²³.

²⁰ Rawita Gawronski F. *Poselstwo Bieniewskiego...* – S. 6.

²¹ Там же. – S. 59–60, 67.

²² Там же. – S. 78.

²³ Там же. – S. 92–93. У цій праці Ф. Равіта-Гавронський навів текст промови, виголошеної Беньовським в обозі під Гадячем перед підписанням тексту унії (S. 72–75), а також сам текст унії, змодифікований на сеймі у квітні 1659 р. (S. 83–91).

Черговий раз до подій, пов'язаних з Гадяцькою унією, Ф. Равіта-Гавронський повернувся вже в незалежній Польщі, пишучи першу в польській історіографії синтезу історії козацтва²⁴. Ця книга, правда, мала популярний характер, але була написана на підставі багаторічної архівної евристики автора, а також з використанням широкого кола літератури – польської, української та російської. Праця готувалася з помітним публіцистичним запалом і була підпорядкована чіткій меті – захисту польського пункту бачення козацької справи, а також спростуванню деяких поглядів російських та українських істориків, яким (поглядам) хочу тут присвятити трохи місця.

* * *

Розвиток досліджень в українській історіографії (меншою мірою в російській) з історії козацтва розпочався дещо раніше, ніж у польській – на зламі XIX–XX ст. Варто зазначити, що низка дуже важливих праць, у яких порушувалася проблематика Гадяцької унії, з'явилася більш-менш у тім самім часі, коли Ф. Равіта-Гавронський видавав свої перші праці з історії України, звідки виникла потреба визначитися щодо них у пізніших публікаціях.

Ще в першій половині XIX ст. в академічних синтезах історії України й Росії з'явилися оцінки Гадяцької унії. Очевидно, вирішальна більшість істориків з імперії Романових вже тоді дивилася на акт рішучо негативно. При цьому слід наголосити, що в цих працях Гадячу було присвячено відносно небагато місця; зосереджувалися перш за все на підкресленні значення Переяславської ради 1654 р. Відтак Гадяцька унія подавалася як невдала спроба стримати неunikнення історичний процес поєднання Росії з Україною-Малоросією, започаткований у 1654 р., і головне як зрада законного володаря Олексія Михайловича²⁵.

Першим російським істориком, який професійно займався історією України, був, як відомо, Дмитро Бантиш-Каменський²⁶. На його думку, укладення

²⁴ Rawita Gawroński F. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa, 1924.

²⁵ Цінний огляд української, російської та польської історіографії Гадяча зробила Т. Яковлева (Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – Київ, 1998. – С. 8–40). Див. також: Kościalkowski S. Uгода hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958 // Alma Mater Vilnensis. Prace zebrane / Opr. S. Kościalkowski, Z. Jundziłł, K. Okulicz, C. Baudouin de Courtenay, W. Jędrzejewiczowa, W. Wielhorski, X. W. Meysztowicz, Z. Folejewski, W. Kwiatkowski, J. Kruszyński. – Londyn, 1958. – Т. V. – С. 34–38; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007. – С. 144–149.

²⁶ Бантиш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче... – Москва, 1822. Ще жорсткіше оцінював політику І. Виговського тогочасний український історик М. Маркевич (Маркевич Н. История Малороссии. – Москва, 1842–1843. – Т. 1–4).

Гадяцької унії стало наслідком змови І. Виговського з польською та литовською магнатерією з метою повернутися до стану з-перед 1648 р. і притлумити усі тенденції, спрямовані на визволення з польської неволі та на поєднання з Московською державою. Ці тези повторювали чергові генерації російських дослідників. У чорних барвах діяльність І. Виговського та його прибічників, названих бунтівниками, злочинцями та зрадниками інтересів козацтва, подавали автори концептуальних синтезів історії Росії на чолі з Сергієм Соловйовим та Дмитром Іловайським²⁷. Принагідно глорифікували діяльність М. Пушкаря, ватажка вірних Москві козаків, які очолювали народну боротьбу за визволення від утисків шляхти. Однак варто додати, що зіперта на представницькій джерельній базі праця С. Соловйова довго зберігала фактографічну вартість (реконструкція дипломатичних московсько-козацьких контактів 1657–1658 рр.), і для польських істориків також.

Об'ємніший образ Гадяцької унії надибуємо в працях українського історика Миколи Костомарова. Він першим зауважив, що в тогочасній Україні існував поділ на дві партії, і що за цим стоїть той факт, що ідея утворення в рамках Речі Посполитої Князівства Руського тішилася великою підтримкою серед багатьох груп населення України (більшість козацької старшини, вище духовництво, багаті міщани). Дослідник вважав, що справжнім автором концепції унії був І. Виговський, який щиро, а не, як писала більшість істориків з імперії Романових, з політичного розрахунку прагнув порозуміння з Польсько-Литовською державою й шукав для козаків місця в її структурах. Проте одночасно М. Костомаров дуже скептично оцінював шанси на впровадження гадяцьких умов у життя. Як на нього, вина за остаточну поразку унії падає на обидві сторони-підписанти, які не змогли зрозуміти сенсу самої ідеї. Додатково Ян Казимир і польська сторона ніколи не мали наміру "чесно й щиро дотримуватися слова"²⁸.

Подібне ставлення до унії мав найвидатніший український історик Михайло Грушевський, який у своїх працях ґрунтовно висвітлив генезу, зміст та значення Гадяцького трактату. Додаючи в проєкті цікаву пропозицію віднайдення для козацтва постійного місця в лоні Речі Посполитої, водночас

²⁷ Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1961. – Кн. V–VI; його ж. Гетман Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Т. CXXXVII. – С. 43–64; Иловайский Д. История России. – Москва, 1905. – Т. V. Див. також: Blachowska E. Narodziny Imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku. – Warszawa, 2001. – С. 182–187, 236–242.

²⁸ Костомаров Н. Гетманство Выговского // Костомаров Н. Собр. соч. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. I. – Т. II. – С. 307–403; його ж. История казаков в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. – 1880. – № 6.

підкреслював, що цей проект був приречений на поразку, бо унія “була немилосердно покалічена вже під час свого народження”. Сенсу Гадяча, витвору козацьких еліт, як доводив М. Грушевський, не розуміли широкі кола українського люду, які перш за все боялися повернення до своїх мастків магнатерії та шляхти, а також поновлення феодальних утисків²⁹.

Швидше позитивно політику І. Виговського характеризував Василь Гарасимчук. Цей потужний дослідник історії козацтва вважав, що справжня мета гетьмана полягала в тому, щоб здобути повну незалежність України, а Гадяч був лише першим етапом на шляху реалізації цього задуму³⁰.

Істориком, якого тут належить згадати і який станом на 10-ті рр. XX ст. найприхильніше оцінював Гадяцьку унію (хоча добачав також низку її вад), був В'ячеслав Липинський. Насамперед він підкреслював універсальне значення цього акту, який, коли б був упроваджений у життя, міг надовго змінити перебіг української історії й забезпечити Україні постійне місце на політичній арені цієї частини Європи³¹.

Однак погляди В. Гарасимчука та В. Липинського не користувалися в Україні великою популярністю. Значно більшим визнанням тішилися конструкти тих українських істориків, які на зламі XIX–XX ст. з різних причин писали про гадяцький компроміс негативно. З критичної позиції стосовно козаків як елементу, позбавленого державо- і культуротворчих рис, цю подію дуже упереджено аналізував Пантелеймон Куліш³². Як повернення до цілковитого підпорядкування Польщі оцінював угоду Дмитро Яворницький³³. Політику І. Виговського (якого однозначно вважав прибічником Польщі і противником незалежної України) здригнував Василь Волк-Карачевський. Останній дослідник вважав, що найбільша помилка гетьмана полягала в роз-

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1998. – Т. X (роки 1657–1658). – С. 375–377; його ж. Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1909. – Т. X.

³⁰ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1909. – № 87–89; його ж. Виговський і Юрій Хмельницький // Там само. – № 59–60.

³¹ Lipiński W. Dwie chwile z dziejów powstania Ukrainy // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa. – Kijów; Kraków, 1912; його ж. Україна на переломі... // Історичні студії та монографії. – Відень, 1920. З інших найважливіших українських дослідників, які репрезентували глибоко прихильників гадяцької унії, варто згадати О. Левицького та В. Буджиновського.

³² Куліш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Москва, 1888–1889. – Т. I–III.

³³ Яворницький Д. История запорожских казаков. – Санкт-Петербург, 1892–1897. – Т. I–III.

будові Козацької держави на взір Речі Посполитої. Колишнє місце власників мала посісти козацька старшина, яка дедалі більше уподібнювалася до польської шляхти. Це мусило призвести до тривалого розколу в українському суспільстві, бідніша частина якого не добачала жодного сенсу в поверненні під польську владу³⁴.

Найгостріше оцінював Гадяцьку унію М. Стадник. Він вважав гадяцький трактат за одну з найтрагічніших подій в історії України. Мета укладання останнього полягала в тому, щоб цілковито ліквідувати незалежність козацтва, а потім вмонтувати українські землі до Речі Посполитої, яка в майбутньому хотіла зробити з них базу для наступу на Московську державу. Всі польські обіцянки зберегти автономію майбутнього Князівства Руського М. Стадник вважав нещирими, бо вони мали лише схилити козаків до підтримки концепції І. Виговського³⁵.

* * *

Повертаючись до синтези історії козацтва Ф. Равіти-Гавронського, слід наголосити, що цінність цієї праці применшує той факт, що вона з'явилася через виразну суспільну потребу. Не можна не зауважити, що автор часто інтерпретував минуле крізь призму власних дуже радикальних політичних поглядів ендецького забарвлення. Багато його зауваг і гіпотез з попередньої монографії про посольство Беньовського набуло тепер гостроти, яка часто виходила за суто наукові рамки. Попри позитивну оцінку військових талантів козацтва, автор категорично відмовив йому в здатності до творення довготривалих державних організацій. Дуже негативно Ф. Равіта-Гавронський оцінював політику Б. Хмельницького, закидаючи йому авантюризм, а також примат особистих інтересів (“умів розривати, але з'єднувати не умів, умів нищити, але будувати не здолав. Тільки засіяв і поглибив внутрішні суперечки між двома народами, уміщеними поруч самою історією в нерозривному зв'язку”)³⁶. Розпочате в 1648 р. повстання вважав не національно-визвольним рухом, а авантюрою “п'яного натовпу” без дальших планів і цілей, найважливішим наслідком якої стало знищення багатовікових цивілізаційних здобутків на українських землях.

Подаючи у своїй праці однозначно негативний образ наслідків, які викликав перехід козацтва під зверхність царя, Ф. Равіта-Гавронський шукав корені Гадяцької унії в подіях 1654 р., коли з'явилися перші непорозуміння по лінії

³⁴ Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII веков // Киевские Университетские Известия. – 1898. – Т. 38.

³⁵ Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Київ, 1910–1911.

³⁶ Rawita Gawroński F. Kozaczyzna Ukrainna... – S. 112.

Кремль—Чигирин. Бачачи, що співпраця спершу з царем, а згодом зі шведами та Ракоці не приносить сподіваних вигод, Б. Хмельницький за кілька місяців до смерті мусив наважитися на повернення під крило Яна Казимира³⁷. “Гадяцька угода, — писав Ф. Равіта-Гавронський, — розвинула ті автономістичні ідеї, які гніздилися вже в голові Хмельницького в дуже невиразній формі розмежування воеводств й козацького судочинства. У його помислах козацтво було ще окремою цілістю, непорушною у своїх ніби привілеях і звичаєвих правах, а ленна залежність на взір Валахії уявлялася йому замало не ідеалом”. Гадяцьку унію автор визнає за перше порозуміння, яке комплексно відбивало найважливіші потреби “народу руського”, надаючи йому привілеї, подібні до отриманих литовцями в 1569 р.: “Як і є тут неясності, котрі могли давати привід для різночитань (особливо щодо кордонів), але охоплена цілість національних інтересів: представництво, адміністрація, судівництво, шкільництво, церковні справи, військо і, врешті, спільна політика, спільне з Річчю Посполитою державне представництво і спільний сейм”. Причина поразки, за Ф. Равітою-Гавронським, полягала у відсутності “поза духівництвом настільки політично дозрілої інтелігенції, яка б розуміла важливість Гадяцького акту й користала з нього в інтересах національного розвитку. Та купка інтелігенції та військова старшина, яка зосереджувала у своїх руках провід руських справ, замість того, щоб бути чинником об’єднання, баламучена підкупом та інтригами Кремля, стала вихідним пунктом нових внутрішніх конфліктів і нових нещасть. Призводив до цього також неспокійний дух козацтва й козацької старшини, серед якої амбіції брали гору над національним інтересом”³⁸.

* * *

Якщо йдеться про дослідників, які порушували проблему Гадяча ще перед початком Першої світової війни, то варто згадати про праці Т. Корзона, М. Гавліка та О. Яблоновського.

Тадеуш Корзон у синтезі історії Польщі новочасної епохи присвятив козацькому питанню не так вже й багато місця. Що стосується Гадяча, то лише звернув увагу на те, що корені посилення в Україні пропольських настроїв після смерті Б. Хмельницького слід шукати “в різниці звичаїв, політичних понять, способі урядування, які уявилися під час поєднання великоросіян, вимуштруваних у суворій школі іванів грозних, з козаками, розніженими вольностями ляхів”³⁹.

³⁷ Там же. — С. 103–111.

³⁸ Там же. — С. 120.

³⁹ Korzon T. *Historia nowożytna*. — Kraków, 1903. — Т. II (od 1649 do 1788 roku). — С. 177–179.

Мечислав Гавлік займався ідеєю унії Речі Посполитої з Москвою й, очевидно, принагідно не міг оминати козацької проблеми⁴⁰. Його стаття не має нині наукової вартості, бо зіперта на вузьку джерельну базу й понад те наповнена помилками й неточностями. М. Гавлік багато місця присвятив описові московсько-козацьких антагонізмів, починаючи від 1654 р. На думку автора, вони були головною причиною затухання успіхів московської зброї після 1655 р. і змусили царя вдатися до посередництва цісаря Фердинанда III та розпочати в 1656 р. мирні переговори з Річчю Посполитою під Вільно⁴¹. Ситуація, яка склалася в Україні, була для М. Гавліка віддаленим тлом польсько-московських дипломатичних переговорів. Попри це, дослідник підкреслює, що “мир з козаками й елекція царя в Польщі навзаєм виключали одне одне”, а укладення Гадяцької угоди стало переломним пунктом у стосунках між двома державами. М. Гавлік також наголошує, що за допомогою козаків Ян Казимир прагнув переломати на свою користь хід війни зі східним сусідом. Дещо на маргінесі основної канви стверджує також, що проект замирення ситуації в Україні викликав занепокоєння і навіть обурення литовців, тим паче, що ще навесні 1658 р. Москва відновила військові дії на території Великого князівства й розбила під Верками відділи литовського польного гетьмана Вінцентія Госєвського⁴².

Проблемою Гадяцької унії також займався при підготовці синтези історії України Олександр Яблоновський. Дослідник педалював на суспільні різниці в козацькому середовищі між старшиною (“просякнута, попри все, шляхетськими ідеалами”) і черню, які паралізували спроби вирвати всю Україну з-під влади Олексія Михайловича. Тому підтримка, на яку міг розраховувати І. Виговський при реалізації своєї пропольської політики, була обмеженою. О. Яблоновський вважав незначними шанси на реалізацію унійних концепцій, але саму ідею Гадяцької угоди оцінив дуже позитивно, як “договір, який коли б міг увійти в життя, забезпечив би Східній Європі та Слов’янщині зовсім інше майбутнє порівняно з тим, яке їй доля приготувала фактично”⁴³.

* * *

Козацька тематика тішилася також великою зацікавленістю в польській історіографії міжвоєнної доби. Вже в 1920 р. Антоні Прохазка опубліковував

⁴⁰ Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII // *Kwartalnik Historyczny*. — 1909. — Т. XXIII. — З. 1–2.

⁴¹ Там же. — С. 80, 86.

⁴² Там же. — С. 101, 121–122.

⁴³ Jabłonowski A. *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. — Kraków, 1912. — С. 258–261.

результати своїх досліджень біографії І. Виговського⁴⁴. Ця праця, зіперта переважно на рукописи львівських і краківських архівів, була поділена на п'ять частин. Автор присвятив її вибраним подіям з життя гетьмана: обставинам трагічної смерті в 1664 р., діяльності в період між смертю Б. Хмельницького та укладенням Гадяцької унії, перебігу задніпровського походу гетьмана 1663–1664 рр., зрештою, родині І. Виговського. Головного творця Гадяцької унії А. Прохазка подає як типового представника шляхетського суспільства Польсько-Литовської держави, і передусім як вродженого політика, добре освіченого й талановитого. Головною метою його діяльності мало бути оберігання України від подальшого нищення у процесі військових дій, гарантування козакам панівних у Речі Посполитій вольностей та привілеїв, а також поширення в козацькому середовищі західноєвропейської культури, тобто польської⁴⁵.

За А. Прохазкою, від початку 1654 р. І. Виговський був постійним противником зміцнення в Україні московської влади й уже на початку 1657 р. мав торувати шлях до порозуміння з Яном Казимиром та до переговорів з Беньовським. Політику гетьмана щодо Речі Посполитої дослідник називає “подвійною грою, яку спершу не помітили й не зрозуміли ані поляки, ані тим паче литовці”, проте її виправдовують побоювання І. Виговського реакції Москви й козацької черні⁴⁶. Саму Гадяцьку унію А. Прохазка оцінював помірковано позитивно, не приховуючи, однак, що під час її реалізації було зроблено чимало помилок. Тому також підкреслює, що вона була “гарним задумом, але, видно, не була добре продуманою й наштотхнула на такого сильного ворога, як москаль, і через брак відповідних сил мусила занепасти”⁴⁷. Її значення автор часто порівнює з Городельською унією, бо подібно до того, як це відбувалося в 1413 р. у випадку з боярством, “засоби й плоди західної цивілізації” мали потрапити до козаків і руського народу⁴⁸.

Двома роками пізніше, в 1922 р., вийшла друком чергова важлива праця, в якій було порушено проблему Гадяцької унії. Йдеться про видану посмертно книгу видатного львівського історика Людвіка Кубалі (помер у 1918 р.), яка була останньою частиною його студій над історією війн Речі Посполитої 1648–1660 рр.⁴⁹. Ця монументальна монографія містить передусім надзвичай-

⁴⁴ Prochaska A. Wyhowski, twórca unii hadjackiej i jego rodzina... // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. – Lwów, 1920. – T. XLVI.

⁴⁵ Там же. – S. 31, 121, 209–221.

⁴⁶ Там же. – S. 32, 113–114.

⁴⁷ Там же. – S. 115–118.

⁴⁸ Там же. – S. 218–219.

⁴⁹ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 // *Szkice Historyczne*. – Lwów, 1922. – № 6.

но багато нової фактографії. Козацька проблема представлена в ній на широкому тлі з урахуванням як складної міжнародної ситуації, так і внутрішніх справ. Чи не першим Л. Кубалю звернув увагу на те, що, наважуючись у 1657 р. на поступки козакам, королева Людвіка-Марія мала намір у майбутньому використати їх для того, щоб посадити на трон французького кандидата і зміцнити центральну владу⁵⁰. У книзі на підставі солідного джерельного фундаменту докладно розглянута політична гра, яку І. Виговський вів з Москвою, поляками та шведами після смерті Б. Хмельницького. Л. Кубалю вважав, що рішення про поєднання з Польщею гетьман прийняв у січні 1658 р. Тоді І. Виговський вислав до Варшави львівського купця Т. Томкевича, який під час зустрічі по дорозі в Полонному з С. К. Беньовським переказав інформацію, що “Виговський вже вирішив укласти мир з Польщею і свою покірність королю засвідчує, а також готовність до замирення”⁵¹.

Ця місія започаткувала жваві контакти, які довели до підписання Гадяцької угоди. У своїй книжці Л. Кубалю докладно описав перебіг переговорів, які І. Виговський провадив у вересні в обозі під Гадячем не тільки з С. К. Беньовським, але й із московським послом Василем Кікіним⁵². Багато місця дослідник присвятив перебуванню козацького посольства у Варшаві під час сейму 1659 р. та переговорам з приводу ратифікації угоди, а також подав розлогий опис військових дій в Україні 1658–1660 рр.⁵³. Натомість автор небагато вніс новизни, якщо вести мову про інтерпретацію Гадяцького трактату. Лаконічно й дуже однобоко Л. Кубалю оцінював значення унії. Небагато уваги присвятив також помилкам, яких припустилася Річ Посполита й пропольськи налаштована частина козацтва під час спроб впровадити в життя гадяцькі ухвали. Зрештою, фактично всю вину за поразку цієї ідеї звалив на козаків, вважаючи, що ті “ані Князівства Руського, ані Гадяцької угоди не хотіли. Їхні підозри наростали, чулися скривдженими тим, що отримали, і тим, чого їм дати не хотіли. Поступки ні на що не здалися”. На думку Л. Кубалі, козаки ніколи “не були спроможні зрозуміти для себе значення угоди, не змогли оцінити значення гетьмана, потуга якого у випадку, коли б угода увійшла в силу, була грізна для Речі Посполитої і гарантувала їм усе, чого прагнули”. “Маючи міністрів сенаторського стану Князівства Руського, цивільних і військових несенаторських достойників, шість сенаторів, 18 послів, залежних від себе, й 30000 готового війська, не рахуючи 1000 в залогах і у

⁵⁰ Kubala L. Wojny duńskie ... – S. 62–63.

⁵¹ Там же. – S. 94, 102.

⁵² Там же. – S. 109–122.

⁵³ Там же. – S. 238–257, 379–413.

два-три рази більше, коли б захотів, – гетьман міг диктувати права Речі Посполитій й робити, що йому подобається, не оглядаючись на обов'язок впровадження шляхти до захоплених маєтків”, – обґрунтовував дослідник далі⁵⁴.

Під кінець 30-х рр. розлогу статтю, присвячену генезі та значенню Гадяцької унії, опублікував перфектний знавець козацької проблематики Владислав Томкевич⁵⁵. Щоправда, його праця має популярний характер, але широко використовує польську, українську та російську літературу предмета. Судження В. Томкевича, на відміну від положень Ф. Равіти-Гавронського й Л. Кубалі, виражені. Вже на самому початку статті В. Томкевич назвав Гадяцьку унію “найцікавішою спробою розв'язати козацько-українську проблему через давню Річ Посполиту Польську”. Додаючи, що унія не витримала випробовування часом, визнав відсутність підстав “не трактувати її як прояв політичної зрілості її творців, як концепцію, здатну намітити новий шлях для двох близьких народів”. Дослідник порівняв Гадяч з Конституцією 3 травня. Обидва акти практично не були втілені в життя, здорові наміри з'явилися в обох випадках дуже пізно й не були поціновані значною частиною суспільства, і, зрештою, були перекреслені зовнішніми чинниками, тобто Росією⁵⁶.

На відміну від своїх попередників, В. Томкевич дуже негативно оцінював політику Речі Посполитої стосовно українських земель. Підкреслював, що була можливість раніше розв'язати козацьку проблему на прийнятних для обох сторін умовах. Дії польської сторони напередодні 1648 р. оцінював як безпрограмові, зауважуючи, що з козаками “поступали... з такою самою непослідовністю, яка через пару століть пізніше буде неодноразово характеризувати наші починання щодо так званої руської чи української проблеми”. Називаючи численні помилки, яких припустилася Річ Посполита на своїх південно-східних територіях, В. Томкевич, однак, не оббiлював і козаків, не знаходячи в них ніякої “державотворчої” жилки, лише деструктивну⁵⁷.

Подаючи свою точку зору на генезу Гадяцької унії, дослідник багато місця присвятив характеристиці політики І. Виговського й оцінці постаті гетьмана. І хоча вважав його найздібнішим учнем Б. Хмельницького, але водночас зазначав, що гетьман “не мав ані виразної політичної програми, ані тієї популярності й поваги, якою тішився його попередник”. Називав І. Виговського “хамелеоном”, “політиком, готовим домовлятися з кожним і проти кожного”, що призвело до появи численних противників, конкурентів і заздрісників. Провідна ідея діяльності І. Виговського полягала не стільки в

тому, щоб знайти для козаків постійне місце в лоні Речі Посполитої, скільки в бажанні будь-якою ціною порвати з Москвою, яка прагнула ліквідувати рештки автономії України. В. Томкевич рахував, що через відсутність шансів на близьку співпрацю зі шведами спадкоємець Б. Хмельницького “найохочіше пішов би пліч-о-пліч з татарами, але згідно з польсько-татарською умовою хан не міг укладати союз з козаками без згоди Яна Казимира. Відтак гетьман мусив шукати підтримки в Речі Посполитої, і хоча усвідомлював, які випливають звідти вигоди, однак відразу ж рахувався з можливістю зрадити Польщу так, як тепер зраджував Москву”. І. Виговський також мусив брати до уваги панівні настрої серед старшини, де переважали полонофільські тенденції, а для більшості провідників через особисті та ідейні причини ближчим був польський устрій, ніж московський⁵⁸.

У підсумку своїх роздумів В. Томкевич назвав Гадяцьку унію “без сумніву великою ідеєю, яка виросла з духу найкращих традицій Ягеллонської Польщі”. Ця унія створювала триалістичну Річ Посполиту, а народ руський, який здобув власні уряди, військо й парламентське представництво, “отримав усі види на вдалий розвиток, на сторожі чого завжди міг стати гетьман, який мав потужну владу”. Значні вигоди від такого розв'язку мала б також, згідно з автором, вся держава: “Річ Посполита, позбуваючись давньої незагоєної рани, могла тепер скерувати всі сили в напрямку вирішення гарячої чорноморської проблеми, могла вирішально зміцнити свою перевагу на Сході Європи й відсунути московську потугу, яка зростала, в її давнє русло. Коли б Гадяцька унія не залишилася тільки документом тверезої політичної думки, а істотно увійшла в життя, тоді історія тієї частини Європи пішла б, поза сумнівом, по іншому шляху”, – дещо ідеалістично писав В. Томкевич⁵⁹.

Згідно з дослідником, головною причиною занепаду ідеї Гадяча були взаємні підозри її творців та невіра в успіх. Унію вважали за неминуче зло й перехідний стан, “після якого все повернеться до давньої форми”. Вище В. Томкевич оцінив дії польської сторони, яка, попри все, опинилася на висоті завдання й ратифікувала унійний акт, вносячи, однак, до нього непотрібні поправки, зле сприйняті партнерами. Могильниками унії автор визнав козаків, які не були готові сприйняти ідею державності: “Сп'янілі в хаосі війни, уявили собі, що хаос може бути постійним, що вони самі можуть завжди бути центром уваги в одвічному польсько-московським протистоянні”. Розкол України надвоє не зміг залатати І. Виговський, який, на думку В. Томкевича, думав перш за все про власні вигоди. Гетьман також не мав ані енергії, ані

⁵⁴ Tamże. – S. 253–254.

⁵⁵ Tomkiewicz W. Unia hadziacka // Sprawy Narodowościowe. – 1937. – R. XI. – № 1–2.

⁵⁶ Tamże. – S. 1.

⁵⁷ Tamże. – S. 2, 6.

⁵⁸ Tamże. – S. 9–13, 30–31.

⁵⁹ Tamże. – S. 29.

задуму протидіяти антагонізмам між старшиною і черню, які остаточно призвели до поразки його політики.

В. Томкевич також підкреслював, що Гадяцька угода була укладена або на ціле покоління пізніше, або щонайменше на рік раніше. Внаслідок війни зі шведами, яка тривала, Річ Посполита не могла залучити більших сил на східний фронт. Тому не надала достатньої військової підтримки І. Виговському та його прибічникам, що значною мірою спричинилося до її поразки⁶⁰.

* * *

Процеси, пов'язані з Гадяцькою унією, відбулися також на сторінках синтезу історії Польщі, написаних у міжвоєнний період. Перш за все слід згадати працю Владислава Конопчинського⁶¹. На думку цього тонкого знавця новочасної доби, після смерті Б. Хмельницького “козацтво, підняте його умінням та енергією на шпиль потужності й бажане тоді скрізь як союзник, швидко зійшло на рівень безголової стихії”. Щоб уникнути цього, козацька старшина вирішила розірвати зв'язки з царем й віддатися під опіку Речі Посполитої. Головну роль у тих діях В. Конопчинський приписує не І. Виговському (“амбітний тактик без стратегічної лінії в політиці”), а Юрію Немиричу. Саму унію дослідник подає як “розумний, справедливий компроміс, справу короля, королеви й небагатьох винятково передбачливих задумів”. Постанову Речі Посполитої – головний факт ратифікації трактату сеймом 12 травня 1659 р. – визнав доказом політичної зрілості. Натомість “значно слабше виступила на захист Гадяча Україна”. До цього призвели суспільні відмінності й антипольські настрої серед черні, яка не підтримала справи надань для старшини й повернення шляхти до своїх українських маєтків⁶².

* * *

Політичні зміни, які відбулися в Польщі в результаті Другої світової війни, призвели до того, що минуле південно-східних регіонів на певний час випало з орбіти дослідницьких зацікавлень, а судження, опубліковані істориками, на тему Гадяцької унії мало нагадували науковий дискурс⁶³.

⁶⁰ Там же. – С. 29–31.

⁶¹ *Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej*. – Kraków, 1936. – Wyd. I. Тут використано друге видання (opr. J. Dzięgielewski i M. Nagielski. – Warszawa, 1986. – Т. I–II).

⁶² Там же. – Т. II. – С. 27–28.

⁶³ Слід зазначити, що й повоєнні радянські історики не присвятили Гадяцькій унії жодної окремої праці, обмежуючись, як-от: М. Марченко чи Л. Абецдарський – короткими згадками в однозначному ідеологічному супроводі (угоду визнано перш за все “зрадницькою”) на сторінках синтетичних праць.

Прикладом марксистського підходу до цієї проблеми можуть бути погляди Казимира Піварського, автора розділу, присвяченого XVII ст. в монументальній “Історії Польщі”, виданій Польською Академією наук. Про мир з Москвою від 3 листопада 1656 р. дослідник писав, що він “внаслідок кресової політики польської магнатерії й територіальних претензій Москви, які заходили дуже далеко, не міг бути тривалим. Польські латифундисти не хотіли відмовлятися від своїх маєтків в Україні. Вони схилили на свій бік частину козацької старшини: багатих козаків, землевласників, між іншими шляхтича Івана Виговського, обраного після смерті Б. Хмельницького (6 VIII 1657) гетьманом. Він (Виговський. – К. Б.) уклав з Польщею угоду в Гадячі в 1658 р., яка розвивала Зборівську угоду”. Саму унію К. Піварський оцінив так: “Гадяцька угода, що означала розрив з Росією, не мала підтримки серед українських народних мас, які, подібно до рядового козацтва й навіть багатьох зі старшини, виступили проти неї”⁶⁴.

* * *

Через ситуацію, яка панувала в Польщі в 50-ті рр., гадяцька тематика неперівнянно частіше порушувалася еміграційною історіографією.

У зв'язку з 300-літтям укладення цього миру 7 червня 1958 р. доповідь на тему Гадяча виголосив у Лондоні Станіслав Кошцялковський. Текст його виступу, зіпертий головним чином на праці Ф. Равіти-Гавронського, Л. Кубалі, В. Конопчинського й В. Томкевича, був пізніше видрукуваний як стаття⁶⁵. Подібно до своїх попередників С. Кошцялковський вважав, що Гадяцька унія могла стати поворотним пунктом в історії Центрально-Східної Європи, “однією з найважливіших подій в нашій історії”. З жалем зазначив, що “реально була тільки нереалізованою спробою розв'язати дуже важливу та своєрідну козацьку проблему, спробою, яка не дала позитивних результатів й залишилася лише фактом, гідним пам'яті, і значення якого слід розглянути й усвідомити”⁶⁶.

Гадяцьку угоду С. Кошцялковський зарахував до нереалізованих проєктів Яна Казимира, якого вважав політиком-фантастом. Аналізуючи ставлення еліт Речі Посполитої до миру з козаками, шукав її прихильників передусім

⁶⁴ *Historia Polski* / pod red. H. Łowmiańskiego; opr. S. Arnold, B. Baranowski, J. A. Gierowski, S. Herbst, K. Lepszy, K. Piwarski, A. Wyczański, L. Żytkowicz i inni (wyd. I w 1958 r.). – Warszawa, 1965. – Wyd. IV. – Т. I. – Cz. II. – С. 685. Подібним чином Гадяцьку унію оцінює також Б. Барановський (*Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660, [w:] Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. – Warszawa, 1957. – Т. I. – С. 486–487).

⁶⁵ *Kościółkowski S. Uгода hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958...* – С. 11–40.

⁶⁶ Там же. – С. 11.

серед дигнітаріїв, які підтримували давню угодовську політику канцлера Єжі Оссолінського, а також серед “прогресивних русинів”. Набагато вище оцінював поставу Ю. Немирича, ніж І. Виговського. Останньому закидав лавірування та відсутність ширшої політичної думки. С. Кошцялковський зробив також детальний аналіз самого акта унії, докладно порівнюючи його з текстом Люблінської унії⁶⁷. Слідом за В. Томкевичем стверджував, що Гадяцьку угоду було укладено у винятково несприятливих зовнішніх обставинах. З одного боку – на рік, два і навіть три раніше, бо “перед кінцем війни зі Швецією”. З іншого – запізно, “по більш ніж десяти роках військових дій, ведених обома сторонами з нечуваною жорстокістю, з почуттям кривд, завданих противником, що перейшло в затяту ненависть, в бажання помститися супротивнику, з яким будь-яке поєднання для багатьох по обидва боки видавалося чимось взагалі неможливим, приниженням. З цієї причини чому ж не з’явилася хоча б на 10 чи 20 років раніше, ще перед згаданим страхітливим пролиттям крові, ще перед цією жахливою руїною душ, яка так дуже ускладнювала всілякі зв’язки братерства, угоди чи унії!”⁶⁸.

Кінцеву частину своєї статті С. Кошцялковський присвятив оглядові попередніх поглядів, які з тематики Гадяча презентували польська, українська та російська історіографії. Пишучи про ставлення до унії польських істориків, зазначив, що загалом трактують вони її позитивно, “як важливий і мудрий політичний експеримент доби співжиття народів; підносять його етичні вартості, відбите в ньому певною мірою подолання себе – своїх давніх упереджень та ненависті – й щиро вболівають, що був він тільки експериментом, який не втілювався в життя”⁶⁹.

Дуже позитивно також оцінив угоду в дотичній статті Стефан Менкарський, пишучи, що “після невдалої спроби Жолкевського укласти унію з Москвою під короною Вазів, це була велика й, додаймо, набагато природніша ініціатива цивілізаційного упорядкування Східної Європи і вмонтування її назавжди до світу західної культури”. Автор подав угоду як історичний факт, започаткований “у дусі мудрості, справедливості й політичної передбачливості”⁷⁰.

У 1959 р. в Лондоні було видано дві чергові публікації на тематику Гадяча. Автор першої з них Валер’ян Квятковський у своїй науково-популярній статті спирався переважно на твердження Ф. Равіти-Гавронського⁷¹. Головною темою

⁶⁷ Tamże. – S. 12–29.

⁶⁸ Tamże. – S. 31.

⁶⁹ Tamże. – S. 33–38.

⁷⁰ Mękowski S. Hadziacz – światło w Ruinie (1658–1659) // Orzeł Biały. – 1958. – № 38.

⁷¹ Kwiatkowski W. Unia hadziacka źródłem do zgłębienia psychiki dwóch narodów: polskiego i ukraińskiego // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. – T. I. – S. 99.

цього шкідця є аналіз характерів польського й руського народів, на підставі якого автор пробував довести, що значна подібність між обома націями була джерелом постійних антагонізмів і конфліктів. Найкращим в історії проявом взаємної співпраці визнав Гадяцьку угоду: “В Гадяцькій унії, – можна ризикнути стверджувати, – проявилися і ніби згрупувалися в найкращій своїй концентрації ці спільні польсько-козацькі риси, й хороші, й погані заразом, про які йшлося вище: і рух до культури з вірою в її відроджувальну силу, й емоційний, попри увесь підхід до справи”⁷², – обґрунтовував дослідник.

Щоправда, невдовзі ідея тісної польсько-козацької унії занепала, але В. Квятковський вважав, що вона жила далі в пам’яті поколінь. Прикладів на підтвердження своєї тези шукав у політиці І. Мазепи, П. Орлика чи також С. Петлюри, а ще у співпраці польського й українського народних рухів в ХІХ–ХХ ст. “Все, чим інші хочуть затемнити й применшити історичне (!) значення Гадяцької унії, є в моїх очах швидше доказом її значущості. Вона мусила бути світлим променем сонця на шляху подальшого історичного розвитку, бо невдовзі після її вигасання запанував у думках такий морок, а в діях такий небачений ніколи ані до, ані пізніше хаос”, – писав В. Квятковський, доходячи навіть до твердження, що ця угода була першозразком для Британської спільноти народів⁷³.

Таку саму ентузіастичну візію Гадяча запропонував у популярному нарисі історії України Владислав Велгорський: “Той проект, впроваджений в життя на якісь десять років раніше, міг би відвернути поразку козацьких війн, які принесли фізичну “руїну” краю та розпалювання пристрастей по обидва боки. Як судять деякі історики, така вчасно реалізована програма напевно змінила б напрямок історичного розвитку в цій частині Європи”⁷⁴.

Дуже позитивно Гадяцьку унію, як вирішення “загалом набагато корисніше для козаків і для русинів, ніж їхня підлеглисть Москві”, оцінив інший історик, який залишився в еміграції, Оскар Галецький, водночас вболіваючи, що “угода в атмосфері недовіри не могла увійти в життя”⁷⁵.

У 1960 р. у Великобританії побачила світ чергова значуща праця, у якій порушувалися питання польсько-козацьких стосунків після смерті Б. Хмельницького. Це була біографія Ю. Немирича пера Станіслава Кота, видатного історика культури, ідеології, а також політичних доктрин ХVІ–ХVІІ ст.⁷⁶.

⁷² Tamże. – S. 111.

⁷³ Tamże. – S. 115–123.

⁷⁴ Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. – T. I. – S. 55. Див. також характеристику статей угоди (S. 56–59).

⁷⁵ Halecki O. Historia Polski. – Londyn, 1958. – S. 152.

⁷⁶ Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej // Instytut Literacki. – Paryż, 1960.

Діяльність Ю. Немирича, одного з творців Гадяцької угоди, цікавила польських істориків вже набагато раніше, а перший спеціальний шкід з'явився на початку другої половини XIX ст. й належав Єжі Лукашевичу. Дослідник трактував постать київського підкоморія дуже негативно. Називав його зрадником, "який, заприсягшись з ворогами на згубу власній вітчизні, служив їм рукою й головою, сподіваючись з їхньою допомогою наситити власну пиху шляхом посідання найвищих посад в краю". Переміну віри з аріанської на православ'я, а також залучення до справи унії з Річчю Посполитою Є. Лукашевич пояснював кон'юктурництвом Ю. Немирича, бажанням уникнути вигнання з краю після ухвали сейму 1658 р., а також побоюванням втратити величезні маєтки в Україні⁷⁷. З цими твердженнями, вважаючи їх цілковито несправедливими, не погодився С. Кот. На його думку, поставу Ю. Немирича слід оцінювати перш за все крізь призму його походження й почуття "національної свідомості", а київський підкоморій завжди вважав себе не поляком, а українцем-русином. С. Кот визнав Ю. Немирича справжнім автором проекту Гадяцької унії та її інтелектуальним творцем, а також натхненником багатьох пунктів тексту, укладеного в Гадячі⁷⁸. Писав також про те, що Ю. Немирич розвинув "сміливу концепцію створення автономного Князівства Руського й формування його стосунків до Речі Посполитої на засадах федерації як третього члена біля Корони та Литви". Зазначив, однак, що "навіть найбільше заприязнені з ним (Ю. Немиричем. – К. Б.) і найрозумніші мужі стану в Короні, вважали цю концепцію перебільшенням, навіть фантастичною". Попри це загальна оцінка Ю. Немирича була однозначно позитивною. С. Кот переконує, що тільки той, як людина "широких горизонтів, високої освіти та обізнаності з міжнародними стосунками", міг втримати у своїх руках кермо "нового державного утвору", тобто Князівства Руського. Натомість трагічна смерть київського підкоморія стала, на думку дослідника, однією з головних причин поразки всього проекту⁷⁹.

Саму Гадяцьку унію С. Кот назвав "найширшою концепцією, яку знаємо в історії взаємовідносин цих двох народів. Створювала вона українську державу в рамках польсько-литовської спільноти й мала забезпечити руському

⁷⁷ *Łukaszewicz J. Jerzy Niemirycz, podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki. Przyczynek do historyi panowania Jana Kazimierza // Biblioteka Warszawska. – 1860. – Т. II. – С. 355.*

⁷⁸ *Kot S. Jerzy Niemirycz... – С. 8–9, 40, 50.* Слід зазначити, що дуже позитивний образ Ю. Немирича подав також у своїй праці український еміграційний історик М. Брик, єдиний в українській історіографії, хто спеціально займався політичною діяльністю київського підкоморія (*Брик М. Єжі Немирич на тлі історії України. – Losser, 1974*).

⁷⁹ *Kot S. Jerzy Niemirycz... – С. 39, 43–44.*

елементу (як в ті часи він називався на противагу московському), його мові й культурі вільне державне існування на розлогій території. Ця концепція, якби могла бути реалізована, змінила б долю Східної Європи, стримуючи експансію Росії як в бік Чорного моря, так і в бік Балтики; не доходячи до Дніпра, Росія ніколи б не дісталася Вісли. Концепція Гадяцької угоди, започаткована серед різни й ненависті, була перемогою почуття польсько-українського братерства з погляду расового й культурного, а також у зв'язку з культурою Заходу". Поза смертю Ю. Немирича причин поразки унії С. Кот шукав у військовій слабкості Польсько-Литовської держави, а також в "анархічній недовірі України своїй владі, репрезентованій І. Виговським"⁸⁰. Вкотре серед дослідників підкреслював, що намір утворити Князівство Руське з'явився під погану пору: "Шкода, хоча виник у мудрих головах, з'явився він в момент, коли по обидва боки ще не розійшлася нагромаджена ворожість та недовіра й коли обидві сторони, які домовлялися, не мали вільних рук до його реалізації. Польща далі мала в краї шведські війська, Україна – московські, а половина козацтва була охоплена бунтом"⁸¹.

* * *

Однобока й некритична оцінка постаті Ю. Немирича викликала численні полемічні голоси, і не тільки в польській історіографії. З поглядами С. Кота не погодився у своїй рецензії на його працю Януш Тазбір і подав ліпше скомпоновану візію діяльності київського підкоморія⁸².

У наступні десятиліття Я. Тазбір ще кілька разів повертався до цієї теми⁸³. Остаточні результати своїх досліджень, за винятком аналізу низки нових джерел з польських та закордонних архівів, дослідник подав у статті, опублікованій у 1984 р.⁸⁴ Аналізуючи мотиви, які рухали Ю. Немиричем, Я. Тазбір педалював на релігійні чинники, головні на відсутність толеранції до аріан, яка загороджувала майбутньому творцеві Гадяцької унії дорогу до найвищих посад у державі й призвела до переслідувань його⁸⁵. Тому Ю. Немирич вже в 1648 р. належав до прибічників вибору на польський трон

⁸⁰ *Tamże. – С. 7.*

⁸¹ *Tamże. – С. 43.*

⁸² *Tazbir J. Prawdziwe oblicze Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. – 1960. – Т. LI. – З. 4. – С. 721–726.*

⁸³ Див. біографію Ю. Немирича, яка належить Я. Тазбору (*Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa, 1977. – Т. XXIII*).

⁸⁴ *Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. – 1984. – Т. LXXV. – З. 1. – С. 23–36.*

⁸⁵ *Tamże. – С. 24–25.*

протестанта, князів семигородських з роду Ракоці, а в 1655 р. перейшов до обозу Кароля Густава. Найважливішою причиною політичного вибору київського підкоморія, особливо в роки Потопу, Я. Тазбір визнав, однак, бажання повернути собі величезні маєтки в Україні. “Мусило, проте, спливити мало не десять років від початку повстання Б. Хмельницького, поки київський підкоморій переконувався, як маловірогідні надії на повернення тих земель Речі Посполитій”. Саме тоді Ю. Немирич наважився поставити на козацьку карту. Я. Тазбір вважав, що ця подія відбулася під кінець червня 1657 р.⁸⁶

Подібно до С. Кота, Я. Тазбір твердить, що київський підкоморій був головним творцем концепції утворення автономного Князівства Руського, яке мало бути сконфедероване з рештою членів Речі Посполитої на взір Нідерландів чи Швейцарії (“яке з Литвою і Корonoю мала з’єднувати лише особа монарха, спільний сейм і зовнішня політика”)⁸⁷.

На думку дослідника, Ю. Немирича слід завжди розглядати як контроверсійну постать. Хоча “його політична та конфесійна біографія є доволі добре знаною”, але “мотиви, якими він керувався, ще не цілком з’ясовані”, й наразі не можемо чітко сказати “наскільки чувся Русин, зв’язаним з рідною Україною, а якою мірою його перехід на православ’я був щирим, чи завжди ним рухала пам’ять про розлогі латифундії?”. Я. Тазбір ставить також чергове істотне питання, на яке надалі не можемо дати однозначної відповіді, чи Ю. Немирич керувався тільки особистими амбіціями та бажанням зробити кар’єру, чи з огляду на розпачливий стан держави хотів перш за все рятувати свою українську вітчизну, створюючи “укохане велике Князівство Руське”.

Саму Гадяцьку унію дослідник оцінював швидше скептично, називаючи її “будівлею на піску”. Як запізнiла щонайменше на 20 років, вона не могла викликати підтримку в суспільства, яке бачило в ній “чергову спробу повернення в Україну “панських урядів”. Наслідком цього був вибух влітку 1659 р. повстання Цюцюри й Золотаренка, й після несповна рік гадяцька ідея перетворилася в руїну”⁸⁸.

* * *

Розвиток досліджень з історії козацтва в повоєнній польській історіографії пов’язаний перш за все з іменем Збігнева Вуйцика. Цей дослідник багаторазово упродовж останніх 50-ти років займався проблемою Гадяцької унії. Виразно помітну еволюцію його поглядів варто тлумачити не тільки появою доступу до нових архіваліїв, але й змінами політичної ситуації. Впер-

⁸⁶ Там же. – С. 31.

⁸⁷ Там же. – С. 32–33. Початок переговорів з козаками Я. Тазбір датує кінцем 1657 р.

⁸⁸ Там же. – С. 35–36.

ше пишучи про Гадяцьку унію ще в 50-х рр. XX ст., З. Вуйчик, згідно з духом епохи, зазначав, що головним мотивом поступок козакам було прагнення польських феодалів (тобто магнатерії) до поновного підпорядкування України. Згадуючи про політичні плани І. Виговського, дослідник визнав, що вони зіштовхнулися з “рішучим опором широких кіл народних мас, які в значній більшості не хотіли ані порозуміння з Річчю Посполитою, ані з Кримським ханатом”.

Гадяцька угода була оцінена однозначно негативно (“це був акт, з точки зору інтересів магнатерії, дуже спізнений, а з погляду на тогочасну внутрішню ситуацію в Україні й на панівні там настрої – Гадяцька унія не може бути визнана за щось більше, ніж мертвий паперовий документ”). На думку дослідника, він занапастив шанс на близьку польсько-московську співпрацю, започатковану Віленською угодою від 3 грудня 1656 р., призвів до поновлення військових дій і не приніс користі жодній зі сторін. Більше того, Річ Посполита втратила важливого союзника у війні зі Швецією й, шукаючи нових союзників, мусила піти на поступки Бранденбургу. Наслідком помилкової східної політики стали згодом велявсько-бидгощські переговори й зростання потуги Гогенцоллерів⁸⁹.

Свої думки З. Вуйчик дещо змодифікував і злагіднив у своїй черговій праці, опублікованій через два роки. Досліджуючи генезу Гадяча, цим разом набагато менше оперував “класовими чинниками”, натомість звернув значну увагу на те, що в 1658 р. велика частина козаків підтримувала політику І. Виговського. Власиво унію дослідник оцінював уже як “акт великого політичного розуму з боку керівних польських чинників”, підкреслював, що у випадку її реалізації можна було б “розв’язати засадничу державну проблему й інакше покерувати долями двох народів: польського й українського”. На думку З. Вуйцика, на жаль, ця концепція дуже спізнилася: “Ненависть до урядів шляхетсько-магнатської Речі Посполитої була в Україні надзвичайно сильною, щоб ідея міцного миру, ба, навіть тільки покращеного співжиття з Польщею, мала якісь реальні шанси на життя”. “У кінцевому результаті, – завершував дослідник, – Гадяцька унія не тільки не зробила історичної кар’єри Ягеллонської унії, а навпаки, залишилася тільки мертвим паперовим документом”⁹⁰.

Цю думку З. Вуйчик повторив також у популярній синтезі історії козацтва. З одного боку, писав, що “з польського пункту бачення унія була справою великого політичного розуму”, але з іншого – вчергове зазначив, що не

⁸⁹ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т. I. – С. 374–377.

⁹⁰ *Tenże.* Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – С. 33–34.

було шансів на її впровадження в життя, бо “політику визиску й утиску, яку вела шляхта й польська магнатурія в Україні понад три чверті століття, не можна було перекреслити одним актом”⁹¹.

Згадана книга мала на меті передовсім укорінити в широких суспільних колах офіційну інтерпретацію історії польсько-українських стосунків XVII ст. Тому на противагу попередньо обговореній стисло науковій монографії, яка відзначалася високим рівнем, у цій праці не бракувало політизованих оцінок, типових для польської історіографії того періоду. Пишучи про політику стосовно козацтва, З. Вуйцик, правда, слушно зауважує, що “тоді Польщі бракувало ширшої політичної думки” з приводу розв’язання цієї проблеми, але водночас виносить вирок, що “шляхта керувалася винятково класовим егоїзмом”, а “потім в Україні вибухнула велика визвольна війна й таке зростання ненависті до польської влади, що гадяцька справа в 1658 р. вже не мала жодного шансу на те, щоб стати початком нової епохи в польсько-українських стосунках”. Цього разу для З. Вуйцика прибічники Польщі серед козацької старшини вже “були відособлені й оточені ворогами”, а творців унії “почали вважати зрадниками, які запродали край навзамін за надання їй королівські привілеї”⁹².

Натомість науково виважену оцінку Гадяча З. Вуйцик представив у своїх пізніших працях. Політику С. К. Бенковського вже не подавав як нещадну й цинічну гру, визнав її за “приклад прекрасної політичної й дипломатичної роботи, позбавленої при цьому – ясна річ – усіляких докорів сумління”. Пишучи, що “цей надзвичайно важливий політичний акт”, чи також “великий історичний момент” був запізним (З. Вуйцик вважав, що його слід було укласти в 1638 р.), а пристрасті, протилежні інтереси й опір по обидва боки не дозволили впровадити Гадяцьку унію в життя. Одночасно вчений зауважив, що крім внутрішніх проблем, до поразки ідеї не меншою мірою призвів вплив зовнішніх чинників, перш за все протидія з боку Москви⁹³.

У повосенній польській історіографії до 1989 р. Гадяцькою унією займалася також низка інших дослідників новочасної доби. Багато місця присвятили цим подіям першорядні знавці історії козацтва В. Маєвський, Я. Перденя. Цікаві спостереження помістили до своїх праць А. Вичанський, Т. Василевський, В. Серчик, Л. Подгородецький, Ю. Геровський.

⁹¹ *Tenże*. Dzieje Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968. – S. 216.

⁹² *Tamże*. – S. 209–218.

⁹³ *Wójcik Z.* Historia dyplomacji polskiej / Opr. J. A. Gierowski, J. Michalski, H. Wisner, Z. Wójcik (pod red. Z. Wójcika). – Warszawa, 1982. – Т. II (1572–1795). – S. 213–214; *Tenże*. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – S. 127–128.

Головну причину поразки Гадяцької угоди Веслав Маєвський шукав у суспільних чинниках. Хоча, на думку дослідника, мир давав “козацькій Україні навіть більшу самостійність, ніж двом іншим складовим частинам Речі Посполитої”, однак це не гарантувало збереження нового устрою, який склався на тих землях після 1648 р. “Шляхта мала повернутися до своїх маєтків, що означало згоду на ліквідацію непокозаченого вільного селянства, згоду на його повернення в підданство. Одночасно це створювало загрозу для землі, якою володіли козаки в приватних маєтностях, чи принаймні якусь невпевність у цій справі. До цього ще долучилося побоювання, що козацька старшина перетвориться на шляхту”, – зазначав В. Маєвський. Тому нічого дивного, що загроза повернення під владу Речі Посполитої гвалтовно збурила маси, які, діючи в інтересах Росії, позбавили І. Виговського булави⁹⁴.

В. Маєвський також підкреслював, що різне ставлення до унії людності Лівобережжя впливало не тільки з поглядів старшини по обидва боки Дніпра, а також із постави нижчих суспільних верств. Причин такого стану речей дослідник дошукується в суспільних поділах. На Правобережжі перед 1648 р. було розташовано п’ять з шести старих реєстрових полків (на Лівобережжі тільки Переяславський полк). Колишні їхні вояки (В. Маєвський називає їх “старими козаками”) значно краще від мешканців Лівобережжя дивилися на давню співпрацю з поляками. Власне в Речі Посполитій, а не в Москві бачили гаранта збереження свого майнового стану й суспільних стосунків, а також захисника перед народними масами. Гадяцьку унію підтримувало й чисельніше на Правобережжі багате міщанство, й значна частина православного духовництва на чолі з митрополитом Діонісієм Балабаном, яка противилася визнанню зверхності московського патріархату⁹⁵.

Найпроникливіший у польській історіографії аналіз доби Руїни подав Ян Перденя у своїй праці, виданій через 30 років після смерті автора⁹⁶. Попри те, що минув час, його зіперті на широку джерельну базу твердження переважно зберігають наукову вартість. Досліджуючи причини розриву Правобережної України з Москвою, Я. Перденя підкреслював, що старшина, яка підтримувала І. Виговського (серед інших і Петро Дорошенко), крім того, що

⁹⁴ *Majewski W.* Struktura społeczna a orientacje polityczne na Ukrainie Prawobrzeżnej (1659–1662) // *Rocznik Przemyski*. – Kraków, 1967. – Т. XI. – S. 106–108.

⁹⁵ *Tamże*. – S. 116–126. В українській та російській історіографії дослідження суспільної структури козацтва та її вплив на політичні симпатії різних суспільних верств має набагато довшу традицію. Започаткували студії ще О. Лазаревський, В. Барвінський, І. Розенфельд. Продовжили, передовсім, М. Ткаченко, В. Легкий, В. Борисенко, В. Степанков, В. Смолий, В. Щербак, В. Горобець, О. Гуржій.

⁹⁶ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.

мала тісні родинні та економічні зв'язки з Річчю Посполитою, “була... просякнута польським державним і суспільним устроєм, прагнула здобути більшу самостійність і навіть державну незалежність, правну рівність зі шляхетським станом, тому не бажала перетворитися з часом у безправних і позбавлених голосу царських підданих”⁹⁷. Автор неодноразово писав про суспільний поділ у козацькому середовищі. Коли полонофільська “група можних” хотіла втримати й зміцнити позицію, здобуту в 1648 р., то “поспільство й козацька чернь, завжди визискувана можними, шукала покращення своєї долі в царській опіці й бачила порятунк в російському війську, в його чільниках і воеводах”. Цей дисонанс швидко призвів до розколу України на два ворожі табори й до внутрішньої міжусобиці – найперше до повстання М. Пушкаря, пізніше до безпорядків літа 1659 р. У наслідку І. Виговський був відсторонений від влади і “скінчило своє життя й Князівство Руське”⁹⁸.

Оцінюючи саму Гадяцьку унію, Я. Перденя сумнівався, чи цей проект був реальним. Дослідник вважав, що ідея не мала достатньої підтримки серед козаків, але бракувало також розуміння її в Речі Посполитій. Вже на сеймі 1659 р. шляхта зреклася багатьох обіцянок, взятих С. К. Беньовським, бо “не задовольняло її утворення самостійного організму, та ще й без гарантії незворотного поєднання його з Річчю Посполитою”. Не погоджуючись на утворення Речі Посполитої “трьох народів”, брали до уваги винятково визнання за козаками широкої автономії. “Іншій стороні, – як пише Я. Перденя, – тоді цього вже не вистачало”⁹⁹.

Дуже критично впровадження в життя концепції триалістичної Речі Посполитої оцінював Анджей Вичанський. На його думку, вона була цілковито нереалістичною й тільки спровокувала вибух нового козацького повстання та відновлення війни з Москвою¹⁰⁰.

Багато місця Гадяцькій унії та польсько-козацьким переговорам, наповненим “духом толерантності й порозуміння”, присвятив на маргінесі своїх студій над біографією Яна Казимира Тадеуш Василевський. Позитивно оцінюючи прагнення врегулювати українську проблему на компромісних умовах, дослідник особливо відзначив роль самого монарха в укладенні угоди, яка поставила “народ руський на одну дошку з польським і литовським”¹⁰¹.

⁹⁷ Tamże. – S. 18.

⁹⁸ Tamże. – S. 21–41.

⁹⁹ Tamże. – S. 467.

¹⁰⁰ Wyczański A. Polska – Rzeczą Pospolitą szlachecką 1454–1764. – Warszawa, 1965. – S. 348.

¹⁰¹ Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984. – S. 216–218; Tenże. Jan Kazimierz. – Warszawa, 1985. – S. 49–50.

Дуже критично оцінював унію в популярному шкіці, присвяченому історії України, Лешек Подгородецький. Згідно з дослідником, вона, правда, була справою “добре задуманою, але принаймні на кілька десятиліть спізненою” й укладеною в ситуації, коли “український люд не хоче повертатися під владу польських панів”. “Вже пролилося дуже велике море крові, вжеросло багато взаємної ненависті, щоб Гадяцька унія могла увійти в життя”, – писав Л. Подгородецький¹⁰². Ці погляди поділяв автор монументальної синтези історії України Владислав Серчик. Хоча й погоджувався він, що Гадяцька унія “була... найважливішим, найкраще сформульованим правовим актом, підписаним представниками Речі Посполитої, в якому козацькі постулати найкраще враховувалися”, але потім слідом за З. Вуйциком бідкався, що ця угода “п’ятдесят років раніше, та навіть ще на початку повстання Хмельницького могла стати основою для тривалого врегулювання взаємних стосунків, нині ж була тільки результатом сприятливої політичної кон’юнктури чи також швидше результатом вичерпання обох партнерів. У 1658 р. був тільки двосторонній компроміс, загалом приречений на коротке життя”¹⁰³. На думку В. Серчика, І. Виговський від самого початку був самотнім у своїх діях. Його поразку великою мірою спричинили зміни, впроваджені до Гадяцької угоди на сеймі 1658 р., бо в наслідку “почали відвертатися від нього навіть найближчі соратники”. Гадяцьку концепцію остаточно похоронили бунт на Запорозжі та на Лівобережжі, а також московська інтервенція (попри видатну перемогу І. Виговського під Конотопом)¹⁰⁴.

* * *

Проблематика Гадяцької унії відбилася також на сторінках підручників з історії Польщі, написаних у 70–80-ті рр. ХХ ст. Найширше про неї писав Юзеф Геровський. Дослідник зазначав, що ціною активізації східної політики були поступки на користь Швеції та Бранденбургу. Угоду з козаками, яка мала відкрити новий етап у взаємостосунках, визнав спізнілою, бо в Польщі допіру “невчасно зрозуміли помилки давньої політики” й гору взяла угодова партія. Швидко, однак, з’ясувалося, що “угода з Польщею не має достатньої підтримки серед загалу “Князівства Руського”. Щоправда, за допомогою польських і татарських військ І. Виговський зумів розбити російську армію під Конотопом, але не стримав виступу черні. Загинув закатований Ю. Немирич. І. Виговський мусив зректися булави, а його наступник Юрась Хмель-

¹⁰² Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa, 1976. – Т. II. – S. 297–300.

¹⁰³ Serczyk W. A. Historia Ukrainy. – Warszawa, 1979. – S. 152–153.

¹⁰⁴ Tamże. – S. 154–155; Tenże. Hadziacz 1658 // Kontrasty. – 1986. – R. XIX. – № 3.

ницький, Богданів син, уклав Переяславську угоду. Справа панування над Україною мала вирішитися силою зброї¹⁰⁵.

Коротко висвітлювали унію та її генезу автори інших підручників з історії Польщі: Генрик Самсонович, Януш Тазбір, Владислав Чаплінський, Єжі Топольський. Г. Самсонович зупинився фактично лише на переліку її найважливіших пунктів, натомість Я. Тазбір ще додав, що угода “приходила на двадцять років пізніше, тому була підтримана лише частиною козацької старшини. Більшість уже втратила віру в добрі наміри Польщі, українське селянство, не без рації, бачило в Гадяцькій угоді нову спробу відновлення державної системи на цій землі”¹⁰⁶. Подібної точки зору дотримувався В. Чаплінський¹⁰⁷. Дуже лаконічно потрактував проблему Є. Топольський, згадуючи лише, що “Гадяцька угода, яка означала в той час програму домінації над Україною, не була підтримана українським суспільством. І. Виговський мусив поступитися, а козацтво знову з’єдналося з Росією (1659)”¹⁰⁸.

* * *

Системні зміни, які відбулися в Центрально-Східній Європі в 1989–1991 рр., створили сприятливі умови для розвитку досліджень з історії козацтва. Відсутність цензури, а також політичних бар’єрів, можливість користатися з досі недоступних архіваліїв, локалізованих на території колишнього Радянського Союзу, посприяли тому, що упродовж останніх кільканадцяти років у польській історіографії з’явилася низка праць, у яких, крім іншого, представлений новий пункт бачення проблем, пов’язаних з Гадячем. Ці дослідження проводилися одночасно, а часто й у співпраці з українськими істориками, яка, щоправда, не призвела до з’ясування усіх розбіжностей, проте значно просунула вперед дискусії над ними.

На хвилі національного відродження, пов’язаного з відновленням в 1991 р. незалежності України й тенденціями до пошуку коренів власної державності, події навколо укладення Гадяцької угоди тішилися серед українських істориків неослабною популярністю. Варто зазначити, що більшість дослідників на чолі з Ю. Мициком визнала гадяцьку ідею (у варіанті з вересня 1658 р.) хоч у тогочасних

¹⁰⁵ Gierowski J. A. Historia Polski 1505–1764. – Warszawa, 1984. – S. 237–238.

¹⁰⁶ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. – Warszawa, 1973. – S. 229; Zarys historii Polski / Opr. T. Manteuffel, J. Dowiat, S. Trawkowski, A. Wyczański, J. Tazbir, E. Rostworowski, W. Zajewski, J. Leskiewiczowa, K. Groniowski, M. M. Drozdowski, E. Duraczyński, F. Ryszka (pod red. J. Tazbira). – Warszawa, 1980. – S. 267–268.

¹⁰⁷ Czapliński W. Zarys dziejów Polski do roku 1864. – Kraków, 1985. – S. 289.

¹⁰⁸ Dzieje Polski / Opr. J. Żak, B. Miśkiewicz, A. Gąsiorowski, J. Topolski, J. Wąsicki, L. Trzeciakowski, A. Czubiński (pod red. J. Topolskiego). – Warszawa, 1975. – S. 329.

обставинах й утопічною, але єдино можливою і прийнятною для обох сторін концепцією створення спільної держави й міцного польсько-українського союзу¹⁰⁹. Це був важливий крок на шляху до мети, яку визначив собі І. Виговський, тобто до утвердження автономії, а в майбутньому до здобуття для України незалежності. Крім того, обмежувальна політика Московії не залишала наступнику Б. Хмельницького жодної іншої альтернативи. Козацька держава могла лише або скочуватися з позиції рівноправного союзника царя до однієї з провінцій імперії Романових, або боронити свою суверенність у союзі з Річчю Посполитою та Кримським ханатом. У фіаско унії українські дослідники звинувачували, передовсім, польську сторону, яка ніколи щиро не хотіла підтримати емансипаційних прагнень козаків і вже при ратифікації акта сеймом впроваджувала далекосяжні зміни, а потім не надала І. Виговському достатньої військової допомоги. Це призвело до поразки всієї ідеї, краху гетьмана й дало початок в Україні періоду Руїни.

Такі погляди часто нагтовхувалися на критику польських дослідників, які протягом останніх двох декад зосередилися на дослідженні інших аспектів Гадяча. Перегляд найновішої літератури варто розпочати зі статті вроцлавського історика Марка Шваби¹¹⁰. Вона є цікавим дослідженням і, маємо надію, також інспірацією подальших поглиблених досліджень проблеми ставлення суспільства до концепції “політичної перебудови польсько-литовської Речі Посполитої шляхетської в триалістичну державу з визнанням Великого князівства Руського третьою рівноправною провінцією”. Як впливає зі студій М. Шваби, ставлення Литви та її мешканців до укладеного Беньовським миру з козаками було зумовлене перш за все катастрофічним станом під ту пору Литви. Бо ж з 1654–1655 рр. переважна більшість території Великого князівства Литовського перебувала під окупацією Москви, а його мешканці мислили перш за все про якнайшвидше закінчення війни з царем й “висловилися в 1656 р. за мир з Росією та елекцію царя на польський трон”. Тільки таке розв’язання давало їм у тогочасній ситуації надію на повернення втрачених земель. Тому немає нічого дивного в тому, що політичні еліти Великого князівства Литовського (з канцлером Кшиштофом Пачем і великим гетьманом Павлом Яном Сапегою на чолі) з великою недовірою сприйняли підписання миру з І. Виговським, побоюючись, що це суттєво віддалить закінчення конфлікту з Москвою¹¹¹.

¹⁰⁹ Передусім: Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних реалій: Pro et contra // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1999. – Т. ССХХVIII. – С. 95–116; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 43–45; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – Київ, 1998. – С. 305–323.

¹¹⁰ Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku // Studia Wschodnie. Prace Historyczne / Pod red. K. Matwijowskiego i R. Żerelika. – Wrocław, 1993. – Т. II.

¹¹¹ Там же. – С. 33–35.

М. Шваба також вважає, що дбаючи головню про власні інтереси, литовці не ставили собі навіть питання, яке місце має посісти козацтво в структурах держави, й не розуміли сенсу триалістичної концепції Речі Посполитої. Тому під час сейму 1659 р. литовські сенатори й посли “шукали приводу зірвати Гадяцьку унію”. Вони також рахували, що угода ламає статті Люблінської унії, коли “фаворизує збунтованих козаків без їхніх гарантій дотриматися угоди”, даючи їм упривілейовану позицію в Речі Посполитій. “Протести литовців проти Гадяцької унії, – писав, підсумовуючи, М. Шваба, – були не тільки проявом політичного консерватизму, а й інакше, ніж у Короні, інтерпретованих концепцій зовнішньої політики держави. За ситуації безпосередньої загрози з боку Москви та Швеції в Литві боялися, що представники Корони, укладаючи мир з козаками, прагнуть перш за все відновити впливи в Україні, що наражає Річ Посполиту на війну з Росією. Литовці тонко відчували наслідки війни зі східним сусідом і вважали, що муситимуть заплатити завищеної ціну за схвалення концепції угоди з козаками”¹¹².

Цікавий аналіз Гадяцької унії на тлі попередніх угод, укладених Польсько-Литовською державою з козаками, подав Януш Качмарчик¹¹³. Дослідник слушно зауважив, що неможливо обґрунтувати тезу З. Вуйцика стосовно того, що мир на тих самих умовах, як у Гадячі, мав бути укладений 20 років раніше (у 1638 р.). “Тільки переможена й упокорена Річ Посполита, тільки посли, які зрозуміли, якою потугою є козаки, й на власній шкірі відчули козацьку злість, могли прийняти ухвали Гадяцької комісії”, – зазначав Я. Качмарчик. Також писав, що “вже візія цілковитої поразки, море пролитої крові, призведе до першого й хіба останнього миру Речі Посполитої з козацтвом на рівноправних засадах”. Автор визнав, що до цієї концепції схилився в останні місяці життя Б. Хмельницький, розчарований співпрацею з Москвою, Ракоці і шведами¹¹⁴.

Гадяцька унія є, за Я. Качмарчиком, першим польсько-козацьким договором, укладеним двома рівноправними сторонами. Не так давно Річ Посполита диктувала своїм підданам умови капітуляції. Цим разом “не було переможених і переможців”. Козацтво, на думку автора, можна навіть визнати за сторону, яка диспонує кращими аргументами для торгів і “козирним тузом” – царем Олексієм Михайловичем. Дослідник доводив також, що “сторони, які домовлялися під Гадячем, не мислили в категоріях чергової угоди”, а прагнули найти таке

¹¹² Там же. – С. 36–37.

¹¹³ Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica* / Pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1994. – Z. 2.

¹¹⁴ Там же. – С. 36; zob. też Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S. 241–242.

рішення, яке забезпечувало козакам “стійке місце в структурах Речі Посполитої”. “Готували акт, порівняльний за важливістю тільки з Люблінським, зрештою, виразно взоруючи на нього”, – зауважує Я. Качмарчик, подаючи при цьому приклади конкретних рішень, взятих з Городельської унії¹¹⁵. Шкода лише, що дослідник не спробував відповісти на питання, які в тогочасних політичних реаліях були шанси на впровадження Гадяцької унії в життя.

В останнє десятиліття об’єктом студій стали релігійні аспекти Гадяцької унії. Багато уваги присвятив їм Антоній Миронович, ґрунтовний знавець історії православ’я в Речі Посполитій XVII ст.¹¹⁶

Однією з головних причин погіршення козацько-московських стосунків в 1657 р. дослідник вважав конфлікт про юрисдикцію Київської митрополії, який тривав з 1654 р. Цей конфлікт гвалтовно загострився після смерті митрополита Сильвестра Косова (25 квітня 1657 р.). Внаслідок зусиль І. Виговського наступником став Діонісій Балабан, а не царський фаворит і прибічник зверхності московського патріарха Никона Лазар Баранович. Новий митрополит виступав за збереження наявного статусу митрополії та близьку співпрацю з Польщею. Поцінуючи роль цього достойника в нав’язуванні перемовин з Річчю Посполитою, дослідник стверджує, що “постави київського митрополита лягла в підмурівок Гадяцького миру”¹¹⁷.

А. Миронович широко висвітлює складні переговори, які велися навколо релігійних пунктів Гадяцького акта. Особливі протиріччя серед духівництва викликали статті про знесення Брестської унії, рівноправність православ’я з римською релігією, про наділення православним ієрархам місць у сенаті. На підставі джерел з ватиканських архівів, дослідник докладно обговорив заходи Апостольської столиці й нунція П. Відоні в 1657–1659 рр., які мали на меті не допустити внесення до тексту унії пунктів, які ображали Римо-Католицьку та Уніатську Церкви. А. Миронович також зауважив, що в період, який безпосередньо передував підписанню унії, “аргументи нунція не могли переконати короля й сенаторів, які будь-якою ціною прагнули довести справу до миру з козаками” і вважали, що аби досягнути цю мету, слід піти на компроміс у релігійних справах¹¹⁸.

¹¹⁵ Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda... – S. 37–40.

¹¹⁶ Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 140–190; *Tenże. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. – Białystok, 2001. – S. 161–183.

¹¹⁷ Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 140–144; *Tenże. Kościół prawosławny...* – S. 163–165, 168–169.

¹¹⁸ Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 151–159; *Tenże. Kościół prawosławny...* – S. 169–172, 176–179. Зрештою, заходи Ватикану мали на меті не тільки торпедувати мир з козаками, а й розірвати перемир’я з Москвою й не допустити елекцію царя у Варшаві.

Багато місця А. Миронович присвятив обговоренню нових проектів церковної унії, сформульованих у 1658–1659 рр. в козацьких середовищах, найлояльніше налаштованих до Польщі. Ці проекти мали на меті пристосувати релігійні стосунки в Україні до нової політичної ситуації. Вирішенню спірних між православними й уніатами питань служив також постулат скликання спільного собору, на що в жодному разі не хотів погоджуватися Ватикан¹¹⁹.

Як обґрунтував А. Миронович, власне діяльність П. Відоні та його тиск на Яна Казимира й сенаторів призвели до ревізії деяких пунктів унії на сеймі 1659 р. На поступки пішли й козаки, які відступили від вимоги цілковитого скасування Брестської унії, наполягаючи винятково на обіцяній полякам ліквідації її в трьох воєводствах, які мали входити до складу Князівства Руського. Однак навіть цього зобов'язання, як пише А. Миронович, польська сторона не збиралася задовольнити¹²⁰.

Попри своє величезне значення, Гадяцька унія не була “остаточним епілогом подій, започаткованих вибухом повстання Хмельницького”. Суперництво за українські землі увійшло в нову фазу й набрало “не тільки військового характеру, а й істотно охопило політичну та релігійну сфери”. А. Миронович підкреслює, що “козацькі маси не виражали загального розуміння політичної вартості Гадяцької угоди” і сприйняли її “як акт зради”, побоюючись повернення в Україну давніх землевласників й поновлення ситуації з-перед 1648 р. Автор також ставить цікаве питання, чи Річ Посполита загалом планувала захищати унію зброєю? Сам у тому сумнівається, пишучи, що “не було серед тогочасних дигнітаріїв загального переконання про невідворотність порозуміння з козаками”, а по обидва боки панувала взаємна недовіра та відсутність переконань у міцності досягнутого компромісу. Незважаючи на зміни, внесені до тексту унії під час сейму, до її противників й далі належали П. Відоні, уніатська ієрархія та частина латинських біскупів. Останні відверто протестували проти обмеження Брестської унії та поступок православним. Як показало недалеке майбутнє, їхні побоювання були безпредметними. Розвиток ситуації в Україні влітку 1659 р. призвів до того, що “Гадяцька угода не увійшла в життя”. “Уніати не зазнали значної шкоди”, – пише А. Миронович, додаючи, що не посунулася далі вступної фази діяльність спеціальної комісії, яка на основі Гадяцької угоди мала допильнувати, щоб православним повернули всі церкви й маєтності, фундовані до 1596 р.¹²¹

¹¹⁹ Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 149–171.

¹²⁰ Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 159, 171–176; *Tenże*. Kościół prawosławny... – S. 171–180.

¹²¹ Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 179–189; *Tenże*. Kościół prawosławny... – S. 181–185.

Проблему ратифікації Гадяцької унії на сеймі 1659 р. ґрунтовно обговорив Яцек Вітольд Волошин¹²². З огляду на тематику праці, дослідник зосередився головню на розгляді суперечок, пов'язаних із впровадженням до тексту угоди статті, дотичної знесення Брестської унії. Проти такого рішення протестував перш за все уніатський митрополит Габріель Коленда, який з цією метою спеціально приїхав до Варшави, де отримав потужну підтримку серед єпископату. Противники ліквідації Брестської унії спробували схилити на свій бік присутнього на сеймі київського православного митрополита Діонісія Балабана, але той, попри свої пропольські погляди, “відкидав будь-яку форму співпраці з уніатами”. Я. Волошин звернув увагу на поділи, які панували стосовно проблеми унії в середовищі римо-католицького духовництва. Частина біскупів на чолі з краківським П. Тжебіцьким та луцьким Я. Виджгою була готова до компромісу, аби тільки довести справу до миру з козаками. Тиск, який чинила решта біскупів на І. Виговського, а також військові заходи Москви змусили козаків у кінцевому рахунку відступитися від вимоги ліквідації Брестської унії на території всієї держави¹²³.

Оцінюючи значення Гадяча, Я. Волошин підкреслює, що у федеративній Речі Посполитій “Князівство Руське стало б... третьою складовою з домінантною позицією Православної Церкви. Її вірні мали б виключне політичне право в Київському воєводстві, а Католицька Церква стала б там другою вірою. Формально у Князівстві Руському дійшло б до ліквідації Греко-Католицької Церкви. Натомість успіхом католицької сторони можна визнати уникнення дуже різкого рішення про її цілковиту ліквідацію”¹²⁴.

Цікаві судження з приводу Гадяцької унії висловив на сторінках свого дослідження про польсько-українські стосунки XVI–XVIII ст. Генрик Литвин. Вже у вступі дослідник звернув увагу, що лише після 10 років громадянської війни сторони дозріли до укладення далекогосяжного консенсусу. Важка зовнішня та внутрішня ситуація, а також неможливість розв'язати конфлікт з козаками збройним шляхом призвели до того, що восени 1657 р. позиція Речі Посполитої щодо української справи “стала набагато реалістичнішою, ніж будь-коли”. “Україна ж після поразки прошведської політики Хмельницького знову опинилася перед вибором протектора. Маючи вже непоганий досвід функціонування під московським протекторатом, значна й чисельна час-

¹²² Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S. 214–220. Ця тематика була порушена також в: Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. – Wrocław, 2000. – T. I. – S. 279, 286–287.

¹²³ Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa... – S. 214–218.

¹²⁴ Там же. – S. 218–219.

тина старшини зажагнула співпраці із старим партнером, який не диспонував такою докучливою адміністративною машиною, як царська»¹²⁵.

Оцінюючи гадяцьку угоду, Г. Литвин пише: «Акт унії був документом, який свідчив якнайліпше про його творців. Доводиться тут, однак, погодитися з переважною більшістю істориків, що з'явився запізно, аби втілитися. При цьому неможливо не зауважити, що раніше, поза всяким сумнівом, не існувало умов для його появи. З польського боку не було готовності до далекого компромісу, з українського – еліти, схильної до опрацювання й ухвалення проекту, який апелював би до устроєвих засад і візіїв Речі Посполитої. Натомість у 1658 р. антипольська партія була дуже сильною, щоб зв'язок з Варшавою міг устійнитися. Включення до угоди умови ліквідації Брестської унії віщувало, що польська сторона не виконає зобов'язань. Сейм 1659 р., щоправда, ратифікував Гадяцький акт, проте формулювання, дотичні ліквідації Брестської унії, стосувалися винятково Князівства Руського»¹²⁶.

Варто також зазначити, що Г. Литвин звернув увагу на велику активність руської шляхти в публічному житті Речі Посполитої другої половини 50-х рр. XVII ст. (перелічує не тільки Немиричів, але й інші роди – Сурини, Стеткевичі). Це були найпалкіші й найвитриваліші прибічники утворення Князівства Руського як третього рівноправного члена держави, але їхні політичні погляди й наміри, на жаль, збудили мало розуміння як на українському, так і на польському боці¹²⁷.

На маргінесі своїх досліджень, присвячених іншим проблемам, Гадяцькою унією займалася також Тереза Хинчевська-Геннел¹²⁸. На думку цієї дослідниці, причиною поразки ідеї унії було перш за все панівне по обидва боки взаємне нерозуміння: поляки й литовці назагал не виказували схильності до компромісу, «а в Україні не поцінували цього зв'язку ані люд, ані тим паче антипольська партія, яка виключала будь-яке порозуміння з Варшавою». Авторка, щоправда, оцінила Гадяцьку угоду як справу великого політичного розуму, але також вважала її дуже запізнилою, принаймні на 20, якщо не на 50 років¹²⁹.

¹²⁵ Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczypospolita-Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 101.

¹²⁶ Там же. – S. 101–102.

¹²⁷ Там же. – S. 105.

¹²⁸ Chynczewska-Hennel T. Od unii brzeskiej do hadziackiej – dzieje porażki czy szansy? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica / Pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1997. – Z. 4–5; *таж.* Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // Kwartalnik Historyczny. – 2002. – T. CIX. – Z. 3.

¹²⁹ Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej... – S. 135–136. Див. також: Chynczewska-Hennel T. Od unii brzeskiej do hadziackiej... – S. 114–116.

Атракційність рішень, ухвалених у Гадячі, призвела до того, що кілька разів здійснювалися спроби повернутися до них. Т. Хинчевська-Геннел зайнялася проектом миру з козаками, який постав на 50 років пізніше, в часи Івана Мазепи. Як відомо, цей видатний гетьман з кінця 1705 р. провадив таємні переговори зі шведами про можливе визнання Станіслава Лещинського польським королем. Принагідно зондував можливості порвати з Росією й перейти під протекцію Карла XII. Тоді серед українських еліт панувало жваве зацікавлення ідеєю Гадяцької унії. У бібліотеці Печерської Лаври шукали оригінального акта миру, укладеного в 1658–1659 рр., й аналізували за наказом І. Мазепи під кутом придатності в актуальній політичній ситуації. За авторкою, не виключено, що гетьман серйозно задумувався про впровадження в життя після визволення Лівобережної України з-під влади Петра I багатьох рішень, опрацьованих у Гадячі¹³⁰. Однак, його плани пішли за вітром після поразки шведів під Полтавою в 1709 р. Т. Хинчевська-Геннел підкреслює, що в тім часі концепція реанімування Князівства Руського в кордонах Речі Посполитої виглядала швидше нереальною, бо «в Україні зв'язок з Польщею не був популярним, натомість краще міг сприйнятися союз зі Швецією. Гадяцьку унію 1658 р. було незмірно важко втілити в життя. П'ятдесятьма роками пізніше Гадяцькою унією зацікавленим з українського боку був перш за все І. Мазепа разом зі своєю довіреною козацькою старшиною. Нижчі верстви не підтримували її як у XVII, так і у XVIII ст.»¹³¹.

З нагоди конференції «Річ Посполита двох народів та її традиції до 1945 р.», організованої Підляською академією в Седльцях 11–12 грудня 2002 р., проблемою Гадяцької унії зайнялися два молоді історики з Варшави та Седлець Піотр Кроль і Маріуш Стангрецюк¹³².

Особливо на увагу заслуговує стаття першого з них, яка обговорює дипломатичні ініціативи 1654–1658 рр., спрямовані на те, щоб довести справу до порозуміння між Річчю Посполитою й козаками. Як підкреслював автор, зі зрозумілих причин стороною, яка виявила в цих контактах більшу активність, була Річ Посполита; для неї перехід України під зверхність Москви був смертельно небезпечним. П. Кроль докладно на підставі широкого кола джерел обговорив чергові спроби розбити козацько-московський союз. У підсумку зазначив, що польська політика щодо України зазнала упродовж

¹³⁰ Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej... – S. 137–144.

¹³¹ Там же. – S. 145–146.

¹³² Kroll P. Próby porozumienia między Rzeczypospolitą a Kozaczyzną w latach 1654–1658. Przyczynek do genezy ugody hadziackiej // Rzeczypospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice / Red. nauk. M. Wagner i J. Wojtasik. – Siedlce, 2004. – S. 125–139; Stangreziuk M. Unia hadziacka 1658 r. // Там же. – S. 141–165.

цього періоду значних змін, на що вплинули головню зовнішні чинники – загроза з боку Москви та Швеції. “Початково польські дії були скеровані на провокування розколу в середовищі козацтва й на опанування України чи за допомогою використання відцентрових чинників, чи в союзі з татарами. Польська сторона, за небагатьма винятками, зверталася до козаків і руської людності поза особою гетьмана. Ситуація зазнала змін, коли над Річчю Посполитою нависла загроза війни на два фронти, але не вистачало часу й зусиль, щоб розв’язати українську проблему. Це змусило королівський двір до дипломатичних дій з метою не розколоти козацтво, а нав’язати переговори з Хмельницьким і відтягнути його й Україну від Москви та підпорядкувати її Речі Посполитій. З цієї пори польська сторона трималася мирного розв’язання конфлікту з козаками, що було спричинене поважними проблемами держави й неможливістю вжити інших заходів”. Як підкреслює дослідник, Україну спершу старалася повернути або через співпрацю з татарами, або шляхом дипломатичних переговорів з царем, проте “остаточно перемогла ідея завершення польсько-козацького конфлікту як порозуміння двох рівноправних партнерів”, що вилилося в підписання Гадяцької унії¹³³.

Значно нижче слід оцінити наукову цінність суджень М. Стангрецюка. Його стаття спирається переважно на застарілу літературу та поодинокі опубліковані джерела. Дослідник некритично використовує низку висновків Ф. Равіти-Гавронського, Л. Кубалі, В. Томкевича, С. Конопчинського, які вже давно не відповідають сьогоднішнім уявленням.

Завершуючи огляд праць, в яких порушувалася тематика Гадяцької унії, не можна оминати недавно опублікованої книжки Мацея Франца¹³⁴. Низка наявних у ній суджень та гіпотез викликала, без сумніву, жваву дискусію не тільки в польській, а й в українській історіографії. Не бракує в цій праці суджень, які не завжди достатньо спираються на джерела. Шукаючи коріння ідеї побудови в Україні Козацької держави, дослідник вважає, що її справжніми творцями були Петро Конашевич-Сагайдачний і Петро Могила. Натомість дуже негативно оцінює роль, яку відіграв в Україні Богдан Хмельницький. М. Франц вважає, наприклад, що гетьман “не вийшов за обрії повстанця й бунтівника, будучи ним попри ціле своє життя після 1648 р. і вже точно попри буття політика та творця держави”. Особливо критикує гетьмана за Переяславську унію й перехід України під зверхність Москви, підкреслюючи, що Б. Хмельницький “не зумів використати шансів, наданих йому долею, не

¹³³ Kroll P. Próby porozumienia.. – S. 139.

¹³⁴ Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006.

зумів устійнити та зміцнити козацьку автономію під боком Речі Посполитої” й не залишив після себе “навіть тіні політичної концепції, як мала б виглядати політика, дії козаків по його смерті”¹³⁵.

Цілковито інакше М. Франц оцінює І. Виговського. Не шкодує похвальних слів, підкреслюючи, між іншим, що той, “ідучи в бік Гадяча, виконав виняткове завдання”. Про саму Гадяцьку унію висловлюється з ентузіазмом, вважаючи, що укладено її у відповідний момент, коли “еліти по обидва боки дозріли, були готові до поступок, до того, щоб стати понад поділи та пролиту доти кров”. У занепаді всього проекту звинувачує перш за все польську сторону, яка впровадила до тексту унії далекосяжні поправки, й тоді “вражені цим й одночасно відкинуті, козаки розпочали полишати І. Виговського, бачучи, що з поляками всілякі порозуміння є нічим”¹³⁶.

У підсумку М. Франц пише, що “візія Князівства Руського”, представлена в Гадяцьких пунктах, була найповнішою формою реалізації ідеї Козацької держави. Невдалою, однак найближчою до очікувань в Україні. Зрівняння в правах українських земель з Короною та Литвою відбивало не тільки розуміння їхньої ролі й значення, але й подолання тих феодально-культурних обмежень, які упродовж значної частини XVII ст. унеможливлювали подібну дискусію. Ніколи раніше запропонувати такий трактат не вдалося б. У 1659 р. шляхта також виявилася неготовою, про що свідчать засідання сейму і зміни, впроваджені під її тиском, до узгодженого з козацькою стороною документа унії. Проблема для польської сторони полягала у відсутності партнера. У 1638 р. такого партнера не існувало, загалом не було такого партнера від смерті Сагайдачного в 1622 р.¹³⁷.

М. Франц визнав також, що ідея побудови Козацької держави могла бути впроваджена в життя тільки під боком Речі Посполитої. Поразка планів І. Виговського є для нього поразкою всього козацтва й початком періоду Руїни: “Козаки, підвладні безмежному вже тоді царському контролю, не були суб’єктом політики. Залишалися тільки пішаками у великій політиці царя Олексія Михайловича Романова та його планах територіального розвитку держави. Нездатність побачити ці дві різниці дивує, особливо, що в історіографії ця проблема досить часто порушується”¹³⁸.

Попри збільшення інтересу до української проблематики протягом останніх кільканадцяти літ, автори написаних після 1989 р. синтез історії Польщі – перш за все Я. Тазбір та Ю. Геровський – обмежилися повторенням

¹³⁵ Там же. – S. 260, 324, 343, 353, 392, 400.

¹³⁶ Там же. – S. 350–353, 359–360.

¹³⁷ Там же. – S. 400. Див також оцінку Гадяча на с. 354–359.

¹³⁸ Там же. – S. 393, 401.

своїх поглядів, представлених у попередніх працях¹³⁹. За те свій голос до дискусії долучив М. Маркевич. На його думку, в підмурівку унії лежало велике знеохочення козацької старшини московським урядуванням, “яке нічим не нагадувало стосунків, які панували в Речі Посполитій”, а також спротив православного духовництва стосовно планів ліквідації автономії Української Церкви й підпорядкування її московському патріархові. Згідно з дослідником, трактат, укладений 16 вересня 1658 р., очевидно, слушно називається Гадяцькою унією, бо виразно ворує на Люблінську унію. Про це найкраще свідчить твердження, що козаки “як вільні до вільних, рівні до рівних, зацні до зацних повертаються”. У документі мовиться про “Річ Посполиту народу польського, литовського і руського”. Маркевич приєднався також до думки тих істориків, які визнали, “що Гадяцька унія з’явилася запізно на десять або двадцять років”, підкреслював також велику роль в укладенні миру Юрія Немирича, справжнього творця ідеї Князівства Руського¹⁴⁰.

Багато нез’ясованих доти аспектів Гадяцької унії стало темою докторської дисертації П. Кролля, присвяченої історії козацтва в 1658–1660 рр. Ця праця поки що залишається в рукописному вигляді, хоча найближчим часом планується її публікація¹⁴¹. На думку автора, Гадяцька угода беззаперечно була переломною подією в історії Польської держави й України, бо тільки такий текст гарантував міцність угоди, укладеної сторонами, які 10 років вели війну. У планах І. Виговського та його дорадців унія мала бути черговим етапом на шляху до самостійності України. Гетьман з моменту набуття влади над козаками продовжував політику Б. Хмельницького й прагнув здобути повну незалежність. Перебіг подій та дедалі гірше становище України в рамках держави царів підштовхнули його шукати нові рішення і нових союзників. Тільки цим разом угоди мали бути поставлені на міцну основу й мусили гарантувати козацтву права, привілеї й автономію, а також стати відправним пунктом до побудови незалежного організму.

Становище Речі Посполитої (війна зі Швецією, яка тривала, погіршення стосунків з Московією), а також наростання дедалі більших суперечностей по

¹³⁹ Polska na przestrzeni dziejów / Opr. T. Kizwaler, T. Natęcz, A. Paczkowski, H. Samsonowicz, J. Staszewski, J. Tazbir, A. Wyczański (pod red. J. Tazbira). – Warszawa, 1995. – S. 259; Gierowski J. A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności 1648–1763 // Wielka Historia Polski. – T. III. – Kraków, 2003. – S. 85–87.

¹⁴⁰ Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. – Kraków, 2004. – S. 539–540.

¹⁴¹ Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudowna. Kozaczyna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660, maszynopis pracy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. M. Nagielskiego i obronionej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w czerwcu 2006 roku.

лінії Чигирин–Кремль, призвели до того, що королівський двір повернувся до планів перетягнути козаків на свій бік. Було розпочато переговори й висловлено згоду на підписання миру з І. Виговським, хоча давали собі раду, що це може мати негативний вплив на перемовини з царем. Сподівалися, однак, що мир із козаками дозволить Польській державі повернути своє значення, сили й втрачені землі. Розраховували на те, що козаки підтримають коронне військо, яке воювало в Королівській Пруссії, а також змусять Москву бути піддатливішою на мирних переговорах, розпочатих під Вільно. Клопоти на сході та півночі, плани двору, пов’язані з реформою сейму та елекцією *vivente rege*, спонукали до того, що хотіли за всяку ціну набути козаків, погоджуючись на поважні поступки. Проте швидко виявилось, що не всі готові підтримати умови польсько-козацького трактату.

За автором, Гадяцька угода зміцнювала козацькі позиції на терені Князівства Руського, творячи аристократію зі старшини і шляхту з реєстрових. Ці еліти мали підтримувати гетьмана в розбудові нового державного організму – Князівства Руського. Заборона вступу польських та литовських військ на землі, підлеглі юрисдикції гетьмана, зміцнювала його позитивну владу, послаблюючи залежність від Речі Посполитої. І. Виговський прагнув створити державу під протекторатом короля на взір Великого князівства Литовського, але з ознаками суверенного краю.

Як доводить П. Кролля, І. Виговський, поєднуючись з Річчю Посполитою, не мав наміру стати зброєю польської політики й боротися винятково за її інтереси. Даючи собі раду в непопулярності, яку здобуде серед козаків факт повернення під владу короля й польської шляхти, він старався, щоб умови були якнайкорисніші для козаків. Проте одночасно мусив зробити певні поступки польській стороні. Тому до акта угоди долучили декларацію, в якій гетьман погоджувався, між іншим, на зменшення реєстру до 30 тис. й на виведення козаків з Білорусі.

На думку П. Кролля, успіхи на північному фронті (відвоювання Торуня) та поліпшення позицій Речі Посполитої на міжнародній арені зміцнили позицію кін, які нараджували проти Гадяцької угоди. Розширилися лави критиків акта. Останні не відкидали потреби миру з козаками, але вважали, що зроблено далекосяжні поступки. Дедалі більше голосів домагалось змінити деякі пункти договору. Противилася угоді Литва, яка побоювалася, що це не тільки ускладнить укладення мирної угоди з Московією, а й призведе до відновлення війни, що в тогочасних умовах означало завоювання Великого князівства Литовського царським військом. Суперечності, якими обросла угода, аж ніяк не сприяли довірі між козаками й Річчю Посполитою.

Наважуючись на укладення Гадяцької угоди, І. Виговський шукав такого рішення, яке б дозволило козацтву вільно функціонувати та розвиватися. Для

нього угода була засобом для розбудови автономії чи навіть суверенної держави, а не метою. Гетьман сподівався, що в умовах шляхетської демократії й парламентської системи вдасться укласти договір, подібний до Люблінської унії. У тогочасній політичній ситуації мусив вибрати або подальший зв'язок з Московією, що, як уже міг переконатися, може означати втрату автономії й цілковите підпорядкування Кремлю, або шукати вихід у поєднанні з іншою державою. Крім того, у зв'язку з наближенням польсько-московських переговорів з'явилася небезпека, що обидві держави дійдуть порозуміння коштом України. Польща, подібно до козаків, також перебувала на межі війни з Московією. Військовий союз і спільна небезпека могли зміцнити зв'язок, а втримати автономію в умовах Речі Посполитої було більше шансів, ніж у випадку поєднання з централізованою монархією Романових.

Вже після підписання в Гадячі угоди обидві сторони вирішили докласти всіх зусиль для зміни деяких її положень. Гетьман прагнув розширити автономію Князівства Руського й обсяг своєї влади. Взоруючи на Люблінську унію, намагався створити третій рівноправний член Речі Посполитої, Князівство Руське, в якому привілейованою верствою були б реєстрові козаки й вірна гетьманові шляхта. З цього симбіозу мала народитися нова руська еліта, народ політичний, обдарований повнотою прав і привілеїв, між іншим шляхетських, чому прислужилися б нобілітації козаків. Гарантію автономії забезпечували: заборона на вхід коронних військ на терени Князівства, перехід усіх компетенцій у внутрішніх справах до рук гетьмана й міністрів, власний скарб, суд і навіть партикулярний генеральний сеймик (брацлавська конвокація). До угоди не вдалося внести пропонований козацькою стороною пункт про контрасигнацію гетьманом кожного королівського документа, дотичного руських справ, а також норму про поширення території Князівства на Руське, Волинське й Подільське воєводства. Погіршення становища І. Виговського, у зв'язку з діями царських військ, які навесні увійшли в Україну, призвело до того, що гетьман мусив піддатися й прийняти умови польської сторони. Останні знову не могли заходити далеко, щоб не спровокувати козаків відвернутися від Речі Посполитої й пошукати шляхів для порозуміння з Московією і навіть з Туреччиною. З огляду на незначну польську військову присутність в Україні й брак козацько-литовської співпраці в Білорусі, це була дуже реальна загроза. Крім того, король давав собі раду, що має справу з учнем Б. Хмельницького, і від нього можна сподіватися активної дипломатичної діяльності, спрямованої на пошук нових союзників.

Як підкреслює П. Кроль, Гадяцька угода була польсько-козацьким компромісом. Обидві сторони зрікалися частини своїх планів, щоб досягнути чогось більшого. У Речі Посполитій розуміли, що повернення земель, втрачених на користь Москви, є неunikненною умовою на шляху відновлення попередньої

позиції Варшави на міжнародній арені, а угода створює також нові можливості для наступу в Білорусі. Тому було вирішено поступитися козацьким вимогам й погодитися на значну політичну, військову та релігійну автономію. Одночасно козацька сторона, репрезентована гетьманом та частиною старшини, згідної з політикою І. Виговського, мусила зректися марень про незалежність та самоуправління. До угоди її схилила дедалі агресивніша московська політика, скерована на ліквідацію козацької автономії.

У підсумку автор констатував, що взорована на Люблін унія потребувала часу, щоб зміцніти. Творена ж була в малосприятливих умовах недовіри партнерів й відсутності в українському суспільстві сил, які підтримали б ідею триалістичної Речі Посполитої. Польська сторона так само, як і козацька, не підтримувала рішень сейму й трактувала цю угоду як неминуче зло, як тимчасовий акт. Дуже багато чого розділяло обидві сторони, щоб підтримати досягнутий компроміс. Крім конфлікту навколо замалого реєстру й повернення давніх власників до своїх маєтків, найбільше суперечок збуджували релігійні справи, які викликали затяті дискусії на сеймі 1659 р. перед ратифікацією угоди.

Останнього часу до студій над Гадяцькою угодою повернувся також Януш Качмарчик¹⁴². У нещодавно опублікованій книзі цей історик найбільше місця присвячує генезі угоди. Описуючи складну міжнародну ситуацію в Центральній Східній Європі, головно звертає увагу на роль австрійської дипломатії, яка, застосовуючи всі доступні засоби, старалася зірвати підписаний у 1656 р. союз Речі Посполитої з Московією. Автор також вичерпно проаналізував розвиток контактів по лінії Варшава–Чигирин від початку 1657 р., аналізуючи складну дипломатичну гру, яку Б. Хмельницький, а потім І. Виговський мусили проводити між Річчю Посполитою та Московією. Після опису змісту угод, укладених у Гадячі, а потім під час сейму 1659 р. у Варшаві, Я. Качмарчик, як і більшість сучасних польських істориків, підкреслив, що “споруда Речі Посполитої трьох народів ставилася на дуже непевних підмурках”. Причини, які призвели до цього, були різноплановими: недовіра між С. Бенковським та І. Виговським, розшарованість козацтва, відсутність військової підтримки з боку Речі Посполитої, втягнута у війну зі Швецією, конфедерації у війську¹⁴³.

* * *

Підходи польської історіографії до Гадяцької унії зазнали упродовж останнього століття значної еволюції. На це мали вплив розвиток методології, зміни політичної ситуації (як у Польщі, так і в Україні та Росії), у якій довелося

¹⁴² Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007.

¹⁴³ Там же. – С. 135–136. Набагато меншим впливом наділяє автор релігійні чинники.

творити черговим генераціям істориків, зрештою, розширення доступу до нових архівних джерел, котрі дозволяли подивитися під іншим світлом на деякі аспекти проблеми.

Перші монографічні праці польських істориків з тематики Гадяча постали ще в період загарбання Польщі Росією і в перших роках II Речі Посполитої. Їхні автори – А. Равіта-Гавронський, Л. Кубаля, А. Прохазка – мали на меті підважити однозначно негативний образ миру з козаками, який подавали у своїх працях такі українські й російські дослідники, як: Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов, Д. Яворницький, В. Волк-Карачевський, М. Стадник. На противагу їм польські дослідники глорифікували саму ідею Гадяцької унії, зображуючи її як перемогу західної культури на українських землях та як великий шанс для козаків знайти собі постійне місце в колі латинської цивілізації. Водночас підкреслювано, що саме українська сторона не доросла до того, щоб стати господарем планованого Князівства Руського. На козаків клали цілковиту вину за поразку проекту, бо в їхньому гроні нібито бракувало відповідних партнерів до співпраці з Річчю Посполитою. У політиці чергових козацьких гетьманів передвоєнні польські історики не добачали жодних державотворчих тенденцій. На їхню думку, козаки не були здатні зрозуміти важливості Гадяцького акта, часто порівнюваного з Люблінською та Городельською уніями, та можливостей використати його для розбудови автономного державного організму на взір Корони й Великого князівства Литовського. З точкою зору визнаних спеціалістів з історії України перед 1939 р. не до кінця погодився В. Томкевич. Він також з ентузіазмом оцінював саму ідею порозуміння від вересня 1658 р. й дуже скептично писав про здатність козаків до розбудови сталих державних структур. Водночас він підкреслював, що відповідальність за поразку Гадяцької унії несе (хоча й меншою мірою, ніж українська сторона) також Річ Посполита, яка проводила безпрограму й дуже непослідовну політику щодо козаків.

Ці погляди у більшості перейняли емігрантські історики, які також дуже позитивно оцінювали концепцію унії зразка вересня 1658 р. З нагоди відзначення в 1958–1960 рр. 300-річчя Гадяча у Великій Британії з'явилася низка присвячених йому праць. Автори (на увагу заслуговують перш за все публікації С. Кошцялковського та С. Кота) вважали угоду найцікавішою й найбільш новаторською пропозицією унормування польсько-козацьких стосунків, й окрім того, однією з найважливіших подій в історії Речі Посполитої другої половини XVII ст., яка (подія) могла стати поворотним моментом в історії всієї Центрально-Східної Європи.

Натомість набагато інакше оцінювала Гадяцьку унію відразу по Другій світовій війні материкова польська історіографія. Тогочасні дослідники – К. Піварський, Б. Барановський, а також у своїх перших працях З. Вуйцик – у дусі епохи інтерпретували українські події в категоріях класової боротьби, підкреслюючи,

що мир з Річчю Посполитою відповідав інтересам тільки найбагатших прошарків козацтва, а для решти суспільства був неприйнятним, бо відновлював ситуацію з-перед 1648 р. На дуже складний вплив суспільних поділів на ситуацію в Україні звернули увагу в 60-х рр. Я. Перденя й особливо В. Маєвський. Ці дослідники підкреслювали, що класовий поділ в Україні виразно накладався на відмінні політичні постави людності на обох берегах Дніпра; якщо на Правобережжі взяла гору пропольська тенденція, то Лівобережжя стало bastiоном прихильників підпорядкування України Олексію Михайловичу.

На противагу передвоєнній історіографії, тогочасні польські історики критичніше оцінювали Гадяцьку угоду. Не заперечуючи, що це була найцікавіша в історії Речі Посполитої концепція вирішення козацької проблеми, одночасно підкреслювали, що був проект дуже запізнілий (щонайменше на 10–20 років) і в тогочасній міжнародній ситуації нереальний, а по обидва боки бракувало довіри, розуміння й переконаності в сенсі самої ідеї унії.

Заслуговує на увагу той факт, що упродовж останніх кільканадцяти років історики своїми дослідженнями охопили ті аспекти Гадяцької унії, які раніше з різних причин не дочекалися достатнього висвітлення. Стаття М. Шваби, а також деякі спостереження Г. Литвина повинні заохотити до всебічного аналізу реакції населення, а також політичних еліт різних частин Речі Посполитої на східну політику держави в 1657–1659 рр. А. Миронович та Я. В. Волошин докладно дослідили релігійне тло унії й розглянули суперечності, які збуджували в католиків і православних такі проблеми, як: ліквідація Брестської унії, надання православним ієрархам місця в сенаті. Історію ідеї розбудови незалежної держави в Україні подав М. Франц, пробуючи знайти докази, що підписання угоди в Гадячі відбувалося в найсприятливіших обставинах, бо обидві сторони нарешті дозріли до укладення такого далекого компромісу. Врешті, низку цікавих суджень і гіпотез, які цілковито змінюють опцію польської історіографії на багато проблем, пов'язаних з Гадяцькою угодою, подав у своїй докторській дисертації П. Кроль.

Насамкінець, варто висловити надію, що 350-річчя унії, яке наближається, буде запліднене дискусіями й науковими публікаціями, які спричинять черговий поступ у дослідженнях і зближать позиції польської та української історіографій.

Переклад з польської Віктора Брехуненка

Від редколегії	3
Археографічна передмова	8

I. Гадяцька угода 1658 року. Тексти

Документи	11
<i>Тетяна Таїрова-Яковлева.</i> (Санкт-Петербург) Гадяцька угода – текстологічний аналіз	31

II. На шляху до Гадяча

<i>Віктор Брехуненко</i> (Київ) Козацько-польські домовленості XVI– першої половини XVII ст.	49
<i>Даріуш Колодзейчик</i> (Варшава) <i>Tertium non datur?</i> Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави	67
<i>Віктор Горобець</i> (Київ) Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи	81

III. “Вікопомне склесіння” та реакція на нього еліт України, Польщі, Литви

<i>Петро Кулаковський</i> (Острог) Козацьке посольство на сейм 1659 року ...	109
<i>Томаш Кемпа</i> (Торунь) Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді	128
<i>Піотр Кроль</i> (Варшава) Коронна шляхта і Гадяцька унія	148
<i>Кишицькоф Коссаржецький</i> (Варшава) Велике князівство Литовське і Гадяцька унія.	177
<i>Зенон Е. Козут</i> (Едмонтон) Від Гадяча до Андрусова: осмислення “отчизни” в українській політичній культурі	228
<i>Тарас Чухліб</i> (Київ) Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.)	240

IV. Гадяч 1658 року в українській та польській інтелектуальних традиціях

<i>о. Юрій Мицик</i> (Київ) Гадяцький договір 1658 року у висвітленні українських літописців	269
<i>Сергій Плохій</i> (Кембрідж, Массачусеттс) Гадяч 1658: творення міту	281
<i>Конрад Бобятинський</i> (Варшава) Гадяцька унія в польській історіографії	306

ГАДЯЦЬКА УНІЯ

1658 року

Літературний редактор *Юлій Шелест*Художній редактор *Георгій Сергєєв*Коректор *Оксана Шевченко*Комп'ютерний дизайн *Ірини Стариковської*

ЛБ ПНУС

787793

Оригінал-макет підготовлено в Інституті української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ